

ИСА КАПАЕВ

ҚОҢП ТОПЛАМАДЫ ШЫҒАРМА

ИСА КАПАЕВ

КОЫП ТОПЛАМАЛЫ

ШЫҒАРМА

ИСА КАПАЕВ

*Ковн топламалы
шыгарма*

МОСКВА
«ГОЛОС-ПРЕСС»
2010

ИСА КАПАЕВ

Хабарлар
Повестълер

БИРИНШИ
ТОП

МОСКВА
«ГОЛОС-ПРЕСС»
2010

Оформление и компьютерный дизайн

А. Я. Аллимовой

Произведения, вошедшие в четырехтомное собрание сочинений Народного писателя Карачаево-Черкесской республики Исы Капаева, довольно полно отражают художественное дарование и духовные искания автора. В издании соблюдается хронология написания произведений, которая помогает понять, как менялось духовное мировосприятие писателя в течении многих лет, и как оно отразилось в его художественных произведениях.

В первый том собрания сочинений вошли известные широкому кругу читателей рассказы и повести. Многие из них были опубликованы на русском языке во всероссийских журналах и издательствах. Переводы некоторых произведений ногайского писателя были изданы и за рубежом: в Болгарии, Польше, Турции, Казахстане, на Украине и в других странах. Большинство повестей и рассказов включено в хрестоматии для учащихся средних и высших учебных заведений Северного Кавказа.

АВТОРДЫНЪ АКЫНДА

Ногай язувшысы Иса Капаев 1949-нши йылдынъ 16-нши июннде Эркин-Юрт авылында туган. Онынъ биринши ятлавлары эм хабарлары 1968-нши йылда орыс эм ногай тиллеринде баспаланып басланганлар. 1974-нши йылда «Юность» журналында шыккан «Верность очагу» деген хабары, журналдынъ сыйлы баргысына тийисли этилип, яс язувшыдынъ атын савлайсоюзлык кенълигине шыгарып данъклы эткен. 1975-нши йылда Москвадынъ Горький атлы адабият институтында язувшы озининъ дипломлык куллыгын йогар етимисли яклаган. Сол йыл Иса Капаев «Куржын» деп аталган биринши китабын Черкесскте ногай тилинде шыгарган.

Сонъ онынъ хабарлары ман повестьлерини «Дружба народов», «Дон», «Знамя» деген белгили журналларда ярык коьргенлер. А 1978-нши йылда «Современник» китап баспасында «Бар сондай яслар» деп аталып шыккан повестьлер йыйынтыгы ушин Иса Капаев Н. Островский атлы Савлайсоюзлык адабият конкурсында енъушилердинъ бириси болып, лауреат атка тийисли этилген.

Иса Капаев, окувдан туган якларга кайтып, Халк яратувшылыгынынъ Уйининъ, Карашай-Шеркеш область музейининъ куллыкшысы, Карашай-Шеркеш педагогиялык институтунинъ тамада окытувшысы, язувшылар Союзынынъ пропандалав бюросынынъ директоры болып ислеген. 1991-1996-нши йылларда «Половецкая луна» («Ногай айы») деген журналдынъ бас редакторы болган. 1998-2001-нши йылларда КЧР маданият министрствосынынъ алдышы специалисти, 2001-нши йылдан алып Карашай-Шеркеш Республикасынынъ язувшылар Союзынынъ адабият консультанты эм Россиядынъ Литературалык фондынынъ боьлигининъ директоры болып каьр шеккен.

Иса Капаев яратувшылыгынынъ 40 йылга ювык заманнынъ бойында йьрма сегиз китапты баспалаган. Олардынъ сегизи кыралымыздынъ бас каласы Москвада, озгелери Черкесскте, Махачкалада, Ставропольде, Алматыда, Астанада ярык коьргенлер. Онынъ язган хабарлары эм повестьлерини поляк, болгар, украин, казах, туьрк эм коьп озге тиллерге коьширилгенлер. Сондай болып И. Капаевтинъ язган асарлары савлайсоюзлык, Россия, тюрк тилли проза антологияларына кирип баспаланганлар. «Сынтаслы акында толгав» деген повестьлер йыйынтыгы эки кере казах тилинде шыккан.

Язушыдың «Сұлдер» деген романы 1990-нши йылда шыкканда: «Бизим ногой адабияттынъ коьп болмаган элишерининъ яркынлы бириси Иса Капаев озининъ атын уйкен адабиятта айттырды, белгили критиклердинъ эм литературоведлердинъ эсерин оз шыгармаларына каратты. Ондай зат язушыдың тек озине тувыл бизим халкымызга да уйкен оьктем», – деп филология илмилерининъ докторы Насипхан Суюнова язган. 1999-нши йылда халкымыздың белгили алимимиз Насипхан Суюнова Иса Капаевтинъ сувьретиши дуньясына багыслап «И жизнь продолжается» деген китапты да баспалаган. Сол йылда ногой язушы, элли ясына толганда, Карашай-Шеркеш Республикадың Халк язушысы деген сыйлы ат пан савгаланган.

2008-нши йылда Москвада «Голос-пресс» китап баспасында Иса Капаевтинъ сайлам шыгармаларыннан толысынша туьзилген «Ковк карлар» деген китабы шыкты эм Астанада «Аударма» баспасында Россияда айлак белгили «Оьлимсиз аьжел» деген тарыйхлы эссеси «Оьлимсиз дала» деп, туьрленген ат пан аталып, кайтарадан баспаланды.

Иса Капаевтинъ яратушылыгы узак йылардың бойында Керув Кавказ эм Россия адабиятларында тоьр орынды алып келе тыр. Онынъ язганлары Керув Кавказдың мектеблеринде эм йогафы окув отанларында окыладылар.

Алпыс йыллык мерекеси мен байланыста Иса Капаевке «Казахстан Республикасынынъ маданияттынъ кайратлы аьрекетши си» деген оьрметли ат берилген. Ногой язушыды озгерисли мереке куьни мен Россиядың язушылар Союзынынъ председатели Валерий Ганичев, язушылар Союзларынынъ Халклар ара сообществосынынъ исполком басшысы Сергей Михалков, онынъ орынбасары Иван Перверзин, язушылар Исхак Машибаш, Нурлан Оразалин, Владимир Гусев эм баскалар исси кутлаганлар.

Керавыз

Хабар

*Яслыгында майыскан тал,
кыйшык терек болып оьсер.*

Т а к п а к

*А*либий етпис ясына келген карт. Ол буькирейип, ез таягына таянып, эртенъ сайын авылдынъ шетиндеги конзаводка келеди. Мунда келип болып, корадынъ касындагы оьзи суйген кара таска олтырып, йылкыга сукланып карап турады. Кара коьрпе боьркин манълайына дейим басып, куьннинъ ярыгыннан коьзлерин шуькирейтип, атларга карайды. Окында карт олтырган еринде дирилдеп кетеди. Ол ярасык атты коьрсе, соьйтип болады. Карттынъ коьзлери йылтырайдылар, тыртайган коллары, атты сыйпагандай болып, тизлерин сыйпайдылар.

— Баьри затка да Керавыз шуьшли... — деп онынъ эринлери сезилер-сезилмес йыбырдайдылар.

— Баьри затка да Керавыз шуьшли... — деп ол тагы да кайтаралап оьзи-оьзи мен соьйлейди.

Карт мунда тап уйкен куслыкка дейим олтырып, куьн бек кыздырып баслаганда, уйине кетип, кешке тура, салкым болганда, тагы мунда келип, тагы да йылкыга карап заманын озгарады. Аьруьв ярасык атты коьрсе, яс баладай куванып, шал сакалын сыйпай берип, оьзи-оьзи мен соьйлейди.

Уьстине ямавлы моры шепкен, басына эскирген кара коьрпе боьрк кийген ак сакаллы картты конзаводтынъ корасы касында таста олтырганын авылшылар да,

йылкышылар да куын сайын коьредилер. Коьрселер де сейирсинмейдилер, уьйренип калганлар.

Алибий атлардынъ аьлин билгендей, авылда эш бирев де биле болмас. Тек кимге соьле сол билим керек? Соннан себеп картка да аз эс этедилер. Атлар ногайлардынъ яшавларыннан кетип бараятыр. Яхшы атларды буьгуьн ногай йигитлер излемейдилер. Койылган ат шабыслар, мутылганлар аргымаклар. Йылкылар да йок ногайларда. Эсиртетаган кымызды, да халк ишпейди, йылкы эт ногайдынъ энъ сыйлы асы деп те сийрек айтылады. Эм халк оьзи де атлардан пайдады коьрмейди. Тек коьрмесе де, ногайлар тулпар аргымаклар, ел етпес эм кус етпес атлар акында йырларында йырлайдылар...

Мен де сизге биревге керексиз болып калган карттынъ акында кужырлы хабар айтайым. Сол карт атларды айлак бек суьйген, а халктынъ яшавы ман бир болмай, суьювин де тас этип, яшавын да аьлек эткен. Алибий карттынъ савлай яшавын тынъланъыз, кайтип ол язык болганын эситинъиз. Мен муна хабарды айтаяк болувымынъ маьнеси: сизди де кавыфлы йолдан сакляяк боламан. Тек сондай суьюв уьшин халкты да, тувган юртынъды да, тувган уьйди де мутып олтырманъыз..?

Алибий атасы ман анасында ялгыз эр аьвлет эди. Онынъ атасы йылкышы эди. Он эки ясыннан Алибий атасы ман бирге Балта мырзада ыргат болып, онынъ йылкысын куьзетип юрди. Он эки ясындагы бала атасы ман бирге, аттан туьспей, тав демей, туьз демей, кеше де, куьндиз де мырзанынъ мынъга ювык йылкысын айдап, отлы яйлавлар излеп, таза сувлар тавып кув данъылды кезди. Он доьрт ясындагы Алибий йылкышылыктынъ баьри сулыбын атасыннан алды. Ол, атасындай болып, йылкыды керек ерге бурып, курык пан атларды ыслап, биелерди савып, эмилик кулан атларды иерге уьйретип баслады. Байгы атты егис аттан, таза канлы атты будан аттан айырып уьйренди. Атасы баьри билген затларына улын уьйретпеге эринмеди. Улы йылкышыдынъ аьректин суьйгендей, атларды да бек суьйди. Эртеньликтен кешке дейим ат уьстинде юрди, эрикпеди, ялыкпады.

Эм сол заманнан алып, Алибий ат шабысларда катна-спаса да, аьдемлер оны ат уьстинде коьрселер сукланды-лар. Оннан ийги атлы шыгаягына сендилер.

— Аьперим сага, — дейтаган эдилер аьдемлер, онынъ ат уьстинде, басын коьтерип, ярасык болып олтырганьын коьрселер.

Оьзиндей балалар ман Кобан бойында шабысып, биринши болып келсе, эриклерин язаяк уьшин караган кисилер, картлар оны мактайтаган эдилер:

— Машалла! Актажыдынъ ондай йигит улы барлы-гына машалла болсын!..

Бала сав куьнин йылкыда озгарып, кеште уьйге кайтатаган эди.

— Алибий, улым-ав! — деп анасы, каралдыдынъ ашык авызыннан киретаган атлыдынъ алдына шыгады, ювенин колына ыслап, улына сагынышлы карайды.

Алибий аттан туьсип, айылды босатып, иерди алып, уьйге аькетеди. Атты кисенлеп, каралдыдан шыгарады.

— Ас береш, абай, — деди уьйкен эркеклердей этип, Алибий, сейирсинип карайтаган анасына.

Анасы улынынъ уьйкен болганына, эркек юрисине оьктемсийди. Улынынъ айтканына эс этип, кыскааяклы саьспеклеп, бетин сыйпай берип:

— Айнанып кеткеним, неге тураман сосы мен?! — деп ол уьйге асыгыслы киреди.

Уьйден сыпырады шыгарып, каралдыга салады. Оннан сонъ маштак шат аькеледи, сыпырадынъ уьстине оьтпек тилип салады, эски шынъ аякка шай сапырып куяды.

— Олтыр, олтыр! Шыракшым, олтыр! — дейди анасы.

Алибий, колларын ыстанына уйкалап, басыннан боьркти шешип, омыравын кенъ яйып, атасындай асык-пай олтырады.

— Аьше, тайымшагым, буьгуьн не заг эттинъиз, ары-дынъма? — деп сорап анасы агаш басамакка олтырады.

— Куллык коьп эди, арымага, абай, заман болмады, — дейди оьктемсип, кыскаасыннан Алибий.

Сол заманда анасы коьп соьйлемейтаган байын эсине туьсирип, улынынъ коьп кылыгы атасындыкына

усайтаганы ушин суьйинип, куьлемсирейди. Бирден Алибий бала кылыгын да коьрсетип алады. Ол заманда ана боьтен де бек куванады.

— Уьйкен кара йьланды буьгуьн биеди тислеген! Биз акай ман йьланды камышылар ман согып оьлтирдик! — деп Алибий завькланып хабарлайды.

— Сен е, тойып е! — дейди анасы.

Эртенъликте, куьннинъ биринши саьвлелери тоьгилгенлей, анасы уйкыга тоймаган улын аяп уянтады. Алибийдинъ уйкысы келсе де, турып тез кийинеди. Атты аькелип иерлейди, анасы берген азык артпакты алып кетпеге асыгады. Соьйтип кешке дейим юреди...

Йылкышылыкты кишкейлей суьйген Алибий атасын кувандырды. Атасы улын оьзининъ коьп сулыбына уьйретти.

Бир куьн Алибий йылкыдынъ ишинде ак биеден янъы тувган коькшил-ак, яхшы тукымлы, таза канлы тайды коьрди. Яс коьпке дейим оьзининъ карамын бие мен тайдан айырмады. Тай бир ярым саьбат ерде ятып, сонъ йинъишке аякларына коьтерилип; анасынынъ астына кирип, эмди. Тай анасынынъ суьтине тоймай, биеден айырылмай эмди. Биелер тоьлленетаган заман язлык шак эди. Коькшил-ак тай танъ атып басляйтканда тувды. Ак бие де, коькшил-ак тай да танънынъ кызыл саьвлелерине боялганы боьтен де бек сукландырды Алибийди. Сондай ярасык суьвретти Алибий яшавында биринши кере коьрип туры эди. Тай ман бие эректен тап куьннинъ койныннан шыккандай болып коьринедилер. Ондай зат балады тувыл уьйкен аьдемди де сукландырмай боляк тувыл эди.

Сосы аьлемет коьринисти Алибий атасына айтты. Коста уйклап турган атасы янмаян турып, улы ман бирге карамага барды. Актажыдынъ уйкысы сол саьбатлей ашылды эм ол да сукланып карады.

— Тай айлак юйрик, яхшы ат боляк, — деп атасы тайды коьргенлей мактады. — Асыра оны, аьруьв этип кара! Бие де, айгыр да бир тайпадан, таза канлы ат боляк. Бурынгы ногай атлардынъ каны юреди онда. Атасы — Шалым-айгыр былтыр йылгада, оьзининъ уьйирин

саклап, боьриди теви́п оьлтирген... Керавыз деп атамага керек, коьресинъме, авызы кара, оьзи ак, онынъ авызы савлай муьшесинде оьлген ердей. Бурынгылар оьлгенге «коьр» деп айтканлар эм эртегилерде де шал атлардынъ аты — Керавыз. Эки йыл йылкыда тургыстаяк, оннан сонъ уьйретип баслармыз!

Алибийге эки йыл бек созылды эм узак болып коьринди. Ол даяналмай тайды йылкыдынъ ишинде тавып касына бара калса тай оьзине ювыклатпай, кашып турды. Эректен коьзлеп юрди тайды Алибий. Эки кыс озды, атасы айткан заман етти.

— Улым, бас деп, оны аьдемге уьйреншикли этпеге керек, сонъында иерге де уьйретермиз, — деп атасы эртенъликте улына курыкты берип, оьзининъ атына миндирди.

Яс йылкыдынъ ишине кирип, оннан кунанды кувып шыгарды. Яс кунан оьзининъ уьйирине тагы да киреек болып, йылкыдан эрек кетпей кашты. Алибий кувып киргистпеди. Ол заманда кунан кыр бойлап кашты, яс артыннан калмады. Керавыз тагы да артка кайтып, йылкыга киреек болганда, Алибийдинъ курыгы оны арканлады. Яс кунан тыпырдап, курыктынъ арканын уьзбеге аз калды, касына аьдем ювытпады. Керавыз тамам мадарсыз болганша, курык пан бирге, атлы Алибийди суьйреди. Керавыз тынганда, атасы аттынъ касына келип:

— Олла, залым ат! — деп ол кунаннынъ бурыныннан сыйпады, ол яратпай косаяк атты. — Шайтан, турган бир шайтан! — деп завыклана берди, Актажы улына карай берип. — Я, Алла, муна ат улымды бактылы этсин, — деп тиледи. — Огырлы ат болсын.

Алибий арыса да, яс кунанды ыслаганына суьйинип, аттан туьсип, атасы ман бирге Керавызды байлады.

Эртеси куьн Алибий, уьстине саксыр, сактыян ыстан, кийип, Керавыздынъ уьстине минди. Уьйренмеген яс ат ондай затка шыдалмады. Ол косаяк атып, темир авызлыкты шайнап, уьстиндеги аьдемди булактыраяк болып, авызыннан сары коьпиршиги шыкканша, косаяк атып оргыды. Сонъ талып токтады. Актажы алдыларына шыкканда, Алибий де аттынъ уьстиннен тымалап туьсти.

— Сен оны озинъе тынълаттынъ, улым, эндиги ол сени, пише байын тынълагандай, тынълаяк! — деп ол улын айлак та суьйиндирди.

Кеште Алибий авырды. Терлеп, авызы курып, коьзлери йылтырап мадарсыз болды. Оьзи сескенип:

— Керавыз, Керавыз,.. — деп эринлери мен йыбырдады.

Атасы оны уйге аькетти. Эртеси куьн анасы улын каратпага кагымшы курткады шакирды.

Кагымшы куртка кара тавык аькелдирип, оны ма-раздынъ уьстинде силкти эм тавык баладынъ авырувын алаятыргандай этип:

— Уф, уф! — деп уьскирди.

Оннан сонъ от ягадынъ янына олтырып, боьри терисин отка куьйдирип, териди ийне мен тыккышлап, балады каккан-соккан шайтанларды куьвды.

— Ак шайтанга! — деп куртка онъ бетине туькирди.

— Коьк шайтанга! — деп куртка сол ягына туькирди.

Казанда оьленлерден дарман этип кайнатып балага увьртлатты. Маразлы колай болды. Алибийдинъ анасы да суьйинди. Бала орындыктан коьтерилип:

— Керавыз, меним Керавызым онда! — деп сандыраклап колы ман карангы пештинъ муьйисин коьрсетти.

Кагымшы куртка сол затларга кулак салды.

— Бисмилла деп айт, — деп анасы балады яткарды.

Кагымшы куртка боьри терисин тагы да отка ювыклатып:

— Сол айткан заты балады казага ушыратаяк. Алла сол заттан янын сакласын! — деди.

— Ер ютсын сол атты! — деп анасы да каргады.

Кагымшы курткадынъ соьзлерине бирев де эс бермедди.

Алибий бир-эки куьннен ийги болды.

Алибий атты асырады. Оьзиндей балалар ман сув ягада шабысканда, Керавыздынъ юйриклиги коьринди. Балалар коьн шелеклерди сувга толтырып, атларга минип шабысканда, эгер бирер балаларда сувдынъ яртысы тоьгилетаган болса, Алибий колында ыслайтаган коьн шелектен бир тамшы да ерге туьспеди. Суьйди яс Кера-

вызды. Керавыз да яска уйренди. Эки колын авызына салып, «Улю-ю-ю, улю!.. — деп Алибий бакырса, отлап юрген ат, йылкыдынъ ишиннен шыгып, шавып иесининъ касына келетаган болды.

Алибий Керавыздынъ туякларына нал кагып, оны сувда юздирип, иерге уйренип, эм шаптырып, биринши уйкен ат шабыска аьзирленди.

Сабантойда уйкен ат шабыс озгарылаяк эди. Онда, авылда бирев де билмейтаган атка олтырып, Алибий атлылар йыйылган ерге енъил елис пен келди.

Куьннинъ коьзи юмарт саьвлелерин ерге мол тоьгеди. Коьп-коьмек коькте ак булытлар, суввреттедей болып юзедилер. Карлытав да, бийик эм уйкен иердей болып, коькке коьтерилип, табиааттынъ сол коьринисин ярасыкландырады. Ясылланган тоьгерек як аьдемлердинъ куванышлы давазлары ман эм кара торгайлардынъ йырлары ман бийленген.

Йыйылган халк Керавызга сукланып карады.

— Мунадай ат савлай Кобан бойында да йок болар?! — деп атлардынъ яхшыларын билген картлар, басларын шайкай берип, айтгылар.

— Аргымак! Яхшы аргымак! — деп йыйылган яс-явка да сукланып бакырды.

Савлай авыл эм баска яктан конаклар да авылдынъ шетине ат шабысты карамага келген эдилер. Балта мырза конак мырзалар ман энъ бийик тоьбешикте хан тагын алып олтырган. Ярасыклы кийимлер кийген, туьрли туьсли казбалыларга, куьлмелилерге оралып, айдай аьруьв кызлар да ногоай арбалар ман ат шабысты карамага келгенлер. Коьк, кара, моры туьсли ярасыклы шепкенлер, басларына, байрамга киетаган боьрклерин кийип, адуьвленген аьдемлер бир-бирлери мен болаяк ат шабыс акында кызыксынып соьйлейдилер.

Керавыздынъ уьстинде кызыл каптал кийген, Алибий олтырган, оны коьрген аьдемлер басларын сол бетке бурдылар.

Конак мырзалар атты коьргенлей, Балта-мырзага: — Атты саташ! — деп каныктылар.

— Уыш юз бермен, — деди конаклардынъ бириси.

— Бес юз, — деди баскасы, атка коьзи атылып:

— Йок, ол ат сатылмайды, деди Балта-мырза, сондай ийги аты барлыгына коьнъили коькте ушкандай коьте-рилип.

Балта-мырза колы ман ымлап, обзининъ касына атка олтырган Алибийди шакырды.

— Алибий, муна шабыста Карамурзайдан, Куьмиден мага конакка келген мырзалардынъ атлары шабысаяклар. Солардынъ касында меним бетимди кызартып олтырма, — деп Балта-мырза буйрык берип, кисесиннен куьмис акша шыгарып, Алибийге таслады.

— Тоба, тоба, иншалла! — деп, акшады ыслап, Алибий майдан бетке бурылды.

Сабантой — халк, куванышы. Аьр бир авылшы сол куьн: «Хайырлы-огырлы сабатте аягымды басайым!» — деп уянады. Соьйтип бугуьн Актажи де уянды. Янъы боьрк, янъы шепкен кийип, белине куьмис белбав тагып, ол каралдыдан шыкты. Балта-мырзадынъ савлай авылы куванады. Авылдынъ шетине шапшаклар ман боза, таьтли-таьтли аслар аькеттилер. Теке ойын этип, кабал сызгыртып, биринши баразнады айдадылар. Аьдетинше, сабантойда халк хан сайламага керек эди. Авылдынъ иеси бай Балта-мырза хан болды. Текеши карт хан ман кажавласып, халкты завкландырды, куьлетти. Кызлар йыйылган ерде коьыз тартылды. Ойын курды яс-явка. Туьрли-туьрли сынаслар оздылар. Яс-явка куьрести, тас атты. Сабантойдынъ коьрки — ат шабыс. Атлар конъысы авылга етип, артка келмеге керек эдилер. Атлар шабаяк ери энъ азы он бес шакырым эди. Ондай куьшли ат шабыслар аз халкларда озадылар. Ондай ат шабысларда атлар талып, яде болса йыйылган халкты куьлетип арып токтаган атты иеси етип аькеледи. А биринши келгенлер сыйга тийисли боладылар. Эм савлай сабантойдан халктынъ эсинде коьнъилге тийген болып тек ат шабыс коьпке дейим калады. Биринши болып келген йигиттинъ атын аьдемлер коьпке дейим мутпайдылар.

Сонынъ уьшин де соьлеги сабантойдагы ат шабысты халк термилип саклады. Керавыздынъ басы ак

кутандыкындай кайкалап, йинъишке узын аякларын кыймылдатып, туяклары ман ерди тевип турды. Керавызга карамын токтатпаган йыйылган халктынъ ишинде аьдем болмады.

— Ат айлак ярасыклы, шапканын коьрермиз, — дедилер коьп атшабысты коьрген картлар да.

Керавиз ян якка каранып, туяклары ман ерди тевип турды. Йыйылган халктынъ ишинде энъ кылыксызлар шыгып Керавызга колы ман тийик боладылар, коллары ман ялыннан сыйпамага каьрлейдилер. Ат та кенетен аьдемнен уьркип, бир ерде турмайды.

Мырзалар бир-бирлери мен юз маьнетке базластылар.

Он бес туьрли яклардан келген атлылар ат шабыска аьзир эдилер. Кара, коьк, йийрен, боз туьсли атларда яслар туьрли-туьрли капталлар кийип, басларына да капталдынъ туьсиндей байгы кумашлар байлап, ат шабыстынъ басланувын саклап, уьйирилесип турылар.

Алибийдинъ атасы улынынъ касына келип:

— Улым, сак бол, атлылардынъ касларына ювыклама, атынъ аьли де ондай затка уьйренмеген, — деди.

— Аьруьв, аьруьв, атам, — деп Алибий атасынынъ соьзине артык та эс этпеди.

Тек бир ой Алибийдинъ басын бийлеген — биринши болып келмеге. Керавиз уьмитлерди акласа экен деген, бир ой калды.

Атлар йыйылыскан тоьбединъ касына байрак кадалган. Уьстилерине тонлар кийген картлар да коьзлерин йылтыратып, сосы ерлерде айланадылар. Арбаларда олтырган кызлар коьбиз тартувды койып, турагалып атлыларга карайдылар. Йыравлар да йырларын койып, тоьгереклериндеги аьдемлери мен бирге байрак кадалган ерге барадылар эм атлыларга шабысув акында кенъесуьвлер этедилер. Авылдынъ балалары атлардынъ уьстинде кылыксызланып, шабысаяк атлыларга косыла-як болып шалысадылар, эркеклер оларды камышы ман коркыстып, кувадылар. Тамада аксакал да кувды оларды. Онынъ куьши етпегенде, ноьгер болып сайланган атлы узын сыбырткы ман ян-ягын тарткышлап, балаларды тызыктырды. Тек шабысаяклар калдылар.

Тамада аксакал мылтык пан коькке атып, атлар шаппага керегин билдирди. Атлар бас дегенде уьрктилер.

Оннан сонъ шанъды коьккө коьтерип, туяклары ман ерди дыбырдатып, йолга ымтылдылар.

Атлылар артлы-артыннан тизилип, елдей ушып кеттилер. Конъысы авылга дейим Алибий атлылардан алдыга да шыкпай, артта да калмай, алдынгы ат шабысларда кайтип шапкан болса, соьйтип атты бек асыктырмай, атлылардынъ ортасында шапты. Ювенди артык йибермей, авызлыкты тарта берип, шапты. Керавыз десенъ, алдыга шыгаяк болып, телезип турды, ама Алибий ювенди каты ыслаган эди. «Куьшти сакламага керек. Алгасама, Керавыз, алгасама!» — деп Алибий аттынъ ялыныннан сыйпап, конъысы авылга дейим етти. Артка бурылганда, ол аттынъ ювенин йиберип баслады. Ат баскалардынъ артларыннан етип, кезуьвлеп озып баслады. Эркинлик берилген Керавыз елдей елпип, шапты. Аттынъ куьмис туьсли ялыныннан кушаклап:

— Эндиги бас, Керавыз! — деди Алибий, ялынышлы болып.

Мине алдыдагылар Керавыздынъ артында каладылар. Эндигиси экев калган дегенде, Алибий атасынынъ айтканын эсине алды, акыйкатлыгын анълады. Эх, сол заманда ол сол соьзлерге эс берген болса, сонъында савлай яшав бойы оькинмеек болар эди. Кара атка олтырган бек алдыга кеткен эди. Экиншиди, боз атка олтырганды, Керавыз мине-минем етип озбага керек эди. Аман да Алибий алдыга кеткен кара аттан да коркпайтаган эди эм оны етеегине шекленмеди. Алибий Керавыздынъ ялына ябысып, оны ман бирге тыныс алып, биринши болып келмеге деп ол аты ман бир ой, бир ниет болып кувды.

Алдыда Куьми мырзадынъ боз атына олтырган, уьстине сары каптал кийген байгуш яс кылыплы эм огырсыз экенин Алибий кайдан билсин? Байгуш артка карай берип шапты. Шабатаган йол тар эди. Ян-ягы — кавмак оьлен баскан ойпат ерлер. Байгуш оьзининъ атын да шаптырмады эм Керавызга да йол бермей барды. Сол заманда Алибий ана алдыдагы кара атта олтырган ман бу йол бермейтаган яс соьйлескенлерин сизди. Алибий басын коьтерген сайын кара ат эрек кететаганын коьрип кайгырды. Алибий йолдан шыкпага коркты. Байгуштынъ артыннан етип, ога янасты. Сол заманда не зат болганын

ол бирден анълаялмады. Байгуш куьшин салып, камышы ман Керавыздынъ кара авызына берди. Керавыз басын шайкап, Алибийди иерден атып йибермеге аз калды. Алибий артыннан ашувланып:

— Эй, огырсыз! Не зат этесинъ, наьлет! Токта сен, мен сага не этеекти коьрсетермен! — деп бакырды.

Алибий тагы онынъ артыннан етип баслады, тагы да касына ювыклаганда, боз аттагы атлы камышысын Керавыздынъ авызына еткерди. Керавыз уьркти де, алдыга ымтылувын койды. Атасы айткан акыйкат соьзлер мине бу шакта Алибийдинъ эсине туьстилер. Боз ат талып, сары коьпиршиги шыгып, терлеп шапты. Керавыз артта, куьшин де саклап, боз аттынъ алдына шыкпага уьркип, шапты. Кенъ йолга шыкканда Керавыз бир кыйналмай боз атты озды.

Тобьешикте йыйылган халк:

— Бас, Алибий! Бас! — деп кышкырыстылар. Ама Керавыз алдыдагы кара атты етеалмады.

Алибий ашувланганыннан тислери мен эринлерин шайнап, кара аттынъ артыннан шапты.

Кара ат дувга еткенлей, атлы биринши больш келгенине суьйинип, колларын коькке коьтерип копарсыды. Алибий де етти. Еткенлей Алибий йыламага аз калып:

— Олар соьйлескенлер! — деп акырды.

— Кайтип ол?! — деп аьдемлер шувылдастылар. Сонынъ арасында сары каптал байгуш дувга етти.

— Кабан, туьс аттан деймен сага! Соьле сага коьрсетермен! — деп Алибий екирип камышы ман булгалаклап шапты.

— Не болган? — деди, бир зат та билмеген кисидей больш, байгуш.

Халк та бир зат болганына сейирсинип, не экенин билмеселер де, шувылдады.

— Не болган? Не болган? — деп аьдемлер бакырыстылар.

— Не болаякты муна огырсыз, шошка, ана колындагы адавыс камышы ман аттынъ бурынына баьленше кере тартты. Эндигиси мен оны булайда камышыламасам, эркек тувылман, — деп Алибий байгушты капталыннан

тартып, оны туьсирди. Эм оны ерге йыгып, камышы ман баьленше кере аркасына сокты.

— Тувра этесинь, тувра! — деп авылшылар азланып кышкырдылар.

— Ийттинь баласы! — деп шыкты Балта-мырзадынъ каты давазы. — Енъилгенсинь, а биревдинъ баласыннан шуьшинъди алаяк боласынъ, э? Кет коьзиме коьринме!

Алибий серпилип, мырзага карады.

— Сенинъ уьшин юз маьнет сувга кетти. Кет, коьзиме коьринме! Эндиги йылкыдынъ ушкынын да коьрмесинь! — деп мырза ашувланып кышкыра берди.

Балта-мырза айлак шуьриш эм бугызлы аьдем эди. Бир затка ашувланып кетсе, сол затты йыллап эсинде тургыстатаган эди.

Алибий не зат айтаягын билмей, саьспекледи. Халк та уьндемеди, Балта-мырзадынъ соьзи берк эди... Биринши сый ак ямышы эди, оны Байгуш алды. Экинши сый — иер, ол Алибийге берилди. Конак мырзалар Балта-мырзадан юз маьнетти мутып, боьлистилەر.

Алибий ат шабыстан, басын тоьмен салып, авыл бетке кетти.

Экинши куьн мырзадынъ аьдемлери Алибийди суьйреп мырзадынъ каралдысына аькелип, юз камышы тарттылар.

«Аьр бир маьнет — бир камышы», — деди Балта-мырза.

Ат шабыста биринши болып келмегени де, сыдыртылганы да бир зат та тувыл эди. Энь баьлеси — Керавызды коьрмееги. Мырза оны аттынъ касына ювытпаяк болганына Алибий кайгырды, кан ютты. Юреги сыгылып кыйналды. Ястынъ коьмекейи босады, коьнъили бузылды. Не зат этеегин билмей, састы.

— Бир зат та тувыл, улым. Биз, бираз акша йыйып калгамыз, бир аьруьв ат коьре калсак — сатып алармыз, — деп атасы Алибийдинъ юрегин тынышландыраяк болды.

Эм айтканындай, атасы куьнлердинъ бир куьнинде кара кунан сатып алды. Ярасык, аьруьв яс ат эди. Алибий суьйинмеди. Онынъ коьзине тек Керавыз коьринип турды. Яс бир неше кере мырзадынъ минетаган атлары туратаган каралдыга барды. Коьзлериннен яс шыгып,

эректен термилип, Керавызга карап турды. Юреги кыйналып карады. Керавыздынъ шал ялын, йыландай кайкалап турган мойнын, йинъишке ярасык аякларын коьргенде, ярасык кызды коьргендей болып, юреги дуьмп-дуьмп этип тепти.

Собьтип бир ай озды, эки ай озды. Яс, бир затка да куванмай, басын тоьмен салып, юрди. Эм сол кыйынлы, авыр эки айдынъ ишинде ога бир ой келди. «Керавыз мырзадыкы тувыл, меники болмага керек. Мен оны асырагаман, мен оны ат эткемен. Неге меним атым мырзадыкы болмага керекти?» — деген ой оны коймады.

«Келмеген де болса экен мага сол ой», — деп эндиги етпис ясындагы карт обкинеди.

Кузьдинъ бир сувук кешесинде Алибий мырадын толтырады. Этпей де болмады. Неге десенъ ол Керавызсыз яшавы йоклыгын билген эди.

Алибийде атасы берген бир дува бар эди. Ол улына онынъ хабарын да айткан. Оны атасынынъ атасы Меккеге аьжиликке барганда аькелген эди. Дува, айтысларына коьре, «аьдемнен де, айваннан да, йиннен де саклайтаган» дува экен. Атасын бала заманда кырда койшы ийтлер таламага шапканда, ол дувады шыгарады, ийтлер уьркедилер. Собьтип атасы янын саклап, сав калганы акында улына айтатаган эди. Ол дува капланнынъ терисине куьпленген эди. Ийтлер болса, капланнынъ ийисиннен, йьрткыштынъ озин коьргендей болып, коркады экенлер.

Каты ямгыр яватаган каранъы кешедде Алибий мырзадынъ каралдысына киргенлей, ийтлер абалап уьрип, ога шаптылар. Алибий артка шапты. Бек коркты. Кашаяк болды. Ийтлер дувадан коркпасаларша деп ойланды. Бир ийт касына еткенде, бирден токталып ырылдады. Сол заманда Алибий колындагы дувады ийтлер бетке созды, оззи кишкей ший эт кесегин таслады. Олар сол сабатлей тырс тындылар да уяларына шавып кеттилер. Юрекленген Алибий котаннынъ киртин бузып Керавызды алып шыкты.

Уьйге келди.

— Анай, анай! — деп Алибий аттан туьспей эсикти сокты.

Атасы сол куьн уьйде конмай, кырда йылкыда куьзет шыгатаган эди.

— Не затты? — деп, уйкы басып, анасы шыкты. — Улым, сосы сага не болган? Кимнинь атыды? Онъмадым-ав! Не зат эткесинь? Алибий! Аькетип сал, аькет! — деп анасы йылады.

— Анай, йолга мага азык береш! — деп Алибий аттан туьсти. — Анай, эндиги мага авылда яшав йок... Атка мингеннен сонъ кайтип туьсеексинь? — деди ол.

— Онъмадым-ав! Онъмадым-ав! — деп анасы, не зат айтаягын билмей, састы, эринлерин тислеп йылай берди.

— Йылама! — деп Алибий анасын кушаклады.

— Неге уьйтип эттиньди, улым, неге? Неге эттинь ол затты? — деп анасы коьз ясларын коьлдей тоьгип, улын кушаклады.

Алибий де анасынынъ сол кадер кыйналувын коьрип йыламага етти.

— Анай, шалт болып йолга бир затлар береш! Тань атпай, мен йол шыкпага керекпен! — деди Алибий берк давазы ман.

— Онъмадым-ав! — деп анасы казануьйге барып, йыйыстырып артпак пан азык шыгарды.

Анасы улына бир зат та айталмай, коьмекейи тамагына тыгылып, коьз ясларын тоьге берди. Алибий де йылап, анасын бек этип кушаклап, атка каргып минди.

— Кайтерсинь, эндигиси кайтерсинь, Алибийим-ав? — деди анасы, коьзлериннен шоқырак болып, аккан коьз ясларын суьрттип.

— Эндигиси бала тувылман да! Оьз йолымды билемен! — деди Алибий.

— Токташ, яным! — деп анасы уьйге кирип, атасынынъ эски ямышысын алып шыкты.

Алибий ямышыды уьстине кийип, йолланды. Ямгыр себелейтаган каралдыда ялгыз калган анасы йылап кайгыга толган яслы коьзлерин каранъыга тикти. Кайгырды. Не зат этеегин билмеди. «Авылдан кететаганы колай да болыр?!» — деп те ойланды. Аман да улсыз калаягын эске алганда коьтере де аьлсиз болып йылады. Ана такым казады аькелген атты каргады. Улынынъ алдыдагы яшавы

кайдай болаягын ойга алганда, юреги айлак та сызлады. Улын тувра йолга салсын деп Аллага мынь тилек этти. «Яслыгында майыскан тал кыйшык болып обьседи...» деген такпак та эсине туьсти. «Улым сондай болып, кыйшаймасын!» — деп язык ана сыйпап кайгырып калды...

Эртенъликте Актажы уйге кайтып, хабарды эситкенинде, не зат этеегин билмей, коьпке дейим тилин юткандай болып, уьнсиз турды. Сонъында сол зат акында мырзага барып айтпага токтасты. Актажы мырзадынъ аьдемлери мен бир неше куьн улын изледи. Таппады. Бир эки юмадан сонъ Актажы кайгыдан каста тавып, мадарсыз карттай болды. А бир йылдан сонъ ногай авылларга кызба мараз келди, халкты кырып баслады. Кайгыдан картайган, карувсызланган ата ман ана да сувык уйде кызба мараздан оьлдилер...

Куьндиз де, кеше де аз тыншайып, Алибий Керавызды Кобаннынъ йогарына айдады. Куьндиз агашлык пан ясырынып барды, кеше йолларга шыкты. Авыллардан, аьдемлерден эрек юрди. Арыган, аш болган Алибий бир юмадан сонъ койшылардынъ косын коьзледи.

Обмири конак суьйип келген койшылардан Алибий коркпады. Олар яска суьйиндилер, сорпа иширдилер эт егисттилер. Тойганнан сонъ лахырда курдылар. Койшылар яс кайсы яктан келгенин, кайда баратаганын сорадылар. Алибий саьспеклеп, булардан туврасын ясыраяк болып эди, ама, обмири обтирик соьйлемеген себепли, састы. Сонъында бир затты да ясырмай, оларга айтты. Явырыны яйдай болган мыйыклы койшы куьлемсиреп:

— Биз, яс, сенинъ атынъды коьргенлей анъладык, кайтип сен йолланганынъды. Ат сени тынълайтаганы да бизди сейирге калдырды. Мунадай аргымак уьшин янынъды бермеге, элбетте, кызганмасынъ! Ийги ат. Тек сен аьруьв этпединъ! Аьдемлер яраган-яраган затларын урлап басласалар, ол заманда кайдай яшав болаякты?! Мине соьле мага сенинъ атынъ ярар, мен оны урлайым, баскага баска зат ярар, ол оьлтирип алар! Ол яшавым, аьше? Яшавда туьзликтинъ ушкыны да болмага керек! Дурыспа?..

Койшылар баслары ман ийзедилер. Алибий де, басын тоьмен салып, атка карады.

Мыйыклы койшы:

— Кобресиньме, сага бармага ер де йок! Бир авылда да сосы ат пан сени конак этпееклер, а яшаякты коьтере де айтпа. Сени коьргенлей, сеннен атты алып, иесине кайтарарлар, сени де мырзадынъ колына берееклер. Ал, эне, кайда бараяксынъ? Тавга дейсиньме? Тавда кырлы аьдемлер йыйылганларым? Олардынъ баьриси де — караклар, кашкыншылар! Тувган аналарын сатаяклар! А сен оларга бараяк боласынъ?! — деп ол оттагы кызуларды туьзетти. — Сатаяклар, эне яхшы аьдемлердинъ колы етпейди! Йок, олар сага йолдас болмаяклар оны бил сен, ювыгым, — деп ол яска карады.

Койшылар да Алибийге карадылар.

— Аьше не амал этеекпен, авылга кайтып болмайды, мырза меним канымды ишип, карангы куьн тувдыраяк! Кайда, кайда барайым?! — деп Алибий саьспеклеп сорады.

— Тасла сен сол атты! Биревге ыргатлыкка бар. Яша. А биз атты иесине кайтарармыз. Баьри зат мутылса, авылга да барарсынъ, — деп мыйыклы эркек ястынъ коьзлерине сынап карады.

Баска койшы да:

— Наьсипсиз этеек бу ат сени! Бизге, ярлыларга тувыл, ондай атлардынъ иеси болмага. Казага ушыратаяк ол сени. Атанъды, ананъды ойлантага! Олар сени ушин кайгырып каста мараз тапкан боларлар. Сен ялгызсынъ да оларда! Сен оларды тирилей оьлтирерсинъ, — деп соьйледи сол койшы, тизлерининъ арасында домбырасын кыса берип.

Алибий тынълап, олардынъ айтувлары дурыс экенлигин англайтаган эди. Ама кене де Керавыздан айырылгысы келмеди. Керавыз онынъ бактысы болды. Керавызды урлап, ол яшавдынъ баска ягына атылды эм оннан артка таялмады.

Танъ атканда, койшылар Алибийди озгардылар.

— Яс, оькинерсинъ, кеш болар! Наьсипсиз этеек бу ат сени. Кене де яхшы йолга! — деп мыйыклы эркек аманласып, колын созды. — Тек Сафар-Алидинъ колына туьсип олтырма! Оны ман бирге болсанъ, биз де сени аямаспыз!

Койшы йогарда аты айтылган аьдемнен Алибийди сакляк болды, ама онынъ яшавы оны ман байланаягын ол билмеди.

* * *

Тавларда туырли аьдемлер ясырынып, яшаганлар. Онда тек ювык ерлерде яшаган Кобан бойыннан ногай, карашай, шеркеш, абаза эм баска миллетли аьдемлер болып калмай, алыс Кабаргыдан, Малкардан, боьген де карак сулыбын билген шешенлер де бар эдилер. Абрек куьплердинь бирисининь атаманы Сафар-Али эди. Онынь куьби Еганас сувдынь бойында орынласкан. Абреклер коьбинше аьлде аьдем оьлтирип яде баска кыянатлыклар этип, авылларыннан, законнан кашкан аьдемлер. Абреклердинь баьриси де караклар болып кутылганлар деп айтып болмайды, олардынь ишинде Алибийдей болып авылда яшамага даяналмаганлар да бар эдилер. Ондайлардынь карак болмага уьмитлери де, мырсатлары да йок эди. Аман да олар баскаларга карап, кырсызлык яшавын юргистпеселер болмадылар.

Алибий бир неше куьн агашлыкта адасып, сол аьдемлерди изледи. Неге десень онынь баска бармага ери болмады. Кеше ямышысы ман ябынып, коьктеги юлдызларга карап уйклады, куьндиз авызына салмага ас таппай, агашта айланды. Шетлевик пен, елек пен алданып, уьш куьн юрди. Наьсипке, Керавыз сокпакты оьзи табатаган эди, ол болмаса коькке дейим ететаган карагай агашлыктан шыгып болмаяк эди.

Сол куьнлерде ястынь ойына коьп затлар келди. Уьйин таслаганына оькинди, тувган ерлерин сагынды, атасын анасын аяды. Баьри затты артка кайтараяк та болды, ама кайтпаска кеткенин ол сезди.

Бир кеше аш курсагы оны уйклатпады, агашлыкта алдынгы куьнлерден де бек айланды. Тань атаятырганда, Алибий тавга ябыскан кень далага шыкканын оьзи де билмей калды. Бас дегенде кослар, ер уьйлер ога пишен капналар болып коьриндилер тек соьнеятырган оттынь касында боьрк кийген, ямышы ман ябынган аьдемди коьргенинде, Алибий косларды айырды. Киси атлыды эслеп, мылтыгын коьтерди:

— Кимди? — деп бакырды, — Бизикилерме?

— Йок!

— Каяктансынь? — деп ол олтырган ериннен турды.

— Тотьмен бетлерден, — деп Алибий Керавыздынъ ювенин йибермей кисидинъ касына ювыкладды.

Киси Алибийдинъ бетине тигилип карап, сейирсинди:

— Каратага ога, оъзи бала, а оныкындай ат бизим атаманда да йок! Сен оъзинъ тувыл, муна аргымагынъ бизге йол тапкан болар! — деп куьлемсиреди.

— Солай да болар... — деди Алибий.

— Атынъ бизим тайпага усайды, — деп киси коьзлерин йылтыратып атка карады. — Ойын да, куьлки, кене де бизди кайтип тапканынъды айташ!

— Оъзинъ айттынъ да, атым тапты, — деп Алибий куьлемсиреди.

Киси де куьледи.

— Йигер сенде ятыр! Аьше, тувра, излеген — табар! Олтыр, йылын, — деп киси оъзи де олтырды.

Алибий де аттынъ ювенин йиберип олтырды.

— Меним атым Сафар-Али, — деди киси.

— Алибий, — деп яс колын созды эм эсине койшылардынъ «Сафар-Али мен бир болып олтырма!» деген соьзлери эсине туьсти.

— Бизим атаман аргымагынъа бек суьйинер! — деди киси.

Тагы да атаман барлыгына Алибийдинъ сейири калды.

— Сен оъзинъ атаман тувылсынъма? — деп сорады.

— Атат сени! Коьтере затты биледи экенсинъ, эситип калган боларсынъ! — деп Сафар-Али айлежип соьйледи.

— Меним атымга неге суьйинмеге керек атаман? Мен оны бермеге келгеменме?

— Йок, йок! Сен ол ат уьшин уьйинъди йойтып, эндигиси ол атты биревге берип, коьктинъ астында калаяксынъма? Элбетте, сен юлдызлар санамага келген йоксынъ. Ойнап айттым мен сага «атаман суьйинер» деп. Атаманда ондай атлар коьп болды. Аман да бирисиннен пайда йок эди. А мене соьлеги йийрен аласады бир топ йылкыга да авыстырман эш! Сеники байталды сезсе, кисинеек эм сол заманда сенинъ куьлыгынъ ялпайды! Сол тувылма? — деди Сафар-Али куьлемсирей берип.

— Сол тувыл! Керавыз мени тынълайды. Мага алтын берселер де, оны авыстырман! — деди Алибий...

Уьстиндеги бир ямышы ман, астындагы Керавыз бан кетип, сол кетуьв мен абреклерге етти. Кырсызларга, каракларга косылып, Алибий де сол яманлыкларга уьйренди. Абреклер авылларды, йолларга шыгып, йолавшыларды, калаларга барып, туькенлерди тонап яшайдылар. Алибий де олардан артта калмады. Сосы затларды ол бай болайым деп обырсынып этпейди, а Керавыз касында болганына суьйинди.

— Ах, яслыгым, яслык! Майыскан тал — яслыгым!— дейди оькинип етпис ясындагы Алибий, сол куьнлерди эсине алып.

Савлай кылыпларга уьйренди яс. Тамам каткан караклардай болды. Ат уьстинде де, кеше уйкласа да, оьз йолдасларыннан сакланып, оьзиннен савытты айырмады. Керавыз да иесиннен оьзге бир аьдемди де касына ювытпады.

— Уьш юз маьнет беремен, тек атынъды уьйреншикли эт!— дейтаган эдилер ога абреклер.

— Юз маьнет уьшин мага юз камышы тартканлар, мен де сизди уьш юз кере тартсам, уьйретермен, — деп явап береттаган эди Алибий де.

Яс абреклердинъ яшавына уьйренген болса да, ама ол олардынъ яшавын яратпайтаган эди. Уьйди, авылды сагына берди. Ол абрек яшавда теректен сувга туьскен япыракка усайтаган эди. Япыракты агынлы сув аькеткендей, заман кеткен сайын Алибийди де бактысы тынышлы яшавдан суьйреп аькете берди.

Бир куьн абреклер бай казак станицага шапкынлык эттилер. Кобь мал, йылкы, арбалар ман аьбир-шибирлер тонадылар олар. Алыс авылларга аькетип, олжаларын сатып, бир юма озган сонъ оьз ерлерине кайттылар. Оларды ашувлы Сафар-Али йолыкты:

— Шапкынлыкта ким биринши болып казак атаманнынъ уьйине кирген? — деп каты сорады.

— Кайдан билейик? Бирев кирген де болар! — деп шувылдастылар абреклер.

— Ийттен тувганлар! Сизден сорайман, ким биринши болып уьйге кирген? — деп Сафар-Али кырыннан шыгып бакыра берди.

Абреклер коркып тындылар.

— Алибий болар, — деди бирев. Абреклер куьледилер, неге десень Алибий авылга кирмей, каравылда турганын баьриси де билетаган эди.

— Ол не куьлкиди? Бириншилей сол уйге кирген кимди деп сорайман мен!

— Меним эсимге туьсеятыр, — деп сепкил бет кабарты, мыйыклы шешен карттынъ артында кунысып олтырган арык абрекке карады эм, — Арслан, сосы сен тувыл эдинъ-ме сол уйге бириншилей болып кирген, э? — деди.

Сол бирев арык коьзлерин батлатып:

— Акылынъды ишкир! Мен туькеннинъ киртин бузгаман да!

— Йок, Арслан, сенсинъ! Биз туькенди ашып кутылганда, сен келдинъ, — деди кабарты.

Абреклер неге сол соьздинъ басланганын анъламай, атаманга да, кабартыга да, арыкка да карадылар. Сафар-Али екирип, арык бетке абыткылады.

— Мен тувылман! — деп Арслан юреги ярылып, артка тая берди.

— Сыбырткыды! — деп Сафар-Али акырды.

Атаманнынъ ноьгери, коьплердинъ аркаларыннан коьнин сыдырган, алты оьрмели сыбырткыды аькелип берди.

— Шешип тасла, тапанша ман камады! — деп атаман Арсланга янасты.

Арслан туьрклерде этилген тапаншады белбавынынъ арасына кыстырылган ериннен шыгарып таслады.

— Камады да!

— Атаман, Аллах акына, мен тувылман! — деп Арслан камады кыныннан сувырып, ерге таслады.

— Аьли коьрермиз! — деп атаман сыбырткыды коьтерди.

— Мен тувылман!

Алты оьрмели сыбырткы, авады йыландай кесип, арык этти шыйкылдатып, эски шепкенди йьртты. Арслан йыгылып, доьрт буькленди.

— Алтын кайдады, тазбас? Казак атаманнынъ сандыгыннан алган алтынынъ кайдады!? — деп Сафар-Али сыбырткыды тагы коьтерип, авада сызгыртып тарсылдатып сокты.

Арслан буюклене бергенинде, боурки тымалап, таз басын йылтыратты.

— Шапкынлыктан сонъ, атаман отделе барып, доурт алтын билезик, отыз алтын акша эм куумис кынлы кынжал абреклер алганлар деп шагынган. Кайда-ды? — деп Сафар-Али ашуву кайнап сыбырткы ман тарта берди.

Арсланда шепкени кесек-пусак болып, акырып ятты.

— Соуитип оны, соуитип! Аз ога! — деп абреклер де, атаманнынъ соуитип этетаганына, разылыгын билдирдилер.

— Айтаяксынъма, яде йокпа?! — деп Сафар-Али арып, тыншаймага токтап, сорады.

— Билмеймен, бир зат та мен билмеймен, — деди арык, ызаланган давазын тегаран бир шыгарып.

Сафар-Алидинъ колындагы сыбырткы тагы да тарсылдады.

— Атаман, болган болар, янсызланганга усайды! — дедилер абреклер.

Шепкеннинъ енъи мен терлеген манълайыи сууртип, кабакларын туттырып, кыймылдамай яткан арык, тазбас Арсланга карап:

— Сув! — деп буйрык берди.

Нобгер ер уйге шавып, кобн шелек пен сув аькелди.

— Куй уьстине!

Нобгер куйды.

Атаман энъкейип, сыбырткыдынъ сабы ман канаган сакалды тууртип:

— Айтаяксынъма? — деп сорады.

— Аьше, атаман, аьше! — деп Арслан коьзлерин юмып, тисленген эринлерин кыймылдатты.

Алтынды соуитип Сафар-Али колына алды. Абреклер атаманды сууимеселер де, коркатаган эдилер. Корксалар да, сууимеселер де атамансыз абреклер яшалмадылар. Неге десенъ ол шапкынлыкка йол коьрсететаган эди. Шынты мырзадай атаман уьстине аруув, таза кийимлер киетаган эди. Аьр дайым да онынъ уьстинде таза, ярасык шепкен, басында — коьрпе боурк, аягында — йылтыраган орыс этиклер. Ол бир кыйланмай авылларда, калада коьринип, сонда кайдай олжа барын билип кайтатаган эди.

Арык Арслан бир ай юреалмай авырды, оннан сонъ колайына келгенде ашувын алды. Биринши шапкынлыкта сепкил бетли кабарты йок болды. Кабартыды бир авылда олып тапканлар деген хабар шыкты. Абреклер сол сабатлей, арык Арслан ошшин алганын, сездилер. Арслан кабарты оылетаган шапкынлыктан эки баа иер, уьш юз маьнет аккелген эди. Сафар-Али куьлемсирей берип, ога карап, кабартыдынъ акында да соьз айтпай, оннан тек юз маьнет алды.

Абреклер кырсызлыкта хайыр тавып юрселер, Алибий кырсызлыкта Керавыздан айырылмаспан деп яшады.

Еганас сувдынъ бойындагы тавларда орынласкан абреклер бир куьн тыншайып турган заманларында. Сафар-Али мен Алибий терек астында, ерге тоьселген ямышыларына олтырып, хабарластылар.

— Алибий, сендей кужырлы йигит соьлеге дейим менде болмаган. Биз муна затты аьрекетлеп, байымага шалысамыз. Сен ша, не затка шалысасынъ? Бир де анъламайман, — деп Сафар-Али ястан сорады.

— Ай, атаман, мен авылга кайтсам, мага яшав йок, — деди Алибий.

— Аьше бизге де тувган авылларымызда яшав йок, соннан себеп биз соьйтип юретаганымыз. Байысак баска ерлерге барып, тыныш яшав ман яшаяк боламыз, яс, — деди Сафар-Али.

— А мага, атаман, авылдан оьзге ерде де яшав йок.

— Аьше сен не затка сенесинъ? — деп ойлы болды Сафар-Али.

— Билмеймен, атаман, билмеймен.

— А сен баска авылга янас. Оннан сонъ ата-ананъды аькелерсинъ. Оьмир яшавынъды мунда озгарып болмас.

— Уьйтип те болады, — деди Алибий эм онынъ мунълы бети нурланып кетти.

— Эй яс, яс! Муна яшавда тек бай аьдемлердинъ яшавын яшав деп айтпага болаяк. Сен мырзанъыз оьлгенше караяк болсанъ, яшавынъ кетер де барар. Мырза оьлер, а онынъ орнына улы калар, улы болмаса, кардашы калар! — деп Сафар-Али яны авырып айтты.

Сонъ олар уьндемей, экеви де оьзлерининъ яшавлары акында ойландылар. Сафар-Али алдын бай аьдем

болган экен. Ама атасы ога калдырган байлыкты тым-тыракай эткен. Иниси болса, йыйнаклы аьдем болган, ол атасы калдырган байлыкты обстирип, онгып яшаган. Сол заманда Сафар-Али кардашынынъ байлыгын алаяк болып, инисин пыштав ман атады, аман да иниси оьлмей, сав калады, агасын судке береди, эм ога тутнакта олтырмага болжал кесилгенде, Сафар-Али оннан кашып, абрек болады. Ол затты Сафар-Али абреклерден ясыратаган эди.

— Яшав деген кайдай аьлемет зат. Мен яшавды калай бек съемен... — деп Сафар-Али ойлы болып, тагы да соьйлеп баслады. Бай яшавды съемен. Баьри затынъ да болып яшасанъ, калай завк! Ярасык пишень, телетин уьйинъ, таьвесилмес акшанъ, эне ондай яшав ийги яшав, йигит! Дурыс тувылма? — деп Сафар-Али Алибийдинъ ийнине колын салды. — Мен эне оьзим соьйтип яшаган эдим. Аьше... Сондай яшавдынъ да бир яртилиги бар. Байыган сайын аьдем тоймайды, непсиси ашыла береди...

Сафар-Али бир затлар эсине туьсирип, ойланды. Сонъ серпилип, алып тагы да баслады:

— Билесинъме, яс, бизде бир куман ханнынъ акында эртеги бар. Мага оны бала заманымда атам айткан эди, — деди атаман, тынысын авыр алып.

— ...Дуныяда бир бай куман хан яшаган. Онынъ ерлерининъ шети-кыйыры болмаган, йылкыларынынъ, байлыгынынъ саны йок эди. Сол бай ханнынъ бир кулы бир куьн акша урлайды. Хан оны ыслайды. Эм ога кайдай язалав этейим деп ойланады. Эм сонъында булай деп токтасады:

— Кул, мен сага бир яза да этпеймен, — дейди кылыплы хан аьйлежип, — колынъды да, басынъды да кеспеге болаяк эдим, ама этпеймен ол затларды. Сен ол затты ярлылыктан эткенсинъ, билемен. Соннан себеп сен эндиги ондай затты этпессинъ, деп, сага кайтакым суьйсень, сол кадер ер беремен, бар, суьйгенинъ кадер оьлше, ал.

Язык кул «кайтакым суьйсень, сол кадер ал деп айткан» деп ьйнанып, бир куьн шабады, ерди аз коьреди, эки куьн шабады — аз коьреди, уьш куьн шабады... эм шаба-шаба талып оьледи.

Хан кулынынъ оьлгенин эситкенде:

— Тувра. Кабырдан коьп ер кулымга керек тувыл эди, — деп куьлемсиреген...

— Коьресинъме, яс, аьдем ырувы тоймайды, болган сайын болса экен деп обырсынады, — деп мазаллы, кызыл шырайлы атаман, ямышысына онъайлы янтая берип, хабарлады. — Меним пишем де бар эди, тастан каланган уьйкен уьйим де, неше бир десятин ерим де, каралдым да бар эди. Тек карап билмедим. Тойлар тойлап, каьрт ойнап кур калдым. Яслык, непсимди тыялмадым... А соьле озинъ коьресинъ, бир затсыз куры басым, кув таягым болып юргенимди...

Сафар-Али элиннен не уьшин тентирегенин ясырды, айтпады. Баска затты айта берди.

— Яшавда ийги яшамага, байымага керек. Мага энъ азы мынъ ат керек. А сен, яс, сынъар сол шал атка куванып юресинъ.

— Меним шалымдай, мынъ таппассынъ... — деди Алибий атаманнынъ соьзлерин артык та анъламай. Мунадай мынъ тувыл, экинши ат тапсанъ да аьруьв эди!

— Ха-ха-ха! — деп Сафар-Али шеги катып куьледи. — Аьруьв аьше, соьзимди сен меним боьлдинъ. Эртен мен сага, алыска да бармай, Егутей авылда, Асхад байдынъ иййрен атын коьрсетермен, кайдай экенин озинъ коьрерсинъ. Ондайды аьдем коьзи коьрмеген ийги ат деп айтпага болаяк. Эне сол атты мине уьш йьлдан бербетин урлалмайман. Котаннынъ эсиклери беркитилгени бир, а экиншиси уьйкен барак ийтлер уьрип басласалар, савлай авылды аяк уьстине саладылар.

Алибий явап бермеди.

— Эситтинъме, яс?

— Э, — деп Алибий ойларыннан айырылды. — Сен сол атты мага коьрсетерсинъ. Меним Керавызымга ушкыны юккан болса, коьрейим. А оны урлаган деген кыйын ис тувыл.

— Кой, кой, мактанмаш! — деп Сафар-Али куьлей берди.

— Ант этемен, кайтип болса да, сол бирев атты шыгармага эп табарман. Оьзинъ бек яхшы билесинъ де, кайтип Пашинскеде казанлыдынъ атларын урлаганымды. Онда да бар эди де кабакай ийтлер. Бос куьлейсинъ... — деди ак юреги мен яс. — Менде ийтлерди тындырата-

ган дува бар, — деп Алибий биревге де айтпаган сырын Сафар-Алиге билдирди, капталынынъ туьймелерин ага-тып, мойнына тагылган дувады коьрсетти.

Атаман бир кесек заман битилип, уьшкилше болып тигилген дувага карап турды. Сонъ калын эринлерин эмшейтип, яратпай:

— Мен, яс, дува-мува деген затларга ьйнанмайман. Болса да, сейир уьшин айтканынъды сынап карамага болаякпан, — деди.

Эртеси куьн Алибий Егугей авылга йоьнеди. Кера-вызды авылдынъ касындагы агашлыкта терекке байлап, авылга оьзи явав туьсип, эректен Асхадбайдынъ каралды-сына карады. Каралдыда ыргатлар толган эди. Бирерле-ри пишен уьетаган эдилер, баскалары атларды тазалай-дылар. Атлардынъ ишинде ол алтын туькли йийренди де коьрди. «Яхшы ат» — деди Алибий ишиннен. Туьн ортасына дейим карап турды. Тоьгерек як тынганда...

Кобькте юлдызлар йылтырап янатаган эдилер. Али-бий тонъып баслады эм дирилдеди. «Эндиги кирмеге керек болар» — деп ойланды ол. Корадан абыткылап, каралдыда болды. Ийтлер уьрмедилер. Сес шыгармай, акыртын адымлап, ол котанлардынъ касына ювыклады. «Не сейирди, бир даваз да шыкпайды», — деп яс аьжей-ипсинди. Котаннынъ эсигине бир уьйкен кирт тагылган. Алибий койныннан, эрте аьзирлеп салган темир шуьйди шыгарып, киртти эсиктинъ агашыннан айырып баслады. Каьпилестен занъырап кирт эсиктен уьзилди. Ийтлер каралдыдынъ баска шетиннен уьрип шапсыдылар. «Савлай куллыгым бос кетти» — деген ой басын шалды. Алибий каргып, авладагы наьртуьктинъ ишине ясырынды. Ийт-лер абаладылар. Алибий оьлген кабарты уьйреткенше, аракы ман сувлап аьзирлеген оьтпегин оларга таслады. Ийтлер уьруьвлерин бирден койып, оьтпекке таласты-лар. Аьр бириси бирер кесек оьтпек алып кеттилер. Алибийдинъ яны тыншайды. Ама коьпке дейим тувыл, ийтлер тынганда, уьйдинъ эсигин зыйкылдатып, бир колында мелте шырак, баскасы ман мылтык ыслап, ишки кийим мен Асхад-бай каралдыга шыкты.

— Неге уьрип калганларды солар? — деп ол шырақты ийтлерге бурды. — Ярабий, муна ийтлер ерге не зат уьшин ябыскан экенлер? — деп колы ман ийтлердинь бирисине тийди.

Оннан сонъ Асхад-бай котанлардынъ касына барып, эсиклерди карады.

— Савлай куллыгым бос!— деди ишиннен Алибий. — Асхад-бай кирттинъ уьзилгенин коьрип, эндигиси аьдемлерди йьяр деп коркты.

Ама Асхад-бай уьзилген киртти эслемеди.

— Ярабий, муна ийтлерге не зат болган экен? — деп уьйге кирип, эсикти япты. Алибий тыншайды. Айтканындай этип, Алибий йийрен атты урлап, атаманга аькелди.

— Сенинъ айтканынъ дурыс. Аьдем коьзи коьрмеген ийги ат. Аькелдим мен сага йийренди! — деп Алибий атаманга айтты.

— Сенинъ айтканынъ да дурыс! Керавыздай ат йок! — деп ясты атаман соьз бен комлады.

Эки-уьш йьлдан бербетин шалысып оьзи урлалмаган атты Алибий аькелгени уьшин атаманнынъ сейири калды. Ярады ога Алибий. Досластылар экевлери. Бир-бирлерининъ айтканларын этип юрдилер. Абреклерге Алибийдей атларды билген аьдем керек эди. Савлай Кобан бойыннан, Куьмиден, Ембойлыктан абреклер йьлкы урлап юрдилер.

Бара-бара Алибий абреклердинъ ишинде данъклы болды. Яс болса да, бир заттан да бу йигит коркпайды, дедилер коьптен бербетин кырсызлык пан аьрекетлик эткен абреклер.

Тынышсыз эди олардынъ яшавлары. Уйклаганда да Алибий Керавызды касында тургыстып, койнында пыштавы ман, колында мылтыгы ман ятатаган эди.

Сафар-Али мен шок болдылар. Сонъ бирге атаманнынъ уьйинде яшадылар. Айырылмас дос болдылар. Бир затка сенмеген Алибий кырсызлыкта юбанув тапты. Керавыз янында болганына Аллага шуькир этип турды. Соьле де етпис ясындагы Алибий:

— Керавыз ийги ат! Бек яхшы ат эди! — дейди.

Кобан бойына Совет власти келди. Авылларды мырзалардан, байлардан тазаладылар. Эм абреклерге

де шерет етти. Оларга яшамага кыйын болганда, атаман савлай кыпчак йыйып, юреги кыйналып сойледди.

— Йигитлер, эндигиси бизге яшав бермейдилер. Мен сизинь баьриньгизди де эркинлигиньгизге йиберемен. Ян-йолдас болып, татым яшадык. Тувган юртларынъ-ызга, авылларынъызга баралмасанъыз, оьзге авылларга барынъыз. А сиз мага керек болган заманда мен сизди шақырарман. Бир де коркпанъыз, мен сизди табарман, яде сиз мени табарсыз! — деп ол баьрисин де кушаклап шыкты.

Энь сонъында Алибийди айырым кушаклап:

— Эндигиси биз экевимиз Турцияга кетеек. Акшамыз бар, оьзимизге бир ис те табармыз эм оьзимизге аьлемет яшав этпеге шалысармыз! — деди.

— Йок, атаман, мен баска якта яшалмаспан, мен оьзим тувган авылыма кайтаман! — деди басын тоьмен салып, Алибий.

— Неге, сен оьзиньнинь уьлисинь уьшин коркпа. Оны мен савлай сага береекпен. Сенинь акшанъды аьруьв саклаганман, тек Турцияга тувыл, оннан кери кайтпага да етеек!

— Йок, Сафар-Али, мен сага ол акшаларды беретаганда олар мага керек тувыл деп айткаман. Мен авылды сагынгаман. Эндиги мырза йокты да, мен авылда яшамага боламан, — деди давазын тоьменлетип Алибий.

— Сендей йигитти, Алибий, мен коьрмегенмен. Аьперим сага! Энди сенинь бактынъ да ашылды. Сен бир Алладан тилегендей болды. Мырзаларды авылдан кувдылар. Аьше, авылынъа кайтасынъма? — деди атаман.

— Аьше, кетемен, — деди яс.

— Биз бирге кеткен болсак, ийги болаяк эди, — деп Сафар-Али алтын акшаларга толган куржынды шыгарып созды.

— Атаман, керек тувыл, мен акшады санап та билмеймен.

— Вуа, сосы сен кайдай аьдемсинь, акша кайсы ерде де керек, деп Сафар-Али куржыннынъ ишиннен бир увыс алтын акша шыгарып, ястынь алгысы келмейтаганын коьрип зор ман киселерине тыкты.

— Мен мине тек мунага сенемен, — деп Алибий Керавызды коьрсетти.

Ат та иесин анълагандай басын ийзеди.

— Билмеймен, муна янъы властьтен маъне шыгарым, шыкпасым? Мырзасыз яшап болаягына да шекленемен... Тек солай болса, сенинъ бактынъ ашылсын! — деп атаман ер уйден эки авыр артпак шыгарып: — Коъмек этеш! — деп Алибийге тиледи.

Экевлери эки авыр артпакты юк атка тиедилер.

— Мунага мен сенемен, — деп Сафар-Али колы ман артпакларды сокты. Олардынъ ишинде тонап йыйылган алтын ман куъмис затлары зынъырдадылар.

Атаман юкли аттынъ ювенин оъзи олтыратаган аласадынъ иерине байлады. Керилип, атына олтырды, Алибий де Керавызына минди.

Тавда куъз эди. Неше бир йыл яшаган ерлерин таслап кетедилер абреклер. Атаман ман Алибий асыкпай, шорылдап аккан шоқырак сув бойы ман атларын айдайдылар. Тавлар алтын туъсленген. Бирер тереклердинъ япыраклары кызарганлар, коъгоъленлер саргайып баслаганлар. Токтамай агатаган сув да, тавдагы куъз де атлыларга тек аманласув акында айтады. Атлылар туъз ерге шыкканларында, сонъгы кере артларына карадылар. Оннан сонъ бир-бирлерине карап колластылар. Атаман куълемсиреди. Оннан сонъ колы ман булгалаклап аласады камышылады, атлар темир наллары ман тасларды занъырдатып, ян-якка сув шашыратып, шоқыракты оьгтилер. Эм атаман аласасын бурды кубылага, алыстагы карлы тавлар бетке кетти. Алибий атаман коъзден йойылганша карап турды да, сонъ атын керуьвге, оьзининъ авылы бетке айдады.

Алибий эртенъи шакта авылга кирди. Куън аьли де коътерилмеген, Алибий Керавызды асыктырмады. Каралдыларынан авылшылар атлыды таныялмай карадылар. Орамда ойнаган балалар Алибийдинъ атына сукландылар.

Алибийдинъ уйининъ терезелери, эсиклери такталар ман бегитилгенлер, каралдысын от баскан. Ол тал корага еткенлей, уйде бирев де яшамайтаганын сол сабатлей сизди. Алибий атын токтатып, шырайы туърленип каралдыга карады.

— Вуа, бизим конъысымыздынъ улы кайткан! Тез, кара явлыкты шыгарап, — деди кызына конъысы кыскаяклы, Алибийдинъ алдына шыкпага асыгып.

Яс аттан туъсти. Ювенди берк ыслап, сувык хабар эситпеге аьзир болды.

— Ялгызым-ав, ялгызым! — деп кыскаяклы бозлап, бетин тырнап йылады. — Сол кайгыды оьзимнинъ кайгым деп басымнан кеширгемен. Мен болмасам, ким билдирсин сол авыр кайгыды сага! Язык Актажи ондай секилли улы болаягын билген болса, муна дуньяды калдырар эдиме? Язык ананъ улы мунадай болаягын билген болса, коьз ясларын коьлдей тоьгип, коьзлерин курытаяк эдиме? Муна каралды ондай йигит иеси барын сезген болса, бу кадер оны алабота басар эдиме?..

Кыскаяклы Алибийди кушаклап йылады. Онынъ йылавын эситип, баска конъысы уьйлерден де пишелер шыктылар. Олар да ясты кушаклап йыладылар. Колларындагы таякларына таянып, узун шепкенлер кийген картлар да ястынъ кайгысын боьлмеге асыктылар. Авылга куванып кайткан яс атасы ман анасы кызба мараздан оьлгенлерин эситип, коьзлери коьз яска толып, юреги кыйналды. Кобп кыйынлыклар коьрген Алибийге тагы да бир каза келди.

Бир юмадан сонъ Алибий халкты йыйып, дува этти. Атасы ман анасынынъ кабырларына сынтастар салды.

Алибий атасы-анасы оьлгенине оьзин шуьшли, деп оьзининъ яшаганына оькинди. Авылга неге кайттым деп те оькинди. Аксамда ол атасын-анасын сагынып, олар уьшин кайгырып ялгыз уйге кирмей басамакта олтырады. Онынъ мунълы сезимлерин минарага минип азан шалган азаншы бузады. Ол турып, котанга кирип Керавызды кушаклайды, оны ман ян-йолдасы ман соьйлескендей сырласады, аясы ман суьйип сыйпап та алады.

Бас деген куьнлерде авылдастар, ногай аьдетше, хош келди айтып, ястынъ касында олтырдылар. Оннан кайда йок болганын, коьп йылар не зат этип юргенин сорадылар. Алибий сырын артык ашпады. Абрек болганын аьдемлерден ясырды. Ол затты айтпага уялды. Мактангандай зат тувыл экенин бек ийги билетаган эди. Янъы яшав яшамага кереклигин авылдастар ога анълаттылар.

Оьзиде янъы яшав баслагысы келди. Уьйсиз, мекансыз яшавдын тамам безген эди. Куллык этип, оьзи оьзине кесек оьтпек тапага шалысты.

Авылда янъы ашылган Совет мырзадан калган йылкыды карамага ога берди. Алибий эртенъликтен кешке дейим кырда юрди. Окында авылга туьсти. Авылга келгенде, конъысыларга кымыз аькеле турды. А конъысы пишелер ога оьтпек писирип, азык этип бердилер. Авылшылар ястынъ атына сукланып карайтаган эдилер, ястынъ оьзин де яратып бирерлер:

— Муна мазаллы йигитке уьйленмеге заман да еткен, — деп кызларын да бермеге разы эдилер. Алибий кардашсыз, тукумсыз ялгыз бирев болганнан себепли коьп кызлардынъ аталары, ялгыздан яхшы киев болар деп Алибийге сенип карадылар. Кызлар да, мунавы йигит яс деп, ога коьз аттылар.

Коьп яшаганнан сорама, коьп коьргеннен соранъыз, дейди халк. Соннан себеп Алибий де, яс болса да, коьп затты коьрди, коьп затты билди. Ол аьдем оьлтиргенди де, кырсызлык этетаганларды да, аш яшавды да, ток яшавды да коьрип, бастан кеширди. Алибий яс аьдемлерге артык карыспады. Ким биледи, оны абректе юргени тартындырган болса да.

Бир кере кеште Алибий авылдынъ ишинде кыз туьскен ерге ойынга барды. Оьзи ойнамай, ойнайтаганлардан да эрек турып, ойынга карады. Кызлардынъ ишиннен бирев оны коьзлейтаганын сезип, басын бурды. Коькшил казбалы байлаган айлак та ярасыклы кыз бан карамлары растылар. Алибий бирден кызарып кетти. Кыз да тенълерининъ артына тыгылды. Ойындагы яслар тенълерим тувыл, досларым тувыл, мен картайган яс пан, деп Алибий оьзи акында ойланды. Эм уьйге кетеек болып турганында, «тоьгерек» басланды, ойнап келеятырган бир яс ога кызын берди. Алибий уялды, кене де йигерсиз деп ойланмасынлар деп ойынга косылды... Кыздынъ колтыгыннан ыслап, наьзик бармакларын кысып, тоьгеректе йылысты. Сол кеше ойында Алибий Аминат пан танысты. Олар бир коьргенлей бир-бирлерин яраттылар. Ама араларында Аминаттынъ артыннан юретаган бир яс бар эди. Алибий куьндеси бар экенин де сезбеди. Эм

Алибий сол куыннен сонъ, тойларга барып, Аминат пан сойлесе турды. Ойында яслардынъ ишиннен ога акый-ып карайтаган аьдемди ол коьрмеди эм сезбеди.

Ястынъ аты Касбот эди. Ол ясларга Алибийди тоьбелетеек болды. Ама яслар ялгызды корламага ярамайды деп тартындылар. Касбот оннан ашувын кайтип алаягын билмей юрди. Ойынга келсе: «Какаш келген! Авызын бузбага керек!» — деп Касбот Алибийди ашувландыргысы келип, оны туьртип-шукып сойледи. Ама Алибий ол затка маьне бермеди эм эс этпеди. Экевлери ысласып олтырмасынлар деп, яслар Касботты ойыннан шыгарып турдылар.

Эндигиси Аминатты акашайым дегенде... Алибийдинъ мырадлары бузылдылар, уьмитлери уьзилдилер.

Бир каранъа кеше тар орамда Алибийдинъ алдына куьндес ясы шыгып:

— Аминат пан соьйлегенинъди бир коьрсем, пышак пан шеклеринъди актарааякпан! — деп екиринди.

Алибий ашувланганнан туншыгып кетти. Ол оны пышаксыз да тоьбелеп калдырмага болаяк эди, ама оьзин ыслады. Бир тутыс келгенде, ол шыдаялмай Касботтынъ ягына япашадай ялпак колы ман шалды. Яс, ушып кетип, лап деп барып батпакка йыгылды. Алибий бурылып, оьз йолы ман кетти. Болса да, ол кеше уйкысында да бир яман туьслер коьрди. Туьсинде Керавыз аьдем давазы ман соьйлеп коьринди. Бир уьйкен шетсиз терен денъизде ак ястыклар калкып, арасында Керавыз юзип, онынъ ишиннен шыгалмай, аьдемдей болып кышкырып сойледи:

— Алибий, аьдемлерди кешир, кешир! Аьдемлерге алал бол. Аьдемлерди кешир!..

Савлай кешеди соьйтип Керавыз денъизден шыгалмай, Алибий мен соьйлеп шыкты...

Эртенъликте Алибий туьстинъ маьнесин табалмай, уьйкен сейирге калды. «Ярабий, не кужырлы туьс? Ат аьдемше соьйлеп бир де коьрмегенмен», — деп Алибий ойланды эм кийинип, уьйден шыгайым деп эсикти ашып, басамакка бир абыт эткенлей, тырс-тым болып, катты да калды...

Ястынъ эринлери:

— Керавыз! — деп кыймылдадылар.

Оннан сонъ болган куышин салып:

— Керавыз! — деп кышкырды.

Котаннынъ касында мойны кесилип, шал туъси, кара авызы, кызыл канга батып, Керавыз ерде сал болып ятыр эди.

— Керавыз!!! — деп тагы да Алибий оькириклеп, эки колы ман басын ыслап, турган еринде аяклары ыслалмай, басамакка олтырды.

Сол олтырган еринде ястынъ кап-кара шашлары, кувдынъ кушынындай, агарып кеттилер. Керавыздынъ савлай яшавы коьз алдында актарылып кетти. Алибий оны ман бирге коьрген кыйынлыклары эсине туьстилер. Керавыз бир неше кере оны оьлимнен калдырды, неше бир кере кыйынлыктан куткарды. Ол — онынъ яшавы, онынъ яслыгы, онынъ казасы...

— Керавыз!!!

Оькирип бакырган давазга конътысылар йыйылып басладылар. Оннан сонъ савлай ямагат аьдемлери Алибийдинъ каралдысына йыйылдылар.

— Керавыз!!! — деп Алибий бакырыклай берди. Аьдемлерге эс те этпей, агарган басын тизлерине ийип, Алибий бозлагандай этип айта берди:

— Аьдемлердинъ айванлардан не баскалыклары бар... Аргымакты кара малды сойгандай сойганлар. Сол эжентагы Керавызым аьдемдей танъ атканша мени, мен соьйлесип шыкканы! — Сонъ ол бирден басын коьтерди, туман баскан коьзлери мен аьдемлерге карады. Оннан сонъ бираз эсин йыйган кисидей:

— Айванлар! — деп турып, колларын коькке созып бакырды.

— Айванлар!!! — деди яне агарган шашлы Алибий.

Аьдемлер де ким оьлтиргенин билмей:

— Язык, сол ат уьшин куьн коьрмеген! Колын коьтергеннинъ колы курыгыр! Ол не огырсыз аьдемди! — деп каргадылар.

Картлар сасып, турган ясты эки колыннан ыслап уьйге киргистип, орындыкка яткардылар. Болса да? Алибий эки колы ман коьзлерин явып, аьдемлерге бакыра

берди. Оннан сонъ эсин йойтты. Эркеклер оьлген атты арбага тиеп, авылдынъ шетине коьмдилер.

Алибий бир юма авырып ятты. Конъысылардынъ курткалары касында олтырып шыктылар. Аминат та бир неше кере уьйдегилериннен ясырынып, ашыкярын коьрмеге келди. Алибий эсин бир йойып, бир йыйып:

«Керавыз», — деп сандыраклап авырды. Аяк уьстине турганда Алибий бир аьдемди де коьргиси келмеди.

Баягы уьйдегилериннен ясырынып, бир кеште Аминат Алибийге келгенинде, яс ога коьзлерин батлатып, акыйып карады.

— Кет! Сен шуьшлисинъ... Керавызды сенинъ ашыкярынъ сойган! — деди.

— Неге ол меники болады? — деди кыз.

— Мен ога коьрсетермен, кара кан иширтермен мен ога! — деп Алибий ашувын тоькти.

— Алибий, тийме сен ога, онынъ кардашлары сага яшав бермеслер! — деп тиледи кыз.

— Сен ога якласасынъма? Кет, бурылып кет!

— Йок! Мен якласпайман... Мен сенинъ уьшин... — деп кыз, Алибийдинъ ондай соьзлерин эситкенде, бети агарып, эринлери йыбырдадылар. — Менде бирев де йок... Аьруьв аьше, кувалайтаган болсанъ, кетемен... А сеннен оьзге менде бирев де... — деп кыз сонъына дейим айталмай, коьз яслары атылып уьйден шыгып кетти. Алибий ялгыз калды.

Кыздынъ сонъгы соьзлери:

«Сеннен оьзге менде бирев де...» дегени кулакка шалынып турды». Ким биледи, ога бос айткан боларман уьйтип?» — деп яс оьзи-оьзиннен сорады. «Йок. Бос тувыл, сол куьндесим атты Аминат уьшин оьлтирген», — деди ога баска бир давазы, юрегининъ тубиннен алынып.

Соннан сонъ Алибийдинъ авылда яшагысы келмеди. Касботтан кайтип оьшин алаягын ойлап турды Керавызым оьлген авылдан баска якка кетсем экен деп те ойланып турды ол.

Бир кеше бирев Алибийдинъ эсигин каты сокты. Эсикти ашканда, каранъыда сакалы дорбадай салпыраган мырзадынъ Юнус деген муртазагы келгенин коьрди. Алибий оны коьргенлей кабагын, касын туййди. Керавыз

бан биринши кере ат шабыста болган сонъ, мырзадынъ буйрыгы ман оны сыдыртатаганлардынъ бириси мунавы эди.

— Не керек? — деди Алибий баска зат айтпай.

— Бас деп ювык бол айтып, уйге киргист, — деди ол.

Юнус уйге кирип, тоьрге шыгып олтырды. Оьзи куьлемсирей берип, кылпысып, Алибийдинъ коьзлерине карады.

— Не болган? — деп Алибий ашувланып, давазын коьтерип сорады.

— Бир зат та. Ногай айткандай, ашув алдын, акыл сонъ. Тувра, улым, тувра, тувра... Улым, оьлиди айтсанъ, тиридинъ татувы кетер деген такпак бар. Озган затты бизге мутпага керек, улым, — деди Юнус кылпысып.

— Юнус, узын соьздинъ кыскасы, не керекти сага?! — деди Алибий, ашуву кетпей.

— Улым, мага сеннен бир зат та керек тувыл. Бизим мырзамыз сол баягы атты сага савга этип береди. Соны айтпага келгемен мен алыстан.

— Савга этпесе де, ат меники эди. Онынъ онда не иши бар?

Муртазак аттынъ оьлгенин билмейтаган эди. Алибий де ол затты айтпады. Эм ястынъ эсине Керавыз сав больш туьсти. Сол биринши атшабыс эсине келди. Керавыздынъ куьмис туьсли ялы елде елпилдеп, Алибий сол ялды кушаклап, ат уьстинде шапканы коьзине коьринди. Ана огырсыз Байгуш камышысы ман Керавыздынъ бурнына сокканы да яска коьринди. Оннан сонъ кулагына Балта-мырзадынъ: «Ийттинъ баласы!» — деп ашувланып бакырганы шалынды.

— Мырзага меним оьзимнинъ бир борышым бар! Бир коьрсем экен сол карт боьриди, мен ога коьрсетер эдим! — деп Алибий юмырыкларын катырып, Юнуска карады.

— Коьрерсинъ, улым, шалттан коьрерсинъ. Мырза сени кеширген, сен де оны кешир. Болган зат болган. Оны кайтарып болмайды.

«Оны кайтарып болмайды. Болган зат болган», — деди ишиннен Алибий эм абреклер мен яшаган кыйынлы, кавыфлы, арама яшав коьзининъ алдыннан озды.

Эм тагы да Керавыздынъ оьлгенин эсине алды, сонынъ уьшин юреги кыйналып, коьпке дейим ойланып турып, тагы ишиннен кайтаралап айтты: «Болган зат болган».

— Мырзамыз сенинъ кайда болганынъды да биледи, кайтип яшаганынъды да биледи. Ол затты авылшылар да, янъы власть те билмейдилер. Билселер, басынъды сыйпамастар, эште? Э, улым? — деп куьлемсирей берип муртазак ястынъ коьзлерине карады.

Алибий Юнус не зат акында айтатаганын анълап, ашувланып:

— Не зат биледи, мырза? — деп сорады.

— Не зат экенин оьзинъ аьруьв билесинъ, — деп эсли киси тагы да бек куьлемсиреди, — Сафар-Алиди, эште, таный боларсынъ?

— Аьше, — деп Алибий бирден силкинди. — Ол Туьркке кеткен те?

— Ол узын соьз! Эне сол соьле бизим мырзамыз бан бек шок. Атаманнынъ сага бир буйрыгы да бар, — деди кылпысып киси.

— Кайдай буйырык?

— Буйырык булай. Сен мырзадынъ аьскерине мени мен бармага керексинъ. Мырзага атлары керек. Йылкышы сен экенинъди эситкемиз, йылкыды алып кашамыз.

Алибий ана ягын тынъламады, ойлы болды... Тагы да Сафар-Али. Тагы да мырза. Авылда калып болмайман... Тагы да кырсыз яшав. Ол зат меним кара манълайыма язылган болар... Ястынъ басын сондай ойлар бийледилер.

— Аьруьв. Олар кайда ды? — дел Алибий, разылыгын Юнуске айтты.

Олар Биз-каядынъ агашлыгында ясырынадылар.

— Тувра соьле аьли кетемиз. Атынъ мунда болар?

— Йок, оны йылкыдынъ ишинде калдырганман, — деди яс, туврасын айтпай.

— Юр, аьше, йылкыга.

— Сен мага атынъды берип тур, а оьзинъ ярбас пан кете бер, мен артынънан етермен! Йылкы авылдынъ шетинде багылады. Сен ювык барма, йылкышылар коьрип олтырмасын! — деп шуьйден Керавыздынъ иерин мур-

тазакка таслады, сонъ бу зат энди де керегир деп тавдан кайтканда шиберекке орап табанда ясырган пыштавын шыгарды.

— Анъладым! Ийтлерден бересесин алув керек! — деди Юнус аркасына иерди коьтерип.

— Мен соьле-аьли артынънан естермен! — деп Алибий муртазактынъ атына минди.

Алибий бетине баслыкты орап, каранъы орам ман атгы шаптырып, авылдынъ ийтлерин уьрдирип, ок Касбот яшаган азбарга етти. Аттан туьспей пыштавдынъ сабы ман каралдыдынъ авызына какты.

— Касбот, шык! Досларынъ келген! — деп давазын туьрлендирип бакырды.

Алибий бандада юргенде атысларда аьдем оьлтирген эди, тек бир де коьз коьзден ол аьдем мен ысласкан йок эди, биревди де аткан йок эди. Кеги уьйкен болса да, ол Касботты таппага шалыспайтаган эди. А эндиги болса, муртазактынъ ога келуьви келисип кетти.

Уьйдинъ ишинде мелте шырак янды эм биразлай эсик ашылды.

— Бу ким? Ким керек, уьйкы таппагыр! — деп Касботтынъ атасынынъ давазы эситилди.

— Касбот керек!

— Туьн ортасында не исинъ бар?! — деп карт яратпай шакыратаганды уьйде йогалды.

Бир кесек заман кеткенде, босагада бир колында кама ыслап, баска колында шыракты ыслап Касбот коьринди.

— Булай кел! Исим бар! — деди Алибий.

Касбот атлыды таныялмай, авыз бетке барды.

— Бу ким? — деп Касбот ат уьстиндегин коьреек уьшин шыракты коьтерип, сорав берди.

— Ювык кел, канишкир! Бу сенинъ ян алувшынъ! Керавыз уьшин! — деп Алибий эки кере атты.

Касботтынъ колындагы шырак ерге туьсти, сисеси занъырап сытылды. Авыл ийтлер ала буркасын коьтерип, уьрип басладылар. Алибий атгы бурып, каранъыга шаптырды. Биразлай Касботалардынъ каралдысыннан бакырык-кышкырык савлай авылды уянтты. Алибий

Юнустынъ артыннан еткенде, сыйт сеси де куышленип эситилди.

Юнус пен Алибий экевлери каранъа кеше йылкыды таптылар. Алибий коьзине илинген биринши атты ыслады. Экевлери халк йылкысын Кобан бойы ман йогарга айдадылар. Мырзага аькеттилер.

* * *

Алибийге сол зат керек эди. Керавыз оьлген авылды коьзим коьрмесе экен, деп турганнынъ уьстине Юнус оны тапты.

Эндигиси Алибийдинъ яшавы айлак та асты-уьстине авдарылып кетти. Алдын абреклерге ол амалсыздан туьскен болса, а соьле Керавызды авылдынъ аьдеми оьлтирген, аьдемлер айван болганлар, олар ман айванша яшап болалмайман, деп бандитлердинъ ишинде бандит болып яшамага керек болды. А баска яшавдынъ акында ол коьтере де ойланмады.

Тынышлык, аьел, каралды акында ойланув, яшав акында мырадлар уьзилдилер. Канатсыз кустынъ яшавындай болды Алибийдинъ яшавы. Сафар-Али Алибийди суьйинип йолыкты.

— Сенинъ келеегинъе шекленмедим, — деди ак шепкен кийген атаман, колы ман сакалын сыйпап, келгенде тегис ак тислерин коьрсетип, Алибийди кушаклады.

— Басынъды йогар коьтер! Дели — бас! Йылкы уьшин коьп сав бол! Сенинъ мырзанъ да суьйинди. Я, мырза, йолдасымызды коьрмеге шыгаш! — деп Сафар-Али колын Алибийдинъ ийнине салды.

Мылтыклары ман от янында олтырган аьдемлер янъы келген кисиге карап турдылар.

Костан уйкы басып мырза шыкты. Ол коьзлерин уйкалап, бас дегенде ашувлы болып Сафар-Алиге карады.

— Сеннен аргымакты акашатаган мине мунавы, а бубугуьн сага йылкынъды аькелген! — деп атаман Алибийди коьрсетти.

— Яслык пан эткен затынъды кеширемен! — деп мырза ога кызарган этли колын созды.

Мырза, тоьре мен саламласкандай, Алибийге карамай колласты.

Кеше Сафар-Али мен Алибий коьп хабарластылар. Сафар-Али Алибийдинъ яшавын сорады, Керавыздынъ акында сорады. Яс баьри затгы да айтты.

— Ой-гой, ондай яхшы атты мен коьргеним йок эди,— деди кайгырган киси болып атаман. — Мен ол огырсызды аягыннан ыслап асакка асар эдим...

Алибий де Сафар-Алидинъ хабарын тынълады. Ол Турцияга кеталмай калыпты. Денъиз ягасындагы бир калада каьрт ойнап савлай йыйган байлыгын муттырып, яланъаш калып артка кайтыпты.

— Кайттым мен артка, а кайда бараягымды билмеймен. Мине мырзадынъ аьдемлери мен болдым, ама ол затка я кайгырмайман, яде суьйинмеймен. Не зат уьшин кавга этетаганымды озим анъламайман. Неге яшайтаганымды озим билмеймен, — деп Сафар-Али Алибийдинъ юрегиндегин билгендей тоьгинди.

Алибий де озине усаган аьдем барлыгына суьйинди. Сафар-Али Алибийдинъ абреклерде юргенин эске алып:

— Ол тувра яс. Мен сени энди анълайман. Аьдемде я сендегиндей ат, яде ата-ана, яде сендей ян-йолдас болса, яшамага енъил. Эгер яшавынъ бир ниетсиз болса, сен там казанда кайнайтаган тири балыктайсынъ, — деп тагы да Алибийдинъ юрегине ювык соьзлерди айтып алды.

— Аьше, атаман, — деп Алибий коьнъилленди. — Байгуш алдап, мени ат шабыста енъгенде, мага юз камышы тартылды. Керавызды урлаганда, меним атам ман анам кайгыдан оьлдилер. Ал эндиги меним атымнынъ не шуьши барын анъламайман! Меним ойымша муна дуныяда тувралык болмаган эм йок. Анам оьмири намаз кылган, Аллага сыйынып, куьн коьрмей оьлди. Ол кайгадер намаз кылган мени уьшин, а меним яшавым яслыгымнан наьсипсиз болып барады!

— Эй-гей, яс, соьйтип соьйлейтаган болсанъ, сенинъ пашынъ босына агармаган. Алла биздейлерге эс берем бермейим оны билмеймен... Тек... Бала заманда мени окувга да, Куранды билмеге де аталыгым¹ уьйрететаган эди. Тек Куранды да окып уьйренмедим, намаз да бир де

¹ Аталык — мырзадынъ балаларын асырайтаган киси.

кылмадым. Неге экенин айтайым. Атам бай эди эм юмарт та болды. Эртенъликтен кешке дейим каралдымыз тилеңшилерге, аьллевшинлерге толып турды. Атам Аллага бек ыйнанувлы болган эди. Эм бир инсаннынъ хаьтерин калдырмайтаган эди. Тилеп келетаганлардынъ ишинде яйлак та осал, савлай тоьгерекке белгили эки аьллевшин келетаган эдилер. Олардынъ атлары Ширай ман Ярлы ади. Эки таякка таянып юрген аксак Ширай сокыр Ярлыды етип юретаган эди. Экеви де кирли ямав кийимлер кийип, сакаллары беллерине еткен бир затлар эди. Мен бала болганнан себеп олардан юрегим ярылып корктаган эдим эм оларды коьрсем уьйдинъ энъ алыс ерине ясырынаман. Аман да атам да, мени асырайтаган аталык та, наьсипсиз аьллевшинлердинъ янлары аьдемлер уьшин кьйналадылар, олардынъ Аллалары бар, олардан коркпа, деп уьйреттилер. Олар аьдемлерди аятып биледилер, дейтаган эдилер. Бир куьн олар бизге келген заманда мен ясырынмадым. Ама корктым. Атам ийтлерди шынжырларга байлатып, аьллевшинлерге сыпыра шыгартып, оларды тойгыстып ас иширтти. Астан сонъ атам кисесиннен шыгарып, сокыр Ярлыга алтын акша берди. Аьллевшинлер тизлерине шоьнькип, атамнынъ аягын, колын оьптилер. Олар бизден орамга шыкканларында, балалар кылыксызланып, аьллевшинлерди таслар ман сыбалап куваладылар. Тек мен олар ман бир болмай, аьллевшинлердинъ артларынан бара бердим. А эне коьрген затымды соьлеге дейим муталмайман. Аьллевшинлер тобан йик артына киргенше мен артларынан бардым. Бас дегенде Ширай косагыннан акшады тиледи. Ярлы алтынды берк ыслап бермеди, сокыр коьзлери мен куьлемсиреп, йолдасына карай берди. Ширай тилегеннен маьне йогын билгенде, зор ман алаяк болды. Ярлы ол заманда да, карсылык этип бермеди. Соьйтип болса дегендей, Ширай колы ман Ярлыдынъ бетине шалды... Ярлы да Ширайдынъ колын ыслап тиследи. Эм оьзи ак туьскен коьзлерин батлатып куьлемсирей берди. Ширай кутыгыннан шыгып, Ярлыдынъ басына таяк пан согып баслады.

Ярлыдынъ бети канга батса да, акшады берееги коьринмеди. Мен юрегим ярылып, уьйге каштым. Ярлыдынъ оькирип йылаганы мени уьйге дейим озгарды.

Коьргенимди уйдегилерге айттым. Атам ман аталыгым йиктинъ касына барганларында Ширай аксанълап, таяклары ман тез козгап, кыр ман асыгып зыранълайтаган эди. Ярлы болса, кыймылдамай, кара канга боялып, ак куьпленген коьзлери ашылып, тобанда оьлип ятыр эди. Сол коьринисти мен муталмайман. Сондай аьдемлерде Алла бар болса, ол заманда биз кайдаймыз?! Йок! Аьдемлер Аллады мутадылар, бир-бирлерин емеге аьзирлер. Тек куьшлилер бу дуныяда сав каладылар эм аьдемше яшайдылар. Аяв деген аьдемде йок. Оьзиннен куьшлиди коьрсе, аьдем тартынады, коркады, оьзиннен осалды коьрсе, шайнап таслаяк. Сыймайдылар аьдемлер бир-бирлери мен, — деп Сафар-Али коьптен бербетин юрегинде сакланган сырын тоькти.

— Сен туьзин айта боларсынъ. Мен де ондай затты коьрген болсам, ким биледи, баскаша ойланаяк та болар эдим... — деп Алибий тысыннан атаманды макуллагандай болды, а ишиннен авылы акында ойланды.

Йылкыга барган сайын конъысылар ога йылы ас, азык аьзирлеп бергенлери, оны ман бирге онынъ кайгысын боьлгенлери эсине туьсти. Эм аьдемлер бир-бирлерине алал деген ойда токтасты. Абреклерге йолланганында раскан койшыларды да, атасын да эсине алды, олар бир заманда да огырсызлык деген затты этпегенлер эм этпееклер, биревди емеге де шаппаяклар деп ойлана берди ишиннен. Тек Сафар-Али неге ондай огырсыз болганын Алибий ол айткан хабардан сонъ анълады...

Биринши куллыкты Алибий бир минсиз тап-таза этип этти. ЧК-дынъ отряды бир авылда коныпты. Атларды сувягарда отламага калдырган эди. Бес аьдем бир сес те, уьн де шыгармай, йылкышылардынъ касларына барып, олардынъ колларын каты этип байлап, отызга ювык атты урладылар. ЧК-динъ аьдемлери ызды тавып олтырмасынлар деп, атларды бес аьдемге боьлисип, бес якка шашылдылар. Оларды саткан сонъ агашлыкка синъдилер.

Мырзадынъ бандитлери ЧК-дан ясырынып, коьп заман агашлыкта яшадылар. Олар ман Алибий де яшады. Халкты тонап, Советлерди бузып яшадылар. Деникинге, онынъ ырыяларына, Шкурога сенип, оннан сонъ не затка сенееклерин билмей яшадылар.

Алибий кеше-куьндиз Керавызды туьсинде де, эсинде де коьрип яшады. Керавызды тай да больп, кунан да больп коьрди, оны ман абреклерде калай юргенлерин эсине алды эм сол адавыс куьнди, Керавыздан айырылган куьнди муталмады. Неше бир ат авыстырды. Керавызга усаган табаяк болды, ама табалмады. Отрядта мырза эм Сафар-Али айткан затларды этип яшады. Алибий тыныш яшавды коьтере де мутгы. Оькинип турды. «Неге анамды тынъламадым?» — деп, эсине ямгырлы куьнди туьсирип, аьдем йокта йылап та алды. «Неге койшыларды тынъламадым?», — деп те тас болган юреги юмсайып кетти. Касботты оьлтиргени мен авылга коьтере де кайтып болмаягына оькинди. Ама Керавыздынъ оькинишли оьлгенин эске алса, Касботты аямады, дурыс эткенин аклады. Тек эртеси куьн, анъга уьйренген йьрткыштай, бандитлер мен кирли исин эте берди. Савлай яшавы ат уьстинде озды... Савлай яшавы кырсызлык пан кетти...

Бир куьнде Балта-мырзадынъ отряды агашлыкта ысланды. Чекистлер агашлыкты курсап алып, отрядка ювыкладьлар. Мырза чекистлердинъ колларына туьспеге коркып, оьзин-оьзи атты. Бандитлер басшысыз калып, не этееклерин билмей састылар. Бирерлери колларындагы савытларын таслаймыз дегенлерин, Сафар-Али эситип:

— Явдынъ колына туьссек, онъаяктай коьресизбе?! Аьр биримизди де аскак саклап турады. Ол ойды койып, бизге баьримизге де кашпага керек, — деди.

Отряд кашалмады. Агашлык курсаланган. Сафар-Али отрядка оьлгишей согыспага деп буйырык берди. Бандитлер атыстылар. Сафар-Али Алибийдинъ касына келип, кулагына:

— Сен мени мен бармага керексинъ, — деди.

Савлай отряд согысып турганда, эки аьдем биревге де билдирмей, атларга минип каштылар. Согысув ман алданган чекистлер оларды сезбедилер.

Алибий агашлыктан шыкканда да эсин йыймаган эди. Бираз тыныс алган сонъ:

— Йолдасларды калдырдык та, оларга да муна йолды коьрсетпеге керек эди, э, атаман, деди.

— Берлисинъме сосы сен? Оьзимиздинъ аякларымызды алып кашканымызга сав бол детага! — деди атаман ашувлана берип.

— Аьруьв этпедик, атаман...

— Кой соны, — деп Сафар-Али онынъ соьзин боьлди.

Экевлери каштылар. Ким экенлерин ясырып, койынларында пыштав тургыстып, авыл-авылдан коньш-коьшип яшадылар. Оннан сонъ олардынъ яшавлары аьдемлерге белгили болганда, Буралкы-йьылгада ер уй ясап, куьндиз аьдемлерден ясырынып, сонда яшадылар, кешелер мен калага баратаган йолга шыгып, йолавшыларды, арбашыларды тонап турдылар.

Аьдемлердинъ бактылары туьрленгенин де, колхозлар курылып басланганын да билмей, Алибий мен Сафар-Али муна дуныяда не зат уьшин яшайтаганларын да билмей яшадылар. Кеше — кырсызлык, куьндиз — уйкы.

Бир кере йолга шыкканларында, олар бир арбады токтаттылар. Онда сегиз баласы болган пишеси мен сиган олтырган эди. Шатырдынъ ишиндеги вакбалалар, юреклери ярылып, каракларга карадылар.

Сафар-Али пыштавын шыгарып, сиганнынъ мойнынан ыслады:

— Акшанъ бар болса, тез больп бер! Сиганларда алтын да болатан, солма, гяур? — деп Сафар-Али оны силкишледи.

— Бу кадер бала ман кайдан бизге акша келсин? Алтыннынъ акында эситип те эситпегенмиз, — деп сиган пишеси мен йьыладылар. Сегиз бала да ала-бакырык этип, йьыладылар.

— Акшанъыз йок болса, мен сизден арбанъызга егилген атты аламан! — деп Сафар-Али пышак шыгарып, ювенлерди кесек болды.

— Аьруьв аьдем, йибер бизди, муна дуныяда кувандыратаган зат — тек ат! Оьлгенимиз колай муна атсыз калганнан эсе де! — деп байы да, пишеси де Сафар-Алидинъ алдында шоьнькип, онынъ аякларын обьип басладылар.

Алибий болмаган болса, атаман каьришлердинъ де атын алаяк эди.

— Кой соларды! — деп Алибий онынъ колыннан пышакты тартып алды. — Коьрмейсинъме, булар сенинъ Ширайынъ ман Ярлынъдай да.

— Сен неге карысасынъ, — деп Сафар-Али ашувланды.

— Коьрмейсинъме, кайдай язык аьдемлер, — деп Алибий кайтарып айта берди.

— Аьше, коьтересин де аяп турсак... — деп Сафар-Али соьзин сонъына дейим еткермеди эм Алибий мен урсыскысы да келмеди.

Онсыз да олар бир-бирлериннен тамам безип, тегаран шыдап яшайтаган эдилер.

— Бир кере сол ер уйлеринде ас ишпеге олтырганларында Сафар-Али оьтпек тилип турган Алибийге:

— Алибий, мага муна яшав бек ярайды. Мен аьдемлер мен яшалмас эдим. Куллык этип уйренген йокпан. Оьзим де куллык этетаган аьдемлерди суьймеймен, — деди.

— Эх, а мен аьдемлер мен яшар эдим, куллык та этер эдим, ама эндигиси аьдемлер мени оьзлерине ювытпаслар. Куьнам коьп олардынъ алдында, — деди Алибий.

— А Керавыз ша? Оны аьдемлер оьлтиргенлерин муттынъма? — деп кылыпы атаман, Алибийдинъ юрегининъ туьбинде калган авыр кайгысын коьзгады.

— Аьдемлердинъ шуьши йок. Оны бир наьлет оьлтирген! — деди Алибий, муна йол ашувлы болып.

Соьйтип, аьдемлер оны кеширмес деп, яшады, Алибий. Не болса да болсын деп яшавда бир затка да авасы болмай, Сафар-Али мен турды. Керавыздынъ эстелиги мен яшады. Уйкысында сол бир туьсти коьрди. Уйкен кызыл денъиздинъ ишинде онда калккан ак ястыклардынъ арасында Керавыз юзип, денъизден шыгалмай, Алибий мен аьдемше соьйлеп турды. Эм ол оьзи сол туьстен коркты, сескенди. Ама корккан сайын сол туьс коьринди.

Сафар-Алидинъ Коьбек авылда бир букыжы бар эди. Агашлыкта яшаса да, юмада яде айда бир кере ол сол авылга баратаган эди. Кеше кетсе, эртенъ мен кайтады. Бир кере оны кыскаяклыдынъ конъысысы Янбек дейтаган коьреди эм Советке барып шагады. Бир кеше Сафар-Али кыскаяклыдан аягын тегаран алып кашады. Экинши куьн сол Коьбек авылдынъ аьдемлери кырда куллык этип турганларында, Сафар-Али мен Алибий атлар ман келедилер. Атаман Янбекти тавып, аьдемлердинъ ишиннен шыгарады. Аtpага аьзирленгенинде Алибий Сафар-Алидинъ колыннан ыслайды:

— Кой, оьлтирме, йибер языкты... — дейди ол. — Онынъ балалары бартта... Сен оны оьлтирсенъ, ким

асыраякты оларды? Тыныш яшавды, суйгенлер биздейлерди унамайдылар. Соннан себеп шаккан ол.

Янбек те тизине шоьнькип:

— Йигит туврасын айтады. Меним алты балам бар, бириси бирисиннен кишкей! — деп ол да ялбарды.

— Аьр бир аьдемди аяйсынъ, олар сени аяактай коьресинъме? Муна ыбырыс туьнегуьн саткантта! Тувра тувылым? — деп Сафар-Али камышы ман Янбектинъ бетине тарткышлады. Янбектинъ бетин кан басты.

— Шешин! — деди Янбекке Сафар-Али.

Корккан Янбек шешинип, бандитке онынъ йыртык кийими керек деп суйинди.

— Ишки кийиминъди де шеш!

— Вуа, мусылман аьдемнинъ бетин уьйтип ашатаганым? — деп, эректе турган, эгиншилер ашувландылар. Сафар-Али мылтыгын бурды оларга. Бирев де сесин шыгармады.

— Алибий, тек сенинъ уьшин муна ыбырысты оьлтирмеймен! Ама сенинъ юрегинъ майдай ирийтаганын билмедим! — деди Сафар-Али.

Яланъаш, уьстинде тек ишки ыстан калдыртып, эгиншиди авылга айдады. Аьдемлерге уятка калдыртып, яланъаш Янбекти камышы ман тарта берип, орамлар ман уьйине дейим аькетти.

Собьтип Алибий Янбектинъ де янын саклады.

Бир куьн олар сол Буралкы-йылгадынъ агашлыгында арып, уйклап кеткен экенлер. Сонда ерди айдамага келген Коббек авылдынъ аьдемлери оларды коьредилер эм ким экенлерин сезедилер. Тез болып оларды аркан ман байлаяк боладылар...

Алибийди байлаганша, Сафар-Али уянып, куьреседи. Ол камасы ман бир-эки аьдемди яралайды. Эгиншилер оны балта ман согып, оьлтиргенлерин оьзлери де анъламай каладылар. Байланган Алибийди калага аькетдилер. Суд болады. Отыз бес ясындагы Алибийди он бес йыл тутнакка олтыртадылар... Атаяк та болар эдилер, тек Коббек авылдынъ эгиншилери ога якласып, онынъ авыр аьлин бираз енъиллеттилер.

Он бес йылдан сонъ Алибий тутнактан шыкты. Эли ясындагы карт болып, Алибий тувган авылына келди.

Алибий Касботты оьлтирген болса да, авылдаслар оны ким оьлтиргенин билмей калган эдилер. А Касботтынъ ювыклары ога шекленетаган эдилер, аман да олар оьзлери ашлык йылларда тамыр туьбири мен йок болып кеткен эдилер. Каьрип карт болып, аьелсиз, кардашсыз калып, коьтере язык аьдем болып Алибий авылына келди. Эм авылшылардан оны бирев де танымады. Аядылар аьдемлер оны. Шуьшин билселер де, кене де аьдемлер ога алдынгы кырсызга карагандай болып, карамадылар. Оьзи суьйип кырсыз болмаганын сездилер. Халк бос айтпайды, коьз коьрмесе де, ян сезер деп.

Алибий келгенлей, колхоз ога яшамага ер берди, куллык берди эм аьдемлер оны туьзетеек болдылар. Ол заманда авылда да, дуныяда да коьп туьрленислер болган эдилер. Кобан бетте авыр ашлык йыллар болдылар. Сол йылларда коьп юртлар соьндилер, халктынъ коьбиси кырылды. Аталык кавга озган эди. Коьп аьдемлер тувган эли уьшин янларын курман этип, топырак болганлар. Коьп кардашларын, кавымларын йойганлар. Халкка ол заманда коьп зат етиспейтаган эди. Аьдемлер савлай куьшлерин берип, аьруьв яшав этпеге шалыстылар.

Алибий де янъы яшав ман яшап баслады. Янын берип куллык этти. Оьзине уьй салды.

Алибийди каравылшы этип, ындырга салган эдилер. Янын берип куллык этти. Бир кесеклер Алибийди ындырда коьрселер:

— Боеьридинъ авызына аькетип койды байлаганлар, — деп куьлемсиреп кажавлайтаган эдилер.

Соьйтип ойлансалар да, Алибийге сенип басладылар.

— Ана тракторды аттай коьрип, акашып олтырма! — деп те Алибийди кажавладылар.

— Конокрад, бараятыр! Банда! — деп авыл балалары селекелеп, артыннан шабатаган эдилер.

Ама соьйтип айтсалар да, аьдемлер ол эски затка кайтпаягына сендилер.

Алибий оьзи аьдемлерге коьп карыспай, соьйлемей, юрди. Аьдемлерден тартынды, шуьшин билип яшады.

Авылда Емисхан деп ялгыз букыж кыскаяклы бар эди. Оны алып аьел болып яшады. Каралды этти, авла

экти, халктай болды. Ама атлар эсиннен кетпедилер. Онынъ бир мырады бар эди. Акша йыйып, Керавызга усаган ат сатып алмага уьмитленди.

Алибий бир кере райцентрге барганда, судьядынъ каралдысында линейкага егилетаган эки ярасык ак аттынъ отлыктан сулы еп турганларын коьрди. Ол оларды Керавызга айлак бек усатты. Алибий корадаан атларга сукланып карап сав куьнин озгарды. Кар явып, куьннинъ сувык экенин де ол эслемеди. Савлай яс яшавы сол куьн эсине туьсти. Керавызды тагы да тай болып та, оьлип те коьрди. Судьядынъ атларына аьлемет болып коьзлери кызды.

Сол куьн ол уйге ойлы болып кайтты.

— Вау, сосы сага не болды, э? Уьндемейсинъ де? Билесинъме, кыз заманымызда бизди сени мен эм сенинъ йолдасларынъ ман коркыстатаган эдилер. Сизден коркып, клубка да йибермейтаган эдилер. А ким билсин сенинъ сондай тынышлы экенинъди! — деди оьзи хабарына кужырланып пишеси, байынынъ ойлы экенин коьрип.

Алибийдинъ ойлары атларда эди. Кеше пишесине танъ атканша Керавыз акында хабар айтып шыкты. Экинши куьн де, уьшинши куьн де судьядынъ атлары онынъ коьзлери алдында турып, эсиннен кетпеди.

Оннан сонъ даяналмады... Яс заманда кыйшайган тал, кыйшык болып оьседи, деп халк босына айтпайды. Кыс шагы эди. Кар тоьгеректи агарткан. Алибий калага барып йыйган акшасына эки косак кийиз этик сатып алды. Пишесине бир зат та айтпай, районга барып кешти саклады. Туьн ортасында... Ай булытларга ясырынганын карап, судьядынъ каралдысынынъ авызын ашып, атлар турган котанга кирди. Аттынъ яхшысын сайлап, онынъ аякларына валенкелерди кийгистип, котаннан шыгарды эм оны авылдынъ шетиндеги бир заманда опыраган кошарга аькетип ясырды...

Эртенъликте судьядынъ атларынынъ бириси йок болганын билдилер. Савлай каралды валенкелердинъ таплары ман ойылган, а туякларынынъ бир ызы да йок. Аьдемлер уйкен тамашага калдылар. Йин акашканым атты, яде оьзи ушып кеткеним?..

Алибий болса, куьн сайын кошарга барып атты карады.

Эки ай атты сол кошарда тургыстты. Ога куьн сыйын сулы аькетип, онынъ касында заманын куванып озгарды.

Эки айдан сонъ ысланды. Савлай авыл сейирге калды. Пишеси Емисхан:

— Алжыгыр! Сол экентага сенинъ пысып юргенинъ? Савлай халкка бетти аштынъ да! Эндиги картайганда, кайдай сага тутнак керек? — деди йылап эм, — эй, кара манълай, бактынъа сенинъ соьйтип язылган болартага, — деп аяп та алды.

Тагы да суд кестилер. Тагы да тутнакка олтырттылар.

Тутнактан коьтере де картайып келди. Соьлеге дейим Алибий авылда яшайды. Савлай авыл онынъ яшавын хабар этип айтады. Тамаша эм авыр болды онынъ яшавы. Ол не зат уьшин яшаганын билмей яшады. Аяйды оны халк. Адасып, тувра йолды табалмады, деп айтадылар онынъ акында...

Карт эртенъ мен турып, ез таягына таянып, авылдынъ шетинде орынласкан конзаводка барады. Сонда оьзи суьйген таска олтырып, конзаводтынъ каралдысындагы йылкыга карай турады. Окында ога йылкышылар:

— Эй, Алибий, бизим атларды урлап олтырма?! — деп куьлемсиреп айтадылар.

Етпис ясындагы карт басын коьтерип, оьзи де куьлемсиреп, эринлерин акырын йыбырдатады:

— Йок!

Аьруьв атты коьрсе, Алибий силкинип кетеди... А ол атлардынъ яхшыларын бек аьруьв айырып биледи. Яхшы атты коьргенлей, яс баладай куванып, юзи онынъ туьрленеди. Эм, атты сыйпагандай этип, карт калтырайтаган коллары ман оьзининъ тизин сыйпайды. Окын-окында ол оьзи-оьзине куьбирденип:

— Баьри затка да Керавыз шуьшли, — дейди.

Эм коьз алдында яшавы, сув аккандай, коьринип кетеди. А баьрисиннен де бек коьп сол туьсти коьреди: Уьйкен кызыл денъиздинъ ишинде ак ястыклардынъ арасында Керавыз юзип, шыгалмай, а ол оьзи оны ман аьдемше соьйлейди.

— Алибий, кешир, аьдемлерди кешир! — деп батып кетятырган ат иесине тилейди.

Карт ол зат яшавымда акыйкатлай да болган зат, деп ыйнаады. Аьдемлерге де туьсин сондай зат яшавымда болган, деп хабарлайды...

Карт асыкпай турып, буькирейип, ез таягына таянып, аксай берип, авылга кетеди.

Онынъ кулакларына Керавыздынъ аьдемше соьйлегени шалынады. А ол сол зат шалынмасын деп авылга тез еткиси келди. Ама бек картайган аяклары тегаран абыткыладылар. Арып токтаса, коьз алдына ак атлардынъ йылкысы коьринип турдылар. Олардынъ баьриси де Керавызга усайдылар. Атлар ерди туяклары ман дубирдетип, куьнбатарга, кызыл куьнге карап шабадылар.

— Керавыздай ат болмаган! — деп карт эсин йыйып, эринлери мен йыбырдайды...

— Болмаган...

...Яхшы атларды буьгуьн ногай йигитлер излемейдилер. Койылган ат шабыслар. Йылкылар да йок ногайларда. Халк оьзи атлардан пайдады коьрмейди. Коьрмесе де, мен муна хабарды эсиме алдым. Халк та соьйтип, аргымаклар, ел етпес эм кус етпес атлар акында йырларында йырлайды.

1973 йыл

Бердази

Хабар

Увыт пан марттынъ арасындагы яде кыс пан язлык арасындагы куьнлерге, халк календарина коьре, ногайлар бердази деп айтадылар. Сол куьнлерде эски йыл янъы йыл ман аманласады, янъы йыл эски йыл ман саламласады. Бу шакты не янъы йыл, не эски йыл деп айтып болмайды, неге десенъ эски йылдынъ заманы озган, а янъы йылдынъ заманы басланмаган, эште, эне сонынъ уьшин де болар ногайлардынъ сол куьнлерге бердази деп айтканлары. Бердази — замансыз шак, эм бу шакта табигатта да аьдем коьрмеген туьрленислер боладылар. Анда бол да, мунда бол, бердазиде уйде бол деп, ногай халк бос айтпайды. Неге десенъ бердазидинъ берли куьнлери берем-шерем этермен деп берлисийдилер.

Бердази Апош картта сол куьнлерден эрте басланды.

Кеште курткасы Апоштынъ алдына кумган, элекен, намазлык аькелди. Ойларга коьмилген Апош кешки намазды кылмады. Эм сол куьннен бери Апоштынъ шекленген яшавы айланып кетти.

Бир ямгырлы куьн Апош неке кыювдан кайтып келеятыр эди. Яшаган орамы бек батпак эди. Тувра уьйининъ касындагы батпактан шыгаятырганда карт аягындагы местинъ уьстине кийилген резин калошты йояды. Батпакка колын билегине шежим малып излейди, таппайды. Излейди, ямгыр да явады, ашувланады, таппайды. Курткасы да терезеден оны коьрип шыгады. Олар эндигиси экевлери де излейдилер резин калошты, болса да таппайдылар.

— Уйди сатаман! Мунадай забын, батпак орамда яшагым келмейди. Аьдемлер эне асфальт бойында яшайдылар! — деп Апош ашувланып уйине кайтады.

Эртеси куьн де курткасына пай бермейди.

— Сен шуьшлисинь меним муна орамда яшаганыма! — деп ол курткасына бакырады.

— Курманынь болайым, саттага, саттага, — деп пишеси де эриспейди.

Кене де юреги тыншаймай коньысы авылга яв кызларына барады. (Эки кызы да киевлерде коньысы авылда яшаганлар). Онда коньп, калоштынъ хабарын айтып кайтады. Эм айтканындай уйин сатып авылдынъ ортасында янъы уй алып коьшеди.

Резин калошта да, батпак орамда да шуьш йогын Апош бек аьруьв аньлайтаган эди. Тек шуьш не затта экенин бир де аньлаялмайтаган эди.

Апоштынъ каралдысында ийти бар эди. Ол каралдысын саклайтаган, коньысы малды киргистпеген, конак келеятырганын билдирген, а онынъ коньысысында бир уйкен койшы ийт бар эди. Апош сол ийтке коьзи кызып яс аьдемге тилейди:

— Калмурза (ястынь аты), ийтти мага бер!

— Сага меним ийтим неге керекти, озиньнинъ ийтинъ барды да? — дейди Калмурза, ийтин кызганып.

— Бер, сенинь ийтинъ мага бек ярайды.

— Мага да меним ийтим ярайды, — дейди коньысы яс.

— Соньгы кере тилеймен — береексиньме, береек тувьлсынъма ийтти?! — деп каты этип айтады Апош.

— Йок, — дейди Калмурза, унамай.

— Ол заманда, сен де ийтти бермеген мага — ийтсинъ, мен де сеннен ийтти тилеген — ийтпен! — деп Апош ашувланып уйи бетке бурылады.

Яс аьдем Апоштан оьмирде азар эситпеген, сондай соьзлерди эситип сейири калады эм:

— Токта, Апош, — дейди де ийтти береди.

— Сен де ийтти мага берген ийт тувьлсынъ, мен де сеннен ийтти алган ийт тувьлман, — деп карт койшы ийти озине алып, озининъ ийтин коньысысына береди.

Апоштынъ эшеги мен кишкей арбасы бар эди. Бир куьнде онынъ эшеги йок болады. Эшек оннан алдын да

йойылатаган эди, аман да оьзи табылатаган эди. Савлай авылда белгили ак эшек Апоштынъ эшеги эди. Сав куьн Апош эшекти Кобаннынъ агашлыгын да, йылгаларды да калдырмай излейди, аман да табалмайды.

— Тапсам, сатарман сол арам затты! — деп ашувланады Апош муна йол да.

Уьшинши куьн Апош эшекти тавып эм, айтканындай этип, арбасы ман бирге юз маьнетке бир карт авылдасына сатады.

Тыншайды Апош.

Аман да, бир шаklarда Апош авылдасына ырасканда, янъыдан ясалган сырга боялган арбады, эшектинъ мойынында янъы хамытты коьргенде айлак бек оькинеди.

— Маь сага юз йьрма маьнет, тек меним эшегимди артка кайтар, — деп ялбарады Апош авылдасына.

Авылдасы эшекти арбасы ман бирге кайтарады.

Тыншайды Апош.

— Картайганда акылы авысады, — деп пишеси карттынъ акында кызларына шагынады.

— Токсандагы карт акылын ишкен, — деп халк арасында да соьйленеди.

Токсан ясында болса да Апош берк, тири, куватлы карт эди. Ерге тебен басатаган эди, каралдысын оьзи карайтаган эди. Куьн сайын сенек пен котанларды таза-лап, койга ем салып, кора ясап, язда биревден де излемей оьзи пишен шалып, каралды куллыкларды юргистеди. Бес кере куьнде намаз кылып, мешитке юрип эм халк ол сонъгы заманда этетаган затларын ол этеекти эсине де алмаган эди. Ол оьзи шыдамлы, сабыр, эткен куллыгын тешкерип, ойланып этетаган эди. Оьзи сабыр эди. Апош бир зат болса оьзи-оьзине: «Сабыр туьби — сары алтын», — деп алгасамай этеек затын этетаган эди. Биревге ашувланган деген зат онада коьтере де йок эди. Бир инсанга бармак пан тиймеген, бирев мен де урсыспаган аьдем эди. Картлар да Апоштынъ уйине онынъ Куран окыганын тынъламага келетаган эдилер. Орамда озганда да ясы кишкей ога йол берип, тартынып озатаган эди. Апош бос заманында Куранды баска кагытларга авдарып язып, янъы куранлар этип халкка беретаган эди. «Сизинъ Апош

маьлек аьдем, Алладынь мубареги... Бурынгы заманларда ол шийик болмага болаяк эди», — деп баска яктан келген аьдемлер де айтатаган эдилер.

Эне сондай аьдем эди Апош. Бирден Апоштынъ табынувы йойылды. Эндигиси онынъ аяк астында ер ойылгандай, куйыга атылгандай болды да кетти. Юрегин авырлык басты, озин бирев бугындыргандай сезди. Дуныяда яхшылыктан эсе де яманлык коьп экенин ок коьрди. Яшавында не затка ымтылаягын билмеди. Бир ерде де: уьйинде де, орамда да, кызларында да орын таппай юрди карт. «Бу яшавды бирев туьзетпеге керек те... Неге болмайды экен? Мыйы катпаган бала неге оьлмеге керек? Не уьшин оны язаламага керек? Ашлык йылларда бир шуьшсиз авылдынъ яртысы оьлди? Ол авылдастардынъ не шуьши бар эди? А кавгада оьлгенлерша?» — деп соравларга едилеп, явап табалмай юрди ол.

Эсин йыйса: «Куьнаьлимен!» — деп эринлерин йыбырдатып тагы да бек куьйгелекледи Апош. Аман да янында уьйкен шек тувган эди. Уьйдинъ артына шыгып, таягын коьтерип, ушы ман коькке коьргистип: « Яман аьдемлер онъып яшайдылар! Яхшылар язык болганлар! Йок тувралык!» — деп карт эринлери мен йыбырдап «куьна» этип юрди. Соьйтип Апоштынъ юреги кыйналды.

Апош авылдастардынъ тилеги мен оьлген аьдемлерди юватаган эди. Энди де ол оьлгенлерди, алдынгындай больш ювды. Халк тилегин этпей болмады. Тек эндиги ол баскаша юватаган болды. Бир кере бир карт кисидинъ суьегин ювганда, ол колы ман оьлидинъ юрегине де, коьзлерине де тийип бир янлы ер табаяк болды. Аман да оьлиде бир янлы ери калмайтаганына тагы да бек ыйнанды эм тагы да оькинди. Ыйнанса да, ондай туврасызлыкты. туьсиналмады. «Куьлеп, ойнап яшаган аьдем кайтип сав больш ятып ерде ширеек? Ол кайтип болады. Аьдем неге бу дуныяга яратылады? Оьлеек уьшинме? Яны? Кайдады ол яны? Кайдай экен ол?» — деп оьзи-оьзин кемирди. Авылда Каражан деген бир яла ягувшы эм шагынувшы карт оьлди. Отыз йылдан артык Каражан авылда сол кир зат пан аьрекетлеп юрди. Неше аьдемди тутнакка олтыртты, неше аьдемди кара казага туьсирди. Ама оьзи

сап-сав болып, давдырамдай уйде яшады, балаларын аяк уьстине салды, балалары да колайлы ерлерде ислеп, онъып яшадылар. Оьзи болса, етекшилерге яраяк уьшин йолдасын да, кардашын да аямады. Аз авылдаслары кыйынлык шектима оннан. Каражан оьлгишей авылда не болатаганын, не болмайтаганын ийискилеп, тынълап юрди. Эситкен затын уйге келип, биревге билдирмей, кагытка туьсиргишей асыгатаган эди,

Каражанга да аьжел келди, оны да коьммеге керек болды.

Апош шийкенди.

Аман да тагы да аьдемлер тиледилер, ялбардылар. Бу йол картка Аблай-аьпенди оьзи келди.

— Яман аьдем болса да бизим авылдасымыз, яман болса да ногай арасында яшаган. Муна ер яраткан оны эм муна ер ютпага керек оны да, — деп тиледи.

Баргысы келмей барды Апош. Суьекти ювып, эндиги кебинге орап баслайым дегенде, карт ойланып илеске карады. Ойланып турып, карандаш пан кагыт алып оьлидинъ онъ аясына салды.

Ишиннен:

— Каражан, анда да мутпа оьзинънинъ исинъди. Мунда кир болып анда таза болып юрмеге не ишинъ барды? Мундагы исинъди анда да билсинлер, эткен яманлыкларыньды билсинлер! — деп айтты. Апош оьлиди шапыраш пан шыгараятырганда да, тагы да карандаш пан кагыттынъ акында ойланды.

Дуныяда коьп яшаган карттынъ бу оьлген аьдемди бас деп кеширмеви болды.

«Куьна эттим, куьна!» — деп Апош оьзи-оьзин кыйнап уйге кайтты. Ирип кетейтырган карды да, батпак сувларды да абайламай, таягын шалт-шалт авада булгалаклап тез уйге келди.

Сол куьн Апош авырып ятты. Темир орындыктан турмай, терезеге карай ятты. Басын бийик салып, аьдемлер келсе коьзлерин юмып соьйлемей ятты. Аблай аьпенди де, конъысылары да, кызлары да келдилер. Карт эш биреви мен де соьйлемеди. Ашык, нурлы коьзлери туман бастылар, савлай кетерилетаган басы да койы агарган

шаш пан ябылды. Аьдемлер карттынъ не затка авырганын билмедилер, аьжел келеятыр деп коьбиси ойланды. Соннан себеп, оьлмей турып, коьрип калаяк картты деп коьп таныган танымаган авылдастар келдилер. Апош аьдемлер кайдай ой ман киретаганын сезди, эм уьндемей коьзлерин юмып ятты. Аьдемлер кене де каныгып:

— На затынъ авырыйды, Апош? — деп сорадылар.

— Яным, яным! — деп яваплады Апош ондайларга.

Аьдемлер келдилер, олтырдылар, шай иштилер, карттынъ пишесиннен авырганнынъ акында сорастырдылар.

— Билмеймен, — деди куртка. — Билмеймен, ятты да турмады, врач та, бирев де керек тувыл дейди, а оьзи кешелер мен: «куьнаьлимен», деп сандыраклайды.

Аьдемлер кеткенлей Апош бираз тыныш табатаган эди. Басын тагы да терезеге бурып, коьзлерин терезеден коьринетаган коькке ымтылтады. Терезеден куьннинъ ярыгы коьзлерине тийсе, карт тагы да иргеге бурылып, куьйизге илинген каьртишкелерге карайды. Сисе салынган рамнынъ ишинде кызларнынъ, кызынынъ кызы Аминаттынъ эм Апоштынъ оьзининъ каьртлери салынганлар. Апоштынъ сонъгы кере туьскен каьртин он йыл алдын Аминат каладан фотографты шақырып эттирген эди. Сол каьртте Апош аксакаллы, кара коьрпе боьрк пен каптал кийип, тири, берк карт болып шыккан эди.

Рамда карттынъ биринши кере туьскен каьрти де бар эди. Ол каьртке аклар ман согысатаган кавгада Апош Кочубейдинъ бригадында юрген заманда туьскен эди. Кырк ясындагы Апош уьстине шепкен кийип, бир колын камага салып, баска колында камышы ыслап шыккан эди. Баска рамда пишеси мен ялгыз туьскен уьйкен каьрт эди. Мелекхан, кызларынынъ анасы, экинши кавга заманда оьлип кеткен эди. Соьлеги пишесин Мелекхан оьлгеннен сонъ алган эди. Онадан Апошта бала йок эди. Апоштынъ карамы биринши суьвретинде токталды. «Сен де, Мелекхан, кеттинъ, мени де, кызларды да калдырып кеттинъ. Мага да сени мен кетпеге керек эди. Бирге кеткен болсам мага енъил болаяк эди. Картайдым. Эште, соннан себеп болар кыйналатаганым? Мен коьпти коьрген, картайган бабайман... Ах, кене де кетким келмейди. Коркаман,

кешир мени, Мелекхан, коьтере ыраспасбыз деп кор-
каман?.. Мен кайтакым зат басымнан кеширгенмен,
мен картайган карт бабай!» — деп Апош пишесининь
каьртине карап соьйлэнди. Соьйтип Апош бердазинь
куьнлерине дейим ятты.

Берем-шерем этермен деп бердази келди. Кыс пан
яз алысып куьресип баслады. Эртенъ мен борап ашшы
еллер эстилер. Куртка капакларды ябаяк болды. Апош
яптыртпады. Куртка исси этип куврай ман, тезек пен
пешти якты. Оьзи терезеге карап:

— Бердазинь берли куьнлери... — деп куьбир-
дене берди.

Боран кутылды, аман да ашшы еллер эсип турдылар.
Коьк куба туьске боялып сувык болды.

Апоштынъ бели шанышты. Авырувдан шыдаялмай
карт уйкляк та болды, уйклялмады. Орында авдары-
лып, терезеден каралдыга карады.

Бирев эсикти каты какты. Артык эситпейтаган
куртка-пишеси ойларына коьмилип, куврайды тизине
салып сындыраяк болып эсикти сокканын да эситпеди.

— Эсикти аш, согадылар, — деди Апош курткасына.

Аят уьйге шыгып куртка эсикти тыйкылдатып ашты.
Йоьткирип басына ак баслык байланган Аблай-аьпенди
уьйге кирип келди.

— Уьйинъизге яхшылык, — деп Аблай-аьпенди ба-
сыннан баслыкты шешип пальтосын какты.

— Яхшылык пан кир, — деди Апош.

Аблай пальтосын кийиз бен ябылган такта орын-
дыкка булактырды. Оьзи де тамагын тазалап пальтодынъ
касына кийизге олтырды. Карттынъ ден-савлыгын пи-
шеден сорады.

— Алдынгыдай уьндемей ятады, — деди куртка.

Аблай-аьпенди Апоштынъ колларын аясына алып,
бир-бирининь коьзлерине карадылар. Апош йылы куь-
лемсиреди.

— Яшаякпан энди де, яшаякпан, — деди Апош.

— Бердази келди, — деди Аблай-аьпенди басын те-
резеге бурып.

— Аьше, аьше, — деди акыртын Апош.

— Бердазиди анълап болмассынъ, бир йылларда келгенин, кеткенин де сездирмейди, а муна быйылгы тамам шеркешлер айткандай, ногай мырзадынъ шагы! — деди Аблай-аьпенди.

— Аьше, аьше, — деп Апош тагы да куьлемсиреди.

— Мунадай заманда мырза Аьбирли кызын алты арак пишенге саткан тувыл экеш, оззинъ иблиске сатылмай калсанъ аьруув эди, — деди Аблай-аьпенди. Сонъ бир аз ойланып турып эски халк йырдынъ соьзлерин косты:

Аьбирли кетти абысып,

Тувар отка ябысып...

— Аллам-ав, — деп куртка да соьзге киристти. — Не огырсыз аьдем эди сол мырза оззининъ сынъар кызын танымаган, билмеген аьдемге пишенге саткан?! — деди ол.

— Не зат анълайсынъ сен, кыскаяклы, — деп Аблай-аьпенди курткадынъ соьзлерин яратпады. — Аьдем таянган затын йойса, не зат та этпеге болады.

— Кайдан билейим? — Не зат боляк эди мырза малсыз калган болса? Пишен ушин кызын сатаганма? — деп куртка аьжейипсинди.

— Бос айтылмайды экен: «Кыскаяклыдынъ шашы узын, акылы кыска, деп. Малсыз, байлыксыз ол мырза болама?! Мырза байлыкка таянады, соннан себеп, оны халк та сыйлайды, — деди Аблай-аьпенди курткадынъ соьзлерин яратпай.

— Кайдан билейим? — деп куртка баска уьндемеди. Аьпенди мен эрискиси келмеди.

Апоштынъ курткасы оззининъ яшавын ойлап, бир яхшы зат эслемеге каьрледи. Бир сондай ярык заты улы эди. Онынъ сынъар улы кавгада оьлген эди, аман да сол оьлген ясы курткага бир де оьли болып коьзине келмейтаган эди. Соьле де сол улы эсине туьсти. Ама Аьбирли-кыз да пай бермеди, онынъ бактысы акында соьйлеек болды, тек тагы да оззи-оззин токтатты, эркеклер мен эрисип болмайтаганын акылына алып, олтырды. «Тынышлык болсын, бирев де авырмасын, кыйланмасын», — деп ол уйьреншикли исин этти. От ягага отын таслады. Мине йьрма йьлдан артык болятыр онынъ Апош пан бирге яшайтаганы. Йьрма йьл куртка от ягадан айьрылмай Апош пан турады.

Бирев де ундемеди. Бир кесек заман сойлемей олтырдылар.

— Шай салаш! — деди Апош курткасына.

Куртка турып, этеклерин туьзетип, шойын казаннан шомака ман шынъ-аякларга шайды сапырып куйды. Шайдынъ кокыган ийиси шыкты.

Куртка сыпыра салып, аяклар ман агаш касыклар да салды, оьзи писирген тоьгерек оьтпек пен пыслакты да сыпырага тизди.

— Аблай бурыш пан шай ишетаган, — деп сыпырага кыскаяклы ак юмырткадай тоьгерек бурыш салгышты да салды.

— Писымла! — деп Аблай оьтпекти пышак пан тилди, шайды бурышлатып, касык пан сапырып уртлады.

Апош та коьтерилип: «Писымла» — айтып шай ишти.

Аблай-аьпенди кешке дейим олтырды. Кетейтырып ол терезеге карап:

— Бердази, бердази ногай мырза кызын саткан заман! — деп айта берди.

Кийинип кетейтырганда да Аблай-аьпенди ойлы болып Апошка карап:

— Сенде де бердази! — деди.

Сав кеше ел эсти, эртенъликте увак ямгыр явды. Кокте йыртык булытлар калкып турдылар. Апоштынъ яны авырып турды, бир заттынъ акында да ойлагысы келмеди. Терезеге, сузык куба туьсли коькке карап турды. Ойлар токтавсыз Апошка келдилер. Аман да ол бир ойда токтамады. Кайтип коькте сузык булытларды ел уьзетагандай Апоштынъ ойлары да соьйтип уьзилдилер. Басында: ол болган кавгалар да, онынъ балалары да, ол колы ман язатаган Куранлар да, ол окыйтаган газетлер де — савлайы да карысты. Алла таала оьзи кайдай экенин де билеек болды. Оны ети кабатлы коьктинъ уьстинде шал баслы аксакаллы карттай да коьрди. Коьрип, Куранда ол кайдай экенин аьдем билип болмайтаганын эсине алып, тагы да куьна эттим, деп кыйналды. «Куьнаьли-мен, куьнаьлимен! — деп Апош куьйди.

Бердазидинъ сонъгы куьнинде коьк тазаланды, куьн аьруьв болагын билдирди. Апош танъ ман бирге

орыннан турып, ийинине тон илип каралдыга шыкты. Кобп заманга дейим ол таза авадан тыныс алып турды. Куынтувардан уыйкен кызгылт куын козгалып тувып баслады. Сейирсинип Апош, алыстагы тоббеде кызыл тепшектей олтырган куынге карады. Уыйкен, таза, суыт туъсли коьк те ярасык, аьлемет болып коьринди. Авыл уянды. Уянган авылда, бакыратаган коразлар да, коньысы орамда гуьрилдейтаган трактор да — савлай дунья да ярасык болып картка коьринди. «Бу заттынъ алдында мен де ким экенмен?! Мен де ким болгаман?! Аьдем – турган бир шыбын ян да! Шекленуьвди коймага керек!» — деп карт ишиннен йыбырдады. Котанга кирип, сенекти алып котанды тазалады.

Уыйле вакытта арбага олтырып, оьзи мен балта алып Кобандагы агашлыкка барды. Аксамда арбады козы тереклердинъ бутакларына толтырып кайтты...

...Апош куын сайын басамакта олтырып, таяклар кесип, таякларды куынде кептирип, оларды табанга йыйды.

— Оьлсем, куртка, муна таякларды савлай авылдынъ картлары ман курткаларына уьлестирерсинъ. Оларда менде болгандай бердази болса, ерге берк таянып юрсинлер, деп берерсинъ, — деп карт Апош оьсиетин айтты.

* * *

Карт Апош оьлди. Ол юзден артык таяк калдырды. Аман да авылда сол шаклы карт пан курткалар болмады. Артты Апош эткен таяклар. Курткасы баска ногай авылларга да таякларды уьлестирип шыкты.

1975 йыл

Карт Амет

Хабар

Карт Амет, адымларын акырынлатып атып, асыкпай барады. Онынъ кулаклы боьркин, омыравын, ашык кара тонын кар борайды. Кар аяздан кызарган, таза кетерилген бетине де, калын мыйыгына да ябысады. Карт озып бараяткан аьдемлерге де, орам бойлап ярык янган шыракларга да, коьп шарлаклы уьйлердинъ туьрли туьсли терезелерине де эс бермей, адымлайды.

Янъы басланган кыстынъ биринши кары явады. Онынъ дымлыгы бурынга сезимли согады. Кар япалаклап, коьктен ак куьпелеклер туьскенге усап, явады. Биринши кардынъ аьлемет ийиси авады бийлеп алган. Амет орамнан онъ якка бурылганда, танымаган паркка кайтип киргенин оьзи де билмей калды. Паркка киреяткан ердеги кишкей тоьбешикте аьли де аьруьв ятпаган карда балалар шана тебедилер. Амет оларга да карамай озды. Кайда баратаганын карт оьзи де билмейди. Ол калада тек автостанция ман кызы яшаган уьйди биледи. А муна ерлерде ол биринши кере больш туры. Кене де карт, авыр ойларга коьмилип, коьзлери кайда карай болса, сонда адымлай берди. Эки ягында тереклер оьскен бир сокпакка басканда, карт токталды. Мунда бир инсан да йок эди. Тоьгереди тып-тынык болып, каладынъ шав шуву артта калганын анълап, карт оьзининъ ялгызлыгына коьмиди. Узын ак сокпакка тереклер арасыннан куьнъирт шыраклардынъ наьзик ярыгында ройланып кар туьседи. Амет токталып, тоьбеге карады эм кар пушыклар ога ерден коькке созылган ак ийплердей болып коьриндилер. Кар пушыктынъ йогарыдан тоьменге дейим кайтип туьсета-

ганын караяк болды. Ама кар пушыклары, бир-бирлери мен карысып, ройланып коьз алдында айландылар эм оларды айырым кепте коьзлев кыйын эди. Бу зат ога неге керегин оьзи де билмеди, тек кишкей баладай болып, каныккан затыннан айырылмай, ол буьркеп айланган кардан коьпке дейим коьзлерин алмады. Басында ойлары да онынъ суьйтип айландылар, юректи таьжелдей авыр кайгы басып, коьнъили тап буьгуьнги куьнъирт, сувык коьктей болган. Кар пушыкларындай карыскан онынъ ойлары да.

Суьйтип ол балалар шенъилшек тебетаган майданга етти. Ак яюв ман буьркенгендей аппа-ашык ерге аьдемнинъ аягы тиймеген эди. Амет токтап карады да, тептегис карга аягы ман баскысы келмеди эм сокпак бетке бурылды. Ама ол сосы ойын да койып, артына кайтып, таза карга биринши адымын этти. Йылтыратып крем ягылган кирз этиклер улпадай юмсак карга ойылып кеттилер. Биринши абыттан сонъ, экинши, уьшинши, доьртинши... Артындагы карагошкыл тапларына карай берип, ол кыясыннан майданнынъ бир муьйисиннен оьзгесине оьгти. Кар буьркенген шенъилшектинъ касында бираз турды, сонъ, болган куьшин салып, колы ман тактадынъ шетине сокты. Тактадынъ шети ерге тийди эм онынъ оьзге ушы йогарга коьтерилип, шенъилшек зыйкылдап тербетилди. Бу зат Аметке айлак сейирли болып коьринди. Эм ол майданнынъ муьйислеринде турган оьзге такта шенъилшеклерди де суьйтип согып шыкты. Сонъ бирден токталып, эки колы ман басын ыслады.

— Неге? Не болган экен ога? — деп ол акырын эринлери мен йыбырдады.

Токтамай явган кар карттынъ тапларынынъ ызын яба берди. Бириси баскасына усаган эм айлак коьп кар пушыкларын бир-бирлериннен айырып танув кыйын эди.

* * *

Аметтинъ сынъар бир кызы бар эди. Ол да кеш тувып, Амет тек кырк ясына толганда балалы болды. Сол кешигип келген наьсип онынъ акылын авыстырмага

аз калды деп хабарлайдылар авылшылар. Бала тувмай туруп, аьдемлердинъ айтувы ман, кавгадынъ биринши куьниннен сонъына дейим больш кайткан Амет аьдемлерден шет турган, оззининъ ойларына коьмилип, уьндемес киси болган. Кавгадан сонъ уьш йыл озганда, онынъ баласы тувады эм ол аьдем танымастай туьрленеди. Аьдемлер оны каралдыда бала коьтерип, суьйип ойнаганын коьрип. эр кисиге «ярамайтаган» затгы этуьви уьшин бетлемедилер, а онынъ куьезленип яшав баслаганына ишиннен аяп та алдылар. Кене де бирерлер куьн коьрмеген куьн коьрсе, куьндиз шырак ягар деп, ога куьлемсиреп те карадылар. Сонынъ уьшин болартага наьсиптен акылы саса калаязды дегенлери. Тек Аметтинъ сондай толы наьсиби, уьш ясындагы кыз баладынъ анасы оьлгенде, боьлинди. Пенсияга аьли де заман коьп болса да, Амет оззин замансыз карт деп санады. Экинши кере уьйленмеди. Яшавынынъ сынъар коьрки баласы болды, кызды асырап аяк уьстине салув оны яшавда кутландырды. Кызы авылда окыганда да, интернатта болганында да, калада калып ислейтаганында да оны ман оьктемсип, янын бермеге керек болса, янды бермеге аьзир больш, оьзи акында коьтере де ойланмай яшады Амет. Аьдемлер сосы кызда оьктемсигендей аьлемет зат коьрмеселер де, атасы, коькирегинде коьнъили буьлкилдеп, оьктемсиди.

Аметтинъ сейирли кылыклары аз тувыл эди. Эл бетте, авылшылар бу затка эс этпей калмадылар эм оьз ара соьйлейтаган эдилер. Айтпага, онынъ уьйининъ касыннан кеше озаятырсанъ, бирерде картгынъ бос уьйде завыкланып йырлар йырлавын эситпеге болатоган эди. Ол суьйтип базарларды суьетаган эди. Уьшинин айтсанъ, алатаган заты да йок, а сыйырлардынъ, койлардынъ баасын сорап шыгар, кыскасыннан айтканда, оьзине коьтере керекпеген затлар акында сатув-этуьв хабарын бардырады. Ким биледи, ол сосы акылын, бир базарды да, ярмалыкты да калдырмай юрген бурынъы картлардан алган болса да ярайды. Алдынгы заманларда, соьлегиндей больш, аьр буйымынъды битирген эм каранъыга дейим ашык турган туькенлер болмаган уьшин халк базар суьйген. Аметтинъ эне суьйтип коькирексип, базар

бойлап юретаган акылы бар. Онынъ аягында — аьр заман бияладай йылтыраган этиклери, уьстинде — кенъ моры туьсли галифе. Оьзге картлардынъ баьриси де меге бола-
як туькенде сатылатаган ыстанларды киетаган эдилер, а ол коньысы болып турган эсли пишеге ийги шуга кумаш-
тан, тизлерине сактыян кесеклерин салдыртып, галифе тиктиреди. Онынъ уьстиндеги энъ де коьрнекли зат — ол ийинлери кенъ дегенде кенъ болган, омыравында терен киселери мен эм йылтыравык туьймелери мен ясыл китель. Суьйтип кийингенининъ маьнеси де бар эди. Кызынынъ калада яшайтаганы уьшин, авыл картлардан артык кийинмеге онынъ оьзинше шалысканы сол эди.

Авылда Аметтинъ яшавы бир тегис пен барды. Ол, оьзининъ бир кесек тенълериндей болып, аьжелин са-
клап, оьлеекке дейим куьнлерин санамады, кайтарасына онынъ яшав куты бар эди, биревди де куьнлемеди, керек-
сиз кенъеслери мен аьдемлердинъ яшавына кириспеди эм аслам акылы ман данъкламады. Яшайтаган эди булай. Кызы уьшин. Оны коьреек уьшин, коьрип суьйинеек уьшин эм ер юзинде янына ювык аьдем барлыгына ку-
ванаяк уьшин яшады.

Кенемнинъ оьзинде де ол авылда кужыр кылыклары ман белгили эди. Сол кылыклардынъ бири — арбалар. Эки уьйкен тегершиги болган ногай арбалар. Онынъ бирин-
шиси — бир аьлемети де болмаган арбасын аз аьдемлер билетаган эдилер. Ол сосы арбасы ман авыл шетиндеги данъылга пишен тасымага, уьйге керек-ярак затларды аькелмеге шыгатаган эди. Эгер деймен де ол авыл ортасы ман сув аькелмеге яде райцентрге базарга шыкса, оьзи-
нинъ данъкланган арбасына куба эм ак эшегин егер. Карт-
лар неше кере коьрген болсалар да, кенемнинъ оьзинде де оны аьр заман, тиллерин шыйкылдатып, коьнбилленип йолыгадылар. Соьлеги машиналарды кулланатаган яс-явка да, сосы эскиликке куьлемсиреп караса да, сукланмай болмайды. Коькшил туьске боялган арба, аьдеттегинше агаш тегершиклерге тувыл да, а автомобиль тегершикле-
рине салынган эди. Салдырбавыклары болган ювенди тарта берип, бир колында алты оьрмели сыбырткыды ыслап, орныннан коьтериле берип, эшеклерин айдап,

шыгатаган эди Амет. Сув куйылып аькелинеек ак флягалар, арбадынъ уьстинде тербетилип, зынъырдаган сеси мен аьдмлерге эс эттиредилер эм олар кораларыннан карайдылар. Топарласкан балалар оны тап Кобаннынъ озине дейим озгарадылар. Олардынъ кайсы биревлери, арбадынъ артына асылып, кыдырмага да шалысады. Ама кайыстан оьрилген сыбырткы оларды тез кувады, бармакларына бир кере тийсе, оннан сонъ олар арбага асылмага батпайдылар. Балалар сосы йигерли эшеклерге завькланып карайдылар, картка ашувланадылар эм оны оькиндируув акында мырад этедилер.

Эм де оькиндретаган, ашувландыратаган эдилер...

Кеше, аякларына кисен салып, Амет эшеклерин авыл шетине отламага йиберетаган эди. Яс балалар болса, сол сабатлей кисенди алып, эшеклердинъ уьстинде суьйгенлери кадер кыдырып, сонъ оларды йылгага яде баска якка аькетип калдыратаган эдилер. А эртенъликте каарланган Амет, яс балаларды ыслап, кулакларын тарткышлап, сав куьнин эшеклерди излевге йиберетаган эди...

Бирерде ол орамда таслар уьстинде корага таянып олтырган картлар ман олтырады. Картлар болса кажавлап:

— Айгырларынъ сабатте неше шақырым оьтедилер? — дейдилер.

Амет олардынъ ойнап айтувларын да анълайды, болса да ашувланып кетип, ерге туьгилип карайды, агарган каты мыйыкларынынъ ушларын айландыра берип:

— Олар уьшин запчастьлер излемеймен, аьдемлерди бастырмайман, юрисимди де бир заманда тоьменлетпеймен... — деп явап берер эди.

Теньлер макуллыкларын коьрсетип куьлейдилер. Олардынъ соьзлерин юрегине ювык алган Амет, койын кисесиннен «Памир» пашкесин шыгарып, оннан сигарет алады да, эки боьлип, ярти кесегин муьштигине салып, тартады. Картлар яне сыйырды да оьзинъ савасынъ, кир де ювасынъ, уьй де йьйыстырасынъ деп те оны кажавлайтаган эдилер. Суьйтип олар онынъ йигерин йькпага базналары батып соьйлейдилер, ама ол да оьзин кемситтирмейди.

Бир кере Амет оьзининъ эски арбасы ман пишен-

шалдан кайтып келеятыр эди. Йолда авыл шайпагы Аскер расты. Картты коьрип, онынъ уьстиннен куьлмеге суьйди.

— Амет! Амет!.. Тез! Шалт кел! Кел муна якка! — деп кышкырды ол бийик кырдан, тап ян береткан аьдемай болып.

Карт арбадан туьсти де, Аскердинъ ынъыранувын эситип, аье-куье болып, кырга коьтерилип баслады. Тынысын авыр алып, пысылдап, Амет Аскердинъ касына келгенде:

— Меним сыйырымга йолда распадынъма? — деп ол тынышлы давазы ман сорады.

Амет бир явап та бермеди, бересесин сонъында этти. Бир неше куьннен сонъ ол сол баягы арбасы ман кырдан тоьменге туьсип келеятыр эди. Ойда Аскер пишен шалып туры.

— Уьйге кетпейсинъме? — деп кышкырды, обзининъ эткен заты акында мутып кутылган, Аскер.

— Уьйге бараман, — деп яваплады Амет эм, туваршыды саклап, эшеклерин токтатты.

Аскер, тез болып шалгысын эм сумкасын алып, кырга тармасты. Эм ол коьтерилгенлей, Амет ога:

— Асыкпа, мен энди де сыйырынъды коьрген йокпан! — деди де, телбегиди тартып, ойланышлы болган туваршыдынъ сейирин калдырып, йолда шанъды коьтерип, коьзден йогалды...

Кызыннан баска онынъ ювык аьдемай йок эди. Ама Эркехан энди авылда айлак та сийрек болып баслады. Картка болса кызынынъ янышлыгы да, бас-коьз болувы да бек керек эди. Кенемнинъ обзинде де Амет онынъ келмеви акында яман зат ойлангысы келмеди. Аьр куьн сайын саклады эм саклавын баьрисиннен ясырды. Сол зат пан кыйналып яшады. Кызын сагынганнан юрегиндеги каьсуьвети оны тамам мойыктырса, ол бос уьйден шыгып, ярбаска кетер яде болса яшав акында хабарласпага досларына барар эди.

Коьп авылшылардай болып, Амет те, калады юбаншык яшав уьшин яратылган деп санайтаган эди эм соннан себеп те онда тек яс-явка яшамага боляк деп ойлайтаган эди. Бир кере Амет, совхозга машинистка керек деп эситип, сол зат акында тез болып кызына айтпага асыкты.

— Не зат айтасынъ сосы сен, акам? Авылга эндиги мен кайдан келейим экен, муна каранъалыкка?!— деп ашувланды Эркехан.

Кызы тувган авылына кайтып, онда оъз усталыгы бойынша куллык этпеге унаяк деп билген эди карт. Ама онынъ ойлаганы болмады.

Кене де, бирев каладан келсе, оны анъылып Амет кызы акында сорай эди:

— Эй, сиз онда меним Эркеханымды коьрмединъизбе?

— Не зат соьйлейди-ав сосы? Кала сага бизим клуб болганы йокта! Баьрисин де онда кайтип коьреексинъ? — деп, кулей берип, аьдемлер оъз йоллары ман кетедилер.

Аьр заман автобуска шыгып, Эркехан бар болар деп сенип, Амет терезелерине коьзлерин туьгилтеди, ама ол йок, келмейди. Карт, кайгысы тамагына тыгылып, коьмекейи босап, уьйине кайтады. Кешки автобуска шыкканында, биревге расып олтырмайым деп, тартынады, эгер дейим расып олтырса, эш бир затын да билдирмейди.

— Калайды аьллер, Амет? — деп сорайдылар карттан.

— Оллахый, Аллага шуькир, аруьв!

— Кызынъ ша?

— Оллахый! Уьйкен ерде куллык этеди. Эне бир той этсек экен, сол зат уьшин семиз баспакты да сымарлап тургыстаман. Муьлк уьшин оьзи йыйып акша берген, немеслер эткен гарнитур алаякпан, — деп мактанады Амет, кызы акшадынъ коьзин коьрсетпеген болса да. А баспакты ол уьшини мен де саклайтаган эди.

— Бизди мутпа тойга шақырмага, — дейдилер ога авылшылар да.

Карт оьзи болса, кызынынъ кайтип яшавын, не каьр шегуьвин, ога не затлар керегин ойланып, сонъына шыгалмайтаган эди. Кызынынъ балалыгын эскерип, оьзининъ юрегин оьзи ийги этеди.

Анасыз калган кыз бала:

— Анай, анай! — деп кышқырып, туьрли-туьрли кыскаяклыларга атылатаган эди. Кыскаяклылар, коьзлери ясланып, кызалакты колларына алганлар эм:

— Заьвилкей! — деп суьетаган болганлар.

Он доьрт ясында Эркеханды интернатка бердилер, ога бас-коьз болатаган конъысы куртка Маржан коьтере

де кавдырады, атасы болса, обсип бараяткан кызына не зат, кайдай ийгилик этеегин билмейтаган эди эм интернатта окув кызына бабри яктан да аруув деп ойланды. Картка соьлеге дейим де кызы кишкей, аянышлы, завилкей болып коьринди эм ол онынъ бабри затын да кеширди.

Сонъгы кере ол атасынынъ уьйинде бир йыл артта болды. Карт уьшин бу зат байрам эди. Эркехан эрикпесин деп. Амет конъгысы балады йиберип, кызынынъ алдынгы тенълерин шакыртты. Олар, келмеге суьймеселер де, карттынъ хаьтери уьшин келдилер.

Сегизинши класска дейим, Эркехан интернатка кеткенше, олар дос эдилер. А соьле бабри зат та туьрленген. Эркехан олар ман уйкенсип, олардан артыктай болып, соьйлейтаган эди. Кызлардынъ шыбаларын, шаш таравларын мактап алса да, онынъ соьзинде мисетке санамавлык коьринетаган эди. Кешке тура бирге клубка да бардылар. Ама Эркехан, биревдинъ де авызын аштырмай, обзи соьйлеп, каладагы яшавын тамагы карлыкканша мактап, мендей ким бар деп, кызлардынъ ишин шыгарды. Авыл яслары ойнамага шакырсалар, бармады, оларды мисетке санамады. Сосы коьпйды уьйине озгарып, кызлар мойнларыннан тас таслагандай болдылар.

Амет сосы затлардынъ бирисин де коьрмейтаган эди. Карт ае-куе болып, кызынынъ коьнъилине етпеге шалысады. Каранъа намаздан турып, ол, кызымды уянтып олтырмайым деп, аякларын акырын басып, уй йыйыстырады, конъгысы пишеди шакырып, ас эттиреди. Эртениктинъ йылы елемиги эсип; терезе туьпте албели тереклер сувсылдап, шырторгайлар зарнап, куьн де коьтерилип, ярык саввлелерин ерге мол тоьгип баслаган болса да, таьтли уйкысыннан уянган Эркехан, йылы орыннан тургысы келмей, коьпке дейим ятады. Ятып тамам безген сонъ, халатын ийнине таслап, каралдыга шыгады. Аьлбели бавдынъ иши аьлемет. Тереклердеги мойшактай тымалак аьлбелелер, куьн коьзинде кыпкызыл болып, йылтырайдылар.

— Уяндынъма, кызалак? — деп Амет, ясыл кителиндеги йылтыраган туьймесиндей йылтырап, коьнъилленип сорайды.

— Аьше, — деп, коьзлерин, куьннен шуькирейтип эм эсиней берип, тегаран бир яваплайды кызы.

Атасы ога тасаланып эректен карайды. Карап коьзи тоймайды. Эм аьр замандагындай аяп алады. Не этеек синь, аьше, оьксиз, ярыгым деп ойлайды.

Тек Маржан оьлген заманда онынь юрегине шекленуьв энди. Карт, асыгып келип, кызына хабарды билдиреди.

— Йок, мен оьмираллага баралмайман. Куллыкларым шашымнан коьп, — деп ол ян ювытпады.

Амет сол соьзлерди эситип саьспекледи.

— Кызым-ав, не зат соьйлейсинь сосы сен? Ол сени кишкейиньнен алып карагантта. Ананьнынь орынына болады да... Коьмеектен алдын барып коьрсень. Биле болсань, ол — сенинь борышынь, кызым! — деп, эситкенине ьйнанмай, аньлатпага шалысты Амет.

— Баралмайман деп айттым да, — деди кыз, давазын туьрлендирмегенлей.

— Уят экен, уят! Аьдемлер не зат айтарлар?! — деп кайгырды карт Амет.

— Мени авырыйды деп айт аьдемлерге, — деп кызы сол саьатлей явап тапты.

Карт суьйтип те айтты, ама юзин коьтерип авылдастарынынь коьзлерине карамага уялды эм кызынынь эткен сосы заты юрегине тийди.

Ама ол бу зат уьшин де кызын кеширди эм кызын авырган деп айтканына оьзи де ьйнанды.

* * *

Машинистка болып куллык этетаган эди Эркехан.

Сексен маьнет кыйын ак куллыгында алганнан баска болып, ол, аьдемлердинь язганларын кешелер мен машинкада согатаганы уьшин де акша алатаган эди. Каладагы яшавы ога ярады. Орта орамда оьзине бир кишкей пеш ыслап туратаган эди. Куллыгы — йьлы, таза ерде, оьзи де енгийл болганы уьшин ол яшавына разы эди. Энь де ийгиси — оьзининь басына оьзи ие эди. Каладагы кызларга баз этип, ол модалар журналын алып, оны

басыннан сонъына дейим тинтип оқып, тешкеруьвли кийинмеге суьетаган эди. Куллыкка Эркехан, шашын тегис этип артына тарап, барады, базар куьнлер болса, ол парикмахерскаяда шашын, модага келисли эттирип, келбакландырады эм кулакларына баалы кызыл тасы болган алтын сыргаларын тагады. Юма эртеси куьннинъ кешлигинде ога аьдетше тенълери келедилер. Олар оьзлери мен бирге сосы кишкей калада «мода» болып кеткен пластинкаларды аькеледилер. «Битлзды» яде болса Рафаэльдинъ йырлары болган пластинкады сол заманда колдан бес маьнет артык тоьлеп алмага болатаган эди. Бирерде кызлар косылысып алган, Эркехан уьйинде сакланатаган шагырды столга саладылар. Олар атлары кувнак эм таппага кыйын болган шагырларды суьетаган эдилер. Айтпага — «Кара коьзлер», «Куьлемсирев». Шагыр ман бирге столга торт, алма, каьмпет салынады. Кызлар енъил-елпуьв кызып, кала паркына йоьнейдилер. Мунда куьплесип турган яс-явка аз тувыл. А буларды болса, боьтен де бек каладынъ коьрки болган — студентлер кызыксындырадылар. Кызлар олардынъ касларыннан йыйы озадылар, эс этерлер деп сенедилер, олар болса караган да этпейдилер. Кыдырувдынъ пайдасыз экенлигин коьрип, кызлар. «Ясыл аралга», ойынлар болатаган ерге йоьнейдилер. Темир кора ман курсалган тоьгерек ерде оркестр занъырайды эм эрекке эситиледи. Мунда кызлар шет кагылып, экисер болып ойнайтаган ясларга эм кызларга карап, бир кесек заман турадылар. Оннан да безип, сосы ерден таядылар. Оьзлерининъ коьнъилин оьзлери коьтерип: «Ал, аьше, ана юмада йыйылысаягымызды мутпанъыз», — деп аманласадылар. Кызлардынъ келуьвин юреги телезип саклап турган Эркехан, кешке еткенде олардынъ кеткенин де шыдамсыз карап турады. Эм, юреги тынышланып, ялгыз калады.

Тувган-оьскен уьйиннен узакта ол, интернатта оқып, оныншы классты кутылады. Оны ман бир класста окыйтаган яслар эм кызлар ата-аналарын, тувган авылларын сагынатаган болсалар, ол кишкейлей калада яшагысы келетаганын анълады. Ерге каранъалык туьсип, каладынъ шарлаклы уьйлерининъ терезелери бирисиннен

сонъ бириси ярыкланып басласа, Эркехан сол затка общежитиединъ ашык терезесиннен сукланып карайтаган эди. Ол сосы уйлерде туратаган аьдемлердинъ яшавын коьз алдына аькелип, сол яшавга коьзи кызып, коьпке дейим канатлы ойларына оралып турады. Бир кере ол интернаттынъ тербиялавшысынынъ уйине кирген эди. Эм Эркехан коньысы уйлердинъ терезелерине караган сайын, сол квартирады эсине алатаган эди. Бияладай болып йылтыраган акшыл-моры паркет, кенъ диван, юмсак креслолар, уьстинде кызыл телефон болган кишкенекей, ногай сыпырага усаган стоьл, аппа-ашык шкаф, тап сондай туьсли газ пеш турган казануьй. Керек-ярагынъ кол астынъда болып, салган затынъ ярасыкланып, каладынъ мунадай онъайлы яшавын ол биринши кере коьрип туры эм бу зат бала коьзлердинъ эсин алды. А сосы тербиялавшыдай аьдем ол дунияда йоктай коьретаган эди. Эм Эркехан онынъ соьзине эм тебентели юрисине, куьлкисине, кыскасыннан айтканда аьр кылыгына да сукланып, ога усамага шалысып, эркеледи. Эндигиси Эркехан соьзлерди соза берип, арасында «элбетте», «айхай да», «аьше» деген соьзлерди айлак коьп коьсип, давазын коьтермей, акырын соьйлейтаган эди. Окувын артык тарталмады, орта окыды эм школады кутылган сонъ, сукланган тербиялавшысындай болып, пединститутка туьсип кыйналмады, машинисткалардынъ алты айлык курсларына барды. Калада яшаганлы ол уйин сагынып, онда тартылмады. Янъы яшавга ымтылув ман коьнъили бийленген эди.

Уьшин, бирерде эсине балалыгы туьсип, сол шагына аькететаган зди... Мине атасы оны, кишкенекей кызды, касына арбага олтыртып эм олар эртенъ мен куваклык оьскен кырга йолланадылар, оннан йылгага туьседилер. Мунда атасы пишен шалады эм ол, кыз бала, ясыл оьленлердинъ, шешекейлердинъ арасында, завыкланып, шапкылап юреди, атасы шалган пишеннинъ арасыннан маьметекей излестиреди. Сап-сары, авызынъда ирип кеткен, пискен куьрегелерди йыйганларыша?! Атасы оны теректинъ бутагына олтыртады. Быдыраган куьрегелерди коьрип, кыздынъ коьзлери янадылар эм ол тез огына бирисин алып, авызына салып бир кере кабады, баска-

ларды да суйтип этеди де яртилерин атасына береди, атасы да ийиди. Кайдай завык, кайдай куваныш!..

Сосы эстеликлер онынъ эсине оьзи-оьзиннен келедилер. Тек Эркехан оларды кувмага шалысады. Бала шагы ога ярлы, аянышлы, авылдагы яшав ялыгувлы болып коьринеди. Ол сосы затлардан уялады, эсине алмага, хабарламага да суймейди.

Оьзининъ тенълериндей болып, ол киевге бармага мырад этетаган эди. Элбетте, байы кара куллык этпеге керек тувыл, энъ ийгиси — «таза куллыкта» болган инженер деп санаган. Уйленселер, эки боьлмели квартиралары болып, оны ярастырарлар, яп-ярык абажур илерлер эм ол оьзининъ яшавын балаларды тербиялавга багыслар.

Ога коьз аткан сондай яс та табылды. Тек ол инженер тувыл эди. Ол да Эркехан куллык эткен редакцияда ислейтаган эди. Рамазан тири, куватлы, коьзлери куьлемсиреп, аьдем мен тез досласатаган йырма бес ясындагы яс эди. Олар, Эркехан редакцияга келгенлей, таныс болдылар. Статьяларын соктырмага аькелген Рамазан, кызлар ман соьйлесип яде статьясынынъ согылувын саклаган киси болып, машбюрода олтырмага суйетаган эди. Йылтыраган яс деп кызлар мактаса да, бас дегенде Эркехан ога айырым эс этпеди.

Бир кере эртенъликте ол соктырмага оьзининъ кезувли очеркин аькелди. Эркехан ялгыз эди. Сол заманда Эркехан Рамазаннынъ ога узак заман эм бир аьлемет каравын сизди. Тыпырдап кеткен юреги кабыннан шыгып кетезды. Аьр замандагындай болып, ол кийинген: крахмал салынып юьылган коькшил коьйлеги эм ыйтув басылган кара ыстаны сыпатына эм уьстине айлак келиседи. Эркехан кийинип билувьге бек уйкен маьне береттаган эди. Эм ол ястынъ аягыннан басына дейим тагы да бир кере карап шыкты. Ярады ога тегис кара шашлары, таза кетерилген акшыл бети эм куьлемсиреген коьзлери.

— Эркехан, — деди ол юмсак давазы ман. — Мен аьр заман «уьстинлик» деп язаман, сен келесинъ де «усталык» деп туьзетесинъ. Кел сага, тилеймен, буьгуьн соьзди мен язгандай этип сок, — деп куьлемсиреди.

Онынъ айтканына кыз маьне беремеди, а, ишиннен:

«Ким биледи-ав?! Мага айлак та тийисли, сосы зат соьлеге дейим басыма калай келмеген. Ярамага шалы-спага керек», — деп ол, тенъ кызлары куьлеп айтканша, «талдырып салатаган карамын» ога таслады.

— Элбетте, сага тез керек болар деп ойлайман?

— Аьше, аьше, тек «уьстинлик» деген соьзди мутпа, — деди асыгыслы ол, кыздынъ карамы оны састырды.

Ама Эркехан каьр этип, «усталык» деп язды. Коляз-басына келген Рамазан басын шайкап куьлемсиреди эм онынъ стоьлининъ уьстине шешекейлер салды. Бу затты кыз коьтере де саклаган йок эди. Рамазан Эркеханды коьргенлей де яраткан. Сыпатка аьруьв, сынлы кыз болганы уьшин. Искусстводы, литературады аьруьв билген эм суьйген Рамазан, сол затлар акында соьз коьзгаса, Эркехан оны эс этпей тынълап, тек ога оьктемсип карайтаган эди. «Не этеексинъ, аьше? Белки, коьтере затты да билмеге кереги де йок болар!» — деп ойлайтаган эди яс. Олар энди кинога йыйы баратаган эдилер. Рамазан кызды уьйине озгарып бараятканда, фильм акында ойларын айтып тоьгинеди. Эркехан оны коьнъили коькке етип тынълайды. Оннан сонъ кыз оны оьзининъ тувган куьнине шақырды.

* * *

Ети сабат кешликке стоьл тизилген эди. Келген конактар коьп саклап турмадылар эм ас-сув ишпеге олтырдылар. Биринши тилек айтаяк болып турды:

— Йолдаслар! — деди ол кувнакка толган давазы ман. — Он доьртинши декабрьде, йырма бир йыл артта, кыз тувган... — деп Рамазан Эркеханга ийилип: — Каерде? — деп сорады.

— Неден керекти? Ол затка маьне бермесенъ де болады, — деп басын шайкады кыз.

— Каерде онынъ тувганына маьне бермесек те болады, — деп давазын тоьменлетип кайтарды ол.

Элбетте, олтырганлар онынъ соьзин кажав деп анъладылар эм эситкенлерине завыкланып куьлкиге айландырдылар. Рамазан оларды тыныстырды.

— Суйтип соьзимизди бардырамыз. Кыз тувган дедим дия? Кайтип ол оьскен эм соьлеги кешликке дейим кайтип еткенине де маьне бермесек те болады...

Конаклар ясты куьлемсиреп тынълап турдылар.

Эркехан макуллыгын коьрсетип, басын ийзей берип, коьзлерин шуькирейтип, ястан карамын алмады.

— Кайда тувганын, кайтип оьскенин ийнеге-йипке тизип, узынлатып хабарлап не этеексинь? Бизим алдымызда Эркехан оьзи туры. Йырма бир йылдан сонъ мине кайдай болган! — деп Рамазан соьзин кутылганлай, йыйылганлар гуьрилдесип кетип, кол соктылар.

Рамазан колына ясыл туьсли сиседи алып:

— Арканнынъ узынлыгы, соьздинъ кыскалыгы яхшы деп айтканлар бизим атайлар. Ал, аьше, тенъ-дослар, мен соьзимди кутыламан. Сизинъ аьр кайсынъыз да Эркеханга юрегинъиздинъ туьбинде саклаган тилек соьзлеринъизди айтарсыз деп ойлайман. Сонынъ ушин шыдамлыгынъызды сынап, заманды тартпайым. Келинъиз, биринши бокалды Эркеханнынъ бала шагы ушин колымызга алаяк. Мине сосындай занъыраган салюттан баслансын онынъ аьр йыл сайын сосы куьни!

Шампанское куйылган бокаллардынъ согыстырылганы эситилди. Тап сосы вакытта бирев терезеге какты. Эркехан олтырган ериннен силкинип турды, ама Рамазан, оны орнына олтыртып, тыска оьзи шыкты. Арасы коьп кетпей Рамазан ман бирге уйге, акшыл мыйыклы. кардан калын каслары терейген, бети кызарган карт кирип келди. Таныс болмаган яс-явкады коьрип, ол тартынды, аясы ман авызын явып, йоьткиргендей болып тамагын кырды, уьстиндеги, койшылар киетаган, тери тонын какты. ога бирев де ундемей караган себепли ол тагы да тамагын кырып алды.

— Уьйинъизге яхшылык, сосы уйде наьсип дайым болсын! Байрамынъыз кутлы болсын! — деп карт карлыккан давазы ман айтты да, куваныштан йылтыраган коьзлери мен Эркеханга карады.

Буьгуьн атасы келер деп кызы саклаганы йок эди. Онынъ тувган куьнине атасы кой соятаганын коьтере муткан. Аьдетинше ол эртеникте келип, кешке кететаган эди. А бу йол уьйтип болмады. Кеше суйтип бир бели

авырып шыкты, эртеникке дейим сызлады: «Эште, куьн туьрленеек болар, сонынъ уьшин кутырады», — деп карт, озьин озьи увантты, кене де юреги тыныш таппады эм койды алып кешки автобуска шыкты.

Келсе келсин, оны коьрген кызы кып-кызыл болып кызарды. Кыз атасынынъ эски боьркине, тонына, йьлтыратып тазаланган кирз этиклерине, акырын муьйиске салган шувалына уялып карады. Коьзлерин тегаран бир коьтерди: конаклар селекелеп атасына карайдылар деп ойланып, куьнйиртленген коьнъили коьтере де бузылды. Анъламлык сезимин излеп ол Рамазанга бурылды. Олтырганлардынъ биреви де Эркеханнынъ юрегинде болатанган затларды сезбеди эм картты йьлы карамлары ман йолыктылар.

Уьйдеги аьлди, кызынынъ коьнъилин аьли де аьруьв анъламаган карт Амет тонын эм боьркин шешти.

— Кел, кызым, атанъды кушакла, — деп Амет баласына колын созды.

Эркехан уьндемей онынъ касына барды.

— Коьптен бербетин келмейсинъ, сагындырдынъ.

Сосы озьим коьрип келейим дедим де келдим, тувган куьнинъе саклаган койды да сойдым.

Эркехан ога коьзлерининъ астыннан карады.

— Келинъиз, атай, стоьлге бизи мен бирге олтырынъызтага, — деп Рамазан Аметке турып озьининъ орнын берди.

— Кызым, кел касыма олтырсанъ, — деп тиледи карт.

— Мен турагалып та турарман, — деди бурныннан алдырып Эркехан.

— Олтыр, олтыр, — деп бир даваздан шувылдастылар конаклар.

Эркехан авызына сув толтырып алгандай, эринлерин коьптирип, уьндемей олтырды.

— Балаларым меним, — деп Амет колына шампанское куйылган бокалды алды. — Сизинъ де байрамынъыз коьп болсын, досларынъыз эм тувганларынъыз дайым сизи мен бирге болсын!

— Сав болынъыз! — деп олтырганлар иштилер.

Сонынъ арасында Эркеханга карап, юмсақ давазы ман акырын:

— Яшавынъ калай, кызым? — деп сорады.

Басына кан куйылган аьдемдей, мунъайган Эркехан стоьлге таянып, уьндемей олтыра берди. Бир зат та анъламаган конақлар конақбайдынъ бу кадер туьрленгенин, коьнъилининъ бузылганын коьрип, камсыктылар.

— Аьруьв шагыр... — деди Амет кызыннан явап эситпесе де.

— Мунавы шагыр тувьлтта, а «шампанское», — деди кыз, иши толган ашувьн ясыралмай.

— Кайтип ол, — деп сейирленди Рамазан, шампанское шагыр тувьлма, аьше?

Эркехан турды да:

— Атам, сага бир авьз соьз айтаяк эдим, — деп коридорга шыкты.

Саьспеклеген Амет онынъ артыннан адымлады.

— Неге сен келгенсинъ?! — деп Эркехан каранъы аралыкта атасына канькты.

— Кызым, мен... Сенинъ куьнинъ де, аьше, кайтип келмей калайым, сага ийгилик этеек болдым да... — деп Амет, озьзининъ келгенин аклаяк болып, тегаран бир соьзин айтты.

— Атам, сен анълайсынъма, менде аьдемлер... — деди тутлыга берип Эркехан. А сен этиклер мен, тон ман, ол аз болса койды салган шувалынъды суьйреп келгенсинъ.

Карттынъ басына буз куйылгандай болып кетти эм ол давазын акырын шыгарып:

— Аьше, аьдемлер, кызым, аьше...

Теньлери, дослары йьйылган заманда, боьтен де Рамазаннынъ алдында кыз озьзининъ «авьл» атасын коьрсеткиси келгени йок эди. Кайдай бек келиспеген зат болды. Эм аьдемлер оны коьргеннен уялатаганын атасына кайтип анълатпага керегин билмей турды Эркехан эм:

— Анъла, атам... — деп тоқталды.

— Ах, меним языгым-ав! Ялгыз озьскен яным-ав... — деди дирилдеген давазы ман Амет эм кызынынъ басыннан сыйпады.

— Сага кетпеге керек болар, — деди Эркехан коьзлерин тоьмен туьсирип.

— Кайда мен кетеекпен, кызым? Кеш болганда? — деди куьбирденип Амет, ама кызынынъ сыпатын коьрип, сол сабатлей разы болып. — Аьше, кетпеге керек! Тек не зат пан кетер экенмен? Кетермен... Алла йол этер! — деп асыкты атасы.

Эркехан, мойыныннан авыр тасты таслагандай, енъилленип, уйге кирди эм:

— Атам уйге кетеди, асыгыслы куллыгы бар экен, — деди.

Рамазан коьзлерин шуькирейтип, тигилип кызга карады, бир зат айтаяк болып эди, ама тез болып кийинген карт асыгыслы аманласып баслады.

— Яхшылык пан калынъыз, балаларым, тойынъыз кутлы болсын, — деп Амет бетине зор ман куьлемсирев эндирди.

— Уьйтип болатаным, аьше, келгенинъиз бен кеткенинъиз бир болып? — деп Рамазан картка тиледи. — Буьгуьнги куьн тек Эркехандыкы тувыл, а ол сизинъ де куьнинъиз, сизинъ де байрамынъыз болады да!

— Кетпеге керек. Оны уьйде саклайдылар! — деп кыскасыннан катырып явап берди карт уьшин Эркехан.

— Аьше, мага кетпеге керек, мени уьйде саклайдылар, — деп кызынынъ соьзлерин йоьпледи Амет.

— Тагы да бир кере сизге баьринъизге де наьсип сагынаман, — деп карт колы ман силкти. Олтырганларга Амет бир такыйкадынъ ишинде картайып кеткендей коьринди. Савлай куванышы, наьсиби, яшавы сосы ерде коьмилгендей болып, ол буькирейип уьйден акырын шыгып кетти.

Сол сабатлей эсин йыйган Рамазан орныннан ушып турды, тек кызлардынъ арасыннан тез шыгып болмады. Не болганын баьриси де анъладылар эм Эркеханды бетлеп, оннан ишлери шыгып карадылар. Эркехан конаклардынъ бир-бирлерине карамага тартынууларын коьз астыннан карап коьргенде, тагы да бек кунысты, аянышлы, мунълы болды. Тагы да бир затка муьсирев эткен карамын Рамазанга атты. Карамлары распадылар. Сол такыйкада ога стоьлдинъ янында олтырганлар янлары авырмаган кисилердей болып коьриндилер. Коьмекейи босады,

йыламага етти. «Ол булар уышин атасын да, озын де кемситти. А олар муьсиревли болып оны анълаякларынынъ орнына, кешликтинъ шырышын бузып олтырылар...» — деген кыздынъ ойларын Рамазан боьлди.

— Сен атамнан баска биревим де йок деген эдинъ де! — деп стоьл яныннан шыкты.

— Аьше, — деди Эркехан куьлемсиремеге шалысып.

— Мен онынъ артыннан етип, кайтарайым, — деп Рамазан илгиштен пальтосын алып, тыска шыкты. Ана якка шапты, муна якка шапты, озып бараяткан аьдемлерден сорады, тек кара тон кийген картты бирев де коьргени йок эди. Ким биледи онынъ кайсы йол ман барып, кайсы якка бурылганын? Таппады ол картты. Артына, Эркеханга, Рамазаннынъ кайткысы келмедиди...

* * *

Кар токтамай явады. Авыр ойлар басып, парктынъ ишин кезип юрген Амет, шенъилшеклерге янасып. олардынъ уьстилериннен карды туьсиреди. Не этеегин анъламай, озын кайда йибереегин билмей, мый-айлан болган карт тамам мойыкканнан арып, олтыргышка барып олтырды. Аякларын силкилеп, карын туьсирди. Мунда ол, озынинъ ялгызлыгын, биревге де керексизлигин тагы да бек сезип, калтырап кетти. Яшавына кайдай маьне берип озгарганын анъламады, не де болсын булай яшады. Яшайтаган эди — неге десенъ суьетаган эди. Яныннан артык этип суьетаган эди ол кызын — ол суьювдинъ шет-кыйыры йок эди. А буьгуьнги куьнде суьйген баласы оны унамады, корлады, орам баста калдырды, таптады атадынъ суьювин. Юрегинде бир зат уьзилгендей болды. Ол, кызы тувганша, озынинъ кайдай экенлигин эсине алды. Кавгадынъ кара казасын коьрген Амет айлак та мунълы аьдем эди. Оннан сонъ ша — кызы тувганлай куьн яркырады, юреги куванды, коьнъили кутлы болды, яшавы тирилип, туьрленди.

«Не зат уьшин? Кайдай шуьшим бар эди сосы яшавдынъ алдында, мени мундай корлыкка еткергенше? Неге болды экен суьйтип?» — деп куьбирденип, Амет, бираз йылынгандай болып, мызгап кетти.

Неге ди карттынъ туьсине уйкен мунълы коьзлери мен кызыл сыйыры энди. Аьр заманда да ол бир минсиз аьруув бузавлайтаган эди. Былтыр оьзи-оьзиннен оьли бузав тапты. Оькириклеп, ынъыранып муьнъиреп, елимине аьдем ювытпады. Не этпеге керек? Сол заманда Амет оьли бузавдынъ терисин тобан ман сыплап, агаш аяклар этип сыйырдынъ алдына салды. Язык сыйыр тобанлы бузавынынъ аьр ерин тили мен ялап, ийискиленип, ога телинди. Муьнъиревин, оькиргенин койды. Тек негеди бузавы тепкиленип, онынъ елимине ябыспайтаганын, неге онынъ янбасына уйкаланмайтаганын сыйыр анъламады, элбетте, тери ийис болмаса, бузавдынъ йоклыгын ол кайдан билсин?

Карт мызгайды, а коьзлерининъ алдында тек бир зат: бузавынынъ терисин ялаган кызыл сыйыр. Ясландылар онынъ тамам арыган коьзлери. Амет даяналмады, ынъыранып уянды.

Танъ ювыклай эди. Карт турып аялары ман коьзлерин суьртти, боьркин басты. Аркасы сызлаганнан, кевдесин толысынша язалмай, кунысты, тоныннан карды какты. Сувык эм тынык эди. Тап сондай болып, Аметтинъ юрегин де тастай тыныклык эм каядай кайгы бийлеп алган эди...

1976 йыл

Болмаган сабантой

Хабар

К аладан юретаган автобус авылга кирмейтаганы себепли, мен оннан авылга бурылатаган йолда туьстим де, йолдынъ шетинде авылга баратаган автобусты саклап турдым. Коьнъилим бек аьруьв эди. Неге десенъ мен баратаган авылда язлыктан бербетин аьдемлер саклаган сабантой эртен болмага керек эди. Ашык, юлдызлы коьк те, елсиз йылы кеше де эртенги куьннинъ аьруьв болаягы акында билдирип, янды тынышландырадылар. Сабантойга керек затлар, вак-туьегине дейим ойланылып, аьзирленгенлер. Авылдынъ энъ сыйлы, данъклы карты Алимурза сабантойдынъ ханы болып сайланган, Янболат-тоьбединъ басына ханнынъ сары шатыры куралган, сабантойда болатаган ат шабыс, куьрес, тас атув дегендей сынасларга ер аьзирленген, яс-явка савга уьшин йоргалайтаган баганадынъ оьзи шонъкыр казылып, ерге олтыртылган, автолавкадынъ райцентрден келееги акында да соьйлесилген. Сабантойда уйкен маьне берилген биринши баразнады айдаяк трактор да туьрли туьсли казбалылар ман ярасыкланып, эртен энъ сыйлы механизаторды оьзине олтыртпага аьпме-аьзир болып, байрамды саклап турады.

Ойларыма коьмилгеннен себеп йолда эшек арбадынъ алдыма кайтип келип токталганын билмей калдым.

— Улым, сен баягы оьзинъгиздикилерге клубка бара

боларсынъ? — деген давыс меним канатланган ойларымды бузды.

Эшек арбадынъ уьстинде олтырган шаувжик карт мага кылпысып, куьлемсиреп карады.

— Салам алейкум, Кобшен! — дедим мен. Онынъ атына «агай» деген сыйлав соьзин коспадым, неге десенъ биз оны ман аьр заманда да бир тенъдей болып соьйле-сетаган эдик. Сонъ берген соравына явап бердим.

— Роберт пен Якуб мени саклап талган боларлар.

— Олтыр, мен данъылга йол алган болсам да, сени еринъе еткерейим, — деп ол колындагы сыбырткысын булгап, мени оьзи бетке шакырды.

Бараяк ерим узак тувыл эди, уьш-доьрт шакырым.

Мен, каладынъ аьдеми, авылшылардынъ куьлкиси болмайым деп, куьндиз эшек арбага олтырмага тартына-як эдим. Бизим заманда эшек егилген арба — айлак сийрек затты да эм бу эскилик аьдемлерде куьлкиди тувдырады. Сонынъ уьшин де, арбага олтырганымда, мен оьзимнинъ сосы эткен исиме эм карттынъ шакырганына куьлемсиредим. Юлдызлар да коькте куьлемсирегендей коьриндилер. Кара асфальт йол байлап тыгырган тегершиклердинъ тыкылдавы мени тербетип, завыкланып бардым. Бобтен де сосы аьлемет карт пан, ийин ийинге тийип, олтырув ийги эди. Кобшен, уьндемей, сыбырткысы ман эшегин айдай эди. Мен, ол бир кужырлы зат айтар деп, саклайман. Ама ол уьндемейди. Тек электрошыраklar ман ярыкланган авылдынъ орта орамына шыгаятканда, ол колындагы сыбырткысы ман быдыраган юлдызлы коькке коьрсетип, коьнъилин де коьтеринки этпей, сабыр давазы ман:

— Тезден Кобшен де бир юлдызга айланаяк, — деп айтты.

Эгер карт сол затты оьктемсип яде оьзининъ кылыгына келистирип, шайпаксып айткан болса, мен куьлер эдим, а онынъ оьзиндикине усамаган коьнъилсиз, сабыр давазы мени ойлы этти. Мен карттынъ бетине де карадым. Оьмири куьлемсиреп турган Кобшеннинъ юзи де туьрленген эди. Сол заманда неге ди аяп кеттим

мен картты. Кене де коьнъилимди коьтереек уьшин мен, сыпатыма куьлемсиревди зор ман эндирип, сорадым:

— Кайда йолланган экесинъ? Карайман да арбанъда казан да, тезек те бар.

— Мен, арбамга бу затларды салып, аьр кешедешыгаман. Авылдан эрек бир ер тавып; от ягаман, казан илип шай асаман, шай кайнагышай кешки данъылды тынълайман, каранъа коьктинъ куьмпезине сукланаман. Тоббенъде юлдызлар янып, сынъар оьзинъ данъылда болып, шай ишкеннен ийги зат, оллахый, бу дуныяда коьрмеймен! Шай ишсем, яным тояды! Яным ногайдынъ яшавында коьрген бир тойы — ол шай! Коьнъили де, тойы да, наьсиби де — шай! — деп карт сонъында катырып айтканы шайпаксып соьйлейтаган алдынгы Коьшен кайтты дегенди билдирди.

Мен куьлемсиреп арбадан туьстим.

— Сага да, сенинъ эшегинъе де мени йолда калдырмаганынъыз уьшин савбол айтаман! — деп мен, карттынъ соьзине келиспеге шалысып, оны эркеледим.

Эшекке ким савбол айтатаган деп, карт куьлер деп ойлап оьзим куьледим, аман да карт, меним соьйлегенимди макуллап, басын ийди. Сол заманда мен коьтере де саркылдап куьледим,

— Нё, арама зат! — деп карт сыбырткы ман эшегин тартты. — Тап юлдызлардынъ оьзине алып каш мени! — деп екирди ол эм эшек арба каранъада йок болды.

Мен клубтынъ касында турагалып, каранъада йогалган арбадынъ артыннан карап, онынъ тегершиклерининъ тыкылдаганын тынълап турдым. Сансыз йылтыравык юлдызлар быдыраган кап-каранъа коьк астындагы данъылда, тезек ягылган оттынъ касында олтырган шаьвжик карт коьзиме коьринди. Белгисиз сеслер мен, туьрли-туьрли куьлеткилер мен, коьгоьленлердинъ кокувы ман толы болган данъылда сынъар бир оьзи куванышка толы шырайы ман келди. «Шай ишсем, яным тояды!» — деген Коьшеннинъ соьзлери кулакка шалындылар. Мен аьруьв билген, таныган карт сол соьзлер мен меним тамашамды калдырды.

* * *

Кобьшен мен биринши кере бу йыл язлыктынъ басында таныстым. Ол заманда биз, яс аьдемлер, халкта мутылган эгиншилердинъ сабантой деген байрамын яньыртаек болган эдик. Халк сол байрамды этпегени мине элли йылдан артады. Кобан ногайлардынъ арасында сабантой сонъгы кере 1928 йылда этилген. Соннан себеп сабантой акында сорастырган картларымыз, сол заманда оьзлери бала болып, эсте аз зат саклаган эдилер. Кене де акакаллар биз мутылган аьруув аьдетти яньыртаек болатаганымызды макул коьрип, бизге колларынан келгенше ярдам этпеге разы болдылар. Биз этнография акында бир кесек книгалар окыдык, музей эм илми куллыкшылар ман кенъестик, олардан ярдам тиледик. Шынты ногай халктынъ болган байрамлары бизде аьле бек аз, сонынъ уьшин биз буьгуьнги куьнимизге бу байрамды да кайтараяк эдик. Болаяк сабантой акында хабар савлай районга яйылды.

Сол ис пен коьньилленип ясарган картлар болаяк сабантойдынъ ханын сайладылар, бес-алты аьел боза кайнатты, биз сол байрам кайтип озаягын басыннан сонъына дейим ойластырдык. Байрамды хан ашады, оннан сонъ соьз этнографияды билген куллыкшыга бериледи, ол соьйлеп болган сонъ совхоздынъ энъ ийги эгиншилери ярасыкланган трактор ман биринши баразнады айдайдылар, оннан сонъ совхоздынъ директоры алдышы куллыкшыларды грамоталар ман, баалы затлар ман савга лайды, халк ойынлары, сынаслары, биювлери, ат шабыс болып, байрам кутылады. Биз аьзирленуув куллыкларынынъ баьрисин де эттик, автолавкадынъ келуьви акында да соьйлестик, Янболат-тоьбединъ касында ойынлар, сынаслар уьшин майдан аьзирледик, авыл арасыннан теллер созып, сабантой болаяк ерде электрошырактар илдик, эстрада ансамбльге де концерт аьзирлеттирдик. Эм мине болжалы етти дегенде... Язык ямгырлар басландылар. Оьлшемен быйыл олар сабантой болаяк базар куьнлерде явып турдылар. Сабантой созылып баслады. Басында байрамды саклаган авылшылар, табиаттынъ

этетаган исин коьрип, бизге куьлемсиреп карайтаган эдилер, а созылувыннан тамам безгенлеринде, байрамнынъ болмайтаганына биз шуьшлидей, бизге кылыйыннан карап басладылар.

Сондай бир базар куьнде коьктен тап шелектей куйылатаган ямгырлы шакта, биз — мен, клубтынъ заведующийи Роберт, конгысы авылдан бир поэт яс Якуб, — клубта олтырып, ашык эсикте шылкытып яватаган ямгырга ашувлы карап туры эдик. Ямгыр сести арбадынъ тегершиклерининъ тыкырдаганы бузды эм:

— Тпру-у! Токта, иесининъ бетин ашатаган, айван! — деген соьзлер кулакка шалындылар.

Сол ара ясыл брезент плацка буьркелген маштак карт басамакта коьринди. Карт, куьбирткейлидей болып, сувланган кийиз боьрк кийген басын плацтынъ астыннан шыгарып, кыйык, ойнаклы коьзлери мен бизге карады. Сувга атылып шыккан янувардай ол силкинип, ян-якка ямгыр тамшыларын шашыратып, басыннан кийиз боьркти шешип, тап бет явлыкты сыккандай этип сыкты да оьзи айлежисип биз бетке коьз кысты. Биз куьлемсиредик. А карт этиклери мен киргисткен батпакка карап, авызын ашып биз бетке коьзлерин батлатты. Биз тагы да куьлемсиредик.

— Кайда? Кайда? — деп ойнап бакырды муьйисте олтырган клубты йыйыстыратаган Акбилек. — Не этеек экенсинъ мунда, карт Коьшен?! Яде клубты оьзиньнинъ эшегиньнинъ котаны ман адастырдынъма?! — деп косты эсли кыскаяклы.

Карт онынъ бакырыгыннан коркандай болды да, куры ер сайлап дорс деп полга олтырды. Эм сескенип кеткен Акбилекке айлежисип карап, этиклерин шешпеге аьзирлегенин коьрсетти.

— Аллам-ав! Навы не зат этеди?! Мен ойнап айттым да! — деп Акбилек, ягын ыслап, Коьшенге шавып, колтыгыннан ыслап, коьгермеге шалысты. Ама карт унамады эм баягы этигин шешеектей болды. Биз шегимиз катып куьлдик. Коьшен де куьлемсиреди эм кыскаяклыдынъ колыннан босалып: «Хоп!» — деп кышкырып, олтырган ериннен шоршып, тап акробаттай аяк уьстине кадалып турды.

— Онъмадым-ав! Алжыган экен навы! — деп Акбилек аьжейипсинип биз бетке карады.

Кобьшен, кыскаяклыдынъ соьзлерине эс этпей эм ога коьтере де карамай, уьстиннен шешкен плащын кыскаяклыга булактырды. Акбилек оны тегаран бир колында ыслап калды. Карт, онынъ авызын аштырмай, кийиз боьркин де колларына тыкты эм белин бувган белбавды туьзетип, солдат галифеди, гимнастеркады аялары ман уйкалап:

— Уьйинъызге яхшылык! — деп давазын коьтерип айтты.

— Яхшылык пан кирынъыз, агай! — деп биз де кешки саламына явап бердик.

Айлак та саскан Акбилек плащ пан кийиз боьркти аькетип, кийим илгишке илди. Карт, зал бойлап юрип, сценадынъ бир шетине олтырды. Олтырып, сынап бизге карады. Юзи ойлы болды. Сонъ кисесиннен папирос шыгарып якты эм асыкпай туьгин ишти.

— Мунда туьгин ишилмейди. Мунавы клуб, котан тувыл деп тагы да айтаман! — деди эсин йыйып баслаган кыскаяклы.

Кобьшен, Акбилектинъ соьзлерин макул коьрип, басын ийди, аман да кыскаяклыга карамады эм туьтинин ише берди, папиросты ишине ийги этип тартып, туьтинин бувдакландырып, кыскаяклы бетке шыгарды, соны коьрген Роберт куьлемсиревин ясыраяк уьшин аясы ман ялпак мыйыкларын сыйпады эм тартынып сорады:

— Кобьшен-агай, ден савлык калайды?

— Калай да, бакыр да! — деп явап берген карт, «таптынъ сорамага зат» дегенди билдирип, ийинлери мен какты.

Тап биринши танысувдан, эсли аьдемге келиспеген кылыклары, Кобьшенди бизге кужырлы карт этип коьрсетти. Эм биз сол вакыттан алып, Кобьшеннен не затты да сакладык. Карт папиросын таьвесип ишип, Акбилекке азгырувлы карады да, янъы ювылган полга таслады.

Роберт, коьрмеген киси болып, ккыскаяклыга карамын бурды, Акбилек те уьндемеди.

— Бараятырман туьнегуьн кеше шаша йол ман, — деп коьтеринки давазы ман коркыстаяк болып, коьзлерин

де батлатып, халк арасында айтылгандай, басы-сонъы болмаган хабарды баслады Кобышен. — Карайман, ана эстелик болып турган тас солдат орнында йок!

Биз саъспеклеп бир-биримизге карадык.

— Кайтип ол йок? — деп аъжейипсинди Роберт. — Аъше, кайда ол болаяк экен?

— Мен де суйтип сейирсиндим, — деп, тизлерине колы ман кагып, Кобышен хабарын бардырды. — «Кайда йок болган экен?» деп ойлайман. Кобзлеримди уйкаладым, белки, уйкалап кеткен болсам деп ойланып, озимди шымтып та алдым. Аман да солдат орнында йок. Э-э, йин карыскан болар ол затка деп, сол ерден тез асыктым эм болган куышим мен сыбырткыды ойнаклатып, эшекти шаптырттым. Авыл бетке бармага йигерленмедим, адемлер ювык бетке, райцентрге айдадым. Агашлыкка етеятырман, ана «Фатима» турган ерге...

— «Тав кызы» дейтаган эстеликти «Фатима» дейсинъме? — деп соъзин Якуб боълди.

— Аъше, сога бизим авыл «Фатима» деп атаган, — деп Кобышен онынъ соъзин йоъплеп, неге ди авыр тыныс алып. — Карайман... Сол кыздынъ касында... Кобргениме бйнангым келмейди. Тас солдат «Фатимадынъ» касында туры. Караш ога, «свиданъеге» келген экен! — деп карт сылкылдап куъледди.

— Наълет сага, карт обырикти! — деп шыдаялмай айтты Акбилек. — Каратага, Алла сакласын сени, не зат шыгаратаганын.

Биз, яслар, шегимиз катып куълеймиз.

— «Не зат шыгаратаганын» дейсинъме?! — деп Кобышен туурленген де этпей. кыскааяклыдынъ коъзлерине туп-тувра карады□ — Сол солдат фронтовик те. А фронтовиклер — олар соълеги яс-явкадай тувыл, олар не затка да яравлы, олардынъ колларыннан не зат та келеди. Фронтовик бир де сасып кетеек тувыл. Оны мен бек аруув билемен. Озим фронтовикпен де! — деп карт мактанып, колы ман озининъ коъкирегине сокты.

Тек сол хабарды айтпага келгендей, карт кийим илгиш бетке барып, кийинмеге аъзирленди.

— Ия, Кобышен, яным-коъзим, сен кайда? — деп сей-

ирсинген Акбилек плашын киетаган картка коьзлерин батлатты. — Сыякта шелеклеп куяды да!..

Коьшен ол бетке басын бурмады.

— Сизи мен лахырда курып олтырмага заман йок, — деп куьбирденди карт. — Мен сабантойга келгенмен, а коьремен де сиз коьк иеси мен кенъеспеге муткансыз.

Биз картты озгармага шыгып, басамакта токталдык. Коьшен йигерленип арбага минди, телбегилерди туьзетип, биз бетке сувланган бетин бурып, бизди кажавлап:

— Эй, окымыс йигитлер, сиз ана коьктегине шагынып, газетке язсанъыз. Белки, кыйыншылардынъ хатын явапсыз калдырмас. Тек тувра крайдыкына язынъыз, область газетин ол алмай болар.

Коьшен эшекти колындагы сыбырткысы ман тартты.

Арба коьгалды, бираз заманнан ямгыр да йок болды.

* * *

Сол базардан бери Коьшен сабантойды саклап бизге тез-тез келе турды. Суьйтип турган сабантойымыз да созыла берди. Ямгырлар эгин эгуьвдинъ заманын кешиктирдилер. Эгин эгуьв басланганда, кешиккеннен себеп, бир бос куьн берилмеди, аьр базарда да авылшылар иследилер. Эгин эгуьвден сонъ озлери ярасык, озлери аьлет май байрамлары басландылар. Элбетте, сабантойды май байрамлары ман карыстырып болмады. Эм биз язлык байрамы сабантойды язда аткараягымызга амалсыздан разы болдык. Енъуьв куьннен сонъ кайдан да областьте бир семинар шыкты эм Роберт сонда кетти. Бир кесек заманды клубтынъ басшысы семинарда озгарды, а онсыз, савлай янын берип баслаган аьдемсиз сабантойды озгармага келиспеди. Суьйтип аслык бастыратаган шакка еттик. Сондай созувдынъ себеби коьп эди. Энъ баслапкы себеп — ол ямгырлар, базар куьнлерге рас болып келген ямгырлар. Савлай район саклаган сабантойды боьтен де бизим авыл бек саклай эди. Биз орамда аьдемлерге коьринмеге де тартынып басладык.

— Не казага калдым мен басымды сол зат пан байлап, — деп оькинди Роберт. — «Байларымыз ишкиши, алкаш болаятырлар, а биз айт деп сол адавыс бозады куямыз. Сосы сен сол сабантойынъды, я десенъ комбайн тойынъды тез аткарсанъ-ав», — деп кыскаяклылар пай бермейдилер.

Биз сол соьзлерге, авыр тыныс алып, куьлемсиреймиз. Куьрсинемиз. Бизи мен бирге Коьшен де куьрсинеди. Ол оьзининъ аьдетинше, баска якка йолланганында, йол уьстинде бизге киргендей болып, клубка кирип шыгады. Туьтин ишип, бизди тынълап, оьзининъ бир тамаша хабарын айтпай, кетпейди. Суьйтип Роберт бизим кыйынлыкларымызды тоьгинип айтканда, ол:

— Сизинъ кыйынлыклар кыйынлык болама? — деп карт, бизди тынышсызландыраяк болып, оьзининъ кезуьвли хабарын айтты. — Мине мен бир кере Невинскеден кайтаятырып, кайдай бир азап шектим. Эне ол эди кыйынлык! Тувра коьпирдинъ ортасында эшек токтады да. Ерге кадалгандай болып, адавыс зат, бир якка кыймылдамайды, — деп Коьшен, биз оны эс этип, тынълавымызды яде тынъламавымызды билеек болып, бизге карады. — Мен оны айт деп сыбырткы ман ураман, согаман, а ол орыннан коьзгалмайды! Ян-ягымда машинлер йыйылганлар, артымда тувра узын поездтей тизилгенлер, шоферлар шыгып мага акырадылар. Ашувландым да, мен болган куьшимди салып тарттым. Эшегим тап аьдемдей болып ынгыранды-ав! Йылап билген болса, эне сылкылдап йылаяк эди. Меним юрегим ярылды. Э-э, согыш шеклерин уьзген экенимди ок сездим. Ана огырсыз шоферлар да оьлшемен коймайдылар. Ал не этейим?! Амал йок. Эшекти тувардым. Арысларды ийнимге салдым да, йоьнедим. Мине суьйтип уйге шеким арбады да, язык эшекти де суьйреп аькелдим. Суьйтип аьдуйьлеген эшегим де бираз болса да, аяса экен. Мен кырга коьгерилсем; «иа, иа!» деп бакырып, мага тез-тез коьзгал дегенди билдирип, келди, — дейди Коьшен авызын ашып.

Биз, айтканына ыйнанмасак та, куьлемсиреймиз.

Коьшен де, артык сейирли зат айтпаганын анълап, кетпеге асыгады.

— Сосы сенинъ обгыригинънен бездик. Бир капшык обгырик аькеледи де, онъып калады, — деп Акбилек, — Ажбекировнага баьри затты да айтарман. Клубка тагы да келгенинъди шагарман. Ага, эне «авылдынъ басы». Оьзи де келеятыр! — деп кыскаяклы, карттынъ авыл Совет председателиннен, оттан корккандай, коркатаганын билип, алдады.

— Кала, каерде? — деп Кобьшен, онынъ алдайтаганын да анълап, корккандай болып, эркеледи. — Алла сакласын сол кыскаяклыдан, айтып олтырма, яным.

— Э-ге, корктынъма, карт обгырикши! Сен куры соьзге устасынъ! — деп Акбилек, колларын белине салып, куьлемсиреди.

— Мен коркаманма? Менме? — деп Кобьшен каарлы та-выс пан айтып, юмырыгы ман коькирегине сокты. — Мен фронтовикпен де, а фронтовиклер бир заттан коркып эситкенсинъме? Эсимде, окопта ятып турамыз... — деп карт тагы да хабар айтаяк болды.

— Сен фронтовиксинъме?! — деп Акбилек Кобьшен-нинъ соьзин боьлип, бармагы ман ога коьрсетип куьледи. — Каранъызтага, муна фронтовикке! Муна фронтовик-баьтирди, савлыгы болмайды деп, оны аьскерге де ал-маганлар. А ол мунда оьзи акында эртегилер шыгарады. Мадина Ажбекировна сенинъ савлай яшавынъды биледи, Советте бар болган савлай кагытларды актарып шыккан. Сен, Кобьшен, кавга заманда тавда колхоздынъ малын саклап тургасынъ!

Карт оны эситип, сасып кетти. Ол кунысып, басын тоьменлетип, саьспеклеп карады бизге. Биз де, онынъ обгырик соьйлегенине оьзимиз шуьшлидей, карамлары-мызды оннан бурдык.

— Мен... Мен... — деп ол давазын тоьменлетип, бир зат айтпага аьзирленди, сонъ йигерленип, давазын каты-рып соьйледи. — Мен партизанларда болгаман. Партизан экенимди ясыраяк уьшин мени туваршы этип тургысткан-лар, оьзим отрядта эдим, мылтыгым да бар эди.

— Сени тынъласанъ, аьдемди аьвмедий этерсинъ... Ал-дасанъ, тап ерден йьлы юмыртка тапкандай боласынъ.

— Йьлы юмыртка тапкандай дейсинъме? — деп карт-тынъ саьспеклегени тайды. Оьзи тирилди. Сценадынъ

шетине олтырып, бизге кылпысып карап, тагы да бир кужырлы хабар айтты.

— Абли мен сизге тувра, болган затты айтайым. Биршийин де ясырмай, бирший де коспай айтайым... Бир кере пишен шалып, уйге кайттым. Келсем-келейим, уйде айран тувыл деш, бир аяк сувдынъ оьзи йок. Оьзим кайтип бир сувсагаман десенъ. Билмеймен не каьр мен котанга киргенимди, кирсем кирейим, тавык уяда юмырткалар ятыр. Алдым да иштим биревин. Йылы болса да иштим, сувсаганымды алдым. Енъил болды. Тек эртеси куьн... — деп Коьшен тоьгерек коьзлерин бир юмып, бир батлатып, бизге карады, — курсагымнан «шыйк-шыйк», деген сес шыгады. Орамда юрсем де, уйде олтырсам да, уйкласам да, а сол адавые сес тынмайды. Алжымагай эдим деп, дув сандырак болып юремен. Бир уьш куьннен бир зат шукуыгандай болып, бавырым кадалып авырды. Шыйкылдаган сес те кетпейди, бавырымнынъ авырувы уьстей берип, биз бен кадалгандай кадалады. Ал эндигиси, аьше, аьжел вакытым келген деп, оьлеегимди саклап, орындыкка яттым. Сол заманда курткам, докторга бармасанъ болаяк тувыл, сенсиз меним яшавым йок деп, аье-куье болды. Аядым язык курткады. Бардым докторга. А ол да, доктор, биялага кирмеге керек деди...

— Бияла дегенинъ не зат? — деп аьжейипсиндим мен.

— Ана шеклеринъди карайтаган, — деди Коьшен.

— Рентгенди айта болар, — деп Акбилек, шыдаямалмай биз бетке ювыклап, колындагы швабрага таянып, соьзге киристи.

— Аьше, аьше, — деп карт, куьлемсиреп, кыскаяклыга карамын атып, хабарын бардырды. — Доктор биялага карады да «маь сага!» — Карт колларын яйып, коьзлерин юмды. — «Сенинъ курсагынъда сап-сав тири шипий, эне сол бавырынды шукуйтаган...» — деди. Мен кайдан билейим, уяда не юмырткалар турганын?! Тавык шипийлер шыгармага олтырган экентагы. Коьресизбе кайтип болатанын?

Биз шегимиз катып куьлеймиз эм бир-биримиздинъ ийинлеримизге кагамыз.

— Ай, Коьшен, Коьшен, — деп Акбилек басын шайкап, куьлмеек болып, сыгылып турды да, бирден кыт-

кытлап куьледи. — Сен тувганда, кыркынъа шыкканлай, соьйлегенсинъ деп, босына айтпайды экенлер.

Кобьшен де бизге косылып куьледи. Акбилек эсин йыйып:

— Аьше кайдады сол бирев шипий? Бавырынъды соьле де шукыйым? — деп сорады.

— Йок, йок! Ол онда олтырган болса, бир затты да калдырмас эди. Доктор курсагымды ярып шыгарган, — деп карт белбавын тагатып, гимнастеркасын коьтерип, курсагынынъ онъ ягында биткен ярадынъ сызыгын коьрсетти.

Биз сол сызык, сокыр шектинъ операциясыннан сонъ калганын аньлап, оьтиригине сейирсинип, тагы да куьлеймиз. Акбилек авызын ашып, картка карап:

— Ия, бетсиз, савлай шешинсень? — дейди.

— Ыйнанмайсынъ да! Уялып билсень, карама! — деп карт турып белбавын бувды да:

— Кетпеге керек. Сиз бен танъ аткышай да олтыраяксынъ. А меним куллыгым коьп, — деп эсик бетке адымлады.

— Кет, кет. Аьдемлердинъ ййманларын коьтере де ушырдынъ! Тагы да келсень, Мадина Аьбекировнага айтаякпан! — деп Акбилек Кобьшенди коркыстып та алды.

Клубты йыйыстыратаган кыскаяклы, сонъгы заманларда Кобьшенди суймей, ога яман карайтаган эди. Суйтип неге этуьвин биз аньлайтаган эдик. Кобьшен бир кере Мадина Аьбекировнады ашувландырыпты экен. Акбилек болса авыл Советтинъ куллыкшысы болып саналган себепли аьр заты ман да Мадина Аьбекировнага ярамага шалысты. Ол клубтынъ касында яшап, клубтынъ куллыгын да, уй куллыгын да этпеге етисетаган эди. А Акбилектей болып, клубтынъ касында яшайтаган кыскаяклылар коьп эдилер эм онынъ техничка куллыгын суййип те этеек эдилер. Сонынъ уьшин конъысы кыскаяклылар Акбилекти куллыгы уьшин куьнлеп те турдылар. Акбилек те куллыгында берк тураяк уьшин Мадина Аьбекировнадынъ соьзин юргистти. Мадина Аьбекировна Кобьшенди коьрип унамайтаган эди. Акбилек те «авыл басшысыннъ» ягы экенлигин коьрсетпеге шалысты.

Мадина Ажбекировна тувралык суйген, аыр-бир аьдемнинъ коьнъилине ететаган кыскаяклы. Мине он йылдан бербетин авылшылар оны авыл Советтинъ председатели этип сайлайдылар. Тек бир нышаны бар кыскаяклыдынъ. Бир мини. Айлак оьктем кыскаяклы. Эне шыкыйына бирев тийип олтырмасын. А Коьшен оьзининъ тили мен тийипти онынъ шыкыйына.

Бир кере Мадина Ажбекировна оьзи юргистетаган «Москвич» пен орамнынъ муьйисинде бурьлаятырганда, казага ушыраягын оьзи де билмеген. Ога карсы болып, эшек арбасы ман Коьшен келеятырган болган. Машинадан корккан эшек тувра «Москвичтинъ» алдына кадалып токталады. Мадина Ажбекировна эшекти бастырып олтырмайым деп бурылып, корага согылады.

— Эй, агай, йолда юрувдинъ йорыкларын билмеге керекпе, кайтип ойланасынъ?! — деп, рульди таслап шыккан Мадина Ажбекировна, Коьшенге бакырады.

Оьзининъ шуьшин билген Коьшен де уьндемесе экен.

— Мен, окымаган каранъа карт. Элбетте, йолда юрувдинъ йорыкларын билмеймен, — дейди де эшегин сыбырткысы ман туьртип, коьрсетип, — муна арам зат оны ман он бес йыл юргенли бир «нарушение» де эткени йок. Меним ойымша, ол йол юрув йорыгын бузып болмаган!

— Не зат дединъ? — деп Мадина Ажбекировна, кабагын туьйип, картка карайды. — Сенинъ ойынъша, сенинъ эшегинъ йолда кайтип юрилетаганын биледи, а мен билмеймен, солма?!

— Онысын билмеймен, — деп Коьшен ийинлерин куныстырады.

Сондай затка тез йыйылатаган аьдемлер, карттынъ соьзлерин эситип, «сырк-сырк» этип куьлейдилер.

Мадина Ажбекировна, аьдемлер онынъ уьстиннен куьлейдилер деп аньлап, боьтен де сонынъ уьшин ашувга толганнан кутыгыннан шыкпага аьзир эди.

— Мен судка берермен сени! Мине соьле-аьле ГАИди шакыртаякпан! — деп картты коркыстаяк болады.

Соны ман Коьшен авызын явып, тилин тыйса экен. Йок, аьдемлердинъ куьлейтаганын яратып, кажавын бардырады.

— Язык, кабрип эшегим, сени эндигиси тутнакка олтыртпасалар болмаслар... «Авылдынъ басы», сен уйкен аьдемсинъ де, сени халк тынълайды да, — деп ол эки колын да кыскаяклыга созып. — Аятага сосы наьсипсиз айванды, сонынъ яшавын милиция ман карыстырматага! Муна узын кулак тентекти олтыртаяклар да! Тилеймен, курманынъ-кулынъ болайым, тилеймен!— деп аьрзекерсий береди Кобшен.

Йыйылган аьдемлер тагы да бек куьлейдилер.

— Эй, аьйлежи карт! — деп Мадина Ажбекировна куьлките калаятырғанын сезип, тез болып машинага киреди эм эсигин кагып, кетпеге асыгады.

Сол куьннен сонъ авыл Советинъ председатели, Кобшенди клубка ювытпа деп, Робертке тилейди, Акбилекке де «оьтирикке толы карт капшыкты» елкесиннен ийтеп кувмага буйырык береди...

* * *

Юлдызга айланмага уьмитленген Кобшен кеткен якка карап, мен бу затларды эске алдым. Ол кеткен ягында яп-ялгыз кыр ман, каранъа коьк пен калувы мени сукландырды. Эгер Кобшен оьзи юлдызга айланаякпан деп ойланатаган болса, онынъ ойынша коьктеги мынълаган юлдызлар да алдын ерде аьдемлер болып юргенлер. Ногайлар аьдем тувганда, онынъ юлдызы да тувады дейдилер. Кобшеннинъ ниети янъы болмаса да, калай аьлемет ойды! Эм мен басымды йогар коьтерип, савлай коьк куьмпезди бийлеген йылтыравык юлдызларга карайман. Онда меним де юлдызым барын эске аламан. Мен оны коьрмесем де, ол мени коьре болар, деген ой келеди. Кобшенди де коьре болар. Уьшини мен де суйтип болса экен. Аьдем яшавдан тайса, юлдызга айланып койсын деген ой мени кужырландырды. Бизим эртегилерде сондай зат айлак айтылган баьтирлермен болган. Солай болса экен... Суйтип мен клубка кирдим.

Клубта алдыма Акбилек шыкты эм Роберт пен Якубтынъ Янболат-тоьбеге кеткенлерин айтты.

Мен клубтан шыгып, ярбаска йоьнедим. Янболат-тоьбеге ювыклаганда, ишимнен Мадина Ажбекировна акында йылы, аьруьв соьзлер ойландым. Бу кыскаяклы бизге ярдам этип, коьп куьшин салган эди. Ян-ягыннан янган электрошыраклар тоьбеди ярыкландырадылар, тоьбединь уьстинде куралган шатыр саргайып коьринеди, тоьбединь тубьинде агаштан соьгылган столлар ак туйси мен коьзге илинедилер, касында, ямгыр явып олтырса деп, какыра да; ясалган, коькке ушы ымтылып, багана да олтыртылган, тамам куршактай, казбалылар ман буьркелген, трактор да турады. Мадина Ажбекировна болмаган болса, биз эртен боляк сабантойдынь ерин мундай этип ярастыралаяк тувыл эдик.

Роберт пен Якуб шатырда магнитофоннынь, микрофоннынь калай куллык этуьвин карап турганларынынь уьстине мен де келдим.

Туьн ортасына дейим биз Янболат-тоьбединь уьстинде юрдик. Аьр биримиз ойларымызды айтып, эртенги куьн акында кеньестик. Ким каерде олтыраягы, картларды кайтип орынластыраягымыз, автолавка кайсы ерде тураягы акында соьйлесип, коьнъилимиз коькирекке сыймай, тоьбе уьстинде кездик. Уйкламага туьн ортасында ятгык. Аьли де уйкламай турып, Роберт пен Якубка буьгуьн Коьшен мен расканым акында айттым. йолдасларым оны эситип, карт тагы да бир зат ойланып шыгарган экен деп, куьлеп алдылар. Сонь олар тындылар. А мен уйклаялмай, коьпке дери шатырдагы тесиктен юлдызлы коькке карап, данъылдагы карт акында ойлап турдым. Ол да соьле коьктеги юлдызларга карайды, ога да мага карагандай больп, сосы быдырап шашылган юлдызлар деген ой мага тагы да келди. «Ах, соьле оьзим де данъылда, оттынь касында олтырар эдим. Ах, наьсипли аьдем сол Коьшен деп, картка сукланып, уйклап кеттим.

Бизди машинадынь гуьрилдеви уянтты. Биз, эртенги сувыктан куньсып, шык сувлаган шатырдан шыктык.

Тоьбединь касында авыл Советтинь председателининь кызыл «Москвичи» токтаган эди. Мадина Ажбекировна бизди коьрип, машинадан шыгып, шырайы кашкан сыпаты ман бизге карады.

— Яслар, узун соьздинъ кыскасы, мунадай куллык, - деп, давазын тегаран бир шыгарып баслады соьзин кыскааяклы эм коьзлерин бизден ясырып: — Сабантой болаяк тувыл. Совхоздынъ директоры сол затты сизге оьзи айталмай, мага айт деп, тилеп йиберди.

Биз саьспеклеп, ыйнанмай куьлемсиреп ога карадык.

— Ойнап айта боларсыз? — деди Роберт, оьзи де куьлеек болып,

— Йок, Роберт, ойнап айтпайман. Туьнегуьн райи-сполкомда аслык бастырувды районда биринши болып басламага бизим совхозга сый этилген, — деп Мадина Ажбекировна карамы ман сынаслар озаяк ерди, какырады, столларды айланып шыкты...

— Бир куьн уьшин не зат болаяк экен?! Не зат туьрленеек? — деп Роберт йыламсырап айтты.

— Биз савлай авылларга да билдиргенмиз де! Афишалар илип шыканмыз! — деди оькинишли болып Якуб. — Каладан да аьдемлер келееклер! Кайгадер аьдемлерди алдаякпыз, — дедим мен де, ашувлы болып.

— Билмеймен, яслар, бир зат та меним колымнан келмейди, — деп Мадина Ажбекировна туьйилди. Билмеймен. Эгиншилерге айтылган эм соьле-аьле олар кырга шыгадылар. Не зат этеегимди билмеймен, — деп ол машинага минип кетпеге асыкты.

Биз йыламага етип, шатырдынъ касында тувра ерге олтырдык. Бир-биримизге караялмай, кыймылдамай, тастай катып, ян-ягымызга карамларымызды атып, не этеегимизди билмей олтырдык. Куьнтуварда куьн коьринип, ярык, йылы саьвлелерин ерге тоьгип баслады. Янболат-тоьбе бетке аьдемлердинъ де келуьвлери коьринди. Бизим уьстимизден куьлегендей, эки басы куьмистейяркырап, Карлытав да куьннинъ аьруьв болагы акында билдирди. «Табиат оьзи бу куьнди байрамга саклап турган. А суйткен байрамымыз да болмайды» деп, ишимизден оькинемиз.

А халк айт деп келеди. Алыс эм ювык авыллардан, калада, секер заводта ислегенлер, сандыкларында яткан шепкенлерин кийип картлар, узун коьк, моры, ясыл шыбаларын кийип курткалар, энъ ярасыклы кийимлери мен

аьдуйвлэнген кызлар, кыскаякльлар, яньы костюмларын кийип яслар, эркеклер коьтериледилер Янболат-тоьбе бетке. Машиналардынъ, автобуслардынъ гуьрилдевлерин мотоциклердинъ, атлылардынъ коьтерген шангы, туьрли туьсли кийим кийген аьдемлердинъ тавыслары, куьжилери бийледилер тоьбединъ тоьгерегин. Келген автолавкадынъ эсиклери кенъ ашылып, сатув этуьв басланды. Авылшылар боза куйылган шапшакларды арбалардан туьсирдилер. Шапшаклардынъ тоьгерегине эркеклер йыйылдылар. Хатын-кызлар йыйылган бетте коьыз сес шыкты. Халк оьзинше байрамды баслаганына биз сейиримиз калып карадык.

Буз туьсли шепкен, онынъ астында ак нейлон коьйлек, басына бийик коьрпе боьрк кийген Алимурза булан туьсли айгырда олтырып, касымызга ювыклады, атты косяк аттырып, бир ер де ойнаклатып, басын коьтерди де:

— Эркеклер, калай коьресиз басласак? — деп бакырды.

Роберт, сабантойдынъ ханына оькинишли карап, авады кесип колын силкти.

— Не за...ат? Аьдемлердинъ айтатаганы дурыспа?! — деп Алимурза каарланып бакырды.

— Дурыс, — деди Роберт.

— Ийттен тувганлар! Мырадынъа еткереек тувыл экенлер сени! — деп соьгинип, карт зоьнгилерге басып, коьтерилген кевдеси мен ян-якка карады да: — Билесинъме, Роберт, бир затка да карамай сабантойымызды басла! — деди.

— Уьшинимен де, байрамымызды этеек. Караш, кайтакым халк йыйылганын, — деп мен де ханнынъ ягы болдым.

— Айхай, механизаторлар, эгиншилер йокты да! — деп Роберт бизим эсимизди йыйдырды.

Алимурза аттан туьсип, боьркин туьзетти.

— Дурыс, — деди ол ойлы болып. — Мен де келеятырып, эгиншилерсиз муна байрам кайтип боляк экен деп ойлап келдим. Халкка каранъызтага! Кайтакым халк йыйылган! — деп Алимурза басын шайкады. — О, коьресизбе, эне энъ уйкен басшымыз да сабантойга йол алган, — деп карт колы ман алдыга коьрсетти.

Биз, карт коьрсеткен якка карадык, шапшаклардынъ тоьгерегин куьплеген аьдемлерди, столларды, автолавакды айланып биз бетке кара «Волга» ювыклап келеятыр эди. Машина тоьбединъ касында тактады, ишиннен эли ясына келген кеселтек эркек — райисполкомнынъ председатели шыкты. Онынъ туткан кабаклары буькир бурынлы, ак бетли кисидинъ ашувлы экенин коьрсетип туры эдилер. Эркек касымызга келгенде, сыйлап, эки кызыл этли домбай колларын созып, Алимурза ман саламласты. Сонъ Робертке бурылып куьлемсиреди.

— Аьше, каза баьтирлер, халктынъ басын айландырыдынъызба?! Эндиги озьинъиз амалын табынъыз... — деп ол колы ман йыйылган аьдемлерди коьрсетти. — Сиз мага кире алган йоксызба?! Неге мага кирмединъиз?! — деди бакырып ол.

Роберт уьндемеди, биз де карамларымызды ерге туьсирдик.

— Неге? — деп Алимурза онынъ соьзин боьлди. — Муна яслар, Алла савлык берсин оларга, мине уьш айдан бербетин халкка байрам аьзирлеп турганлары. Оьзлери акында олар ойланмаганлар, халк уьшин шалысканлар, авылдасларына аьруьв этеек болганлар. А сен тек буьгуьн билесинъ оны, тек соьле. Соьлеге дейим неге келмединъ мунда?

Райисполкомнынъ председатели, оны ман суьйтип соьйлегенди яратпай, касларын кыймылдатты да, тек картка карамады, аман да давазын тоьменлетти.

— Яслар, аьруьв зат, ийги зат сиз этеек болганынъызды мен айлак аьруьв анълайман. Тек сизинъ этетаган затынъызды районнынъ басшылары билмегени кайтип болган? Эне соны анъламайман! Эгиншилерге байрам керегин де бек аьруьв билемен. Мага келип, «Ахмед Умарович, мине деп, деп мунадай куллыкты этеек боламыз» деп, айталмадынъызба? Мен де ногайман, билемен, сабантой не зат экенин билемен, мен сизге карсы боляк эдимме?! Сиз де кыйналяк тувыл эдинъиз, халкты да кыйналяк тувыл эдинъиз, — деди.

Ол авыр тыныс алып, шувылдасып, озьининъ завкын шешетаган халкка тагы да карады. Сонъ бизге кылыьыннан карамын атып:

— Бугуьнги ойсыз абытынъызды койынъыз. Сабантойды эттиреек тувылман! Быйыл сабантой болмас, неге десенъ ол ер айдав ман байланыслы, сабан ман байланыслы. А сиз аслык бастыратаган заманда баразна айдаттыраяксызба, э?!

Биз уьндемеймиз. Ол соравына явап сакламай:

— Мине аслыкты йыйып кутылсак, аслык байрамды этинъыз. Биз оны макул коьреекпиз. Савлай районды йыйып этинъыз — макул сизики! А соьле болса, кайтип халкты йыйгансыз, суьйтип шашынъыз. Анъладынъызба?! — деди катырып.

Суьйтип ол машинасына олтырды да кетти.

— Караш сен ога, — деп артыннан куьлемсиреди Алимурза. — Мунадай аьдемге басшылатпага аьскерди де бермеге болаяк. Оьзининъ ойын катырып айтты да кетти.

— Айтканы — акыйкат. Биз коьтере затты да аьруув ойланган йокпыз. Мунадан басламага керек эди, — деп мен сасып кеткен тенълеримиздинъ арасында биринши болып, авызымды аштым.

— Оны тавып болаягым, — деп ашувланды Роберт. — Бир келсенъ, шерет уьшин кирип болмас, бир келсенъ ол оьзининъ тегершиклеринде кыдырып юреди. Ал тап оны... Элбетте, оннан басламага керек эди, — деп клубтынъ заведующийи елке шашын касыды.

— Эндигиси онынъ не затын соьйлейсинъ. Ямгырдынъ артыннан ямышы алып шапкандай болады. Ойлан ойланма, а халкка болган затты туьсиндирмеге керек, — деп карт Алимурза турды.

Алимурза, халк тынсын дегенди билдирип, колын коьтерип бир кесек заман уьндемей турды.

— Ямагат! — деп бакырды халк тынганда. Аьдемлер уьндемей, мине байрам басланады деп, сабантойдынъ ханына суьйинишли карадылар.

— Ямагат! Сабантой болаяк тувыл...

Йыйылган халк бирден гуьрилдести.

— Неге экен? Бизим уьстимизден неге куьлейсиз?! — деген давазлар шыктылар.

— Неге?! Неге халкты алдайсынъыз?! — дедилер тагы биревлер.

— Биз сизге ойыншык тувылмыз да! — деп кышкырдылар экиншилер.

Алимурза эки колын кобтерип, аьдемлердинь тынаягын саклап турды. Халк тынгышай, бир кесек заман кетти. Бирев токтаса, баска бирев кышкырды. Тегаран бир токтадылар.

— Ямагат! Буьгуьн бизим совхоз, районда биринши болып аслык бастырып баслаган. Бу йыл калай кыйынлы экенин озиньгиз билесиз. Тагы да ямгырлар басланмага болаяклар, а олай болса асыллаган аслыгымызды йоямыз. Сонынь уьшин баьри эгиншилер, механизаторлар даньылда ислейдилер. Муна байрам — эгиншилердинь байрамы, оларга багысланып озгарылады. Солтта, олар даньылда ислеп, а биз байрам этип болаякпа, э? Дурыспа?! — деп «хан» катырып сорады.

Аьдемлер уьндемедилер.

— Ямагат! Соьле-аьле райисполкомнынь председатели келип кетти. Ол аслык йыйганнан сонь аслык байрамын этермиз деди...

Халк тагы да гуьрилдеп шав-шувласты.

— Аслык байрамы — ол сабантой тувыл! — деп бирев тамагын ярып бакырды.

— Дурыс, сабантой тувыл, — деп яваплады Роберт. — Сабантойды биз келеек язлыкта этермиз, — деди.

Халк арасында тагы да соьйлевлер басландылар.

— Келеек язлыкта да быйыл болгандай болаяк!

— Сабантойдынь кайтип этилетаганын эндигиси билемиз!

— Ногайда бир зат болаягым?!

— Эткен заты бырык-шырык болып шыгады!

— Бу затка мен шуьшлимен! Мен! — деди сонда Роберт. — Сабантойды этпеге бек суйьген эдим, тек оны соньына дейим ойланмаган экенмен...

— Сенинь бир шуьшинь де йок! — деп боьлди оны бирев. — Сен колынънан келгенше эткенсинь. Сен оны баслаганынъа да бек уьйкен савбол.

— Сен ялгыз озиньди неге шуьшлейсинь? Ол затка биз баьримиз де шуьшлимиз. Эгер биз баьримиз де шалыскан болсак, байрамды этпей калдырмас эдик! — деп якласты тагы да бирев.

— Бек тувра! Оьзимиз шуьшлимиз! Робертке демев болмадык, аьзир затка йыйылаяк болдык! — деп косылды тагы да бирев як болып.

— Келеек йылда да сабантойдынъ болаягына шекленемен! — деп бакырды сонынъ арасында бир яс даваз.

Соны эситкен халк айлак шувылдасты эм соннан сонъ бир зат та эситип болмады.

...Тоббеди курсап алган аьдемлер баягы боза куйылган шапшаклардынъ тоьгерегинде куьплестилер, тагы да кобыз сес эситилди, тез ара кобыз тартувы куьшленди эм кол согылып, уйкен ойын куралды. Аьдемлер кетпеге ойланмадылар. Халк юбанды, куванды.

Тоббеден узак болмаган ерде, автолавкадынъ касында, бакырык-кышкырыкка, авады ярган куьлките савлай халк бурылып карады. Сол куьлки мен карыскан ала-бакырык арасыннан:

— Теке! Теке! — дегенлери эситилди.

Бир кесеклер сол бетке атылдылар, шеклери катып куьлеген аьдемлер, эки якка боьлинип, текеге йол бердилер. Басында онынъ — кийизден этилген кызыл туьсли теке боьрк, колында — сабы кызыл кумаш пан оралган сыбырткы. Сыбырткысын булгалаклап, кийизден этилген кара муьйизлери мен аьдемлерди суьзбеге шавып, тамам шынты текедей шоршып, аьдемлердинъ алдына маштак киси шыкты. Кобыз токтады, баьри аьдемлер текеди карамага атылдылар. Теке ян-ягына карана берип, каргыш-шоршып, муьйизлерин тускалап, аьдемлерди кува берди. Кашалмаганларды ол куьшин салып сыбырткысы ман тартты. Бу затты коьргенлер де, сыбырткы тийгенлер де авыртканга шыдап, саркылдап куьлейдилер. Теке арымай-талмай баьрисининъ артыннан тагылады, онынъ арасында тап ярганаттай болып, турган еринде оргып-оргып каргыйды. Аьдемлер сыбырткысынынъ тартувын тамам сынап, кашып баслаганларында, теке шапкылап, авада оматакасыннан атылып, кадалып аяк уьстине туьсти. Сейири калып караган халк завыкланып кол сокты. Аьдемлердинъ кол сокканларына суьйингенин билдирип, теке тагы да шапкылап, оматакасыннан атып, кыская-клылардынъ тап ортасына туьсти. Аьдемлер завыкланып

тагы да кол соктылар. Теке болса, баягы оматака атувын коймай, аьдемлердинъ арасындагы бос, кенъ ерге келип туъсти де, басын ерге кадап, аякларын коькккк коьтерип, шатасынынъ арасына кызыл сыбырткысын салып алды. Хатын-кызлар уялганнан коллары ман бетлерин явып, ян-якка ювырыстылар, эркеклер болсалар сылк-сылк этип куь-ледилер. Сонынъ арасында сыбырткысы ман авады ярып, теке каргып-шоршып автолавка бетке йоьнеди. Авызын ашып куьлеп турган туькеншидинъ колыннан пиво сиседи тартып алды да, автолаваканынъ артында йок болды.

— Ой, Алла, мунавы шынты теке де, шынты теке! — деди Алимурза, куьлкисин токтаталмай, ким де болсын сол бирев аьдемге Алла савлык берсин!

— Кайтип ол биз... биз текеди мутып койганмыз?! — деп Роберт те, куьлуьвин токтаталмай, айтты.

— Энь керекли затты, сабантойдынъ коьркин мутып койган экенмиз. Теке де — сабантойдынъ коьрки! Ол ту-вылым халкты юбантатаган, куьлететаган! — дедим мен де, ясланган коьзлеримди суьртип.

Сонынъ арасында автолаваканынъ арт бетиннен бизге айлак та таныс даваз эситилди:

— Нё, нё! Козгал, сабантойга тийиссиз зат! — Тегер-шиклердинъ тыкырдаганы эситилди эм бизге бек аьруьв таныс эшек пен арба йолга шыкты. Арбадынъ уьстинде сыбырткысын булгалаклап теке туры эди.

— Вуа, навы конъысы авылдан Коьшенди де! — деп бирден бакырып айтты Алимурза.

— Юлдызга айланаяк аьдем, — деп мен туьнегуьнди эске туьсирдим.

Арба, йолда шанъды коьтерип, эрек кете берди. Арбадынъ уьстинде турган теке сыбырткыдынъ кызыл сабын, тап куйрыктай артына кадап, булгалаклайды. Аьдемлер, шырайлары куванышка толганнан ярыкланып, онынъ артыннан сукланышлы карап, куьлейдилер.

* * *

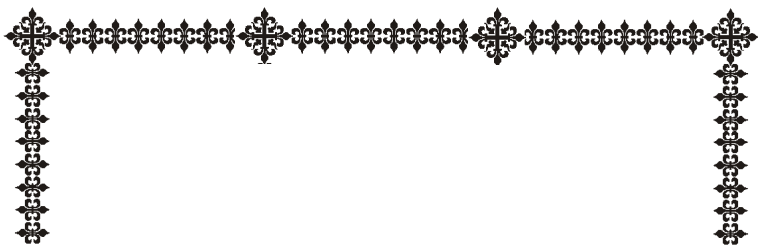
Сондай болып сол аьдем меним эсимде калды. Шайпак, ойыншы кылыгы болган уьшин ол коьплерге

бос аьдем болып коьринетаган эди. А мен онынъ тагы да коьп кылыкларын билетаган эдим. Ол кешки данъыл ман, юлдызлар ман сынъар оьзи хабарласып олтырмага суйгенин, оьзи де юлдызлардынъ бирисине айланмага мырадланганын эм аьдемлерге энъ баслапкы куваныш-куьлкиди савкат этип беруьвин билетаган эдим. Эм сол затлар уьшин мен онынъ акында эстеликти юрегимнинъ энъ сыйлы еринде тургыстаман.

Соннан баска мен Коьшенди коьрмедим. Келеек язлыкта, элбетте, сабантой болды. Ярасык, шав-шувлы, йогар коьнъилли сабантой. Тек Коьшенсиз. Кыста, етпис бес ясына толып ол оьлди.

1976 йыл

АЛТЫН ШЫБЫН

Хабар

1

Кар тобслерди агартады. Бир кесек ерлер иригеннен себеп, эректен ямавлы ак юрканга усап кетедилер. Кыс шыкпага коьп калганы йок. Авылда, боьтен де машиналар юретаган орта орамда, куьндиз эпсиз батпак болады. Машиналар батпакка батпага аз калып, йолдынъ шетине шыгадылар эм йолды кенъейте бередилер. Ер айлак забын. Авыл аьдемлери орамга этиксиз шыкпайдылар. Аьр куьн сайын, куьнтувардан куьн тувып, оьзининъ куьши мен ерди йылытады. Авлаларда калган кар куьннен куьнге аз бола береди. Эм авлалар куьн тувганлай бувланып, ак хардан этилген шымылдыктай, був ман буьркеледи. Уьйлердинъ шерепишлери мен шиферлери де бувланадылар эм, олардан тамшылар тыгырып туьсип, тамам язлыктагы сесин шыгарадылар. А эртенъликте уьйлердинъ коналарында, зуьклеринде илинген буз симеклери аьлемет кужыр болып коьзге коьринедилер. Кеше ер бузлап шыкса да, куьн, эриншек куллыкшыдай болып, асыкпай тувып, оьзининъ исин этип баслайды эм ерди уянувга аьзирлейди. Аз болатаган кар, ирийтаган буз, авлаларда коьтерилетаган був тез ара кыс уйкыдан уянмага керегин билдиреди.

Сосы куьнлерде Сокур тоьсекте ятак болып, дуньядан бас кешпеге аьзирленген эди.

Туькенши кыз эртенъ сайын оны босына саклады. Туькенши каьр этип Сокурга деп «Беломорканал» папиролардынъ паьшкесин ашып аьзирлеп туратаган эди.

Сокур куьн сайын туькенге эки папирос алмага келген. Бир йыл артта, яс кыз туькенге туьсетаганда, карт пан ол урсыспага аз калган эдилер. Эки папирос уьшин яс туькенши паьшкеди ашкысы келмеди. Сокур эки каьпик созганда, кыз айлак та бек ашувланды, аман да Сокурды коьптен таныган эсли туькенши соьзге киристи эм паьшкединь кагытын йьртып эки папиросты картка созды. Сокур куьлемсиреп, эринлери мен «сав бол» деп айтып, йьбырдап, озьининь шуьшин аньлаган кисидей, кунысып, акьртын адымлап туькеннен шыкты.

— Аьше, не этеексинь! Сонадай ол наьсипсиз! Эки юмада бир булка оьтпек, куьн сайын эки папирос алатаганы болмаса, бир зат та ога керекпейди, — деди авьсатаган эсли туькенши, орынына туьсетаган кызды уьйретип эм ога ашылган паьшке уьндирикте кайсы ерде турмага керегин де коьрсетип айтты. — Папирос уьшин сен, кыз, кайгырма, эки юмадынь ишинде паьшкеди савлай таьвисеек эм баьасын да тоьлеек. Карт озьинше экономотемен деп ойлайды. Оны Аллах суьйтип яраткан болса не этеексинь?! Сыклыгына эп те, сеп те йок! Кассте бир он бес мынь маьнет акшасы бар, ал, не хайыр, озьи яппалгыз! Кимге саклайды детага?

Бу куьн туькенши кыз, уьндириктеги ашылган паьшкеди коьрип, карттынь келмейтаганына сейирсинди. Яде карт туьтинди койган, яде десень авьрып ятады, деген ойлар кызга келедилер. Авьрган болар, деген ой келгенде, кыз оны ак юректен алып аяды. Ким ога ас иширеек, ким ога сув береек, деп кыз озьи озьине соравлар берди. Сокурдынь бир коньысы кыскаяклысы туькенге оьтпек алмага келгенде, кыз даяналмай карттынь акьнда сорады.

— Алла билсин оны! Бир Алла тала озьи онынь янын сакляк, неге десень аьдемге бир аяк сув озьи бермес эм озьи де тилемес «Сокур» деп ога ат босына берилген йок, эне, турган бир кудаьдынь сокыр кулы! Дуныяды озьи коьрмес, озьин де дуныяга коьрсетпес. Соннан себеп Сокур ман не болганын, кызым, кайдан билейим? — деп яваплады коньысы кыскаяклы.

Кыскаяклыдынь соьйлегенине туькенши кыз артык эс этпеди, кайтип ол картты тагы да аяп алды.

2

Карт Сокур орындыкта кыймылдамай ятып ишке уьньилген коьзлери мен иргедеги токтаган гирли сабатке карайды. Сабат токтаган. А аьжел сабати ювыклайды. Аьжел сабати Сокурдынъ ийтине де ювыклайды... Ийт те агаштан ясалган коста авыр ынъыранып ятады. Ол аш. Окында осалланган сары тислери мен костынъ агашын кемиреди. Ийт мине бир юма болаятыр, уьйдинъ иеси авырганнан бери, бир зат та авызына каппаганы. Сокур да капканы йок. Ийтти Сокур оьзиннен де бек суьетаган эди. Бас деп ол Сокурдынъ саклавшысы болды, сонъында олар бир-бирлерине уьйреншикли болдылар. Яз куьнлерде карт ийттинъ касына олтырып, туьги куйылатаган кызыл терисин сыйпап, оьзининъ ойлары акында оны ман кенъесетаган эди. Муна куьнлерде авырувдан себеп, ол табанга минип сакланып яткан какланган эттен кесип алалмайды. Алдын Сокур кесек этти ийтке берип, оьзи онынъ касына олтырып, онынъ ашаганына карап тура-таган эди.

— Муна эт меники. Анда энтте эки какланган кой, бир баспактынъ эти бар, доьрт боькше пыслак, бир центнер бийдай эм бир центнер тары, бир шувал кепкен кертпе де бар. Бизге бу затлар оьмиримизге де етеек. Мине туькеннен юмсак оьтпек аькелсем, сага да берермен, берермен, тек сен каралдыга биревди де ювытпа, ким биледи тонап олтырырлар. А мен... — дейди Сокур, ийтке, тап бир аьдем мен соьйлегендей болып.

Уьйдинъ табанында карттынъ азыгы сакланатаган эди. Боькшелерде, йыллар ятып, кирештей кепкен пыслаклар, табаннынъ макастарына какланган этлер илингенлер, табаннынъ бир муьйисине бийдай куйылган, баска муьйисине — тары. Аслыкты, колхозда счетовод болып ислегенинде, трудоденьге алган эди. Табан тыстан агаш кап пан ябылып, тот баскан уьйкен кирт пен киртленетаган эди. Табанга минер уьшин шапыраш салмага керек, а сол шапырашты Сокур уьйдинъ ишинде ясырады. Авлады, налог тоьлегиси келмей, ол конъысылардынъ янъгы уьйленген ясларына бир шувал ералма уьшин кулланмага береди. Сол ералмады сав йылына кайтип те болсын еткереди.

Уьстине бир де авыстырмай тамам акшыл болган брезент ыстанды, аягына, озининъ колы ман бир неше ямалган кетен баьпишти, басына боьрк келбагын йойган, туьси авган, кулаклары уьзилген боьркти кийип юрген. Авылдынъ кыскаяклылары оны коьрип, шыдаямал бир-бирлерине «Келинъиз, косылысып муна языкка ыстан ман боьрк алаяк», — дейдилер. Элбетте, бир зат та алмайдылар, Сокур да олардынъ соьзлерине маьне бермейди.

Агаш пан коьмир де сатып алмады ол. Ашшы, сувык кыс куьнлеринде примус ягып, онынъ уьстине аякларын коьтерип, озининъ сыклыгы уьшин, тамашаша йылынып турды. Электричестводы да кулланмайтаган эди. Сол баягы авласын беретан конъысысыннан шыракмай тилеп, окын-сокында кешелер мен «картоп» шыракты ягатаган эди. Эгер шырак янатаган кешелерде терезе сиселерден уьйине карасанъ, Сокур ярк кешелери зыян кетпесин деп книга окыйтаганын коьрип бек аьжейип-синесинъ. Сынъар бир книгады окыйды. Тысы тозган, дурбатлары эскирген эм заманнан саргайган книгадынъ аты — «Овод». Сейир тувылым? Бу книгада не зат тапкан экен? Оны тек Сокур оьзи биледи, эште.

Сонъгы йылларда Сокур бир айда тек алпыс эки каьпик шыктажлайтаган эди. Ол электрошырак якпаганнан себеп, свет уьшин тоьлемейтаган эди, радио салдырмаган, пенсиясынынъ кырк сегиз маьнетин ай сайын касске салып баратаган эди.

3

Бир йырма йыл артта оны ман бир кужырлы зат болды эм соннан бери онынъ яшавы туьрленип кетти. Алдын онынъ аьдемлерден айыргандай мини болган йок эди. Аьлиги сыклыгы да, кызганшыклыгы да — бир зат та сезилмейтаган эди. Алдынгы Сокурды коьрген аьдем аьлиги Сокурды коьрсе, яде Сокур булай аьдем болган деп эситсе, коьтере де ьйнанаяк тувыл эди. Эки туьрли аьдемдей, араларында куьн мен айдай — баскалыгы. Сокур савлай авылга мунадай каьсиети мен белгили болар

деп авылшылардынъ биревиде ойланган йок эди. Соле савлай дуныяда Сокурдынъ каьсиетиндей аьдемди таппага уйкен шек. Кайда да авылды айтпа да кой. Сокур — ялгыз, сынъар оьзи!

Мине оны ман кайда кужырлы зат болганы... Пишеншалдынъ шагы эди. Кырда пишенди шалган заманда Сокурдынъ шалгысы сынады. Уйле вакытта, ол темиршиге барайым, деп авылга йолланды. Пишен шалатаган ери авылдан алыс эди эм ол авылга терлеп-писип, арып-талып келеди. Сол заманда темиршидинъ уйи совхоздынъ солеги мастерскойнынъ орынында эди. Аьли сол уйдинъ бир ушкыны да калганы йок, а ол заманда сол уйге усаган темир уйлер аьр бир авылда бар эдилер. Эм уста темиршидинъ данъкы савлай Кобан бойында орынласкан авылларга ййылатаган эди. Темирши Инал да баьри ногай авылларга усталыгы ман белгили эди. Онынъ меканы телетин мен ябылган, кара кербиштен каланган, сырт беттен терезесиз, а кубыла беттеги терезелер сисесиз, эсиги де капсыз эди. Ога ювыкласанъ янган коьмирдинъ курым ийиси бурнынъа согатаган эди. Биревлерге сол ийис ярайды, а биревлер яратпайдылар. Тек темир уйге кирген аьдем сол ийиске уйреншикли болады эм ярататаганын да, яратпайтаганын да мутады. Темир уйде: сандал, темиршидинъ коьриги, бир муьйисте уйилген коьмир, коьмирдинъ касында темирди сувытатаган сувга толган шапшак, алды бетте уьстинде майлы фуфайкелер тоьселген агаш орындык бар эди.

Арып келген Сокур шалгысын Иналга берди де, барып агаш орындыкка янтайды, эм темиршидинъ шоькишининъ таьтли давазын тынълап, уйклап кеткенин билмей калды. Темирши Инал ундемей шалгыдынъ кулагын кызартып шоькиши мен таптап алып керек кэпке салды. Эндигиси кызган кулакты шапшакка сувытып алайым деп ол курылдап уйклайтаган Сокурга басын бурганлай авызын ашып бир ерде катты... Уйклап турган Сокурдынъ танавыннан алтын шыбын шыкты. Алтын шыбын шыгып Сокурдынъ бетиннен, кийимининъ уьстиннен йылысып барды, агаш орындыктынъ шетине етти, орындыктынъ туягыннан ерге туьсти, туьсип кум

себилген ер мен шапшак бетке йылысты, шапшакка еткенде, шапшакка басып йогарыга йоргалады эм тувра оьрейи ушып турган Иналдынъ коьзлерининъ алдында алтын шыбын йылысып сувга етти. Алтын шыбын сув ишип, кайтип сувга келген болса, суьйтип артка кетти. Тер баскан иегиннен юрип, авызынынъ ябык эринлериннен айланып, саргайган мыйыкларыннан кыйналып оьтип, яне сол шыккан танавына кирди. Сокурдынъ бети коьтере де бузылмады, ол курылдап таьтли уйклайтаган эди, темирши Инал куллыгын да мутып, сакав болгандай, Сокур уянганша бир ерде катып калды.

— Болдынъма, аьше, Инал? — деп Сокур эсинеди эм юмдырыгы ман коьзлерин уйкалап турды.

— Соьле, соьле... — деп Инал саьспеклеп эсин йыя берди. Эсин йыйганнан сонъ Сокурдынъ тувра коьзлерине карап:

— Сокур, суьйсень ыйнан, суьйсень ыйнанма. Сенинъ бурнынънан алтын шыбын шыгып, бираз кезди де тагы да бурнынъа кирди! — деди ол.

Бирден Сокурдынъ бети кыйшайды эм ол бир затлар эсине туьсирмеге шалысты, сонъында шырайы туьзелип: «ха-ха-ха!» — деп сылкылдап куьледди.

— Ва, сосы сен аьдемди кажавламай болмайсынъ экен!

— Йок! Мен сага уьшин затты айтаман — деп айтпага асыкты Инал колындагы шалгыды берк ыслап.

Сокур сескенгендей болды эм олтырган еринде аьйлежисип колы ман бурнына тийди. А Инал болса коьзлери мен коьрген затларды хабарлады.

— Ойланып шыгарып турысынъ сен ол затты, — деди Сокур, темиршиди тынълаганнан сонъ, эм куьлемсиреди.

— Ырызкыдынъ акына! Алтын шыбын бурынынънан шыгып артка кирди, — деди Инал яне карганып.

— А мен туьсимде... — деп Сокур бир зат айтаяк болды, аман да соьзин боьлди де шырайын туьрлендирип куьлемсиреди.

— Не зат туьсинъде? — деп Инал Сокурдынъ соьзинде бир туьрленис те сезбей сорады.

— Йок, бир зат та тувыл... — деди Сокур эм бираз

ойланып: — Я, сен анадай зат коьргемен деп биревге де айтпа, аьдемлер сага да, мага да куьлерлер, — деди тилеп.

— Вуа, неге айтаман экен! Мен сага коьргенимди айтаман... Я десенъ болмаган зат коьзге коьриндиге? — деп шекленди темирши.

— Болмаган зат, Инал, болмаган зат, — деп Сокур темиршидинъ шекленгенине суьйинди.

— Билмеймен аьше, тек мен муна эки коьзим мен коьргенмен деп ойланаман, — деди темирши.

— Мен сага аьдемлер ян-яктан неге келдилер, деп ойланатаган эдим? Сенинъ тилинъ уьшин экентага. Коьтере болмаган затты басынънан шыгарып, болган деп ьйнандырасынъ аьдемлерди.

Эне суьйтип, экеви де бир-бирлерине ашувланмага аз калып, бир ойга келмей аманластылар.

Инал оьзи коьрген затка шекленип калды. Сокур шалгысын уьйге алып кетейтырганда алтын шыбын акында хабарга ьйнанмай, тек оьзи Иналдан корккан сезимин ясырып кетти. Онда корккан сезим тувганынынъ себеби бар эди. Инал айткан хабардынъ бирер ерлери Сокурдынъ туьси мен келисип кететаган эди. Тек туьс акында ол темиршиге бир соьз де айтпады. А туьси онынъ булайды.

Иналда мызгап янтайганда, Сокурга туьсинде бир аьлемет затлар коьринди. Сол темир уьй, сол агаш орындык. Эм Сокур оьзи онда ятыр. Ама уьйдинъ ишинде бирев де йок эм иши туншык, Сокур бир яныннан баска ягына авдарылады. Сувсаганнан авызы кепкен. Ишпеге сув излейди, таппайды, кепкен эринлерин тислейди. Эм шыдаялмай турып, кир сувды болса да ишейим деп, шапшакка барады. Эки колы ман шапшакты ыслап, ишеек болады, ама шийкенеди. А кайтип бир ишкиси келеди. Болмаганда басын сувга энъкейтип, увьртлайды. Увьртлаганда, Сокур шапшактынъ туьбинде бир йьлтыравык зат коьреди. Коьргени алтын экенин сезеди. Эм сол вакытта оьзи де уянады. Иналды коьрип, темир уьйге кайтип келгенин эсине туьсирип, коьрген затлары туьс экенин анълап, оькинеди. Сонынъ уьшин де Иналдынъ хабары оны айлак та бек ойландырады.

Бир неше куын Сокур тынышлык таппай юрди. Иналдынъ хабары эм оззининъ туьси онынъ басыннан шыкпай, акылыннан таймай, кемирди. Сол туьсти тагы да коьрип: «Сол туьске ыйнанаман», — деп шыдамсыз болды. Бир кере туьн ортасында уьйиндеги пишесине бир зат та айтпай, ол темир уьй бетке йолланды. Йолда басында туьрли ойлар айланып, тынышлык бермеди. «Белки, Инал уьйге кетпей, кулыкта калган болса не этермен?!.. Мени бирев коьрип олтырмагай эди...» деп Сокур оззи-оззи мен соьйленип, темир уьйдинъ тоьгерегинде яйыла берген куьйик ийисти сезди. Эм темир уьйге ювыклаган сайын ол айлак та коркып баслады. Сокур артына бурылганда, ай ярыгында оззининъ куьлеткисин коьрип, бирден сескенип кетти эм ян-ягына каранып алгасады. Темир уьйдинъ алдында яйрап яткан тырнавышларга, эскирген сабанларга оратылганда, Сокурдынъ юреги куьшли тепти. Сокур темир уьйде бирев де йогын каьргенде, бир авыр юкти ийниннен таслагандай болды эм агаш орындыкка тыншаймага олтырды. Ойларга коьмилди. Сонъ турып, билеклерин туьрди, шапшактынъ касына келип, онынъ ишиндеги сувга эки колын да малды. Бир зат та таппады. Авыр тыныс алып, оззи-оззине куьледи де барып тагы да агаш орындыкка олтырды. «Оьтирик туьсим», — деп эринлери мен йыбырдады. Эндиги кетейим деп турганында, оны тагы бир ой ыслады:

«Токта, Сокур, аьруьв этип изле. Ана такым кешелер, куьнлер сени сол туьс кыйнап турды да», — деп Сокур таьвекелленип, шапшакты орыныннан козгады. Сыяктан туьскен айдынъ саьвлесиннен темир уьйдинъ иши ярык эди. Сокур алатлар туратаган муьйисте казгырды коьрип, оны алды эм шапшак турган ерди казып баслады. Бир кесек заман озганнан сонъ казгырдынъ ушы темирдей бир затка тийип, кыршылдады. Сокур бирден суьйинип, юреги яс улактай тебинетаганын да сезбей, тизлерине шоьнькип, эки колы ман ерди тырнады. Бетиннен тамшы болып, тер тыгырды, пишеншалда куьнге куьйген елкеси терлеп, коьйлегининъ кир ягасына ыскыланып, ашытты, ама Сокур ол затларга эс бермей. ерди тырнай берди. Ерден бир авыр затты шыгарып, терезеден туь-

сетаган ярыкка созды, ама ол коьрмеге аьсирет болган йьлтыраган туьсти коьрмей ашувланды. Бармаклары ман кармаклап шыгарган заты берк болып, кумаш кесегине оралганын анълады, тез болып кисесиннен бекиди шыгарып, оны кести. Бирден коьрмеге аьсирет болган сары туьс темир уьйдинъ ишин ярыкландырды.

— Алтын... — деп Сокур куьбирденип, авыр алтын кесекти эки колы ман сол коькирегине кысты.

Сокур алтынды кайтарамнан кумашына орап, койнына салды. Казылган ерди тегислеп, шапшакты орнына орынластырды да, асыгып темир уьйден шыкты.

4

Алтын акында бирев де бир зат билмеди. Соьле ол Сокур яткан тоьсектинъ ишинде эди. Эм сол алтын кесек Сокурдынъ яшавын коьтере туьрлендирди. Бас деп ол алтынды бирев коьрип олтырар деп коркып, оны бир ерден баска ерге ясырды. Болса да юреги тынышлык таппады. Эм энъ сонъында тоьсекке тыкты. Оннан сонъ бираз тынышлангандай болды. Болса да тынышлыкты ол таппады. Аьр бир аьдемге де шекленди, олар бир зат ойланып олтырма сынлар деп, коьтересине де озин ярлы этип коьрсетпеге шалысты. «Ай-хай, акша, акша. Каппага оьтпектинъ оьзи де йок», — деп юрди. Аьдемлерге тамам ярлы экенин билдирек уьшин туькеннен экисер папирос сатып алатаган болды. Сокур оьзи-оьзине азап шектирди, тек сол кыйналувында онынъ яны беркиди, эпсиз сык аьдемге айланды алдынгы Сокур. Алтыны акында ясыратаган болса да, тек эндиги байымага шалысатаганын ол ясырмады. Ай сайын каске акша салды, алдынгыдай ярлыман, деп соьйлемеди эм оьзи акша акында, байлык акында сукланып айтпага да, тынъламага да суьйди. Аьдемлерге усамады, ана эртегилердеги сык кисилердей, байлыктынъ кулы болды эм сога яшавын багыслады. Эм сол яшав ымтылувы онада айлак та куьшли болды. Сокурдынъ эки хабары бар эди. Ол аьдемлер мен аз карысса да, эгер бирев ога салам берип касында токтаса, ол салам кайтараяктынъ орынына сол хабарларынынъ бирисин айтатаган эди.

БИРИНШИ ХАБАР

— Бир эркек куй казатаганда бир темир кутык тапкан, а кутыктынъ иши алтын затларга толы болган. Сол затлар ман не зат этеегин билмей коьп кыйналады эм энъ сонъында сол кутыкты ана городта музейим сол, яде билмеймен эски-пускы затлар йыятаган бир уый барды да, эне сонда аькетип береди. Баьрисин де аькетеди, бир затын да ясырмайды. Сондай берлилер де боладылар экен дуныяда, — дейди Сокур селекелеп. — А кайтакым ол акша?! Баьриси де сувга кетти. Ал, сол тувылым кайгы деген зат, э?!— дейди ол обкинишли болып.

ЭКИНШИ ХАБАР

— Бир тракторист авласын айдаятырганда алтын акшага толы шоьлмекти табады. Ол тапкан карзынасын биревге де коьрсетпейди, уыйинде ясырады. Тек биревге де айтпаганы оны кыйнайды, халк айткандай, тили кышып турады. Куьнлердинъ бир куьнинде даяналмай ол авлада тапканман деп бир алтын акшады пишесине коьрсетеди. Бир кесек заман кеткенде пишеси, алтын акшады конъысы пишеге каьрсетип, байым авлада тапкан, дейди. Конъысы пише де, сынъар бир акша коьрген болса да, баска бир конъысысына тракторист суьйтип коьп алтын акшалар авласында тапкан деп хабарлайды. Бирев де шоьлмекти трактористтен озге коьрмеген болса да, савлай авылга тракторист бир шоьлмек алтын акша тапкан, деп яйылады. Коьп заман кетпей авыл Советинъ басшысы ман милиционер келип трактористтен шоьлмек акында сорайдылар. Амалы йок. Тракторист оларга алтынын береди, — дейди Сокур соьйлесетаган аьдемге коьзлерин шуькирейтип карап. — Эне сонадай затлар да дуныяда боладылар! — деп косады.

Хабарларынынъ бирисин айтып Сокур кетеди. Аьдемлер онынъ аьр заман тек бир затлар соьйлейтаганын тынълап, эште, муна языктынъ акылы авысады болар, деп ойлайдылар. Тек касске аькетип акша сала-

таганын, туькенге баратаганын, коньысысыннан бир шувал ералмасын алатаганын коьрселер, сол ойларына шекленедилер.

5

Бир куьн оьлеектен алдын Сокур орындыктан туьрып, тоьсектинь астыннан карандаш пан таза, доьрт буькленген кагыт шыгарып, авыр тыныс алып стоьлге янасып олтырды. Карандашка туькиршиклеп оьсиетин язды. Язып болып бир неше кере язганын карады, окып шыкты. Сонь туьрып баягы тоьсектинь астыннан саргайган конверт шыгарып, тысына: «Авыл Советтинь председателине», — деп язып, оьсиет кагытты ишине салып, конверттинь ушларын ябыстырды. Конвертти стоьлге салып, аьжелин саклап ятты.

Оьлеятырган Сокур туман баскан коьзлери мен иргедеги токтаган гирли саьатке карайды.

— Не этеекпен — мен оны юргистип? Аьли заман се гизге ярым кирген, юрсе де эртен ол сегизге ярымды коьрсетеек. Аьше, не этесинь оны боп-босына юргистип? Байлык болмаса, бир маьне йок бу яшавда. Меним байлыгым, яшамага шалыссам да, шалыспасам да, меннен коьп яшаяк, меннен озаяк. Ол затты мен билгеннен сонь не зат уьшин емеге, туьтин ишпеге, не зат уьшин ер уьстинде юрмеге керекпен?! Не зат уьшин керек мага муна карт муьшелер, муна язык яшав?! Энь баслапкы меним байлыгым !.. Меним! Ол меники! Ол меним яшавым, ол-мен оьзиммен! Меним байлыгым — меним кыйналуьым, меним языксынып юргеним, меним кайгым эм куваньшым! Меним яшаганымды белгилейтаган зат ол. Яшавда энь баба даьмем, ниетим... Оьх, неге сол адавыс оьсиетти калдырдым экен? Йьыртсам экен? — деп Сокур ян береектинь алдында авыр тыныс алады.

6

Сокур сол саьат ян берди. Онынь юзи мырадына еткен кисидикиндей саьыр болды... Эм... Бурынынынь

бир танавыннан алтын шыбын йылысып шыкты. Онынъ канатлары да, аркасы да, йинъишке аяклары да, басы да- алтын эди, сол авырлыктан себеп ол ушалмады. Алтын шыбын оьлгеннинъ бетиннен йылысып кийимге туьсти, кийимнен-орындыкка, оннан онынъ туягы ман полга туьсти, пол ман келип эсик арасындагы тесиктен тыска шыкты, каралдыды оьтип ол орамга шыкты да биревге де коьринмей орам бойлап ирийтаган кар уьстиннен йылы- сып барды... Каралдыда оьлген ийт авызын ашып ятыр эди. Уьйдинъ шерепишлериннен тамшылар тыгырып туь- седилер. Авлада ер бувланады эм сол був ердинъ уьстинде ак шымылдыктай тоьселеди... Туькендеги туькенши кыз бирден карт уьшин кайгырувын коьтере де койды. Эндиги ол уьндирикте ашык пашкеди коьрип ким оны алар экен, деп ойлады эм суьйтип ойланганы уьшин уялды. Аман да ол ой оннан сол куьн кешке дейим де кетпеди, юрегин кыйнады...

7

Савлай авыл Сокурдынъ оьсиетин билип сейирге калды.

Оьсиет

Мен, Сокур, 1913 йылда бу авылда тувганман. Мен кырк йыл колхозда алал исимди юргисттим. Яшавдынъ завкын суьрмей, берекетимди оьз-оьзимнен кытып, яша- дым. Халктынъ берекетин тийиссиз кулланып, яшавдынъ завкын суьрдирген куллык суьймес эриншеклер мени анъламайтаган эдилер эм уьстимнен куьлмеге, мени кемситпеге шалысып турдылар. Тапканларын анда-мунда шашып, яшавларын той-байрамга айландырган кыды- рувкелер мутылаяклар, а мен болсам йок, неге десенъ мундай зат туврашылык болмаяк. Мен яшавым бойы оьз-оьзимнен кытып, акша йыйдым. Йыйганым 56 мынъ маьнет болды, онынъ 20 мынъ маьнети меним атым ман сберегательный кассада турады, калганы болса, туьрли кагытлы акшалар, тоьсегиме тигилип салынган, сосы

айтылган акшадан баска меним тобсегимде 3 килограмм таза алтын да бар, бу затка мен оылген сонъ тийисли баасы берилер деп ойлайман.

Меним байлыгым — меним шыдамлыгым, меним намысым, оз-озимге танъкылык этуевим. Сондай мен аьдеммен, сонынъ ушин йыйган затымды авыл Советине оьсиет этемен. Сол байлыкка мага, Сокурга, авыл Советинъ уйи алдында, бакырдан бюст ясап салганларын суйемен. Оннан калган акшады тувган авылымды коьр-клендируев ушин шыгарсалар, ийги деп санайман.

Сизинъ Сокур

Бюст керек болган, каратага ога?! Куьлетпесень экен, Сокур!

1977 йыл

Аясанъыз карт Актуякты

Хабар

Бир заманларда баъри авылшылар да мутып кутылган картайган ат Актуяк косяк атып, юйрик аттай болып, авыл бойынша шапкылап баслады. Арыклыктан кабыргалары сезилип турган карт ат, басын ян-якка бургышлап, авылдынъ бир шетиннен ана бир шетине ювырады эм сол шабувы ман артына кайтады. Эгер ат йолында аьдемлерди коьре калса, сескенип, токталып, косяк атып, турган еринде наьндуьриктей айланады. Оны коьрген аьдемлер:

— Караш кутырган атка, картайганда юйрик болгысы келеди-ав!— деп шеклери катып куьлейдилер.

Ат бирев де ога зарарлык этпегенин сезип, цирктеги аттай, басын шайкап, туякларын аьдемге усатып, абытлайды. Бовтен де бек сынъар бир ак туягын йогары коьтерип абытлайды. Куьлген аьдемлерден бир он абыт кадер эрек кеткенлей, ол тагы да шабады. Бирерде авылдынъ шетиндеги тоьбеге минеди эм оззининъ этетаган кужырлы затларын коймайды.

Бир инсан да, не болган экен сол атка деп, ойламады. А ога, атка, бирев де онынъ акында ойланганы эм биревдинъ де онынъ уьшин яны авырганы, ога муна дунья керек тувылдай, керек тувыл эди. Онынъ тиси авырган эди. Азув тиси. Бек яман авыртатаган эди. Даянып болмастай кыйнайтаган эди. Савлай думле муьшелерин сарсытатаган эди. Басы, бирев темир таяк пан думбижлегендей болып, зил басып авыртты. Бовтен де бек туяклары тоь-

бединъ таслы ерине басты десе, савлай кевдеси даянып болмастай болып авыртты. Сондай шакта биз ийнелер аякларына шанышылгандай болдылар, а басын, биллиард шарлар бирбирлерине согылгандай, шав-шув бийледи. Бу вакытта эгер онынъ колы болган болса, ол сол авырган тис болган ягын сувырып таслар эди. Тек... сол вакытларда ол аьрзекирсип, косяк атып, басын ян-якка шайкап, наьндуьриктей айланып тамам талгышай тоьбеден туьспей турды. Эм коьгере болмаганда, эне-мине басы шатляятыргандай болганда... Онынъ коьз алдына арбага егилип юргенде, касында футбол топ, машинадынъ тегершиги астында калып, тарсылдап бузылганда, апаты кетип, баганага согылып арбады авдарганы келеди. Соьле де ол, басы йик-йигиннен айырыляятырганын сезгенде, тоьбеден туьсип, авыл иши мен каталаклап шапты. Тиси тагы да бек кутырды, басы топтай шашыляягы эсине келди, эм ол кешке дейим оьзин шақырып тартатаган тоьбеге ювыкламады. Аксамда, салкынлык туьскенде, арып-талып карт ат тасланган мал фермага барды. Совхоз малын сатканда, бу котанлар, ер-ерлери опырап, пайдасыз болып калган эдилер. Котанлардынъ касында булак бар эди. Алдын мал сол булактан сув ишетаган эди. Эне сол булакка келеди Актуяк кеш сайын.

Алдын... Ол яс заманында, онынъ иеси арбашы Карамырза оны муна булакка сув иширтпеге аькелетаган эди. О, кайдай даьмли эди сол булактынъ сувы! Эрини сувга тийгенлей, арыганы-талганы ян-маян йок болатаган эди. Оьзин Кобаннынъ ягасындагы ясыл тогайындадай сезип, оьзининъ ойсыз тай шагын эске туьсирип, арбага егилгеннен сонъ юйриклигин йойган болса да, сол сувдан сонъ юйрик аттай шапкысы келетаган эди.

А эндиги... Ол конадан агатаган булак сувга басын тоьмен салып келди. Сувды кызыксынып увыртласа да, сувык сув тистеги авырувды бираз сабырлатканын сезип, ал оны ютпага асыкпады. Сув авызында йылынганлай, авырувы да куьшленип баслады. Соны уьшин ол, авызындагы сувын ютып, агатаган булактан тагы да увыртлады. Сав кешеди ол юлдызлар быдыраган каранъа коькке де, мунълы, сары айга да карамай, сувды увыртлай берип, турагалып мызгады.

Ялы агарып, туьклери туьсип баслаган карт Актуяктынъ кешелери суьйтип оза бардылар. Танъ шолпаны соьнип, кызыл, кызувлы куьн шыкканда, онынъ коьзлерине кызыл тоьгереклер энип эм ол авыл бойлап каталаклап шапты, баягы тоьбеге минип берлисиди.

Карамырза, Актуяктынъ иеси, авылда оьзининъ байыр аты болганлардынъ бириси эди. Ол мазаллы, савлыклы киси эди. Анъламастан аьжел келип, бир ай артта каьпилестен оьлип кетти. Боьтен де атка карав керек, ем керек. Аьдемлер малларына тегаран ем табадылар, а ялгыз куртка кайтип атка ем табаяк эди. Карт атты сатпага да болалмады. Кимге керек эди картайган ат ада больп, не минип, не егип болаяк тувыл эди оны. Сонынъ уьшин де куртка: «Эркинлик сага, аргымак!» — деп ювен мен атты сокты. Оннан сонъ бирев де атты каралдысына киргистпеге батпады. Карамырзанынъ пишесининъ хаьтери калыр деппе, яде пайдасыз айванга ем туьттирип болама деппе, ким биледи, батпадылар. Бир неше куьнлер ат коралардынъ туьбинде коьгоьлен отлады, орамга куьл мен, коклык пан бирге тасланган астан калган затларды еди. Сосы куьл тоьбелерде ширик бир зат еп тисин зыянладыма, яде бир неше йыл артта авырув басландыма, ким биледи оны? Тек биринши кере авырув оьзин билдиргенде, ол, тили мен тисин ялап, тисинде тесик барын сезди...

Ол мекансыз болганда, биринши куьнлеринде оны авылдынъ балалары ыслап, уьстине минип Кобан ягасында кыдырдылар. Ягада ога ярады. Таза, елемик, аьруув ийисли эм даьмли коьгоьленлер, Кобаннынъ ап-ашык таьтли сувы оны коьнъиллендирдилер. Тек балалар оны сувга киргистип юздиргенлери ога ярамады. А бир кере балалар оны терен ерге киргисттилер. Язык ат сувга кетезып тегаран бир кутылды. Эм соннан сонъ ол Кобан ягадан кашты, сув ягага ювыкламага да коркты. Кобаннынъ шувылдав сесин эсите калып эм сонынъ арасында эсине сувга кетезганын туьсирип, ол ягадан айлак та эрек ерде турса да, сескенип юрди. Орамларда юрди. Бирерде саьатлеп Карамырзанынъ каралдысынынъ алдында, сагынышлы егилетаган арбасына карап, алал иесин эске алып турды. Сондай шақларда куртка коьзлери

ясланып, шыдаялмай, атка, аша деп оьтпек берип турды. Актуяк эринлерин йыбырдатып курткадынъ колыннан оьтпекти ашайтаган эди.

— Кет, Алла оьмиринъди кыскарткыр! — деди куртка йыламсырап сонъында.

Актуяк кетпеди, курткага мунъайып карады. Куртка авызын кымып, коьмекейин босатып, каралдыга барып сыбырткы алып, атты кувды. Ол заманда Актуяк, басын тоьмен салып, тынълавлы болып, кетип турды. Штакет коралардынъ янларында коьгоьлен излеп, тереклердинъ япыракларын уьзип яшады ат. Сол вакытларда авыл балаларынынъ биреви оны ыслап орамларда кыдырды. Оннан ярбаска етип Кобан ягасына туьсеек болганда, ат тыртысып, орыннан козгалмай токталды. Бала, аттынъ тыртысканына ашувланып, шыбык пан оны тоьбеледи. Шыбык аттынъ коьзине тие кетти. Ондай затка Актуяк шыдаялмады. Косаяк атып, балады уьстиннен тымалатты. Бала аттан ушып аягын сындырды. Эки-меки атта кыдырмага суьйген балалар табылмадылар, Актуяк та аьдемлерден уьркип баслады.

Соннан сонъ бу тез-тез совхоздынъ каралдысында коьринди. Мунда, ындырда былтырдан шашылып калган аслыкты торгайлар ман, коьгершинлер мен бирге шоьплеп еди, бийик, тас корадынъ тоьбинде оьсетаган аткулакты суьйип отлады. Каралдыда куйы да бар эди. Аьдемлер, шелеклер мен куйыдан сув алып, корадынъ янын коьл эткен эдилер. Сонынъ уьшин де сув каралдыда эркин эди. Асынъ бар болса, сувынъ бар болса, басынъа шер керегим?! Суьйтип тынышлык тавып, бир-эки йыл аьжел саьатине дейим яшамага болаяк эди Актуяк. Тек...

Экинши айында сол адавыс тиси авырды да савлай дунья коьз алдында актарылды. Эндигиси ол совхознынъ каралдысында коьринмеди, иесининъ уьйин де мутты, савлай озган яшавын да, баьри затты да мутты. Ога савлай яшавы, шыдалмас кыйынлыклар болып, азап шегуьв болып коьринди. «Мунадан эсе аягым сынып, бир ерде оьлген болгай эдим», — деген ой онынъ басында тува берди. Ол тоьгерегиндеги затларды анъламай баслады. Бир заманларда ол танъ ататаганы ман сукланып, куьн бататаганга

карап, тоьгеректинъ ярасыклыгына коьзи кызыксынып туратаган эди. Эндиги сукланув кайда, кызыксынув кайда?! Бир сеними де, мырады да, ниети де болмай яшады. Аьр бир аттай курсагын тойгыспага да шалыспады. Сол тисининъ авырувы кеткенин де суьймеди. Эндигиси ол тап суьйтип ол кишкейиннен оьзин тис авырувлы болып тувгандай коьрип баслады. А дуныя онынъ азап шегуьвин анъламады. Картайган, оьлмеге аз калган ат керек эдиме бу дуныяга?! Аьдемлер арасында кайдай болса да авырув болса, врачлар йок этедилер, а атлар арасында болмайды да ондай зат... Бобтен де ол ялгыз, сынъар болып калган болса... Ога да бу дуныя керек тувыл эди.

Коьпке дейим Актуяктынъ шыдалмас куьнлери созылаек та болар эдилер... Тек сонъысы бирден келди. Сол куьн каладан шувылдыр отамага студентлер авылга бир машин болып келдилер. Олар шувылдасып машиннен туьсип аьбир-шуьбирлерин совхоз каралдысынынъ корасынынъ касына салып, баьри де бирге конторга гуьрилдесип бардылар. Сол вакытта орам ман Актуяк каталаклап шавып бараятыр эди.

— Каранъыз! — деп бирев атты коьрип кышкырды.

— Не кужырлы атты бу! — деди баскасы.

Актуяк басын ян-якка шайкап, агарган ялын кызлувыш шиберектей елде елпилдетип, бир кужыр болып шабады. Оны коьрген аьдем ат шабады деп эш ойланмас эди.

Студентлер сейир эттилер. А бир кесек яслар оьзлерин атта олтырган колларын ювеннинъ тизгининнен ыслаган атлыдай этип:

— Но! Но! — деп кышкырстылар. Актуяк яслардынъ касларыннан озаятырганда, корадынъ касында студентлердинъ аьбир-шуьбирлерин коьрип, неге болса да токталды. Онынъ карама аьбир-шуьбирлердинъ арасындагы бир аьлемет затта тигилди. Ол авыр тыныс алып, шемиданларды, сумкаларды ийискилеп шыкты эм сол коьрген аьлемет затына басын созды. Онынъ карашыл коьк, коьзлери сейири калып кызылша туьсли гитарага тигилдилер.

— Каранъыз, юйрик ат бизим затларымызга келди, — деди студентлердинъ бириси.

Актуяк даваз шыккан бетке эринип басын бурды. Студентлерден карамын алганда, ерде кишкей туьеге усаган оьзининь буькир куьлеткисин коьрип сескенди.

Сескенип ол тагы да гитарага басын ийди, оьзи де эс этпей, тили мен теллерине тийди. Теллер заньырап кеттилер. Актуяк, айлак та сейири калып, тагы да эринлерин теллерге тийгистти. Тагы да сеслер шыктылар. Сол заманда онынь ягы шаньшты эм тиси кутырып авыртты. Актуяк авызын ашып, темир авызлыкты тислегендей этип, теллерди шайнап баслады. Даяналмай шайнады. Теллер уьзилдилер, тислери арасына каптылар, авызы канады.

— Караньыз, бизим гитарамызды йийди! — деп студентлер арасында бирев бакырды.

Студентлер, бакырысып, аббир-шуьбирлери турган бетке шаптылар. Актуяк олардынь келеятырганларын сезип, басын ян-якка шайкап, гитарадан босанаяк болды, аман да тислери капкан теллер босалмадылар. Студентлер ювыклаганда, ат тислерине капкан гитара ман уьркип кашты. Болган куьшин салып кашты. Акашылган гитара, куьн тутылганда согылган элекеннен шыгатаган сестей сести шыгарып, аттан айьырылмады.

— Караньыз, кайтип шабатаганын! Биз онынь артыннан энди еталмаспыз! — деп болган затка сейирсинип бакырдылар студентлер.

Тек авылдынь шетинде гитара аттан айьырылып туьсти. Актуяк шабувын токтатпай фермалар бетке кетти.

Уьйлеге шежим ат опыраган котанлар арасында кезди. Яралы авызы ашытып авыртты. Соньында ол булактынь касында токтап, шувылдап аккан сувга карап турды. Оннан сонь тизлерине шоьнькип ятты. Басын ерге салып, мызгап кетти. Авырувга да, бир затка да эс бермей мызгады.

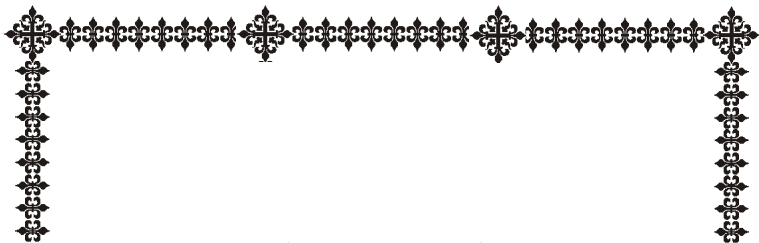
Туьстен сонь ел коьтерилди. Коькте куба, авыр буьлытлар топарласып йьйылдылар. Ел, давил алдындагын дай болып, куьшлене берди. Аттынь шал ялы, йьртык эски шашаклардай, ян-якка елпилдедилер. Эндигиси ол аяк уьстине турмага болалмады. Бир зат акында да ойланмай, тек тыньшлык, рахатлык тавып яткысы келди.

Актуяктынь арыган, туман баскан акылына тай заманы, анасы, онынь таьтли суьтининь ийиси келди-

лер. Бирден ел шынты давилга айланды. Уыйкен, сувык ямгырдынъ биринши тамшылары туъстилер. Сонъ тамшылар карга айландылар, а оннан сонъ буршак сокты. Буршаклар алмадай уыйкен болып туъсип басладылар. Актуяк бирден силкинди де, аяк уъстине турды. Уыйкен буршаклар савлай кевдесин авыртып тоъбеледилер. Атка коьктен буршак болмай, ак алмалар туъскендей сезилди. Ак алмалар манълайына, танавларына, мыйына соктылар. Актуяк, коьктен туъскен казага озининъ карсылыгын коьрсетпеге шалыскандай болып, алды аяклары ман косаяк атып, болган куъшин салып, кисинеди. Эм сол вакытта тастай бирший мыйына домп этип тийди, коьзлерининъ алдында айындырык сызылды. Эм ол дуърсилдеп ерге йыгылды...

...Давыл бирден тынды эм куън шыкты. Тоьгерек апашык болды. Тереклер кыстагындай япыраксыз, яланъаш калган эдилер. Актуяк сувык буршак пан ябылган эди. Куънтуварда коькте кайкы кылышлардай болып, ети туъсли эки курткашык тувды.

Бир кесек заманнан ак тоъбешик коьзгалды эм тоъбешиктинъ ишиннен, янъыдан тувгандай болып, ярасык Актуяк шоршып аяк уъстине турды. Ол оргый берип карды уъстиннен туъсирди, басын оьктем йогарга коьтерди, ярасык йибек ялын силкти. Эртенги шыктагындай болып, юмсак, тегис териси куънде йылтырады. Ат туяклары ман оьктемли басып, курткашыклар бетке бурылып абытлады. Ер мен коьк биригисетаган ерге етип, ол тоьмениндеги ети туъсли курткашыкка озининъ сынъар бир ак туягы ман абыт этти. Эм эки курткашыктынъ арасында барды. Курткашыктынъ ортасына мингенде, ол тагы да бир кере йогарыдан ерге карады эм, разылыгын билдиргендей болып, басын ийип, ол оьмирликлерге йок болды...

Зейнаб

Хабар

Язлык. Куьннинъ коьзи тамам ерди кептирген. Тек шонъкырларда ириген кардан аз-маз сув калган. Тереклер буърленмеге караганлар. Бу заманда кырда сабан айдалады, авлалар казыладылар. Табиат та, аьдемлер де язлык пан бирге яйнап баслаганлар...

Зейнаб ойлы болып, асыкпай, школадан кайтип келеятыр. Тетрадьлерге толган моры сумкасы колында шайкалады. Кыскаяклы коьзлерин юмып, куьнге карайды, окында эринлерининъ муьйисин йыйырып куьлемсирейди. Оннан сонъ коьзлерин ашады, авыр тыныс алып абытлайды. Ойлы коьзлер отыз ясына келмеген кыскаяклыды эслидей этип, коьрсетедилер. Кыскаяклы бирерде, бирев онынъ куьлемсирегенин сезип олтырмасын дегендей этип, ян-ягына каранады. Ама аьдемлер орамларда коьринмейдилер, авылшылар йылдынъ бу шагында уьйкен аьрекет этедилер. Зейнаб та озган дерислерди эсине туьсирип суьйинеди. «Не аьруьв куьн!» — деп сукланады язлыкка. «Олардан баска менде бирев де йок», — деп ойлайды окытатаган балалары акында.

Зейнабтынъ уьйтип бек ярасыклыгы да йок, орта бойлы, юка бети сепкилли, эркеклер ога карап сукланмайдылар, кыскаяклылар куьннемейдилер. Яс окытувшы, обзи букыж. Коьп олтырганнан онынъ кевдеси бир аз буькирейген. Кешелерде книга окыса, тетрадьлерди караса, ол коьзилдирик салады, а аьдемлерге коьзлери алмайтаганын сездиргиси келмейди. Онынъ да юрегининъ туьбинде бир уьйкен ойы бар. Ах, ол ой кайдай

ой. Толарма экен мырады онынъ, табылар ма экен ога шынты ян йолдас? Куллыкта оны мактайдылар, оъзи де тек куллыкта тувыл, савлай яшавында коьримли болмага шалысады. Школада Зейнаб ога берилген сабатлерден баска болып та каьр табады. Литературадан кружок юргистеди, пионерлер мен куллык этеди. Уьйде де, исте де заманды босына йоймайды.

— Зейнаб Крым-Гереевна! — деген давыс онынъ ойын боьлди.

— Мен язып кутылдым. Алынъыз! — деп артыннан еткен бала коьк тетрадьти созды.

— Шахим, мен сага туьсиндирдим де, асыкпай уьйде кутылган болсанъ, сага бирев де шамгалаяк тувыл эди, -деп окытувшы, давазын анадынъ юмсак соьйлевине усатып, айтты. Яс бала ондай давазга уьйренген йок эди, уялды да, тетрадьти алгасап сумкага салып, бурылып кашты.

— Ах сени... — деп айтаягын айталмай калды кыскаяклы, эм тынык орам ман йолланды. Тагы да эсине балалар туьстилер, моры сумкадагы коьк тетрадьлерге карап: «Мине мунда отыз эки юрек», — деди. Буьгуьн ол балаларга сочинение яздырткан эди. Окувшылардынъ ойлы коьзлери, тувра карамлары соьле де эсинде. Эм оларды эске туьсирген сайын Зейнаб куванды, коьнъили коьтерилди.

Ава тап-таза. Карлыгашлар, канатлары йылтырап, коькте ушадылар. Кубыла беттен эрте кайткан караторгайлар оьзлерининъ язык йырларын йырлайдылар. Зейнаб авылдынъ шетиндеги кишкей тоьбешикте балаларды коьрип: «Шаьбден йыядылар», — деди оьзи оьзине эм бирден оьзин де кишкей баладай коьрди. Кырга барып шаьбден йыятаган заманлары эсине туьсти.

Сонъ кыскаяклыдынъ эсине кыз заманы, авылга колына диплом алып келгени эм кайтип кешелерде яс оны уьйине дейим озгарганы туьсти. Яс ога ашык этип, кайдай соьзлер айтканы кулагына шалынды. Сонъ той эсине туьсти... Бирден коьз алдында савлай дунья авдарылды. Коьк кызарып ердинъ уьстине тоьнътерилди. Ясыл тавлар коьп-коьмек болып коьриндилер. Басы айланды, ава таьтли болып сезилди эм ол тынысын авыр

алды. Бувынлары босап кеттилер... Зейнаб токтады да, коьзлерин юмды... Кулагына озган кешеги мысык бакырыгы шалынды. «Ярабий, не болган экен мага?» — деп Зейнаб ойланды.

Бир заманга дейим ол озбин бир осал аьдемдей коьрди, бирден йылагысы келди. Коьзлериннен тыгырып эки коьз яс туюсти.

Авылдынъ йогар бетиннен трактордынъ гуьрил дегени эситилди. Орам ман шанъды коькитип, енъил машина озды. Зейнаб кызыл кермек ябылган уйге етти. Уйдинъ тоьбесинде уйкысырап турган кара карга, аьдем ювыклаганын сезип: «Кар-кар», — деп бакырып авлага ушты. Каралдыды бийлеген торгайлар, Зейнабтынъ киреятырганын коьрип, коькте уййиримлестилер.

Басамактынъ касында кара ийт ятыр эди. Яс кыскаяклы онынъ басыннан сыйпады да уйге кирди. Сумкасын олтыргышка салып, озби диванга олтырды.

Уйдинъ иши салкым. Терезе туюпте оьсетаган шекейлер пешти салкым этедилер. Стол, олтыргышлар, шифоньер, телевизор, куьйиз, орындык пан диван — булар эдилер пештеги муьлклер.

Бираз олтырган сонъ Зейнаб турды. Сумкады актарып, оннан «Купчаков Амирдики» деп язылган тетрадьги шыгарды.

Бирден кыскаяклыдынъ коьз алдына баладынъ ашувлы каравы келди. Окувшы тактага шыкса да, Зейнабты коьргиси келмей, моры туюсли коьзлерин яде ерге, яде терезе бетке бурады.

«Уйинде уйретедилер, — деп Зейнаб ойланады. — Баладынъ не шуьши бар? Ал уйтип айтып кара. Балалар уйкенлердинъ бияласы. Мен агасы ман яшаганда, эртениктен кешке дери бизде болатан, мени кушаклайтаган Амир эндигиси уйдинъ касына тувыл, орамга ювымайды.»

Зейнаб столдынъ ящигиннен альбомды шыгарып, дурбатларын авдарып, бир каьртти алды. Ол Исмаилдынъ суьврети эди. «Не бек усайдылар, — деди ишиннен кыскаяклы каьртке карап. — Буькир бурынлары, уйкен манълай, бирге биткен каслары, бала оьссе, тамам Исмаилдынъ озби болаяк...» Кыскаяклы бир хыйлы заман каьртке карап турды. Бес йыл бирге яшаган яшавы коьзге коьринди.

Суййимлери сувыганы, куын сайын онынъ куллыктан кеш кайтатаганы, кеше сайын урсысатаганы тагы да янъыдан коьз алдына келди. Бирден сонъгы кере айтылган каты соьзлер кулагына коьк гуьрилдегендей шалындылар. Сол куын, ол эсирип келген эди. Бир шуьшсиз Зейнабтынъ ягыннан шалды эм екиринди:

— «Не затка муна сыпатсыз, биршийге яравсыз пишеди алдым? Бек керек эди сенинъ дипломынъ! Савлай яшавымды аьлек эттинъ сен! Савлай яслыгымды сенинъ уьшин зыян эттим...»

Зейнаб уьйден кашып кетти, оннан сонъ олар айырылыстылар. Байынынъ кардашлары Зейнабты коьрип унамадылар...

— Соьле калада баска пише мен турады... — деди де Зейнаб тагы да коьзлерин ашып япты.

«Кайтесинъ аьше? Ярайым сага янъы яшав? Янъы пише мен де кырлы яшамай боларсынъ? Аьше, не этеексинъ, мен сенинъ уьшин яратылган йокпан...» деп каьрт пен соьйлей берип, Зейнаб оьзи бирден йылап кетти. Коьз ясын басындагы явлыктынъ ушы ман суьртти...

Тагы да бир кесек заман ойлап олтырды. Сонъ баладынъ тетрадин колына алды. Буьгуйнги сочинениединъ темасы — «Яшавымда болган аьлемет зат» Амирдинъ сочинениеси «Балык ыславда» деп аталган. «Коьтере ерде де мени мен эриспеге шалысады... — деди окытувшы оьзи оьзине.

Сонъгына дейим Зейнаб оны окымады. «Аьлемет бала, суклангандай бир соьз эситпессинъ оннан. Сочинениеси десенъ сол. Баска балалар яхшы эпитетлер тавып, кызыксынувларын айтып биледилер. А онда ондай зат йок», — деген ойлары ман тетрадьти явып сумкага салды.

Туьнегуйнги кеш эсине келди. Мысыклардынъ бакырыгы, кышкырыгы ога уйкы бермеди. Эм оьзининъ ялгызлыгы уьшин коркты. Соьле де сол ялгызлыгы уьшин коркканы янына оьгти эм савлай муьшеси дирилдегендей болып кетти.

Тагы да байы ман яшайтаган заманлары эске келди. Эндиги сол заманлар ога исси болып сезилдилер.

Байынынъ эткен затларын кеширди, Исмаилдынъ арт-ка кайтпаягын ийги билсе де, «ол тек мага керек, баска биревге де», деп ойланды кыскаяклы. Сондай ойдан кыскаклыдынъ коьнъили ашылды, юреги куванды, озган яшав ога таьтли коьринди.

Тагы да каьртишке коьз алдына кап-каранъа болып келди. «Йок! — деди Зейнаб. — Ол уьйтип айтаяк тувыл эди. Ол уьйтип айткан йок... йок... йок! Йок, айткан! Аьше не зат этеексинъ ол мени бир зире кадер суьйгени йок», — деп сонъында Зейнаб явап тапкандай болды обзининъ ойына.

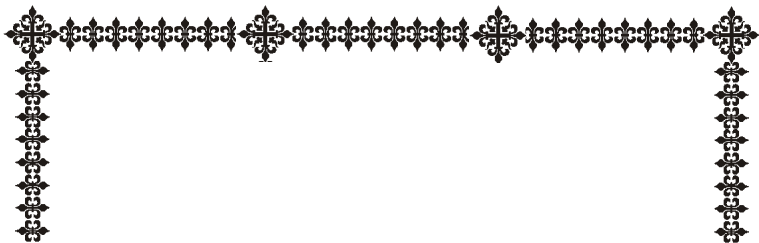
Уьйдинъ иши тып-тынык. Иргедечи саьбаттинъ тыкылдаганы эситиледи. Зейнаб бетин сыйпап, басындагы явлыкты шешти, газпешке сувыган асты йылытпага салды. Сонъ каралдыга шыкты. Тобп-тоьгерек куьн бийик кырлардынъ артында ясырынмага аьзирленген эди. Табиатты салкынлык бийлеген. Шырторгайлар тынык кешки йырын йырлайдылар.

Зейнаб обзининъ арыганын сезди эм:

— Язлык, язлык! — деп тынысын енъил алды...

1975 йыл

Ногай

Тарийхлы повесть

Уллы хан Меньли-Тимур оьлгенде, онынъ тогыз улы асаба болып калдылар. Меньли-Тимур тамагындагы безин тестирип кабылестен оьлип кетти эм ол зат савлай хан ордасын саьспеклетти. Тек бир аьдем, саьспеклендей бир зат та болмаганша юрди. Оны таныганлар ол не зат ойланатаганын билмеге каьрледилер, аман да онынъ ишиндегин билмеге кыйын эди. А онынъ, кыралдынъ куьшлилерининъ эм айтылган аьдемлерининъ бирисининъ юрегинде ханнынъ топырак болувы кайдай болса да сезимлер тувдыраягына шек йок эди. Тек мине ол, туьменши, Алтын Ордадынъ куьнбатар беттеги байтакларынынъ иеси, оьзининъ ишиндеги ойларын шырайы ман да, юриси мен де, соьзи мен де эш биревге де сездирмеди.

Ол, хан оьлгеннен сонъ уьш куьн кеткенде, орда орынласкан Сарай каласына етти. Сынъар бир ян саклавы ман келди. Ханнынъ ювык еткенлерин, бийкелерин коьрди, кайгыларын боьлди эм Уллы ханды кайтип коьмеклерининъ каьрин шекти.

Меньли-Тимурдынъ уьйкен улы Туды-Меньли такка олтырмага керек эди.

Уьйкен хан сав заманда, кыралда ханнынъ ярдамшысы эм онынъ буйрыкларын толтыратаганлардынъ бириншиси, туьменши Ногай эди. Шынъыз асылга йиен болган Ногай ханнан сонъ ордада экинши басшы эди. Ол ханга бойсынган болса да, хан Ногайдынъ колында

турган ерлерине артык карыспаган. Аьскери мен де, байлыгы ман да ханнан куьшли болса да, Ногай артыклыгын бир де сездирмеген. Йолы уьйкен ханды, хан деп сыйлап, айткан затын этип, онынъ уьшин янын бермеге де аьзир экенин коьрсетип турган.

Ордадагы тоьрелер, ханбийкелер, мырзалар Ногайды хан тукумнынъ тек йиени болып ханды оьзине тынълаттырып эм ханлыкта суьйген затын этип юргени уьшин суьйген йоклар. Суьймеселер де, оны коьргенлей, сусыннан коркып, юзине карамага баталмай, бел ийгенлер. Коьплер коркатаган эдилер Ногайдан эм суьймейтаганларын сездирмейтаган эдилер. Ханнынъ Ак-сарайында, бавлар ишинде орынласкан термелерде яшайтаганлар аьр заман сейирлери калып, сескенп, келген кисиди аьдем тувылды да, а кайдай ды бир эртегилерден шыккан дав келип, шурган коьтергендей коьретаган эдилер. Онынъ коьзге коьринис турмысы коьплердинъ апатларын кашырып, кевделерин калтыратып йиберген. Эм ол кеткеннен сонъ да, онынъ суслы суьлдери эслеринен таймай, куьлеткидей артларыннан калмаган.

Акыйкатлай да... Онынъ тек бир боьри терисиннен этилген тонынынъ оьзи де балдай таьтли яшавды коьрип, аьрувлик пен сарайда яшаган аьдемлерди тувыл да, кимди де коркыстпага боляк эди. Соқыр коьзин ябатаган кара байлавын шешпегендей, ол боьри тонын да уьстиннен туьсирмейтаган болган. Кой боьри ийсиннен корккандай, аьдемлер де туьменшиден коркып юргенлер. Онынъ, ушында коргайы болган алтын саплы камышысы, тоьресине де, ыргатына да карамай, аз аьдемге тийдиме, аз аьдемнинъ этлеринде кетпес тамгалар калдырдыма! Онынъ камышысы коьтерилген ерде тек бойсынув, коркув, тынълав болды. Ногай Шынъыз ханнынъ улы Жушидинъ кызыннан тувган болса да, Шынъыз асыллыларынынъ биревинде де калмаган бурынгы басшыдынъ касиети тек онада сакланган эди. Туьменши оьзи де дуныя енъуьвшиси Шынъыз курган йосыкларды сакламага шалысатаган эди.

Асабалардынъ ишинде энъ уьйкени болып такты оьзине Туды-Меньли алмага тийисли эди. Тек Туды-Меньли такты унамады, хан болгысы да келмеди.

— Меним басыма онадай зат ярамас!.. — деп яваплады басын ыслап, йыламсырап кыскаяклы давазлы яс солтан, оны дербишлер эм шаманлар арасында тапкан туьменшиге.

— Нур себуьвши! Сен, тек сен Уллы ханлыктынъ тагына олтырмага керексинъ!— деп туьменши ашувланганнан ким мен соьйлейтаганын да мутып, арслан давазы ман акырды эм сонынъ арасында касына ойнаклап келген шаманды камышысы ман тартты.

Шаман этине тийген камышыдан тыржайып турган еринде, шоршый берип, йыртык кийимлерине тагылган айванлардынъ тислерин, конъыравларын зынъырматып сылк-сылк этип куьледи. Аман да туьменшиден айырылмады, шоршып касына барып, колындагы кыткытлайтаган кара тавыкты аьрзекирсип тувра бетине тутты, онда туьменши оны камышы ман тагы да тартты. Шаман баягындай шоршып, куьлеп:

— Яс солтан ондай затка ярамайды. Онынъ басы баа, ол басын сакляяк болады. А соьлеги заман баалы басларды унамайтаган заман, айтканым тувра тувылма, хан-атам?! — дел ол тагы да бек сылкылдап куьледи, онынъ куьлкисине ерде олтырган шаманлар да, дербишлер де косылдылар эм олардынъ конъыравлары да зынъырдадылар.

Шаман ога «хан-атам» деп айтканы уьшин, Ногай куьлемсиреди. Ол шаманлар селекелеп соьйлейтаганларын билетаган эди, сонынъ уьшин уьндемеди. Туды-Меньлидинъ тувра коьзлерине карап:

— Нур себуьвши! Тилеймен... Сен муна обзинънинъ дербишлеринънен айырылмасынъ, коркпа. Мен обзим ислерди юргистеекпен, мен ак юрегим мен Уллы уьлистинъ куьлыгын этеегиме шекленме. Бийбий — ханымды да сага иершен этип берермен ... — деди Ногай.

— Йок, ол пишем болгысы келеди!— деди яс солтан, ойын ман, йыр ман ак-сарайда аьдемлердинъ эригин язатаган кыскаяклыдынъ атын эситип.

— Нур себуьвши! Ойнаклы, таьвке кыскаяклы ханга пише болмага ярамайды. А эгер сен таьж боьркти басынъа кийсенъ, алмасанъ да, ол сени мен ак-сарайда обзи яшар.

— О-о, яс солтан таъж боъркти, элбетте, киер, ол Бийбий-ханымды бек суйеди, — деп суййинишли даваз бан шаманлардынъ бириси яваплады.

Канзепирсип юретаган шаман колындагы тавыгы ман туьменшиди кушакламага шапты. Ашувланган туьменши деген куьшин салып камышысы ман онынъ бетине тартты. Шаман акырып, коьзлерин батлатып йыгылды эм ерде авнаклап баслады. Яс солтан касына шавып келип, оны тынышлатаяк болып сыйпады эм йыламага еткеннен эринлери мен йыбырдап:

— Мен таъж боъркти киермен, — деди.

— Сол керек эди де мага!— деп туьменши камышы ман авады тарсылдатып, боьри тоныннынъ этеклерин кенъ ййып, эсиктен шыкпага асыкты...

Соннан сонъ сегиз йыл кетти. Туьменшиди тагы да орда да коьрдилер. Заман туьменшиди картайтканы сезилди. Бакыр туьсли бети йылтыраган, онынъ уьсти тыртыклар ман сызыкланганлар, сынъар коьзининъ карамы куьнъиртленген, тек алдыга шыгып, турган иеги алдынгыша онынъ эш биревге тынъламага суймегенин, сом юрекли, ашувлы кылыгы акында билдирип туры. Аман да сынап билген аьдем тешкерип ога караса, кевдесине ябысканкыска мойыныннан онынъ кылыгына карсы, ишинде ясырынып турган саклыкты коьрмеге болаяк эди. Баягы камышы, баягы тон ханнынъ сарайынынъ боьлмелеринде тез-тез коьзге илиндилер. Сарайдынъ яшавшылары бу заманга аьруув яшавдан тагы да бек аьдуйвленгенлер, тагы да бек кенъбайсыганлар. Олар туьменшиди коьре калсалар, тап хан ман раскандай болып, белине шеким ийилип салам бередиленер, аманшылык сорайдылар.

Бир куьн ол тоныннынъ узын этеклери мен боьлмелердинъ тас ерининъ шанъын алып, бир ер де де токталмай, саламласатаганларга тигилип карап, тек бир хан анасынынъ савлыгын, аманшылыгын сорап эм соравы ман ким керегин, кимге келгенин билдирип, сарайдан шыгып каралдыдагы бавга кирди. Ол камышыдынъ сабы ман тоныннынъ этегине кагып, бир затка ашувланып барды. Узын, куба шепкен, белиндеги куьмис белбавына кылыш тагылган ян саклавы артыннан калмады. Олар

бавда орынласкан ак термединъ алдында токталдылар. Туьменши энъкейип термеге кирди.

Менъли-Тимурдынъ уйкен пишеси оьлген ханга бир неше ул тапкан болса да, эри сав заманда, аьр кеше ол хан орынга кыздай болып, ятатаган эди деп, яшавшыларынынъ араларында соьйлейтаган болган. Ол заманлар кеттилер. Эндиги ол тул хатын болып яшады. Аман да ханнынъ анасы болганнан себеп онынъ соьзи ордада юретаган эди. Эне сога туьменши келди...

Кыскаяклыдынъ аты Инжи-ханым эди. Инжи-ханым айлак йылы карап йолыкты туьменшиди. Келгенди тоьрге олтыртып, оьзи бир неше кабатлы даьрий шыбаларына, улпага коьмилгендей, оралып, тизине шоьнькип шинъ аяк пан толы кымызды сувсапка созды. Боьри тонын шешпей, тоьрде олтырган туьменши шинъ аякты алды. Ханбийке олтырган аьдемнинъ ян-ягына ястыклар салып, оьзи де тоьрдинъ бир шетине олтырды. Олтырып болып, ол сукланып туьменшиге карады. Онынъ кара уйкен коьзлери алдынгы йылтыравыгын йойганлар, алдын ярасыкландыратаган суьрме де эндиги ярдам этеалмады. Инжи-ханым элли ясына келген эди. Кара, койы шашлары тыртыклы манълайын япканлар эм оны аз-маз болса да ясартадылар. Бу оьктем кыскаяклы картайып бараятырман деп коркатаган эди. Оьлшемен сонъы заманларда картлыгы акында, озып кететаган яшав акында ойлар оны коймайтаган эдилер. Заман биршийге де карамай оьзиндикин алады... Суьт пен юылатаган онынъ бети сызыккланып, оьзи де юка, мамыктай юмсак болган, а иеги астындагы эти тап коькистинъ кекирдевигине усап салпыраган. Биялага карап алса, ол боьтен де бек кыйналатаган эди. Бияладан тайганлай, сарайдынъ яшавшылары айткандай, эгер экев бар болса бириси, эгер бирев болса ялгыз оьзи деген, биревге де оьзин кемситпейтаган аьлемет ярасык Инжи-ханым болады. Тек онынъ сыны, кевдеси яслык замандагы кебин йоймаган эм халк арасында Инжи-ханым, оьзине эс бердиреек болып, басын бурып оьзининъ белине карайтаган эди. А мине колларын ол кеспеге аьзир эди. Неге десень олардынъ тыртайып сызыккланганы эсли куьнлерининъ келгени акында айтып турылар. Эм ол затты

баа таслардан ясалган юзиклер де, алтын билезиклер де ясырып болмадылар. Куьннен-куьнге барган сайын ол оьзи-оьзиннен козгалатаган, аьдемлерге тез тутатаган шалт акылын тоьгерегиндеги аьдемлерине коьрсетти. Мине ол эри оьлгени сегизинши йыл, бир тойга, бир байрамга катнаспай, ялгыз яшады...

Ол уьстине коьк даьрий шыба кийген. Сол шыба ман орамга шыкса, онынъ узын этегин он эки кыз ыламага деп ясалган бавлардан коьтерип оны ман бирге шыгадылар. Басындагы онынъ бийик такыя боьрки ак тастар ман оралган. Соьле-аьле ол туьрли-туьрли туьслер мен йылтырайтаган коьк даьрийге коьмилип: бирерде коькирексип, бирерде сукланып, бирерде сейирсинип, туьрлише аьйлежисип туьменшиге карады. Тек бираздан ол туьменшидинъ соьзине кулак салды эм сол саьбатлей аьйлежисуьви юзиннен тайды. Ол эс берип тынълады. Кыскаяклыдынъ аьйлежисийтаганын туьменши онынъ бетиннен сезетаган эди. Сол затты Ногай сезетаганын Инжи-хан оьзи де билди, тек яшавда уьйренген касиетин коялмай, биле болса да, оны ман да уьйреншикли оьзин юргистетаган эди. Аман да муна йол юргистеалмады, онынъ коьзлери бирден мунъайып, соьйлейтаган кисиге тешкеруьвли карадылар.

— Сыйлы ханбийке! Мине сегиз йыл мен сенинъ эм улынънынъ ис юргистетаган колы болдым... Бизим ханларга дирек бол деп Саин-ханнынъ мага айткан соьзлерин канымды да, янымды да кызганмай, баьри куьшимди салып толтырып келеятырман. Сизге де, сизден алдын болган ханларга бергендей, янымды да, канымды да берекпен. Тек Алтын Ордадынъ ислери бардырылсын, данъкы оьссин ...

— О, аты уьйкен, карайман да меннен ярдам излейсинъ, — деп кыскаяклы соьзин боьлди.

— Тувра айтканынъ! Тек куры ярдам тувыл, оьзинъ изди де яманлыктан сакляк боламан. Инжи-ханым, сен билесинъ, сага да неше кере ашувун коьрсеткен сенинъ улынъ Толы-Бугы. Сап-сав болып такта олтырган тувган уьйкен кардашыннан ханлыкты алаяк болады ол...

— Аты уйкен, мине неше кере биз баягы соьзге кайтамыз. Меним уйкен улым авырыйды, тек ол бизим ярдамымыз бан Уллы уьлистинъ тагында олтырыл турган эди...

Туьменши «олтырып турган эди» дегенди эситип сескенип кетти.

— Сен келеектен бир сабат алдын, меним улым такты Толы-Бугы инисине берди. Мен де ол затка разылыгымды билдирдим, — деп ханбийке касындагына сынап карады.

— Кайтип?!— деп тутлыга берип екирди туьменши.

— Суьйтип, — деди Инжи-ханым азлана берип, куьлемсиреп, а оьзи ишиннен анадай каты аьдемди кутыгыннан шыгармага аз калганына суьйинип. — Эндиги меним экинши улым такты алды. Туды-Меньли такты оьзи унамады эм тагы да сол баягы дербишлерине тагылды.

— Ия, Кобк-иеси, Ер-иеси, Кобк-Танъри! Ия, ялгыз, сынъар Аллах, кудай! Кайдай куьнге биз еттик! — деп эски эм янъы кудайлардынъ атларын айтып оькинишли соьйленди туьменши.

Ханбийке сол айтылган соьзлердинъ маьнесине туьсинеек болып сынап кисиге карады эм: «Ашувланып айттыма яде сейири калдыма экен?» — деп ойланды. Тек туьменши эсин йьйды да ишиндегин ашпады, кыска акылы ханбийке ол янъы ханга карсы шыгар деп коркты.

Кене де ханбийке сегиз йьл ханлыкта ялгыз оьзи басшы болып турган Ногайга сосы хабар ярамаганын бек аьруув аньлап туры эди.

— Сыйлы, Инжи-ханым! Буьгуьн мен ордады калдырып оьзимнинъ уьлис ерлеримге кетемен. Крымдагы байтакларымнан суьык хабарлар келдилер. Бизге бойсынган калалар басларын коьтерип баслаганлар, — деди, давазын коьтере де тоьменлетип, Ногай.

— О, аты уйкен! Такка янъы олтырган яс хан сизге сенеди эм дем берерсиз деп те ойланады. А ол яс тувылым, билмей янъылыслар йибермеге де болаяк, деп ханбийке, туьменшидинъ ойы ман санасатаганын коьрсетеек болып, айтты.

— Яс солтан, эндиги ханымыз, тек мени мен тувыл да, оьзининъ тувган анасы ман да кенъесегине шекле-

немен, — деди Ногай эм кобз алдына Толы-Бугыдынъ суьлдери келди.

Толы-Бугы ога Саин-ханды эсине туьсиретаган эди.

Тамам Саин-ханнынъ бетиндей бети кара, кобь-кобмек ялынлы кобзлери. Тек сыпаты тувыл, сусы да, катылыгы да, соьгинип соьйлегени де ога усайды. Саин-хан туьменшидинъ эсинде ястан бербетин сакланып калган. Эм ол тек сондай болсам экен деп шалысатаган эди. Кайдай куьш пен суьйген, оьктемсиген болса Саин-хан ман, сол такым ол суьймейтаган эм коркатаган эди яс солтаннан.

— Аьше, — деп Инжи-ханым Ногай айткан соьзлерди ойланып карап айтты.

Кыскаяклы туьменшидинъ авызыннан шыккан соьзлерден коркты. Эм сол соьзлер онынъ юрегин авырттылар. Неге десенъ Ногай айткан затлар акыйкатлай да уьшин эдилер. Такка янъы олтырган ханнынъ каты эм шуьриш акылын Инжи-ханым оьзи де бек яхшы билетаган эди. Толы-Бугы атасы оьлгеннен бербетин такка олтырмага шалысып келеятыр. Ол ханлыкты колына алаяк уьшин бир заттан да коркпайтаган эди, кайдай да огырсызлык этпеге разы эди. Баьленше кайта анасына да оьлтиремен деп шапкан йоллары бар эди. Тек хан боламан деп алгасаган солтанды Ногай ыслап туратаган эди, эгер ол болмаган болса, ким биледи, Толы-Бугы анасына колын коьтерген де болар эди. Инжи-ханым хан аьелинде Ногайдай ярдамшысыз калай кыйын болаягын яне-соьле ойланды. Болса да Ногайды аьли бир зат пан да ордада калдырып болаяк тувыллыгын анълады. Неге десенъ, ханлар кайдай да болсын оларга карсы турганды мутпайтаганларын бек аьруьв билетаган эди. Бир заманларда Инжи-ханым оьзи де улына карсы шыккан эди эм эндигиси кайдай каза басына туьспеге болаягы акында ойланды. Ханбийке улынынъ юмсак соьйлевине алданып кеткенине оькинди. Улы хан болаяк уьшин аьйлежисип турганын, тек соьле туьсинди. Эндиги ол ордада онынъ соьзи юрмеегине шекленмеди эм намарт хан оны оьлген атасынынъ тул хатынлары яшайтаган уьйде тургыстпага болаягын анълап коркты эм юреги сызлап кетти.

Олар уьндемей, ойларга коьмилип олтырдылар. Туьменши ога сонъгы кере ойланмага амал берди эм яне не зат акында ханбийке ойланатаганын сезип, ишиннен кыскаяклыдынъ кыска акылын соькти. Ногай, кыскаяклыдынъ юзи мунъайганын коьрип, куьлемсиреди.

— Энди де Тохта бар, Мункединъ улы, ол сизге шынты дирек болмага болаяк... — деп акырын айтты Ногай.

Ханбийке айтылган соьзлерди туьсинип, басын коьтерип, туьменшидинъ шырайына карады. Эм онынъ коьз алдына, Менъли-Тимур коьрип унамаган, Мункединъ калдыклары келдилер. Олардынъ бириси ханлыкты колына алмага болаягы кыскаяклыды ашувландырды. Аман да соьлеги алинде онынъ эрине яв болганлардынъ балалары да хан болганы колай экенин ойланып, савлай ашуву кетип, ол тек оьзин шуьшледи. Ол соьле туьменши янъгы ханды явлайтаганын шакпага да болаяк эди, аман да ондай абыты яшавында бир затта — туьрлендирмеегин анълап, уьмитсизленип, Ногайга сенимли карады.

— Сизге тыньшлык эм рахатлык! — деп Ногай боьри тонынынъ этегин коьтерип ханбийкединъ ак термесиннен шыкты.

Уллы ханнынъ аксарайында ягылган шыраклардан шыгатаган ярык эм той этетаганлардынъ кувнаклы давазлары тоьгерекке яйыладылар.

Ногай саклавы ман атларга минип куьнбатар бетке, каранъа бийлеген данъылга кетти. Артта ети юз мешитли, шав-шувлы Сарай каласы калды. Атлылар уьйкен калады ярыкландыратаган затларга басларын бура берип эрек кеттилер. Каранъыда мешитлердинъ суьлдерлери коьпке дейим оларга коьринип бардылар. Авыстырмага атлар йок эдилер, тек туьн ортасында олар биринши керван - сарайга етип, онда астындагы атларды авыстырып йолларын узайтаяк эдилер. Карт Урлык, сенимли саклавы, йол коьрсетип алдыда барды...

Бираз заман кетти...Йолдынъ онъ ягында да, сол ягында да, кабырлар коьриндилер. Ер тоьбешиклерге суьнъгилердинъ узын саплары кадалганлар, оларга туьрли туьсли кумаш кесеклери байланганлар, олардынъ арасында бай кабырлар да коьринедилер: уьйкен тоь-

белерде доьрткил этилип каланган мезарлар яде тастан келбакланган бабалардынъ сынлары олтыртылганлар. Кабырлардынъ артында теп-тегис шоьл. Оны мынълаган йылкы ман кой отарлар таптап тегис эткенлер. Шоьлдинъ ойпаты да, кыры да коьринмейди. Алыста, коьк пен ер биригетаяган якларда денъиздинъ толкынындай боз туьсли йылкылар ман топарласкан кой отарлар уьй-мелеклеседилер. Аьли уьйле ийги кесек кыйылган эди.

Атлылардынъ бетлерин ашшы, исси ел ялайды: Атлы аьскерлердинъ артларынан арбалар барадылар. Арбалардынъ уьстинде курылган шатырлар алдыдагы атлар коьтерген шанъды ютадылар.

Уьстинде — боьри терисиннен тон, басында — кундыз боьрк, белине кылыш тагылган атлы аьскер куьптинъ алдында барады. Атлыдынъ тувра кевдеси мен бириккен мойыны коьринмейди, оьзи де ол ат белинде онъ ийнин алдыга берип сак болып олтырган. Онынъ онъ коьзи кара байлав ман байланган, бети бакыр туьсленип йылтырайды. Атлыдынъ артынан аьскерлер уьшер сыдыра-сыдыра болып, тизилисип, енъил елис пен барадылар. Аьр сыдырадынъ аралары суьнъги сабыннынъ узынлыгы такым эм бирев де алдыга шыкпайды, артта да калмайды. Атлар, иелерин тынълап, бир терис абыт этпейдилер. Атлардынъ тершиккенлериннен олардынъ арганлары эм йол узак болганы сезиледи.

Алдыдагы атлы билегине илинген камышысы ман колын коьтерип аьскерлерди токтатты. Арбалар беттен эки атлы ол бетке асыкты.

— Урлык, аьскерди сен юргистерсинъ! — деп колын коьтерген атлы еткенлердинъ биревине буйырык берди эм йийрен туьсли атын бурып, камышысы ман онынъ белине тийип тизилген аьскерлердинъ аьр бирисининъ бетине карап артка кетти.

Алты ат егилген шатырлы арбага еткенлей, ол тувра аттынъ уьстиннен арбага тоьселген такталарга минип, шатырга кирди. Баска бир саклавы йийреннинъ тизгинин алып оьз атынынъ иерининъ канжыгасына байлады.

Аьскер куьби тагы да йол алды.

Аксамда олар уьйкен сувдынъ ягасында эдилер. Астына тоьселген такталары ман ак кийизли шатырды

Оба-тоьбединъ басына олтырттылар. Туьменши шатырдан тез-тез кирип-шыгып, аясын манълайына салып, сынъар бир коьзи мен алыска карайды. Онынъ биревди карайтаганы сезиледи. Аман да ол саклаган затын коьрмей, тагы да шатырдынъ ишине киреди. Тоьбединъ тоьгерегине тоьгилип аьскерлер орынласканлар. Олар от ягып, казан илип, ишине эт, туй салып ас асадылар.

Туьменши шатырда ялгыз олтыры. Ол бир де сакламага суьймейтаган эди, боьтен де сондай вакытларда касында аьдем болганын унамайтаган эди, соьле де ол ялгыз эди. Тонынынъ алды ашык, коькирегинде биткен яралардынъ ызлары коьринедилер. Ол коьзин юмып, ойга коьмиледи.

Басын ийип кирген Урлык онынъ ойларын боьлди.

— Аты уйкен! Тохтадан явап келди, — деп Урлык, иесининъ карама ман распага коркып, оьзининъ этиклерине карады.

— Кирсин... — деди бираз ойланып Ногай.

Савыт-садакларын занъырдагып шатырга элши киси кирди эм тизине шоьнькип, басын ерге тийгистти. Кисидинъ аркасындагы куьбеси кара сактыян ман куьпленген, басындагы калкан боьркине кара канат беркитилген. Ол затлар элши аьдемнинъ белгилери эдилер.

— Ием меним!.. — деди билдируьвши басын коьтермей.

— Тур! — деди Ногай.

— Элши турды.

— Меним тоьрем сизге билдиреди, — деп соьзин баслады киси. — Эртен куьслыкка ол Оба-тоьбеге етисеек... — деди дирилдеген давазы ман. ол тагы да туьменшиди мактаяк соьзлер косяк болды, аман да оьзин мактаганды яратпайтаган туьменши суьлы каравы ман оны токтатты.

— Баска косяк затынъ болмаса, йорык йоьне! — деп Ногай бакырып айтты.

— Аьше, — деп билдируьвши энъкейип, арты ман коьгалып, шатырдан шыкты.

Туьменши ялгыз калды. Ол шатырдынъ ишинде бираз юрип, шатырдынъ терезе тесигине келип, кийиз туткышын ашып куьнъиртленген коькке, кешки уйкысына аьзирленген шоьлликке карады. Аьскерлер казан асып

от яккан ерлерден куыйик нйис онынъ бурнына сокты эм аьскершилердинъ давыслары кулагына еттилер. Сувдынъ ягасында кисенли болып отлайтаган атлар коьриндилер. Оларга бир кесек заман карап болып, ол карамын Эдил сувда токтатты. Эдилдинъ кенъ, коьп, толкынсыз сувы тынып агады. Эдил, яшавында коьрген коьп баска сувларды, туьменшидинъ эсине туьсирди. Эм элбетте Терек сувдагы согыс та коьз алдына келди. Сол согыста ол, Ногай, коьзин йойган эди. Ярасы янъырганда, бетининъ онъ ягы сызлап авыртты...

Янатаган шам агашты ыслап шатырга Урлык кирди. Туьменши кийиз туткышты туьсирип, кирген киси бетке бурылды. Урлык колындагы шам агаштынъ оты ман шатырдынъ доьрт муьйисинде илинген балшыктан ясалган шыраклардынъ майын якты. Шатырдынъ иши ярыкланды. Ногайдынъ бакыр туьсли бети ярыктан тагы да бек йылтырады, Эм ол басындагы боьркин шешип, кетерилген басынынъ тоьбесиннен салпырайтаган кекел шашын касып, танавларын коьптирип, олтырды.

— Уллы хан Толы-Бугы биз токтаган тоьбеден он шакырым ерде конган! — деп Урлык, колындагы шам агаштынъ янатаган отын авызы ман уьрип соьндирди.

Туьменши саклавы айтканына басын ийип, уьндемей олтырып, тешкерип:

— Эртенъликке дейим саклайык. Уьйкен ислерди эрте баслап эрте кутылсанъ аьруув, — деди ол эм ойланып косты; — Урлык, кымыз аькелеш мага! Авызым курып туры...

Урлык шыгып ез аяк пан кымыз аькелди, Туьменши кымызды асыкпай ишти, ишип болып аяктынъ тысын обьип кайтарды.

— Куьзетшилерди салып шык! — деп Ногай Урлыкка буйырык берип, оны йиберди.

Урлык, куьзетшилерди салып болып, тагы да шатырга кайтты. Ногай уьндемей, саклавы кайтканына эс бермей, бир ерде карамын токтатып олтырды. Урлык та тыныклыкты бузбай, турган еринде катып, иесининъ буйырыкларын саклады. Ногай саклавы бетке бурылып:

— Мен аьли Эдилге карап, баягы Терек сувда озган согысты эске алдым. Кайтип сол согыстан мени шыгарганынъды кайтаралап айташ... — деди.

Урлык басын тоьмен салып, акылын йыйып, бир неше кере айткан затын кайтаралап айтпага аьзирленди. Эм ол иеси, хабарласпага суййип, сол затты айт деп тилейтаганын билди. Окын-окында Ногай саклавшысына сол заттан баслатып, оннан сонъ баска затлар акында да хабарласатаган эди. Урлык авызын тек ашатаган эди, а Ногай оззининъ ойлары, уьмитлерин тоьгинип айтатан эди. Сол заманда саклавы уьндемей иеси айтканларды тынълайды, соравларына явап береди. Сонадай хабарласуудан сонъ олар экевлери де бир-бириннен арадылар эм янъыдан олтырып соьйлесеек уьшин коьп заман кеткени оларга керегеди. А булай яшавда Ногай аз соьйлейтаган киси эди. Ол эсли болганы уьшин эм ордада туткан орыны себепли оззин соьзгер этип коьрсеткиси келмейтаган эди. Тек сонъгы заманда ога яде картлык еткени уьшинме, яде баска бир зат уьшинме, яшав акында ойлар коьп келедилер. Эм ол сол ойларын Урлыкка тоьгинеди. Яслык шагында Ногай ондай тувыл эди. Соьзге шебер, уста, соьйлемеге де суйьетаган эди. Оззининъ шешенлигин аьскер куьптинъ алдында коьрсеткени аз деп, орда да йыйылган тоьрелердинъ, мырзалардынъ алдыларында соьз алып эм сол усталыгы ман, йигерлиги мен ханнынъ оззине де ярайтаган эди. Бирерде колына кылкобыз алып, ханга йыр багыслап йырлайтаган эди. Бобген де ол тыс кыраллардан келген араплар ман, иудлер мен, румлар ман соьйлесип, олардынъ эллериндеги яшавларын билмеге, олар ман дин акында эриспеге суйьетаган эди. Тек эсли болганда, онынъ данъкы кыралда айтылганда, онда сол акылы койылды, ойланганын ишинде ыслатпага яшав уьйретти.

Урлык оззининъ шынты сенимлигин сол Теректеги Хулагадынъ¹ аьскери мен согыста коьрсетти. Сол согыста туьменши, булай аьскершидей болып, кылышын коьтерип, явга шапты. Сол йигитлиги мен аьскерлердинъ юреклерин коьтерди. Тек оззи саплы суйьыги ушып бетине тийгеннен аттан тымалап туьсти. Урлык, оззининъ яны уьшин коркпай, яраланган Ногайды согыс даладан коьтерип шыгарды...

¹ Хулагадынъ — Хулага — Ирандагы Шынъыз асыллы хан.

Собле Урлык, сол затты хабарламага суьймей, ундемей ойланып турды. Ол, Ногайга эртенги куьннинь уьйкен маьнеси барын билип, сонынь уьшин хабарлары узакка созылып туьменшиди тыншайдыртпас деп коркып, соьзди басламады. Экиншилей де, ол Ногайдынь эртеньги куьни уьшин айлак та юреги кыйналатаганын сезип, баска хабарлар ман алдандыргысы да келмеди.

Ногай да сол сабат Урлык соьйлегиси келмейтаганын сезди эм ундемеди.

Урлык калын юнли терилерди ерге тоьсеп шатырдан шыкты. Туьменши тонды уьстиннен шешип терилерге ятты эм уьстине баягы тонын япты. Ол коьзин ябыш коьпке дейим уйкламады.

Бос термеде, шатырда ол ялгыз конса, бир вакытларда оьзи де аньламаган бир заттан яны шыгып коркатаган эди. Аьли де солай болды. Ол оьзин япа-ялгыз каьрип, кишкей аянсыз баладай сезип кыйналды. Оны билгенлер, бу аьдем бир заттан коркады деп эситселер, ьйнанмас эдилер. Собле де ол не заттан, кайдай кара куьштен коркатаганын оьзи де аньламай ятты. Бу дуныяга кайдай болып яратылганын да мутып, коьзин ашпага да коркып бирев оны бугындырмага келетагандай да ойланып, ол тоннынь ишине коьмиле берди, апаты коьгере де кетип, аьр бир сеске кулак салды. Бир янбасыннан баска янбасына авдарылып, тонга ябысып терледи. Суьйтип бир кесек заман озганда ол, яшавында болган затларды эсине туьсирип, оьзине тынышлык тапты. Яны тыншайды, каты соккан юреги согувын тоьменлетти. Яшавында болган затлар, толкынлы туманга усап, коьз алдына Берке-ханнынь суьлдери де келди, Берке-хан Саин-ханнан сонь оны, Ногайды, йьылы коьрип, ордада басын билетаган экинши хан эди. Собле-аьле ога оьлеятырган Берке-хан коьринди. Уьйкен, ялпак, сары бетли, сийрек сакаллы, шашлары кулагынынь уьстиннен артка таралганлар, бир кулагында алтын сырға эм оьзи тынган давазы ман эринлерин йьыбырдатады:

«Сен, Ногай, Уллы уьлисте Джиганхир баслаган исти юргистпеге ялгыз каласынь. Ханлардынь каны осалланган. Олар куьн туватаган яклардан алып келген кайратлыкты, йигитликти йойганлар. Тек ханларда

Шынъыз калдырган бойсындыртувды, коркытувды осалландырмага ярамайды. Сенде Джиганхирдинъ, онынъ улы Жушидинъ каны агады. Сол канынъ бу дуниямызда куьннен-куьнге аьдемлер арасында куьшленетаган кенъ-байлык пан, сабырлык пан аьлекленмеген. Сен Джиганхир калдырган кыралда меннен сонъ болаяк ханларда озинъ куьлетки болып Куьлетки дунияга кеткишей етекши болып турааксынъ. Тек ата-бабалар юргисткен йосыкты мутпа, эгер сол аьдет мутылса, уллы Джиганхир эткен истинъ сонъгы келеек, юз алпыс кесектен шоьмишлеп йыйылган кырал, шашылаяк. Эм сонъалыкта бу дуния ханлар эткен оьктем ислерди мутаяк. Соны эсинъде тургыст, ханлыктынъ ерлерин кенъейт эм беркит!»

Туьменши ханнынъ эстелигин эсинде аьруув саклайтаган эди эм онынъ оьсиетин берк тутатаган эди. Ногай оьзи де ханлыкты колына алмага болаяк эди, неге десенъ куьши хандыкыннан да коьп эди, тек Беркединъ соьзлери ога сол абытты эттирмедилер. А эртен ол сол затты бузбага керек болды. Уллы уьлистинъ хайыры уьшин бузбага керек болды. Яс хан басшылыкты кыралда тийисли юргисталмайды, онадай юргистуьвдинъ сонъалыгында ханлык осалланмага болаягын Ногай сезетаган эди. Тек ол орда ман коьтерилген хан болмага керек деген Беркединъ оьсиетин тутып, Толы Бугыды ханлыктан тайгысталмады. Аман да Ногай Толы-Бугыдынъ басшылыгы коьпке дейим соьзылаягын да аькис коьрди. Неге десенъ ханнынъ аьр бир баска кыралларга шапкынлыклары пайдасыз кутылып турдылар, байып кеткен, куьшленген мырзалар ханды тынъламай басладылар, а хан оьзи коьп билген Ногайды мисетке алмады.

Ногай уйклаялмай кыйналып турды. Домбырадынъ зынъырдаган сеси, йырдынъ анъы эм тынълайтаганлардынъ йырды ярататаган давазлары тыстан эситилдилер. Йыр кутылганда, давазлар койылдылар, шатырды тыныклык бийледи. Ногай шатырдынъ эсигинде турган эки саклавдынъ соьйлесетаганларын эситти. Туьменши оларга уьйренген эди эм олардынъ кешки хабарласууларына бир зат та айтпайтаган эди. Ол, кара халктынъ соьзнне сукланып, уйклап кететаган эди.

Маштак, тоьгерек бетли, батлак коьзли Алдан йолдасына бир затлар хабарлайды. йолдасы Туган, авызыннан бир соьз де шыгармай, тынълайды, а Алданга тынълайтаганы-тынъламайтаганы дел хайыр болып, ол обзининъ хабарын бардырады. Ялпак бетли Туган Алдандай болып соьзгер тувыл эди, ол уьндемес, шырайына мунъайлык энген аьдем эди. Туганнынъ бетинде куьлки бек сийрек коьринетаган эди, а Алдан обзи-обзин соьйлеп кувандыратаган киси эди. Соьле-аьле де Алдан бир куьлкили хабар айтып туры.

— ...Бурын-бурын бир бай болмаган манап¹ бизим авылда яшаган. Кызыл сакал Шынъыздынъ келуьвиннен алдын яшаган сол манап. Сол заманда кый авдарсанъ, кыпшак шыгар деп айтканлар, сол такым коьп кыпшак болган. Бизим манап та кыпшак эди. Онынъ доьрт пише-си болган. Бир куьн пишелер йыйылысып байы кимди бек суьеди деп шар бузып бир-бирлери мен урсысадылар. Уьйкен пише-си: «Мени суьеди, неге десенъ мен уьйкен-мен, меним балаларым ата юртта калаяклар», — дейди. Экиншиси: «Мени, — дейди, — неге десенъ мен асыл тукымнанман». Уьшиншиси: «Мени, — дейди, — неге десенъ савлай уьй куллыкты мен юргистемен». Кишкейи: «Мени, неге десенъ ишинъизде мен энъ яспан, суьйдимлимен», — дейди. Эриседилер олар эм бир де маьнесине шыгаялмайдылар. Эм олар манаптынъ обзиннен сора-як болдылар. Савлайы да йыйылысып олар эрине бардылар. Бакырысып, кышкырысып, йылап, эр кисиден сорадылар. Манап оларга уьндемей карады: ол кайтип яваплайгын билмей эди. Неге десенъ пишелердинъ аьр кайсысы уьйде керек эди. Биревди бек суьемен десе, аьелде тынышлык бузыла-як, куьнлев басланаяк, бир-бирлерине яманлык сагынаяклар. Сол заманда манап кыскаяклыларынынъ соьзлерин токтатып: «Хатынлар, эртенъ мен базарга бараякпан, сонда мен бир коьк мойшак аларман, эне кимге соны берсем, соны бек суьетаганымды анъларсыз. Тек мойшакты алган баска биревге мактанып айтпасын», — деп айтты. «Аьруьв», — деп пишелер де разы болдылар.

¹ Манап — феодал.

Эртеси куьн манап базарга барып бир мойшак тувыл, доьрт мойшак сатып алады. Пишелер шыдаялмай байын саклай эдилер. Манап келип, аьр бир пишесине айырым кирип: «Хатыным, мине сага коьк мойшак, мен сени калганлардан артык суюмен, тек сен мойшакты биревге де коьрсетпей шыбадынъ ишиннен омыравына тик», дейди. Доьрт пише де авызларын кымыш разы болдылар эм ишлериннен, байым мени артык суюеди деп, оьктемсип юрдилер. Баьри аьдемлерге де аьжел келеди де эм бир зат та ясыртын калып болмайды. Суьйтип манап та оьледи. Доьрт пише сыйт этедилер, йылап бозлайдылар: «Бай-вай! вай-бай! Кайтип сен мени муна сувык уьйде калдыргансынъ. Кайтип сенсиз мен яшаякпан. Оьзинъ айткасынъ да баскалардан артык суюмен деп, коьк мойшакты да бергенсинъ, соьлеге дейим оны эстелик этип саклайман...» Сондай соьзлерди пишелер, бир-бириннен эситкенде, сейирлери калдылар. Олар кайгыды да мутып бир-бирине оьтирикти айтасынъ деп эристилер. Тек аьр бириси де койныннан шыгарып коьк мойшакты коьрсеткенде авызларын кымдылар. Байлары акыллы эм кылыплы болганын билдилер...

Алдан, хабарын айтып кутылып, Туганга карады. Туган уьндемей турды. Хабаршы онынъ уьндемейтаганын коьрип, оьзининъ тизине аясы ман шалп этип согып, сыкылдап куьледи.

Ногай да, хабарды тынълап, ишиннен куьледи.

Тоьгеректи тыныклык бийледи. Кешки сувыклык шатырга кирип баслады. Ногай тонъып, уьстине ябылган тонына орана берип, авдарылды. Тыныклыкты Алданнынъ курылдавы бузды. Ногай ялгыз Туган оьзи кеше уьйкламай шатырды саклайтаганын билетаган эди. Тек бир кайта Ногай Туган оьзининъ акында хабарлаганын эситип калды.

Конъысы мырза шапкынлык этип Туган яшаган авылды тонаган эди. Савлай, авылшыларды, олардынъ ишинде Туганнынъ анасын да, ага-инилерин де ол есирликке алган эди. Туганнынъ атасы душпанлардынъ биревлери камышы ман тийгенде, шыдаялмай сол корлайтаганга пышак сукты. Мырза оны билип, уллары карап

турганлай, аталарынынъ коьзлерин шыгарып аьдем йок данъылга аькетип сынъар оьзин калдырды.

Туганнынъ яшавы Ногайга оьзининъ яшавыннан бир кесек затлар эске алдыртты. Ол да сага усап атасын йойган эди эм сонынъ уьшин Туганды аяп та алатаган эди. Тамам суьйтип Ногайдынъ кардаш-кавымы есирликке туьсип оьлтирилген эдилер. Сол зат болатагап заманда Ногай кишкей бала эди.

Ногайдынъ атасы мангыт ханлардынъ тукумларыннан эди. Атасы оьлгенде аны асыравга анасынынъ кардашлары алган эдилер. Анасынынъ атасы Жуцидинъ калдыклары ханлыкты юргистетаган эдилер. Ногайды хан тукумы асырады. Хан тукумынынъ балаларында болгандай онда да аталыгы болды. Аталык яс берк болсын, ийттей шыдамлы болсын, деп, бабаларынынъ аьдетинше, балага анъ ийттинъ суьтин эмдирди эм соннан себеп анъ ийтлердинъ бир тукумынынъ атын атады. Кишкейлей оны аьскершиге керек туьрли-туьрли оьнерлерге уьйретти аталыгы. Аьр-бир байрам сайын яслар ара озатаган сынасларга оны шыгарды. Ногай сол сынасларда аттан бир де йыгылмай енъуьвши болатаган эди. Тири болып оьсти. Яшавга ьйнанувы, сенуьви юрекке сыймай юрди. Хан тукумы эркелетип оьстиргеннен себеп, онынъ бир кыйланмай хан ордасынынъ йыйыныларында кылкобызда ойнайтганын эм йырлайтаганын коьрмеге болды. Эркин кустай елпилдеп оьсти. А он сегиз ясына толганда атасын оьлтирген Орканды оьлтирип эм уьш юз термесин ягып оьшин алды. Орканнынъ ясак аьдемлерин савлай уьлислерге шашып сатты...

А соьле ол алпыска толган эди□ Эм алдынгы яшавга сенуьви оннан тайып баслады. Ол оьзининъ яшавына караганда, алдын тешкермей айтатаган такпактынъ соьзлерине яшавы усап кететаганын ок сезди.

Не зат уьшин яшагаман? Неге яшав берилген? Эм суьйтип оьзи-оьзиннен сорап, яшавын мунълы саклавдынъ каьрип атасынынъ яшавы ман тенълестирди ол. «Кайдай мырадым толды, не затка келдим?» — деген соравлар оны кыйнадылар. Юзлер, мынълар аьдем оьлтирди ол яшавында. Бирев де янын тыныш бермеди. Аьр кимге де

яшав таьтли коьринди... Авырув баска темир таяк пан сок-
кандай этип, ога бир ой келди. Йок яшавдынъ аргы ягы.
Куьлетки дуныя йок деген ой келди. Эм яшавга тоймаган
онынъ яны сол заттан кыйналды эм онынъ юрегин ашув-
га, обкинишке толтырды. Ах, анда да яшамага болатан
болса... Баьри зат та бос! Ол, кыралдынъ куьшлилиги уь-
шин, ханлар туьзген шартларды саклав уьшин яшады, эм
оьзи коьп кудайы болган эски Таьнъри динге де, сынъар
бир кудай Алла болган янъы динге де ыйнанып турды.
Бир де оьлип кетпеге болаягы акында ол ойланмады.
Эндигиси сол куьлетки дуныясы яде Ахыреттинъ оьзи
бар болса да, аьдемлердинъ муна дуныядан кеткилери
келмейтаганын коьрип, муна яшавдан онда колай болмас
экенлигине ол шекленмеди. Сынъар бир Аллага ыйнан-
дыратаган янъы дин куьлетки дуныя бар деген Таьнъри
мен коьтере де келиспейди. Эски дин аьдем кайтип
яшавында яшаган болса, суьйтип куьлетки Дуныяда да
яшаяк дейди, а янъы дин ийги аьдемге еннет, куьнали
аьдемге яханем аьзирлейди. Эки дин бир-бири мен эш
сыйыспайды, бир-бири мен куьреседи, ол аз деп, янъы
диннинъ оьзининъ ишинде де келиспейтаган затлар бар,
суьйтип суннетлер шейитлерди коьтере де унамайдылар,
Хулагадынъ патшалыгы баска мусылман кыраллар ман
кавга этип баслаганы сол затка шаат болады. Бас деп
эки динге де шекленгенде, Ногайдынъ ашувы ишине
сыймады. Крым калалардынъ бирисининъ яшавшылары
ога бойсынгысы келмей, басларын коьтергенлеринде,
ол оларды каты язады. Сол заманда, ол, аьр бир аьдем
кайтип яшавдан кеткиси келмейтаганын коьрип, бирин-
ши кере шекленди эм кутыгыннан шыгып:

— Бу явур каладынъ яшавшыларынынъ бирисин де
калдырмай оьлтиринъиз! — деп буйырык берди.

Эртеси куьн мынълап язаланып оьлтирилгенлерди
коьрип, сейирсинди. Тек туьнегуьнде сатув этип, йыр
йырлап, ас ашап, юзим оьстирип, бала асырап яшаган
аьдемлер, буьгуьн сал эт болып ятатаганларына аьжейип-
синди. «Мине савлай яшав!» — деди сол заманда Ногай,
Шынгыз тукымнынъ асыравы болып оьскен аьдем. Куьн
туватаган кырлар беттинъ аьдемлерининъ каны онынъ

тамырларында ага эди. Ол аяв деген затты билмеген, куьнтувардан куьнбатарга дейим баска халкларды яв деп санап эм коьтересин де, азына да, коьбине де карамай, оьлтirmeге керек деп ойлаган. Эм оьзи юрген ерде тек бойсынувды, коркувды калдырмага керек деп билген аьдем. Оьзи де аьжелсиз аьдем тувыл экенин аньлап, сейири калды. Тамам суьйтип бурынгы бабасы Шынгыздынъ да сейири калган эди. Эм сол заманда бабасы сол заттынъ маьнесине шыгаяк болып, Чань-Чунь атлы даос манакты шақырткан эди. «Яшавды созбага затлар бар, тек аьжелден бир дарман да йок», — деп ога манак явап берген.

Ногайдынъ ашувы бираздан таркады. Эм ол коьпке дейим куьнаьли экенлигине кыйналды. Эндигиси савлай Дуныяда болатаган затларга карайтаган Таьньри-кудайга ыйнанмай, сынъар бир кудай Аллага ыйнанып баслады. Калаларда юзлеген мешитлер салып, ислам диншилерди байлык пан савгалап, мусылманлык тутатаган Мисир патшалыктынъ солтаны ман дослык курып, Аллага ярамага шалысты. Тек ана ой бир соьнип, бир янып басыннан кетпеди... Не затка ыйнанаягын билмейтаган ой...

«Кув шоьлде калган сокыр», — деп Ногай, бир заманда Тутаннынъ авызыннан шыккан соьзлерди, эринлери мен йыбырдады.

«А мен, мен яшавда сокыр, каьрип тувылманма?» деп оьзи оьзиннен сорап, туьменши соьзиннен оьзи сескенди. Айтканын мутаяк болып, тонына орала берип, бир неше кере авдарылды. Тек муталмады. Сол соьзлерди мутаяк уьшин яшавыннан бир куваньшлы, суьйинишли затты зор ман эсине туьсирмеге шалысты. Саин-хан куьнбатардагы кыраларга еткенде эм шаманлар биз Куьлетки дуныяга еткенмиз дегенде, Саин-Хан сыйлы тоьрелер йыйылган ордасында Ногайдынъ йигитлиги уьшин ога халк арасында Ногайга эндиден арбатын Иесу-Ногай¹ деп аталсын деп ат берди. Ана басындагы ойды мутаяк уьшин ол сосы зат-

¹ Иесу — Иесугай деп Шынгыз-ханнынъ атасына айтканлар.

ты зор ман эсине туьсирмеге шалысты. Тек... «А мен сосы яшавда соқыр, каьрип туьылманма? — деп эринлерининь йыбырдавы токтамады. Уйклаган аьдемнинь авызына йылан киргендей, басына кирген сосы соьзлер де артына шыкпадылар. Ол, соқыр коьзин япкан байлавды шешип, бетин бармаклары ман уйкалады, эм тез арадан обьзининь уйкап кеткенин билмей калды.

Таньда уянды. Турып, тонды ийнине салып, ша-тырдан шыкты. Колларына саплы суьнъгилер ыслаган саклавлар уьндемей турагалып туры эдилер. Ногай, саклавлардынъ кеше соьйлейтаган соьзлерин эсине салып, бас деп маштак бойлы, тоьгерек бетли Алданга карамын бурды. Туьменшидинъ карамын сезген Алдан, коькирегин алдыга шыгарып, коьзлерин батлатты. Саклавларды Ногай оьзи айырып, сайлайтаган эди. Баска туьменшилердей ол саклавларды тоьрелердинъ улларынан сайламайтаган эди. Неге десенъ тоьрелердинъ балалары ишинде мазаллы, сенимли, шыдамлы, аьдем таппага бек кыйын экенин билетаган эди. Кара халктынъ арасынан шыдамлы, йигерли, сенимли йигитлер шыгатаганын боьтен де баска халктан болса ийтинъе сенгендей сенмеге боляк экенлигин, Ногай билетаган эди □ Сонынъ уьшин де онынъ саклавлары — коьбинше кыпшаклар, аланлар, орыслар, балахлар эдилер. Алдан ман Туган да кыпшаклар болганлар. Ногай, Алданнынъ ойсыз шырайына карап, куьлемсиреди, а оннан сонъ карамын ялпак, караборан бетли Туганга бурды. Туганнынъ сийрек кирпикли, кысык коьзлерининъ карамы мунълы эм суьык эди. «Ол караманълай коьзи тесилмеген болса да, муна яшавда соқыр атасыннан да соқыр!» — деп ойла-нып, туьменши эрек тайды.

Тоьменде, тоьбединъ тоьгерегинде, соьнген отлардынъ касларында, аьскершилер уйкалдылар. Куьнтувар кызарып баслаган куьл туьсли коькте юлдызлар аьли де йылтырайдылар. Суьт туьсли ай, сынган ярти шынъ тепшектей, ер уьстинде илинип туры. Енъил ел эседи, эректен атлардынъ кисиневи эситиледи. йылкыдынъ янында, янмай туьтини шыгып турган оттынъ тоьгерегинде куьзетшилердинъ суьлдерлери коьринедилер. Ногай, артында абытлар эситип, бурылды. Тоьбеге

асыкпай Урлык коьтерилеятыр эди. Ногай, ян саклавына тешкерип карап, Урлыктынъ картайганын коьрип, ян саклавга тувыл да сарай ыргатшыга яраяк ол энди деп ойланды. Туьменшиге тускаланып йиберилген саплы суьнгилерге оьзининъ коькирегин тутып, иесин аьжелден неше бир кере саклаган Урлык эди ол. Тек онынъ сондай берклиги саклавшыдынъ оьзине де, туьменшиге де яшавды калдырды. Соьле болса, тири болып коьринсе де, шал баслы Урлык, сокыр ийт койшыга ярдамшы болмага ярамагандай, ол да саклавга келиспейтаган эди. Урлыктынъ тувган ерлери – Кавказ тавлар ол, кишкей бала болып, есирликке туьседи, оннан бир кыпшак бай оны сатып алады, ол онынъ колында кул болып оьседи. Кулдынъ куьни каранъа дегенге усап, ол кишкейиннен алып коьрмегени калмады. Яланъаш та болды, аш та юрди. Бай йийтаган затлардан бир зат калып олтырса, сога курсагын тойгыстты. Йитлерге кемирмеге тасланган суьеклерди де олардан тартып алып еди. Йитлер мен ийтше ырылдасып, олардан суьеклерди тартып алаятырганда, оны биринши кере Ногай коьрип, муна йигиттен сенимли бирев де болмас деп байдан кулды алды. Эм онынъ ойы дурыс болып шыкты. Иесининъ яшавы, оьзининъ яшавындай баа коьрди Урлык. Ол иесиннен бир де айырылмады. Аьр затка тынълады, аьр буйырыгын толтырды, уьйкен шапкынлыкларда аьскерди де юргистти. Аман да, иеси мен сондай ювыклыгы болса да, онынъ юрты да, байлыгы да, пишеси де болмады. Уьлис ерде туьменшидинъ сарайы, узакка созылатаган шапкынлыкларда болса, ашык коьк яде иесининъ шатыры ога уьй болды. Урлык иесининъ аьр бир адымын, аьр бир карамын, кайтип тыныс алатаганын билетаган эди эм иесин иш коьрип, суьетаган эди. Ногай да саклавын нызамы уьшин иш коьретаган эди. Урлык тойларда, байрамларда, оьзге куллардай болып курсагын толтырмага асыгатаганлардан тувыл эди. Иесине бир де терис соьз айтпаган эм онынъ кылыкларына да разы тувыл экенлигин биревге де билдирмеген. Согысларда да дели бастай янып, иеси барын мутып, явга шаппайтаган эди. Коркув дегеннинъ не экенин билмеген Урлык оьзининъ саклав борышын аьруьв толтыратаган эди. Оьзи ырызлы. Со-

гысларда есирликке кыскаяклы туьсе калса, туьменши де, баскалар да, коьрмесин деп сакланатаган эди...

— Куслыкта Тохта аьскери мен келеек. Тойга деп, ювыктагы авыллардан бир он тай еткерсинлер деп, аьдемлеринье айт! — дейди туьменши.

— Аье, аты уьйкен! — деп Урлык басын ийди.

Экевлери де уьндемей турдылар. Урлык, иеси ялгыз калгысы келмейтаганын сезип, кетпей турды, Ногай авыр тыныс алып давазын коьтермей йырлады:

Эгер аьдем эки ойлы болса,
Эр киси тувыл — хатын аты,
Эгер аьдсм бир ойлы болса,
Эр киси тувыл — сыйлы басы!

Эгер хатын эки ойлы болса,
Эй, йигит, — юртынъ соьнди!
Эгер хатын бир ойлы болса,
Хатын тувыл — ол эр киси!

Ногай йырлап кутылып ойланды. Оьзининъ акында ойланды. Ол аьр заманда да бир ой ман яшайтаган эди эм оьзин йырдынъ соьзлеринде айтылгандай этип «басым сыйлы» деп коьретаган эди. Яшавда онынъ тек бир ымтылувы болды. Баьри куьшин, савлай яшавын уллы тукымынынъ ислерине багыслады. Тек картайганда, коьп коьрген, орнында турган аьдемди яшавдынъ оьмирли соравлары коьзгады. Ол эки ойлы болатаганы уьшин бу йырды сонъы заманларда йыйы-йыйы эсине ала турды. Соьле-аьле де: «Шашым агарганда кыскаяклыга усягым келедиме меним?» — деп ол оьзи-оьзиннен сорады. Эм сол сорап уьшин оьзи уялды. Буьгуьн ол, Ногай, Шынъыз туьзген Яс¹ йосыклардынъ бирисин бузбага керек болды. Неше бир кере сол йосыклар уьшин канын тоьккен болса да, янын бермеге аьзир болса да, а буьгуьн карсы абыт этпеге керек эди. Ханга тынълав, ханга зорлык этпев, а боьтен де ханга кол коьтерип болмайтаган йосыктынъ тысына шыкпага керек болды. Алдынгы заманларда ханларды оьлтиретаган болсалар да, ол затты коьрсетпей

¹ Яс — ясак, йосык.

эткенлер. Ногай неше бир аьдем йиберген эди ордага ханды оьлтиртпеге, тек онынъ аьдемлери ысланып, хан ман аскакка асылдылар. А ол ханды авыстырмай тынышлык табаяк тувыл эди. Бобридинъ куйрыгы басындай болмас дегенге усап, Толы-Бугыдай осал, тентек аьдем де хан болмага ярамайтаган эди. Эгер Туды-Меньли оьзи басшылыкты юргистеалмайтаган болса да, ол Ногайды тынълайтаган эди эм соннан себеп те ордада ханнынъ йосыклары тутылатаган эдилер. Яс хан Толы-Бугы биревге де тынъламайтаган эди эм ханлык ишинде бойсынган халклардынъ араларында ханга карсы козгалыслар болдылар. Мырзалар да, тоьрелер де ханга тынъламай басладылар. Сонынъ уьшин... Ойлары эки яклы болатаны уьшин Ногай сол бурынгы йырды эсине алды...

— Мен дуньядан бас кешкенде, Урлык, улларымнынъ кайсысы меним исимди юргистер экен? — деп бираз ойлы болып сорады Ногай.

— Билмеймен, ием, — деди Урлык.

— Исимди юргистеек туврашыл бала менде йок деп айткынъ келедиме?

— Билмеймен, ием, — деп явабын кайтаралады Урлык.

— Куьшли атадан осал балалар тувадылар, акыллыдан — акылсызлар. Меним огырсыз улларым меннен сонъ меним ислеримди муттыраяклар, — деди оькинишли болып Ногай.

Урлык та уьндемеди.

Собьитип олар коьпке дери уьндемей турдылар. Куьнтуварда тоьгерек кызыл куьн йогарыга коьтерилип баслады. Аьскершилер уянып, от ягып, тагы да казан илип, эртенъги асларын аьзирлеп басладылар. Туьменши шатырга кирди. Урлык та ислерин толтырмага кетти.

Куьн ерди йылыгып баслаганда, Толы-Бугы келеятырганын билдирдилер.

Туьменши эсиктинъ касында, энегеди колы ман ыслап, он косак ат егилип келеятырган орда термесиннен карамын алмай турды.

Мунадай шакларда кийиндиретаган ыргат шатырга кирди. Туьменши бобри тонын уьстиннен шешип, берк кевдесиндеги биткен яралардынъ сызыкларын коьрсетип, сынъар, бир тери ыстанда калды. Ыргат туьменшидинъ коькирегине, ийинлерине, билеклерине

бакыр алатлар беркитти, а онынъ уьстине коьк капталды кийгистип, сонъ басындагы ыракшыннынъ уьстине йылтыравык болаттан ясалган тувылга боьрк кийгистти, Туьменши оьзи белин бувып, кынлы кылыш пан бил саплы камады белбавына такты. Колына камышысын ыслап, ол шатырдан шыкты. Ол шыкканда узак болмай турган баска тоьбеге хан ордасы кондырылган эди. Ордадынъ тоьбегегинде атлы саклавлар уьймелеседилер, тоьбединъ эки ягьнда ханнынъ аьскери тизилискен эди. Туьменши артка бурылды. Артта онынъ аьскершилери тизилип баслаган эдилер. Ыргат алтын ока кыйылган ясыл туьсли халатты шатырдан шыгарып, Ногайдынъ ийинлерине илди.

Хан ордасынынъ эсигининъ алдына басамакларды йылыстырып беркиттилер. Ордадынъ эсиги ашылды эм оннан уьстине сары йибек халат, басына алтын таьж боьрк кийген хан шыкты. Ордадынъ касында турган аьдемлер, беллерин ийип, тизлерине шоьньктилер эм тагы да коьтерилдилер.

Туьменши тоьбеден туьсип, орда конган тоьбеге етип, токталып белин ийди. Хан ордага кирди, онынъ артыннан туьменши де кирди.

Шыгарактан ордадынъ ишине ярык туьседи. Хан алтын басамакларга коьтерилип, ордадынъ ортасында турган такка олтырды. Тактынъ янларында бийкелер олтыратаган орынлар бос эдилер. Тактынъ басамакларына ханнынъ эр балалары олтырганлар. Тактынъ артында ханнынъ инилери эм тактынъ эки янында мырзалар орынласканлар. Ордадынъ ишинде эллиге ювык мырза, савлай ханнынъ пишелери де олтыратаган эдилер, сонынъ уьшин орда туьменшиге бос болып коьринди. Неге десенъ онда аьдетше ханнынъ касында туратаган кыркэлли аьдем йок эди.

Ыргат алтын аякты кымыз бан толтырып ханга созды. Хан коьзлерин батлатып, карамын бас деп тоьменге каратып, а оннан сонъ йогарга атып, кымызды ишип, аякты оьбип артка кайтарды. Ыргат конакка да кымыз куйып берди. Ногай да ишип тамам хандай аякты оьбип артка берди. Тамам суйтип олтырганлар да иштилер. Оннан сонъ соьйледилер. Кенъести хан Толы-Бугы баслады.

— Куватлылардынъ куватлысы, Ногай. Уьш ханга сен шынты дирек болдынъ. Алтын уьлистинъ байлыгын оьстирген, ерлерин кенъейткен сен болдынъ. Алтын ордадынъ энъ яман душпанын бизим Уллы бабамыздынъ ислерин аьлек этеек болган Хулагады бузган сенсинъ. Атамнынъ, еринде еннетли болсын, сен онъ колы болдынъ, меним аданасым ханлыкты алганда, онынъ ислерин сен юргисттинъ. Мага да, меним аданасымга да акыллы кенъеслер бердинъ, акыллы соьзлерге уьйреттинъ. Сенинъ шакырувынъ ман биз тагы да сенинъ акыллы соьзлеринъди тынъламага келдик. Сен анам ман соьйлескендей этип, мен аьскерсиз келгемен. Алгый, Тогрыджа, Малайхан, Кадан, Куьнтувган инилерим эм Манджик пен Баяк ул балаларым мени мен бирге келгенлер, — деп хан соьзин кутылып Ногай не зат айтаягын саклады.

Туьменши басын тоьменлетип, колы ман манълайын сыйпай берип, йыйылган аьдемлердинъ эслерин йыйдыраяк болып, бир аз заман уьндемей турды.

— Тегершикти¹ айландыратаган ием, Толы-Бугы хан, сиз де онынъ инилери, яс солтанлар, сиз де онынъ ул балалары! Картлык келеятыр мага. Эрис-суьристи мен койганман, бир инсан ман да явлык излемеймен. Тек Саин-ханнан калган менде бир буйырык бар. «Эгер бирев уьлисте оьзин аькис юргистсе эм оны шашпага шалысса, сен, Ногай, сол заттынъ маьнесин билип, токтатпага керексинъ!» — деген мага Саин-хан. Сол буйырыкты толтырмага мен шалысаман. Куьнбатар яктагы кыралларга шапкынлык эткеннен сонъ ханнынъ аьдемлери меним ерлеримде оьзлерин терис юргистедилер. Яде сол затларды, экевимиздинъ арамызга бузгынлык салаяк, явларымыз эттиредилерме? — деп туьменши, кабагын туьсирип, явап тынъламага аьзирленди. Онынъ бетине сабырлык энди, юзи бакыр туьсленип йылтырады.

— Куватлылардынъ куватлысы, яманлык этпеге де шалыскан йокпан, Кардашлар! — деп хан аясы ман

¹ Тегершикти — дуьняды.

инилер бетке созды, олар ханнынъ соьзи акыйкат деп басларын ийдилер. — Мине муналар айтканыма шабат боладылар, — деди хан.

Хан суйтип ант этсе де, туьменши давазыннан хан обытирик соьйлейтаганын сезде, тек уьндемей ханды со- нъына дейим тынълады. Тынълап болып:

— Хан-ием, оннан баска да, ханымыз сол шапкын- лыктан сонъ мага разы болмайды деп, мен ювык аьдемле- римнен эситкенмен мен сизди сол шапкынлыкта таслап кеткенмен эм сонынъ уьшин аьскеримнинъ яртысын йойганман деп, айткасыз, — деп туьменши ян-ягына каранды.

— Тувра, Хунлардынъ эм поляклардынъ тавларында юз мынъ аьскеримнен яртысынан ювыгы калды. Меним аьдемлерим йол билген йоклар. Боран эм ашлык аьске- римнинъ ызыннан бардылар. Аьскершилер ашлыктан не зат этееклерин билмей, оьзлери минген атларды едилер, оьзлери мен алган ийтлерди де еп басладылар. Кайгым кара каядай болып ишиме сыймады. А сенинъ аьскеринъ неге кеткенин мен соьлеге дейим де туьсине алмайман. Сонынъ уьшин сени шуьшлеткемен! — деп хан Ногайдынъ коьзине тувра карады. Карамлары растылар. Ногай карамын бурды.

Туьменши бирден басын коьтерди де, колы ман ка- мышысын берк кысып:

— Бизим ислеримиз бир. Эгер ханнынъ аьскерлери кемитилсе, бизим кыралымыз осалланады. Меним аьскер- лерим кемитилсе де, бизим кыралымыз осалланды. Тек сол шапкынлыкта Судак-каласында кызымнынъ улы янын алдырган деген кайгылы хабарды эситип, ювык йоллар ман сизди калдырып кеткенмен. Баламнынъ баласынынъ Куьлетки дуныяга кетеек йолын ярыкландырмага асык- канман. Сондай хайырлы шапкынлык суйтип кайгылы сизге кутылаягын кайдан билейим. Билген болсам, мен сизге йолларды таныйтаган аьдемлерди калдырар эдим де, — деди

Тыстан ордадынъ ишине ат шабув эм шувылдасув давазлар эситилдилер. Ордадынъ ишинде олтырганлар

сескенишли бир-бирлерине карадылар. Тек ялгыз Ногай бир сезимсиз турды.

— Ол заманда, анамыз айткандай, биз аксакал айтаяк акыл созди тынълаймыз. Мутылмага болаяк затты хан мутаяк. Сен уйкенсинъ бизим тукумда эм айтканынъ акыйкат болып шыгады, эгер сен биз бен бирге ханнынъ ак-сарайында яшасанъ, биз айлак та суыйинер эдик. Эндиги биз бир-биримизге шекленуевди койып бир ойлы болаяк! — деп Толы-Бугы шуышли экенин коьрсетпеге шалысып айтты.

— Биз де суыйтип ойланамыз! — деп олтырганлар да ханнынъ созлерин макул коьретаганларын билдирдилер.

Ногай, яс хан созлерге юмарт экенин билип, куьлемсиреди.

— Атынъыз сыйлылар! Ондай созлерди мен хош коьремен! Мен сизди Уллы уылисте дослык курмага, явлык болмасын деп шақырганман. Эм сонынъ ушин Тохта кардашынъызды да шақыргаман. Сиз оны ман бир заманда явласкан эдинъиз. Тохта ордадан кувылган эди. Эндиги сизинъ досласканынъызды суьемен, — деп туьменши Тохтадынъ атын эситтиргенде, Толы-Бугы да, инилери де ога акыйып карадылар. Ногай соззин бардыра берди. — Яраспага амал тапсанъыз ярасынъыз. Тохта сенимли аьдем, эгер ол яслык пан терис затлар эткен болса... — деп Ногай айтканда, эсиктен коьринген Урлык, коллары ман бир затлар коьрсетип, соззин боьлди, Ногай ога карап: — Эгер Тохта болса кирсин! — деди.

Тыстан кылышлар согысатаганда шыгатаган занъырдавлар, бакырыклар, шувылдасувлар эситилдилер. Хан олтырган еринде кунысып, инилерине карай берди, онынъ бетине коркув энди.

Бирден ят аьскердинъ: «Ур-р! Ур-р!» — деген бакырыгы тыста шалынды. Ордадынъ ишиндегилер, ханнан озгелери, аяк уьстине турдылар. Ханнынъ ян саклавларыннъ яралы басшысы канга боялып, эсиктинъ алдына йыгылып:

— Хан-ием, Тохта аьскери мен, саклавларынъыздан савытларын зор ман алган, — деп йыгылып ян берди.

Ханнынъ инилери шувылдасып, кынларыннан кылышларын шыгардылар. Ногай, турган еринде кый-

мылдамай, эсикке сескенишли карайтаган ханга карады. Ханнынъ инилери тактынъ тоьгерегин ябалап, кевделери мен такта олтырган агаларын яптылар. Басамакларда олтырган хан балалары апатлары ушкан бетлерин эсик бетке бурган эдилер. Мунунъ арасында Тохта аьскерлери мен Ордага кирди. Аьскершилер Тохтадынъ тоьгерегинде йыйылысып, кылышларын, айбалталарын алдыга шыгарып ханнынъ тоьгерегин курсалап япкан кардашларга шаптылар. Тохта ашувга толган битик коьзлери мен корккан ханды изледи. Онынъ калкан боьркининъ астыннан тер тамшылар тыгырдылар. Мазаллы кевдесине болат куьбе кийилген, оьзи бойлы, бети кара, бурыны узун, коьзлери йырткыш айванларда янгандай от болып янады.

«Муна затты этпеге керек тувыл болса ша? Толы-Бугы мени тынълап ханлыкты акыллы юргистсе ша? — деп Ногай оьзи-оьзиннен сорады, аман да сол сабатлей тислери мен кыршылдатып, шекленетаганы ушин оьзин соьгип, колындагы камышыды коьтерип:

— Тохта, сен дослык курмага келгенинъ ушинме?! — деди.

Тохта басын туьменши бетке бурды, сонъ ханга карап: «Дослык кураяк ушин!» — деди.

— Тек, Тохта, сага карсы шыкканларды орнына олтыртпага келгенинъди де мутпа! — деп Ногай камышыдынъ сабын ханга тускалады. — Мине мунавы сен олтырмага тийисли такты оьзине алган, а мене муналар, — деп ол ханнынъ инилерине коьрсетип, — ога дирек болып, сени ыслап оьлтиреек болганлар! — деп айтып кутылмады, ханнынъ тоьгерегинде турган кардашлар кылышларын коьтерип Ногайга шаптылар. Тохтадынъ аьскерлери оларга йолды явып, согыстылар. Бир-эки аьдем яраланып йыгылдылар. Тез арадан хан да, кардашлары да, балалары да аркан ман байланып ерде яттылар.

— Аксакал! Мен оларды кансыз язаларман, арка суьеклерин сындыраякпан! — деп Тохта, саклавларына бурылып:

— Капшыклар аькелинъиз! — деп бакырды.

Тохта ерге тоьселген кийизге туьскен алтын таьж боьркти коьрип, калтыраган коллары ман оны коьтерди.

Ногай оны коьрип куьлемсиреди.

— Муьсиревлимен сизге, аксакал! — деп наьсипли Тохта таьж боьркти басына кийди.

Ногай тагы да куьлемсиреди. Булгар патшага такты кайтарганда, Урым патшасы Михаил Палеологга такта турмага куьш пен ярдам эткенде сондай соьзлерди эситкен эди ол. «Урым патшасы сол ярдам уьшин Ногайга Ефросинья деген кызын пише этип берген, а Тохта не зат береек экен», — деп Ногайдынъ куьлемсиревин оьзинше аньлаган Урлык ойланды.

— Сен, Джиганхир, туьзген йосыкларды буьздынъ. Биз энди де ана дуныяда расармыз, бирев де буьгуьн этилген затты сага кеширмес, намарт аьдем! — деп куьбирденди Толы-Бугы.

— Бир ерде биз расаягымызга шекленемен! — деди куьлеп Ногай.

Оны эситкен Тохта:

— Аькелинъиз тез капшыкларды! — деп акырды.

Толы-Бугыга эм оны ман ыслаганларга пелванлар, капшыклар кийгистип, арка суьеклерин сындырдылар.

Ногай термеден шыкканда, тоьбединъ касында Тохтадынъ кардашлары туры эдилер.

— Сиз де буьгуьн такты колга алдынъыз! — деди Ногай.

Кардашлар, разылыкларын билдирип, басларын ийдилер.

Кеше уьйкен той болды...

* * *

Эртеси куьн Тохта аьскери мен Сарайга йолланды.

Ногай аьдемлери мен артына, оьзининъ уьлислерине кетти. Йолда аьскер куьпке кайгы элши етти. Оны Ногайга аькелдилер.

— Ием меним, яман хабар, — деп, элшиге оьлим йок деп халк арасында айтылатаган болса да, ол калтыраган давазы ман айтты. Неге десенъ тоьрелер кыйналмай кайгы билдирген аьдемнинъ янын алатаган эдилер.

— Айт! — деди Ногай кабакларын туьйип,

— Янымды сакланъыз, ием! Огырлы Инжи-Ханым терис дуныяга кетти. Оьлтирменъиз мени муна кайгылы хабар уьшин, — деп тиледи билдируьвши.

— Кайзаман, кайтип? — деп сорады Ногай.

— Кан алушы биревге де коьринмей, термеге кирип, яйдынъ бавы ман огырлы ханбийкеди бугындырган. Саклавлар, язалавшыды термеде тавып, ысляк болганлар, тек ол оьзи-оьзине кама сугып оьлген.

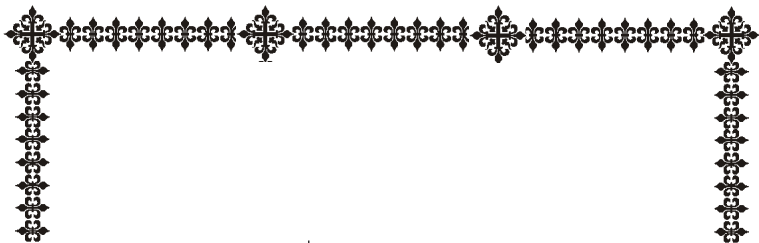
Ногай эринлерин шуьйирип куьлемсиреди. Неге десе нь оьлтиртпеге аьдемди оьзи йиберген эди. Эм Ногай сол аьдем оьзи де оьлгенине суьйинди.

— Элшидинъ арыган атын авыстырып йиберинъиз, — деп Ногай буйырык берди.

Аьскерлер йолын бардырдылар...

1977 йыл

Ералма

Хабар

Ә не сойтип хабарымды атаганымга кужырынъыз калар. Амал таппадым, баскаша аталмайман. «Ералма» деп атадым. Ералма да керекли зат, боьтен де озган кавгады эске алсанъ. Бир ералма аьелди тойгысткан, бир ералмага бир аьел термилип караган. Соьле аьр бир ногай аьел авласына ералма эгеди. Оьтпектен сонъ ералма соьле ногайдынъ экинши асы болады. Яздынъ басында ногайдынъ авласын ералмадынъ сары, ак шешекейлери ярасыклайды эм авладынь иеси сол шешекейлерге карап, кузьде кайдай онъыс алаягын билмеге болады. Эгер дейим, ол заттынъ кайдан келгени белгисиз, колорад курты аьлек этпесе. Колорадодан экени белгили. Аман да кайтип ол ногай кырларына еткени уйкен сейирге калдырады. Ералма ногайдынъ аьр бир асына салынады. Оны тымалаклай кайнатканнан баска болып, оьзинъыз каранъыз, кувырдак этедилер, яймагада саладылар, сорпа ман да кайнатадылар, боьрек те писиредилер, кувырадылар. Ол аз деп ералмады сатадылар, бийдайга, карбызга авыстырадылар. Авыл арасында ералма экпеген аьдемге оьзи де онъмаган демеге болаяк. Ералмадынъ асылы Америка дейдилер, аман да ногайлар ман конъысы болып яшаган карашайлар ералмадынъ асылы олардынъ тавлары деп санайдылар экен. Ногайлар да оьзлерининъ кырларында асыллангандай ийги ералма баска ерде болмайды деп ойлайдылар.

Кобан бойынша болганы сегиз авылы. Оларда ийги ералма битеди. Мен айтаяк зат та сол авыллардынъ бири-

синде болган. Кайсысында болганын айтсам, баска ети авылдынъ яшавшыларынынъ хаьтерлери калар, соннан себеп бу хабарда болатаган ислер ийги ералма туватаган авылда болган деп айтаяк.

Аюб клубта домино, йолдаслары ман каьрт ойнап, эригин язбаган, аракыды коьтере де авызына алмаган. Совхоздынъ машинасын гаражга салып, ол уьйине асыгатаган болган. Йолдаслары шакырсалар: «Цаца саклайды», яде «Цаца келмей турып, сарайга коьмирди киргистпеге керек!» дейтаган эди.

Оны ман соьйлегенлер:

— Аюб, эр атынъ да калмай, сенииъ, тезден сага Аюб демей, «Цацадынъ байы» деп коярлар, — деп кажавлайтаган эдилер.

Аюб ол соьзлерге артык эс этпей, уьйине асыгып кететаган эди. Уьйде оны пишеси, эки баласы саклайтаган эдилер.

Аюб бойлы, мазаллы, кара боран шырайлы, бурнынынъ танавлары шатлап, уьйкен батлак кара коьзли, кара мыйыклы эркек эди. Кыскаяклыларга сондай сыпатлы эркеклер ярайтаган, тек Аюбка Цацадан озге бир кыскаяклы да ярамайтаган эди. Кыскаяклылар оны коьзлерин ерге каратып йолыксалар да, ясыртыннан коьз атпай калмайтаган эдилер. Явырыны яйдай, кень абытлап юрген сосы аьдем мен соьйлеген, онынъ тебентели, аьдетли экенлигин янмаян сезетаган эди.

Аюб пишесин, уьйин суьбетаган эм сол суьюв уьшин яшайтаган эди. Уьйленгеннен бербетин шифер ябылган уьйкен, кень уьй салып, телевизор, холодильник, импортлы муьлк алып, каралдыда мал тутып, авылда колайлылардынъ бириси деп саналатаган эди. Коньысылар оны куьнлемеятаган эдилер. Аьли мактаншак, оьктем юрек болмаганына оны суьйип те алатаган эдилер. Авылшылар тек бир затты яратпадылар: Аюбтынъ Цацады тоьбесинде тургыстканын унамадылар. Цаца уьшин Аюб бир зат та кызганмады. Оьзи тапкан акша да, Цаца оьзи секер заводта шеккиши болып алатаган акша да, пишесининъ кийимине кетти. Йибек, кремлен, каврак шыбалар, костюмлар, туьрли-туьрли пальтолар, аяк

кийимлер, баалы юзиклер, сыргалар дегендей затларга коьп шыктажлык кетип турды. Аюбка келгенинде, онынъ шыкканда киетаган той шыбасы май шыт шыбасы болмаса, кийимнен озге бир заты да йок эди. Аюб болса, оны кийим мен кылыксызландырды. Бас дегенде, Аюб оззи савгалар этип турды, оннан сонъ Цаца туурли-туурли кийимди изледи, непсиси тоймады, коьрмей-коьрмей куьн коьрген куьндиз шырак ягар, дегенге усап туурлише кийинмеге суьйди.

Мен хабарды айтып баслаган вакытта олардынъ улы Бекет биринши класска баратаган эди, а кишкейлери Лиза уьш ясында эди. Куьндиз оны Аюбтынъ анасы карап, кеште кызды оз анасына аькететаган эди.

Сол кыста Цаца уьйге кеш кайтып баслады. Аюб, уьстине тон кийип, секер заводтан кайтатаган куллыкшылардынъ автобусынынъ алдына тез арада шыга турды. Автобустан туьскенин коьрмей, аьдемлерден сорастырмага уялып, пишесине бир зат болып олтырмасын деп юреги тыншаймай, уьйге келип саклайтаган болды. Пишеси автобуска кешигип, уьйге попутный ман кайттым деп сылтавайтаган эди. Кене де, денъиздей кенъ янлы Аюб аьдемге эм пишесининъ алаллыгына шеклик туьсирмеди.

Цаца кешки асты асып, байынынъ коьзлерине тувра карамага уялды. Оны ман хабарласкан да этпеди. Эжевининъ арасы сувык бола бергенин сезип, Аюб не зат уьшин экенин билгиси келди. Ама Цаца оны ман хабарласпага авасы болмай, оьтириктен байына балалар ман алданатаганын коьрсетти. Аюб Цаца сонъгы за-манларда туурленгенин сизди. Ол бияладан айырылмайтаганын, уьзбестен ягынып туратаганын коьрип, яратпады. Цаца пудрасыз да ярасык эди. Ак юзли, ала коьзли, бетинде кара менъи болып, кара буйра шашлы, суьйдимли Цацага ягынув керек тувыл эди. Аюб уьндемей, ол затты кыскаяклылардынъ кыска акылы, Цацадан да артпайды деп санады.

Сол куьн Аюб автобустынъ алдына шыкканда, Цаца тагы да йок эди. Автобустан шыгайтканлар Аюбка куьлемсиреп карадылар. Алдын да олар ога соьйтип карайтаган

эдилер, неге десенъ ногай арасында байы пишесининъ алдына шыгатаган аьдет айлак сийрек расады. Тек сосы куьн олар баска зат уьшин куьлемсирейтаган эдилер. Автобустан туьскен бир таныс кыскаяклыдан Аюб:

— Цаца кайдады? Неге сол сизинъ автобуска етиспейди? — деп сорады.

— Етиспейди дейсинъме? — деп аьйлежисип сейирсинди кыскаяклы. — Ол автобуска етискиси де келмейди. Оны легкой саклайды. Ол Цаца, ол тотай кыз, ол кара халк пан бир автобуска сыймайды. Сен ол затты билген йоксынъма? Биз коьтеремиз де билемиз!

— Кимнинъ машининде юрмеге керек ол? — деп кызарып сорады Аюб.

— Кимнинъ? Меннен неге сорайсынъ? Конъбысы авылда яшайтаганлардан сора, сол эркек сол авылдан. А биз айталмаймыз! — деди басына юн явлык байлаган кыскаяклы. Эм фуфайкасына оранып, ол йолдан кетпеге асыкты. — Сен райцентрге барып, туькеннинъ касыннан карасанъ, оларды коьреек те болырсынъ, олар сол ерде токтайтаганлар! — деди кыскаяклы, Аюбка бурылып.

Автобус секер заводка райцентрди озып баратаган эди. Аюб уьй кийими мен: аягындагы этиклер мен, уьстиндеги тоны ман, йыртык боьрк пен автобуска минип кетти. Райцентрде туьсти. Сувык ел янып бараяткан Аюбтынъ бетин ашшытады. Бузлавык орамда Аюбтынъ этиклери зырганайдылар. Кене де, Аюб тез абыткылайды. Коьк куьнъирт. Орамдагы шыраklar янадылар. Орам бойлап созылган баганалардагы теллер увылдайдылар. Орамда бир инсан да коьринмейди. Уьйлердинъ терезелериндеги ярык Аюбтынъ эсине, оьзининъ уьйинде ярык болган яшавды туьсиреди. Сол ярык яшавлы уьйине келеек казады сезип, ол туькеннинъ алдындагы майданга басты. Туькеннинъ алдында бир неше грузовой машиналар турылар. Корага янасып «Волга» машина токталган. Аюб машинады коьргенлей, не зат машина экенин сзди. Онынъ ишинде бирев де йогын коьрип, токталып кыскаяклы айткан соьзлерди эсине туьсирип, кызарды, вьйнангысы келмеди. Соьйтип турып, ол не зат этеегин ойланды. Грузовой машинадынъ касына барып, ясырын-

ды, эм туькеннинь терезесиннен коьринетаган затларга карады. Туькеннинь ишинде пальтодынь уьстине ак халат кийип, басына юн явлык оранган домбай туькеншиди эм боьрк кийген шофер эркеклерди коьрди. Туькеншидинь тоьгерегинде хабарласып турган шоферларды ол таныды, олар ман бирге куллык этеди. Автобустан кыскаяклыдынь соьзлерин эске алып, Аюб ол зат акында шоферлар да биле болар деп айлак та уялды. Грузовой машиналардынь астында ел сызгырады. Аюб колын ярыкка созып, сабатине карайды. Заман сегиз сабат. Аюб машинадынь артыннан шыгаяк болганда, туькеннинь янында турган гостиницадынь эсиги ашылды. Уьстине ак ягалы пальто, басына юннен тигилген боьрк кийген Цаца эм оны колыннан ыслап уьстине сызыклы пальто, басына ондатра боьрк кийген эркек шыктылар. Аюбтынь юреги дуьмпилдеп сокты. «Шыгайымма, шыкпайым-ма? — деген ой Аюбты ясыноктай шалды. Шыкпады ол. Цаца ман эркек машинага ювыкладылар. Эркек алдыга шыгып, ашкыш пан эсикти ашып, Цацады олтыртты. Оьзи, машинады айланып, орынына олтырды. Олтырганлай, эркек колын созып, Цацады кушаклап, оьзи бетке энъкейтип, оьпти. Мотор гуьрилдеди, фаралар янып, ярыгы туькенге сокты. Машина козгалып, йолга шыкты.

Аюб терлеп, авыр тыныс алып, куьшли ашувдан, оькинуувден тислери мен кыршылдатып, уьйине кайтип еткенин де сезбеди. Аюб эсиктен кирмей турып, Цаца:

— Кайда юресинь?! Койларга, сыйырларга ем салынаягын билмейсиньме? Болмаяк анань сыйырды да савмаган! Коьмир де киргисткен йоксынь, отты не зат пан ягаякпан?! Кеше уьсирмиз, Лизам эне йобткирип баслаган! Оьлтиреек экенсинь баланьды! — деп элесленип, коллары май булгалаклап, оьзине батлап караган касындагы кызына коьрсете берди.

Аюб эринлерин тислеп, даваз шыгармай, пишесининь айлежисуьвине карады.

— Бекетти де караган йоксынь... Сен келесинь де оьгиздей болып, куллык этесинь. Баска кыскаяклылар уьйлеринде олтырадылар! Эне балань тагы да уроklarын этпеген, соьле де оны телевизордан айырып болмас!

Атасыннан эрек кетеегим, кара майга боялып юреек! — деп кыскаяклы, улына да кол кобтерип, байына карамага тартынды.

Аюб кабагын туыйип, тигилип пишесине карай берди.

Цаца уьстинде кол ман тигилген сары кофта кийген эди. Оны Аюб пишесининь тувган куьнине етпис маьнетке алган эди. Аюб кофтага карап, ол зат алынатаган заманда олардынъ татым яшавлары эм пишеси онынъ коьзине карап соьйлемеге болатаганы эсине туьсти. Эм буьгуьнги затлар да эске келип, сол карамды каранъа эттилер. Цаца, байынынъ уьндемейтаганын коьрип, бакырувын койды. Аюб бир затлар сезгенме экен деп ойланып, пишеси ога саьспеклеп карады. Пишесининъ соьйлеп токтаганын саклаган Аюб бирден оьмири айтпаган соьзлерди катырып айтты:

— Кет, аьйлежи ийт! Сендей сьмырайды коьзим коьтере коьрмесин! — деп ол орындыктынъ басына илинген кайыс белбавды алып, колын коьтерди.

— Ай-яй! — деп Цаца, коркып балаларына шапты. Колына кишкей кызды алып, юреги ярылып, муьйиске кирди. Бала ала-бакырык этип йылады.

Баладынъ кьшкырувын эситип, Аюб колын туьсирди.

— Кет! — деп тагы да бакырып, Аюб белбавды полга таслады.

Аюб бир айтканын эки айтпайтаган эди. Цаца ол затты ийги билетаган эди, боьтен де оьзининъ шуьшин билип, уьндемеди. Аюб баска бир зат та айтпай, сувык пешке барып, шешинмей, уьстиндеги кийими мен диванга ятты. Сав кеше ол уйкламай шыкты. Цаца баска пеште йылап, бакырып, Аюбтынъ анасын да, карын-дасын да, кардашларын да яманлады. Аюб яманлавды алдын да эситкен эди, тек Цаца онынъ коьзлерин баьри затка япканнан себепли, пишесининъ ондай соьзлерине коьп эс бермейтаган эди. Абу кеше эситкен соьзлерге тегаран шыдады. Балалары уьшин яны авырып, Цацады тоьбелемеди.

— Мен балаларды карайман, уьйди карайман, ас этемен, кара кан ишкыр, кабан! Кетермен! Кетпестей ойланасынъма? Сени мен, онъмаган ман, тураяктай коьресинъме? Балаларды да, муьлкти де, сыйырды да, коьте-

ре затты да алып кетермен! Бекетти де, Лизады да коьзинь мен коьрместей этермен! — деп бакырыклады пише.

— Мен сенинь яман абайынъа бараяк тувылман! — деп Бекет онынъ соьзин боьлди.

— Караш сен ога! Сага да, ийттен тувган, не керек экен? Сени мунда калдыраяктай ойланасынъма? — деп Цаца ашувланып, колы ман шыйкылдатып, улынынъ аркасына сокты.

Эртенъликте Аюб, куллыкка кетейтырып:

— Бекетке тийме, калган затты алмага боласынъ! — деп асыкпай айтты.

— Неге экен?! Меним балам, мен оны кыйналып тапканман! — деп Цаца урсыспага аьзирленди.

— А мен яман абайга бараяк тувылман! — деп атасы ман анасынынъ арасына киристи Бекет.

Цаца улына колын коьгерип:

— Сеннен ким сораяк экен? — деп, сокпай, коьзлерин яндырып баласына бакырды.

Аюб улына карап:

— Бекет, аьзирлен, мен сени школага дейим аькетейим, — деди Цаца улынынъ акында басланган соьзди мутып, ойланган затын айттып, байын ашувландыраяк болды.

— Мен сени мен яшагым келетагандай коьресинъме?! Меним ярасык, оьзи яс, колында дипломы ман эркегим бар! — деди ол, коьзлерин батлатып, оьзи кутыгыннан шыкпага аз калып.

— Эне соны ман яша! Юр, Бекет, кеттик! — деп Аюб балады колыннан ыслап, коридордан шыкты.

Уйледе Цаца грузовой машина ман аьбир-шуьбирди аькетпеге келди. Шайтанлары коьгалып, байыннынъ уьйин кармап, яманлап, машинага муьлк тиетти. Бас деп оьзи келиншек болып туьскен муьлкти, оннан сонъ Аюб пан яшап алынган затларды да калдырмады.

Аюбтынъ анасы, буькирейген куртка, таякка таянып, йыйырылган бетине коьз яслар куйылып, улынынъ байлыгынынъ кетейтырганына, уьйи шашылаятканына айлак кайгырып карап турды. Гарнитур да, холодильник те, телевизор да машинага тиелди. Яювлар, куьйизлер, кийимлер уьйкен туьйинлерге байланып, машинага тасланды.

— Кайтакым акша, кайтакым наьсип?! — деп куртка, бетин колы ман сыйпап, авызы ман йыбырдады.

— Ол кадер затлар тек сеники тувылды да, онынъ коьбиси улымнынъ кара манълай тери шыгып, тапкан акшасына алынгантта? — деди даяналмай куртка, келиншектинъ касына барып.

— Йок онда онынъ бир заты да! Муна байлыкты биз балаларга алганмыз, билеек болсанъ! А мен оьзимнинъ балаларымды сизинъ алжыган уьйинъизде калдырмаспан! Сизинъ шынъ аякларынъызды эски комодта калдырдым. Сервизди калдырмадым, оны оьзимнинъ акшамга алганман! — деди коьпирип Цаца.

— Аьруьв, кызым, аьруьв! Ол шынъ аякларды мен пенсиямга алганман, — деди акыртын куртка, — эм эски фуфайкасынынъ енъи мен бетин суьртти, а басындагы шалдынъ ушы ман коьзлерин уйкалады.

— Оьзинъ алжыгансынъ! — деди куртка каралдыдан шыгып кетееаткан машинага карап: — Анавы да оныкы, баска зат та оныкы! Улым эшектей болып, не зат ушин куллык эткен экен-ав?!

Куртка авызды япты.

— Шая, оьзинъ кеттинъ, оьзинъ келерсинъ... Эм ол заманда коьрермиз тилинъ кайтип соьйлеегин? Яхшы йолга! Тек эндиги аягынынынъ ушы да муна юртка басса, коьрермен! — деп куртка ашувыннан босанды.

Аюбтынъ уьйи бос болды.

Ол от якпай, ас ишпеге анасына барып, сувык уьйде конды. Анасы ман карындасы Аюбтан бир зат та сорастырмадылар. Цаца байын корлаганын савлай тоьгерек билетаган эди. Пишеси мен неге айырылысканын Аюбтынъ таныслары да сорамадылар, юрегине тийгилери келмедилер. Неге десенъ Аюб пишесин суьетаганын билетаган эдилер. Ол эркек Аюб тувыл, а Цацадынъ байы болганнан себепли, онынъ касында пишесининъ хабарын да коьзгамадылар.

Эртеси куьн куллыктан сонъ Аюб бир сисе аракы алып, уьйге келди. Ишеек болды, ама ялгыз ишеалмады. Конъысыларыннан косак шақырмага шыгаяк болганда, уьйге яланъ бас, пальтосынынъ алды туьймеленмей, Бекет шавып кирди.

— Папа! — деп ол атасыныгы кушагына атылды.

— Бекет! — деп Аюб та суьйинип, улын коькке коьтерди.

— Папа, туьнегуьн школадан шыкканда, мени йолда ыслап, яман абайга зор ман аькетип, соктылар. Сенинь акынгда яман соьзлер айттылар. Мен кашаякпан дедим оларга. Эм буьгуьн уроктарда сонгына дейим олтырмай, каштым. Эндиги, папа, мен школага бараяк тувыл ман! — деп Бекет атасын кушаклап айтты.

Аюб улы ога як болатаганына айлак та суьйинди. Соьле ол, элбетте, анасы ман неге айырылытаганы акында балаларына айтып болмады. Обсселер обьзлери англарлар деп ойланды. Улы обьзи де ол зат акында сорамай, атасына як болганнан артык Аюбка бир зат та керек тувыл.

Аюб, ногай аьдетше, балаларын колына сийрек алатан эди. Соьле улы кайгысын боьлетаганын коьрип, Аюб суьйинип улын кушаклады эм тизлерине олтыртып:

— Улым, школага сен бараяксынъ, ананъ ман мен соьйлесермен ол эндигиси сага тиймес. А сени бизим абай карар...

— Йок, папа, мене коьрерсинъ, олар мени ыслап, яман абайга аькетип, тоьбелееклер.

— Сен окымага керексинъ, улым, а мен соьйлермен ананъ ман... Тиймес деймен де, тиймес... Англадыньма?

Сол кеше атасы ман улы уьстилерине тон ябынып, сувык уйде бирге уйкладылар.

Эртеси куьн Бекет келмеди. Аюб улы туврасын айтканын англап Цаца уьйине барды.

Уьйге оны киргистпедилер. Цаца алдына шыгып:

— Эркек боласыньма сен? Пишесинъ сен, пишесинъ, — деп ашувдан тутлыгып йолыкты.

Аюб кабагын туьйип, соьзлерди кулагына да аспай, каты этип обьзиндикин айтты:

— Бекет сени мен яшагысы келмейди. Оны биз обьзимиз карармыз. Аруьвлик пен бер. Судке берсем, бала обьзи сайлаган аьдемге берилеек, ол заманда муьлкти де боьлеекпиз!..

Цаца муьлк боьлинееги акында эситип, ойланды, ама ашуву енъди:

— Патшага барып айтсанъ да, балады береек тувылман! Сизинъ акылсыз тукумга бергеннен эсе оьлейимтагы! — деди.

— Аьрувь аьше, мен судке беремен! — деп Аюб бурьлып кетпеге аьзирлендн.

Савлай онынъ суьюви ашувга айланды. Аюб, сабыр аьдем болмай, ишиндеги ашувун тынълаган болса, ол Цацады коллары ман бугындырар эди.

— Ол меним уьйимди, меканымды шашты, суьювимди батпакка авнатты... — деп эки колы ман басын ыслап, анасы ман соьйледди. — Анадай балаларым, татым яшавым, наьсибим кайдады эндиги? Оьлтирер эдим мен ол зынадан тувганды! Балады кыйнайтаганы ша? Не зат ога етиспеген? Кутырткаман мен оны, кутырткаман...

— Айхай сени, балалардынъ куьнаьсине калмаса экен. Алтындай болган балаларды аяйсынъ! Ол шаяга бала сенип болаякпа?! Мен карт болсам да, ол балапанларымды оьзим карар эдим... Лизатайымды сагынып, куьн бойы оьзиме орын таппайман.

Карындасы Асият та кайгырды эм коьз ясланды:

— Ол огырсызга Бекетти бергеннен эсе, мен оьзим карар эдим. Ол шая аьелимизге аягын басканлай, улы ман анасын, агасы ман карындасын сувык этпедиме! Сенинъ уьйинъе кирсек, онынъ шайтанлы акылыннан, сувык карамыннан тартынатаган эдик. Сени коьрмеге заьр эдик! Кене де уьндемедик, яшавынъа кириспедик... Ол тувьлым, Алла сокыр, оьлген байымнынъ аьжели келгенине мени шуьшли эткен?! — деп Асият Аюбка шагынып, оьзининъ бу дуныядан кешкен байын эсине туьсирип, тагы да бек сьлкылдады.

Эртенъ мен Бекет кашьп аьесине келди.

— Шыракшым, тайымшагым, коьз тоймасым! — деп сав кеше балаларыннан кайгы айырылмайтаганы акында ойланып шыккан карт кыскаяклы улынынъ улын коьргенде, суьйинди. Алла тилеклеримди эситкен болар! Айым-куьним меним! — деди ол балады кушагына алып.

— Олар мени орындыкка байлап, уьйден шыгармайдылар. Анам колына таяк алып школага келип, мени аькетеди. Эндигиси школага бараяк тувылман...

— Барма, аьруувим! Школа сага неден керек? Аягынъ, басынъ сав болсын! Калган зат кыйын тувыл! — деп карт аьеси баладынъ басын сыйпады.

Эртеси куьн Аюб Бекетти школага аькетип, оьзи уйге аькелди.

Язда Цаца ашыкяры ман урсысты. Ол ялгыз калып, кешир деп Аюбка хатлар язып баслады.

Аюб ондай затты кеширип болмады. Пишесиз ога кыйын болды. Карт анасы эки каралдыды каралмады. Асият та куллыкка баратаган аьдем, агасына ярдам этпеге амал таппады. Атасы ман улы курткада ас ишип, кеше сувык уйде уйкладылар. Бекет сонъгы заманларда азды. Уйдеги алабалыклар онынъ ден савлыгына зарар эткени сезилди. Кобзлери онынъ ишке туьсип кешелерде уй-клаганда бирерде сандыраклап, биревлерден кашатаган туьслер коьрип, сескенип уянып турды. Аьеси ога дува да алып такты, тек Аюб ол затты коьрсе, шамгалатаган эди. Бала коьтере де колайсыз болганда, Аюб оны врачка коьрсетти. Балады райондагы больницадынъ нервный боьлигине салдылар. Бекет авырып, больницада бир ай ятты. Цаца хатлар язып тербейтаган болса да, больницага бармады. Ол затты улы да, атасы да кеширеалмадылар, юреклери катты. Аюб орамда пишесин коьрсе, токтамады, авызын да ашпады.

Анасы ман карындасы Асият Аюбтынъ янъыдан уйленуьви акында тез-тез хабарластылар. Айырылысканлы эки йыл озганнан сонъ Аюб конъысы авылдан Сапият деген кыскаялыга уйленди. Караборан шырайлы, кара коьзли, каслары бирге косылыскан, юка эринлери эмшейип, уьндемес ярасыклы кыскаяклы эди Сапият. Оны коьрген кайсы аьдем де тебентели, уйди юргистеек кыскаяклы деп айтты. Сапият та Аюбтай болып, байыннан айырылыскан эди. Эм эки ялгыз аьдемнинъ бактысы бир болды. Онынъ да баласы бар эди, тек Сапият баласын сол сабатлей кенетен уйге аькелгиси келмей, калдырды. Болса да бир аз уйренсем, баламды да аькелирмен деп мырад этти. Ол затлар акында да Аюб пан соьйлести.

Муьлкин аькелип, Сапият Аюбтынъ уйине коьшти. Аюбтынъ анасы янъы келинге айлак та разы болды. Сапият та онынъ юрегине етпеге шалысты.

Цаца Аюбтынъ уйленеегин эситип, шыдаялмай, байынынъ анасы ман соьйлеспеге келди.

— Кайтип ол болады? Мен онынъ пишесимен. Ана маймылды мен уййиме киргисттиреек тувылман. Оьзимнинъ улымды, оьзимнинъ баспагымды баскага каратпага бермеспен! Кобзин шыгарырман мен онынъ! А сиз бетсизлер кайтип ол затка разы болгансыз? — деп Цаца, коьз ясларын тоьгип, кайын анасы ман урсысты.

— Байынънынъ боьркин батпакка туьсиргенде, сол затлар акында ойланмага керек эди! — деп каты этип айтты куртка. Асият та киристи:

— Агамыздынъ оьгиздей болып куллык этип йыйган байлыгын аькетип, уйин шашаятканда, оны корлап эркеклер мен юретаганда, каьхпе, сол затлар акында ойланмага керек эди. Баланъ больницада тоьсек пен бир болып, бир ай ятканда, кайда эдинъ, коьрмеге де келмединъ де, тас юрек! Эндигиси баспагым дейсинъ. Сендей ана болама? Баланъ оьлиммен яшавдынъ арасында эди де, огырсыз! Аягынънынъ ушкыны да баспассын бизге! Судка бергени тезден бир йыл болаяк, сизди сеннен сорамай-нетпей айыраяклар. Сенинъ бизге аьрувинъ де, яманынъ да керек тувыл, тек сен бизге тийме, бизим наьсибимизди бузба!» — деп кайын синълиси соьзлерди тегаран тавып урсысты.

— Ол сизде наьсиппе, ол сенде, Асият, наьсиппе, кулейим сизинъ наьсибинъизге! Сен тувылма сап-сав байынъды мезарга киргисткен?! Сен де кимге соьйлейсинъ? Сенинъ аганъа аьдемлер эркегим сол, яде пишем деп айтадылар! — деп Цаца ашувланып кышкырды.

— Эндигиси оьзинъ билерсинъ, эркегим, эркек тувылым? Бизге келеек келин сеннен ярасык эм алал! Кет, шекемизге конма! — деп кайын анасы Цацага ашувлы карады.

— Билинъиз, тек мен баламды биревге де береек тувылман! Баспагымды баска сыйырга кайдан берейим! — деп Цаца кетеек болып эсикти ашты.

— Баспак кайсы сыйырды сайлаягын закон айтар! — деди Асият.

Эсикти артыннан такылдатып явып, Цаца уйден шыгып кетти. Орамга шыкканлай оьзин-оьзи тыялмай,

йылады. Озгармага онынъ артыннан бирев де шыкпады. Сыякта сувык ел эди. Цаца кызганнан пальтосынынъ алдын туыймелемеге де муткан эди. Ол корага таянып, явлыгын туъзетип, пальтосын туыймеледи, юреги ыслап, эринлерин шайнады, колявлыгы ман коъз ясларын суъртти. Бирев коърип олтырмасын деп ол басын коътермей, аягындагы этигининъ бурыны ман штакет корага туърте турды. Цаца кайгырганнан оъз ойларына коъмилип, конъбысы каралдыдан узын бойлы, кенъ явырынлы, уъстине тон кийип шыккан Аюбты коърмей калды. Аюб та ян-ягына карамай, анасынынъ уыйине бараятыр эди. Ол корадынъ касында ак ягалы пальто кийген Цацады коъргенлей, сейири калып, токталды. Цаца да оны ман уъдинъ касында расырман деп ойланмаган эди. Аюб та оъктем юрек Цацады оъзининъ уъйининъ касында коъргенинде, не зат этеегин билмей калды. Сосындай заманда байы куллыкта болмага керек деп ойланган эди кыскаяклы. Цаца коъз яс баскан коъзлерин шуъкирейтип, эркекке карады. Аюб ашувлы болып кыскаяклыга коъзлерин битилтти. Цаца тез болып, кол явлыгы ман коъз ясларын суъртип, пальтосынынъ туыймелерин туъзетип, мунда келгенине уялып, уялганын да коърсеткиси келмей, басын коътерип, оъктемли болды. Йылаганын байы коъргени ушын де, мунда келгенине де, хатлар язатаганына да ишиннен уялса да, тысыннан куълемсиреди.

— Неге келгенсинъ?! Мен сени оъмири кеширеек тувылман! Алай-пулай деп хатлар язувынъды да кой. Коътере зат та кутылган, Цаца! — деп каты айтса да, Аюб пишесининъ атын юмсак эм суыйип айтканы билинди.

— Аьше кутылган, мен сени мен коъриспеге келген йокпан да. Мен баламга караяк болган эдим. Бекетимди коърмеге келдим! А сендейлер мен соъйлегим де келмейди! — деп кыскаяклы йигерленип айтып, оъзи Аюбка оъктемли карады.

— Бек арууъв, Цаца, бирев де сага меним мен соъйле деп тилемейди! — деди тагы да.

Аюб Сапиятты уыйине аъкелди. Тагы да уый йылынды, кыскаяклыдынъ колы билинди. Аюбтыпъ анасы ман карындасы суъйинишлери койынларына сыймай, янъы

келиннинъ куллыкшылыгы, яныплыгы, колынынъ усталыгы, оззининъ колайлыгы акында конгысыларына, кардашларына мактап безбедилер. Тек Аюбтынъ юреги ятпады янгы пишеге. Бекет те оьгей анасына уьйренеалмады. Сапийт оззининъ баласын аькелип олтырса, байы ман пишединъ арасы коьтере де сувыкланаяк. Сапийт савлай куьшин салып, байына яраяк болып шалысты. Уьйдинъ ишин оззинше ярасыкландырып, сыйырды, малды оззи карап, кайынанасына да ярдам этип, аьр затта да аьел уьшин оззининъ яны авырыйтаганын коьрсетти. Уьйиннен урлык ералма аькелип, эки йыл наьртуьк шашылатаган авлага ералма экти. Биревге де тил кайтармады, биревдинъ акында да яман соьз айтпады. Аюбтынъ улын оззининъ баласындай этип карады. Кайын анасына Сапийг баьри яктан да ярады. Тек Аюб ога бир де уьйренеалмады. Онынъ сабырлыгы, ундемеслиги, кылыгы Аюбтынъ оззине усаганы уьшин эркек яратпады. Уьйде Цацадынъ бакырыгы, тил кайтарганы етиспейтаганын Аюб сол сабатлей ок сезди.

Эм ол авылдынъ баска шетине, Цаца яшайтаган бетке, барып баслады.

— Неге келдинъ? Ана карабакай берлинъ аякларын оьптиретаган болар, э? — деп Цаца унамагандай айтып, оззи ишиннен суьйинди.

Аюб уьйине де кирип, сабатлеп кызы ман ойнап олтырды. Цаца оьпкелегенсип, оны ман ашылып соьйлемеди, а оззи ишиннен куванды. Эм байы келетаган куьнлерде, ога яраяк болып, ярасык кофталарын, шыбаларын кийип, бетине пудра ягып, эринлерин бояп, алдына шыкты. Бир кере Аюбтынъ артыннан аят уьйдинъ эсигин яппага шыкканда, каранъыда билмей байынынъ шыганагы Цацадынъ кевдесине тийип кетти.

Кыскаяклы да токтап, авыр тыныс алды. Аюб бурьлып, уьйкен коллары ман кыскаяклыды кушаклады. Цаца да колларыннан босанмай, басын эркектинъ коькирегине салып йылады. Аюб буйра шашларын сыйпап:

— Цаца, — деп эринлери мен йыбырдады эм тагы да сол атгы айтканда, кыскаяклыды кайтип суьйгени эсине тьусти.

— Мен шуышлимен. Мен берлимен. Анавы ман менде бир зат та болганы йок. Ол мени тек машинасы ман уйге аккелетаган эди, ол мени алаяк болатаган эди, мен онынъ бир соьзине ыйнанганым йокпан. Эриккен эдим мен, бизим наьсипли яшавдан кутырган эдим мен! — деп Цаца сылкылдап, Аюбтынъ нейлон коьйлегин коьз яслары ман сувлады.

— Болган! — деди Аюб, кыскаяклысынынъ эткенлерин эсине туьсирип, озиннен ийтеди.

Тек эртеси куьн тагы да келди. Сав кеше савлай яшавын ойланып шыкты. Цаца сондай затлар эткен болса, мен озим де пише алганман деп ол ишиннен Цацады кеширди. Цацага келип, кызын колына алып ойнаганша асыгып турды. Келсе, аят уйге шыгаякты ойланды эм шыкканда Цацады кушаклаягын эсине алып, шыдаялмай сол вакытты саклап турды. Буьгуьн пишеси ога коьтере де суьйдимли болып коьринди.

Юмсаk аьдем эди Аюб эм Цацады бек суьйгеннен себепли оны кеширди.

Энъ кыйыны анасы ман соьйлегени болды. Анасы кыйналып:

— Эркек йок бизде! Йок эркек! Алдын ондай зат уьшин бугындыратаган эдилер, уьйден кувып, ийтке таслайтаган эдилер! — деди.

— Онсыз болалмайман мен... Юрегим ога тартылады. Цацадан озге аьдем мен келисеалмайман, Сапиятты коьрсем, коьнъилим тоьмен болады, — деп Аюб анасына эм йылап турган карындасына туьсиндирмеге шалысты.

— Сен яшаяксынъ, биз яшаяк тувылмыз! Биз карыспаймыз. Сен оны кувган заманынъда да, биз соьз айтканымыз йок. Мага сенинъ аруув яшавынъ, наьсипинъ керек! Тек, эне, Сапияттан кайтип айырылаяксынъ? — деди анасы, янъы келиншек уьшин кайгырып. — Суьйгенинъди эт! Оьзи йыгылган йыламас, дейди халк. Янынъ суьйгендей эт, сенинъ пишелеринъ мен биз яшаяк тувылмыз. Атанъ болган болса, онынъ макуллыгын сорар эдинъ. А мен не? Мен кыскаяклыман, менде катылык йок. Яшавынъ болмаса, мени шуышли этерсинъ, соннан себеп сага бир зат

та айталмайман. Биринши кере Цацады авкелгенинде де мен разы эдим, эне, ол заттан не болды? Эндигиси экинши кере аькелгенде, не болаягын коьреек. Алла тувра йолга сени салсын! Мен тек сени мен Асият уьшин эм сизинь балаларынъыз уьшин яшайман. Сизге сенемен, сизинь яшавынъыз ийги болсын деп аьр куьн тилеймен! — деп анасы йылайтаган Асияттынъ басын сыйпап шаттан турды.

Аюб анасыннан шыгып, уьйине барып, баьри зат акында Сапиятка айтты. Айтпага керек эди. Сапият оны уьндемей тынълады. Эм кайтакым яшап байына яравлыгын коьрсетип турган кыскаяклы оьзининь оьткирлигин коьрсетип:

— Мен сенинъ авылдынъ ана шетинде бола туратанынде эситкенмен. Аьше, не этеексинь, ол сенинъ балаларынънын анасы. Тек муна уьйден куьзде ералмады казып алмай мен кетеек тувылман! Эситтинъме, салпыравык? — деди Сапият.

Аюб «салпыравыкка» айыпланмады. Ол соьле айтып турган хабары Сапияттынъ юрегине бек тиер, онынъ хаьтери калар деп ойланган эди. Эм ол куьлемсиреп, пишединъ ярасык бетине карады. Куьзги куьнлер коьп эди. Сапият пан соьйлескен сонъ, Аюб баьри хабарды Цацага айтты. Пишеси ералма акында хабарды эситип, шеги катып куьледи. Эм сол кеше Аюбты оьзининъ уьйинде кондырды.

Сапият казаяк ералмадынъ акында савлай авыл билди. Оны Цаца яйды.

Аюб Цацаларда яшады.

Бекет аьесинде...

Сапият ялгыз Аюбтынъ уьйкен бос уьйинде, куьзде ералмады казаяк заманга дейим, турды.

Ералма деп хабарды неге атадым? Кайтип ойланысыз?..

Меним ойымша, сиз де Сапияттынъ берк кылыгын яратарсыз, э?

Тынык ногай кеше

Хабар

Тынык ногай кеше. Кара коокте юлдызлар йылтырайдылар. Толы сары ай кыста ногай кырларына мунъшылык эндиреди. Сувыклыктан авыл туън ортасында бузлап баслайды. Каралдылардагы барак ийтлер де туън ортасына уърувлерин коядылар.

Кедешлерде тавыклар, бир-бирлерине йылыса берип, бир-бирлерин йылытып, мызгайдылар. Котанларда сыйырлар, тоъселген тобанга ятып, уйкысырап, авызларын шыйкылдатып, куыйзейдилер. Аъдемлер де, куън бойы от ягылып, йылынган пешлерде бир кайгысыз уйкайдылар. Ногайлар энъ кужырлы туъслер коьредилер. Бирев, белки, оьзин аттынъ уьстинде, колында камышысы да болып, боьриди кувып, коьре болса да ярайды. Баскасы да, белки, калын камыслыктынъ ишинде ак балыклар ыслап коьре болар. Тагы да биревлери болса, туъслеринде тислерин кыршылдатып, кыйналадылар. Ногай туъсиннен кайдай затты да сакламага болады, кайдай затты да сакламага болады ногайдынъ оьзиннен де. Коьринислер ногайга тек туъсте тувыл, куьппе-куьндиз де коьринедилер. Ол эситкен заты акында да, оьзи коьргендей болып, хабарлайды. Эм хабарынынъ сонъында оьзининъ коьргенлигине де шекленмей, ыйнанады. Соннан себеп ногайлар бир-бирлерине хабар айтпага сьведилер.

А эсирик ногай эсине не алар, не алмас?!

Авыл уйкайтаган болса да, зоотехник Сейпулладынъ уьйинде уйкен ишки курылган. Уьйдинъ иесининъ пишеси балалары ман, тоьркинин коьрмеге деп, конакка

баска авылга кеткен. Сейпулла сол затка суыйинди. Келип турган онъайлык пан пайдаланып, ол школада бирге окыган кырк яслы досларын йыйып, мазаллы кой сойып, бир шувал аракы алып, уыйинде той этти. Эм аракыды таъвеспей, бирев де уыйден кетпеегине йолдасларына ант эттирип, конакбай дуныядынъ завкын басына кийип, олтырды. Сав юма эртеси куын, сав кеше танъ атканша эм сав базар куын де аракы иштилер. Мунда, олтырган столларынынъ янынъда мызгап та алдылар, коьзлерин ашканлай, сувык айраннынъ сувсабын увыртлап, тагы да ишкиди бардырдылар. Экинши кеше баърисининъ де эслери эсирик басып, туманласкан болса да, стол яныннан турмага кереги, сол такым аракыдынъ савлыкка зарарлык келтирееги акында ойлар басларында йылтынласып кеткендей болдылар. Бир-экеви шашырамага кереги акында сес шыгарса, ювык дослар — механизатор Мисирбий, совхоздынъ бас агрономы Алимурат эм уыйдинъ иеси — олардынъ авызларын тез огына яптылар эм зорлап тагы да олтырмага кыстадылар.

— Биз эндиги ант дослармыз. А ногайда онадан уыйкен зат болама?! — деп акылятаксый берди уыйдинъ иеси.

— Антлыкты бузган антсызларга аьжел таптырганлар ата-бабаларымыз! — деп бас агроном Алимурат юмырыгын шыгарып булгалаклады.

— Мунавы, алдымыздагы не ди? Мага соьле Кара денъиз толы аракыды берсенъ, лыкылдатып курсагыма йибереекпен, — деп коьтересиннен де бек мактанды Мисирбий.

— Антсызларга аьжел таптырмага керек! — деп Алимуратты кайтаралап шамгалганы да бир болды, сол арада:

— Тувра! Антсызларга аьжел таптырмага керек! — деп эркектинъ давазына йинъишке кыскаяклы даваз косылды.

Олтырганлирдынъ баъриси де басларын давазга бурдылар. Эсикти ашып кирген кыскаякыдынъ пальтосы туыймеленмеген. Ашувдан юзи агарган, коьзлери кызарып, уйкысы канмаган пише эсирик куьпке шийкенишли карам таслады. Ол Алимураттынъ пишеси эди. Ол оьзи школада окытувшы болып ислейди. Буйра шашлары ян-якка уърпейген Алимурат, иеги мен столга таянып, биршийге шуьшлидей авызын яйып, куьлемсиреп:

— Яным, бир йыр йырласань, йыр сагынгамыз!— деп ол аьдем давазга усатпай, мандыраклады.

— Йыр сагынгамыз! — деп сылкылдап куьлди Мисирбий де.

Пише, соьзлерди кулагына да аспай, столдынъ тоь-герегиннен айланып, байынынъ касына келди эм кишкей аясы ман онынъ бетине шыйкылдатып салды.

— Ай! — деп уьйдинъ иеси Сейпулла йолдасын аяп, кышкырып алды.

Пише, тагы да бек ашувланып, экинши кере байынынъ баска ягын шыйкылдатты.

— Каратэ! — деп, олтырган еринде шоршып, сукланып кеткендей акырды Мисирбий.

Тек пише токталмады, байынынъ буйра шашлырыннан тартып, суьйреди.

— Уьйтип ярамайды! Спортта ондай приемлар йок! — деп Мисирбий турагалды.

Ама пише, биревди де тынъламай, байын суьйреп аькетти. Алимурат, яс бузавдай эрисип, басын ян-якка бургышлап, куьшелектей улып, болмаганда, тизлерине йыгылып, пишесининъ колларынан босанмага шалысты. Арык, кишкей бойлы пише байынынъ шашларына касарткыдай каптырылган эди эм тез арадан Алимураттынъ шыдап болмаган давазы орамда эситилди.

— Бир йолдасымыз йок болды! — деп коьзясланган Сейпулла стаканды коьтерди. — Келинъгиз сонынъ уьшин тартаяк! — деди ол.

— Алимурат дайым да осал аьдем эди эм сондай болып калган! — деди Мисирбий, бос стаканларга аракы куйып.

Мисирбийдинъ алдында систем кадалып олтырган эки йолдас, тамам болдырганнан авызларын да ашаламай, стаканларын аялары ман яптылар. Мисирбийди айта-таган болсанъ ондай зат пан коьтере токтатып болмас, оьзи де каты эркек: айтканына берк, эткенине каты эм ол йолдасларынынъ тартпага унамавларына карамай, аракыды тувра колларына куйды. Сонда олар колларын стаканлардан алдылар. Уьшинши йолдас стол яныннан токтавсыздан тургысы келип турды. Мисирбий оны,

коьрген сайын карамын токтатып, бир соьз де айтпай, сусынынъ катылыгы ман олтыртты эм онынъ стаканына аракыды муьлдиретип куйды. Алимурат кеткеннен сонъ, Мисирбийдинъ де кеткиси келди. Тек сол затты ол олтырганларга билдирмес эм сонъына дейим шыдар. Басына бир ой да келмей, ол, басларын стол шетине салып, аввликкен йолдасларынынъ мызгавларына карап, олтырды.

— Уйкламага ярамайды!— деп ол эсин йыйып, касында олтырган Сейпуллады ийтеди. — Дурыс этпейсиз! Антты бузасыз! — деп бакырды.

Сейпулладынъ эси йыйылмады. Сол заманда Мисирбий турып, калганларды тургыстаяк болды. Тек басына эди, бирев де эсине келмеди.

— Оьлгенлер! — деген ойга келди ол, йолдасларынынъ коьз ашпавларын коьрип. Сол заттынъ акыйкатлыгына ыйнааяк уьшин ол, тенъкейгенлердинъ колларыннан ыслап, кан тамырларынынъ согувын тынълап алды.

— Оьлген! — деди ол, аьр йолдасынынъ касында токталып, аьр кайсысын тергеген сонъ.

— Баьрисиннен бек, Сейпулла, сени аяйман! Аьруьв аьдем эдинъ, — деп Мисирбий, оькинишли давазы ман соьйленип, коьзиннен туьскен коьзясты суьртти.

Эм азапланып, Мисирбий уьстине тонын кийди, уьренъ-суьренъ этип, орамга шыкты...

Уйклаган авыл каранъылыкка ютылган... Сувук. Мисирбий, тонъып уянганда, оьзин туькеннинъ басамакларында экенине бек сейирсинди.

Тек сейири коьпке тартылмады, ондай аьлде аьдем сийрек сейирсинетаган.

— Баьриси де оьлгенлер, а мен кайтип сав калган экенмен? — деп ол тонын кардан какты.

Тонъна кымтанып, аркасын буькирейтип, ол басамактан туьсти. Аяк астында кар зыкырдайды. Ол токталып, йолдасларында олтырып, озган кешликте эсине алды.

— Ногайды аракы йояды... — деп Мисирбий, оьзин аьли де озган кешликте йолдаслары ман биргедей коьрип, акылятаксыйды. — Зарарлык! Басына да, савлыкка да зарарлык! Коьтере койдырар эдим мен аракыды. Газет оқы, телевизор кара!.. Аракы сага неден керек ти? Тек,

йок, ногай сав аьдемнинъ оьзи мен коьриспеге сьуди. А сол коьрисувъ де кайтип озады? Сол саьатлей стол, а столдынь уьстинде — айнанып кеткен акбас! Ялгыз бир аьдем аракыды таслалаяк тувыл, босына каьрлеп те караманъыз. А мине савлай кырал, савлай ногайлар аракы ишуьвди бирге тасласалар, аракы деген зат тек сол заманда койылаяк!.. Тувра айтаманма яде йокпа?! — деп ол стол янында олтырувда айткан соьзлерин кайтаралап барды.

Бу соьзлер оныкы тувыллар, биревден бир заманда эситкен соьзлер эдилер, а туьнегуьнги кешликте оларды, оьзининъ ойындай этип, айтпага макул коьрди. Туькеннинъ алдындагы шырактынъ ярыгы йолга туьседи. Мисирбий басын коьтерип, коьктеги айды коьргенлей, авызын ашты. Айда кой отары. Отарадынъ ортасында кийиз боьрк, ямышы кийип, колына ыргак ыслап турган койшыдынъ да суьлдери коьринди.

— Багады! Мунадай сувыкта уьссимеге болады, а ол айт деп кой багады! Онда яде болса йылы, яде болса багатаган — алдышы койшы! Олар айда аракы ишпейтаган боларлар, а белки, ишедилер, белки, ишпейдилер? Не затка сосы мен алжын-гуьлжин соьйлеймен? Айда яшав йок та! Ол заманда койшы кайдан шыккан ды?! — деп ийинлерин куныстырып, Мисирбий экинши кере басын коьтермеге эринди эм алдышы койшы акында мута койды.

Тагы да уйкысы келди. Аяк уьстинде тегаран турган Мисирбий йолдан шайкала берип шыгып, корага етип, ога асылды. Корадынъ аргы ягындагы авылдынъ мезарын онынъ коьзлери айырмадылар. Бир кесек заман басы айланьп, штaketкага асылып турды. Ол йылы уйде уйклаяк орнын эсине туьсирип, оьзин ювырканга орангандай коьрип, тонына кымталды да, карга олтырып, коьзлерин юмды.

Бир ярым саьат озганлай, ол сувыктан уянды. Ян-ягына каранып, уйде тувыл экенлигине сейири калды. Ол артына караганда, штaketкалардынъ аргы ягындагы басказыкларды коьрип, кайсы ерде уйклап кеткенин сезип, сескенип алды. Коьз алдына йинлер, кагындыратаган шайтанлар келдилер. Бас дегенде тонъып, дирилдеп уянган болса, соьле савлай муьшеси коркканнан калтырады. Тили, аягы, колы янсызланды. Боьтен де, артында

соьйлейтаган давазлар эситип, коркканнан кунысты эм юреги ярылып, бетин де, басын да тоны ман буьркеди. Каьпилестен оны бирев сувык колы ман елкесиннен ыслагандай сизди, сол заттан ярдан атылгандай этип коьрди обзин эм калтыр-култыр дирилдеди. Ер астыннан ога облилердинь давазлары эситилдилер.

— Юз грамм болса экен! — дейди бир йиньшишке даваз.

— Юз грамм, юз грамм!.. — деп ашувланады баска бир карлыккан даваз.

— Сен обмири сондайсынь, обьпке соьз айтпасань, болмайсынь! Тек юз грамм болса экен... — деп мадарсызланып айтгы йиньшишке даваз.

— Каратага ога, юз грамм керек дейди! Алла йок, куйып бергендей! — деди карлыккан даваз. — Йок Алла, атеистлер де, аьлимлер де онынь йок экенлигине шекленмейдилер!

— Аьше, билемен... ах, болса не керек эди. Тилеген сайын ол сага толтырып берер эди, э?! А сен караманьлай иш те тербе... — дейди созып йиньшишке даваз.

— Ол не мандырак соьзлер!?! Болган деймен мен сага. Бас сенсиз де ярылады!

— Меним басым да шатлап ярылмага туры. Иштим дегенлей, ашылаяк эди...

— Ашылган бас сага неден керек ти? «Пилосоп» болгасыньма?

— Йок, философ тувылман. Аьруьв болаяк эди.

— Аьруьв болган сага неден керек ти?

— Билмеймен...

— А мен билемен!.. Лыкылдатып йибермеге керек! Битти-кетти!

— Айтатаганынь тувра... — дейди йиньшишке даваз.

— Тувра! Сенинь оз ойынь да йок! — деп карлыккан даваз селекелейди.

— Айтканынь тувра, сондай эрксиз аьдем болып яратылгаман...

Оннан сонь булар бир кесек заман ундемей турдылар. Мисирбийдинь терлеген аркасы бузлап баслады, кене де ол кыймылдамай, сес шыгармага коркып турды. Облилер тагы да хабарларын басладылар.

— Юз грамм болса экен! — деп йинъишке даваз сол баягы оззининъ йырын йырлай берди.

— Онда болган болсанъ ишеренъ, а мунда турп сага! Онда йигит болып юрдинъ, яшавдынъ маънесин излединъ, аьр-бир расканнан аьдем не зат уьшин яшайтаганын сорастырып, бир затлар анъламага суьйдинъ, мине маънеси — шириийиксинъ эндигиси!..

— Онда да яшав мага, куьни мундагындай туьн болып, коьринди, — дейди йинъишке даваз.

— Соьлеге дейим ананъ сав болар, куллык та эте болар. Оннан акша да тилемеге боляк эдинъ.

— Аьше, сав болар... Тек ол да ськ, бир маънет сисеге беретан болса да, айлак кызганшак эди. Мен куллыкты таслаганлы уьш йыл бойы бере турды, эне сонъгы кере бермеди...

— Сен алдынъ да оззинъди яктынъ, солма, шаткомнынъ председатели? — деп завкланып зьртлайды карлыккан даваз.

— Аьше, мага председатель деп те айтатан эдилер. Ол зат куллыкка бармай калатанымнан себеп. Сага аьруьв, сен шабашник эдинъ. Акшады бир куьнде тавып, сонъ уьйинъде олтырасынъ.

— Эх! Пеш салганлай — кисеге энъ азы отыз маънет! — деди карлыккан даваз, озкингендей яде мактангандай болып.

— Тувра айтасынъ, онда аьруьв! — деп йинъишке даваз авыр тыныс алады.

— Яшаган заманында сен мунда колай дейтаган эдинъ де? Сен тувылма оззинъди-оззинъ якканынъ?!

— Ол да тувра. Сен ша, кайда колай деп ойланасынъ? — деп сорайды йинъишке даваз.

— Менме? Онда язва кыйнайтаган болса да, юз грамм уьшин мундагындай кыйналганым йок эди. Онда колай.

— Ол тувра.

Карлыккан даваз ашувланып:

— Тувралык йок! Биразганакай тарткым келеди — ол тувралык, а бизге, мутылганларга, ким аькелеек ти?

— Онда бизде йолдаслар бар эдилер, бир де болмаса, олар эртенълик сайын юзер грамм уртлататан эдилер... — дейди озкинишли болып йинъишке даваз.

— Болаяк-болмаяк затларды эске туьсирип, аьдемнинъ коьнъилин бузып, соьйлевинъди койсанъ экен!

— Ягынъа шалсам экен! — деп оны ман хабарласатаган шеги катып куьледи.

— Не зат уьшин?

— Авызынъды ябаш! Акыллыга каратага! Дураксынъ сен, алкоголиксинъ!

— А сен сакат, огырсыз!

— Ах, сениме сени? Сен тири болсанъ, авызынъды бузарем!..

Оннан сонъ уьндемей турдылар. Мисирбий, штaketке аркасы ман ябыса берип, дирилдеп олтырды. Ол, соьзлери кулагына шалынган, кисилерди таныды. Бириншиси, эки йыл артта анасы ишпеге бир маьнет бермегенде, ашувланып, котанды ягаман деп, оьзи де янып оьлген Сеит эди. Баскасы — Клыш, бир йыл артта, карынындагы яралы мараздан кыйналып, дуьнядан кешкен. Ол оьлгенде, пишеси мен балалары бек те кайгырмадылар, неге десенъ ол оларга тоьпеш егистип тургыстатаган бирев эди...

— Эситесинъме, менде уьш маьнет бар? — дейди оьли Сеит.

— Уьш маьнет дейсинъме? Неге, дурак, уьндемей турасынъ?

— Керексиз затты неге айтаман деп ойлангаман. Бизде мезарда ол кагыт неге яравлы ды?

— Кайтип ол неге яравлы ды? — деп ашувлана берди оьли Клыш. — Кайтип ол неге яравлы ды? Туькен тувра мезардынъ касына неге салынган экен?! Тез, шавып келеш!

— Менме? Иок. Мени, куьйген Оьлиди, туькенши Айшат коьрсе, сол сабатлей акылы авысар! — деп оьли Сеит, эсине домбай туькеншиди туьсирип куьледи.

— Аьше, сенинъше мен шаппага керекпенме, авьденсок?!

— Элбетте, акша меники де...

— Йок. Меним сеннен ясым уьйкен.

— Ким уьйкенине неге карайсынъ?

— Кайтип неге карайсынъ? Ногай аьдетти муткасынъма, аьдетше яс уьйкенди сыйлайдылар да.

— Сол болыр атанъды тирилей оьлтиргенинъ, картларга да оьмири тил кайтарып юргенинъ. А эндиги аьдет дейсинъ! Менде акша, сен бараяксынъ, — дейди оьли Сеит, оьзининъ тувралыгын коьрсетпеге. шалысып.

Оьли Клыш ойланды, сонъ суьйинип:

— Соьле кеше де, туькен ябык! — деди.

— Ва-вуй, айтканынъ ак та, а биз канатлангамыз, — дейди йинъишке давазы ман оьли Сеит.

— Тарткым келеди. Ах, не этеекпиз, аьше?

— Юз грамм ишкен болсам, яшагым да келмес эди! — деди кыйналып оьли Сеит.

— Таппадынъ-ав, тапкан болсак не аьруьв боляк эди. Ах сени юз грамм, онсыз яшагынъ да келмейди-ав.

— Сага да не яшав керек? Онсыз да сал болып ятырсынъ, — деди куьлеп оьли Клыш.

Тагы да тындылар. Мисирбий оьзи эситетаган затларга ьйнанмай, пысып олтырды. Сеит пен Клыштан, олар сав заманларында, Мисирбий корккан йок эди, тек соьле оьлгенлердинъ соьйлегенлери, оны айлак та тамашаландырып, юрегин ярды.

— Ия? — деп суьйинишли айтты Клыш.

— Билесинъме, авылдынъ шетинде яшайтаган бир куртка кешелер мен аракы сатады. Сонда соктырсанъ ша? Аты сонынъ кайдай эди?

— Атын онынъ сийрек айтадылар. Мен билистен, Гульнара болмага керек. Тек неге мен шапчага керекпен? — деп йинъишке давазын оьли Сеит тоьмен этеди эм оьзи осал кылыгыннан бир соьз де каты болып айталмаганы себепли бармага керегин сезеди.

— Сен шабаяксынъ, курткадынъ акында айткан, мен. Ол сенинъ эсинъе келеек те тувыл эди. Бар! Боьтен де, куртка биревдинъ бетине де карамайды, кайтарасына оьзиндикин ясырады. Эсикти согаяксынъ, куртка ашар, эсикке акшанъды созсанъ, ол сага эки сисе шагыр созар, ал битти-кетти. Шап, берли, бол! — деп Клыш буйрык берди.

— Сенсиз де билемен онынъ кайтип сататаганын! — деп ол, курткага шагырга шабаягын сезгени тувра болып шыкканына, оькинди. Эм бас казыкты йылыстырып, оьли Сеит мезардан шыгады.

— Калай бек сувук ты! — дейди ол.

— Шапсанъ, йылынарсынъ! — деп куьледи обли

Клыш.

Кебинге кымтана берип, обли Сеит асыкпай, штакетке йоргалап, аргы ягына туьсти эм, яланъ аяк карга басып, авылдынъ орта орамы ман каталап шавып кетти.

Мисирбий, облидинъ орам бойлап шапканын коьргенде, коьтере де апаты кетти, кыймылдамай, сес те шыгармай, тагы да бек кунуса берип, пысып олтырды. Бирден йоьткиргиси келип, шыдалмай тамагын кырды.

— Сен энди де кеткен йоксынъма? — деп ер астыннан облидинъ ашувлы давазы эситилди.

Мисирбий, тынысын алмага да коркып, тынды.

— Кулакка шалынган болар! — деген ер астыннан баягы Клыштынъ давазы эситилди.

Оьрейи ушып, Мисирбий карда кунусып, бактысына сенип ятты.

Яланъ аяклары ман карда шыпылдап, ашылган кебини ак байрактай елпилдеп, куйьген Сеиттинъ артка шавып келеянканын коьрип, ол коьзлерин кысып, юма берди. Тынысын авыр алып, Сеит оьзи корага еткенде, штакеттен асыгыслы абыткылады эм тез огына мезарга туьсти.

— Аьше, кайьтти? - деди, даяналмай, Сеиттинъ кайтканын эситкен обли Клыш.

— Куртка йок!

— Неге йок ты?

— Йок. Уьйи де орнында йок. Курткадыкынынъ орнына сиседен уьйкен мекан салынган.

— Не затлар мандыраклайсынъ сосы сен? Кайдаь сисе уьй ол оьзи? — деп даянышсыз бакырыклады Клыш.

— Сиседен ясалган уьй, уьстине кафе «Саьвле» деп язылган! — деп обли Сеит оьзининъ кабырына кирмеге асыкты.

— Каратага сен, тамам каладагындаь экен! Кафе салынган дейсинъ, деш! Сен, токта, кирмей тур, белки, баска ерге барарсынъ.

— Мен кабырымга кирдим... — деп обли Сеит завкланды. — Эндиги оьзинъ шабаяксынъ. Мен уьссимеге аз калдым да!..

— Буйкирди мезар да туьзетпес. Шаткомнынъ председателине бир зат эттирип болама? — деп шамланды оьли Клыш. — Сол адавыс спекулянт куртка кайда йок болган экен?!

— Уьйинде йок болса, оьлген болар...

— Олай болса, муннан излеп карамага керек, э, председатель?

— Оьзинъ изле! Тек тапсанъ да, не пайда? Ол оьзи мен байлыгын аькелместагы?

— Айтканынъ дурыс, дурак! — деп оьли Клыш, «дурак» деген соьзди айтып, конгысысыннан ашувун алды.

— Алла йогы калай кыйын ды. Тек юз грамм, — деп оьли Сеит йыламага етти.

— Сакла! Турпымпаш сага! Алла бар болса да, мусылман аьдемине аракы ишпеге ярамайды.

Кобь агарып баслаган. Мисирбий тезден танъ атпага кереклигин сизди. Бас, туман басып, авырыйды, муьшеси де мадарсыз болган. Бир заттынъ акында ойланалмайды. Оьлилердинъ соьйлевлериннен коркканы онынъ суьегине дейим синъен. Муьшеси дирилдеп, аяклары уйып, кыймылдамага заьр болып, коь-киректинъ сол ягын колы ман ыслап, олтырды Мисирбий.

Коразлар бакырадылар. Олардынъ занъыравлы давазлары савлай авылды бийлеп аладылар. Басында Мисирбийди сол кышкырык бек сескендирди эм сондан тислери сак-сак эттилер, коькирегине тыныс етпеди. Сонъ ол тыныклыкка кулак салды эм бир ерден де бир сестинъ шыкпавына коьпке дейим ыйнанмай турды. Оьлилер баска соьйлемедилер. Мисирбий тек сол заманда эсин йыйды. Коьзлерин уйкалады. Сувык. Коьк куба туьсли. Тезден куьн тувмага керек...

— Не затлар болды сосы? — деп акырын ол, кешеги коьринислерди коьз алдына келтирди, эситкенлери кулагына шалынып, оьзиннен оьзи сорап турып, уьстиннен карды какты, мезарга карамага коркып, уьйине кетпеге асыкты.

— Биревге айтсам, ыйнанаяк тувыл! — деп ол оьзининъ каралдысына кирди. Кеше тракторды Мисирбий каралдысында калдырган эди. Ол кызыл туьсли тракторына колы ман таянып, этиги мен скатка согып, тегершик йибергени мен, йибермегенин карады.

— Болганым, аьше? Болмаганым яде? — деп Мисирбий туьнегуьнги затлар акында оьзи мен соьйлеп алды.

Басамактыпгъ касында бузга бир аягын басып кораз туры эди. Ол кыймылдамай Мисирбийге карайды. Сонынъ арасында, аякларын авыстырып, баска аягына басып, Мисирбийден тигилген карамын алмайды. Мисирбийдинъ сейири калды кораздынъ фкус-мокусларына. Эм ол:

— Тагы да алдав! — деди оькинишли коьнъил мен.

Эм ашувланып колын булгалаклап, коразды кувды. Басамакта таза эртенъликтинъ авасы ман терен тынысланып:

— Яшавда не болады, не болмайды?! — деп куьбирденди.

Соннынъ арасында уьйдинъ эсиги ашылып, Мисирбийдинъ кишкей улы шавып шыкты.

— Менъги! — деп ашувлы бакырды Мисирбий.

Бала токталып, колындагы боьркти басына кийип, атасына соравлы карады.

— Кенетен аьдемдей неге шавып озасынъ?! Тыньла мени. Соьле-аьле Сейпуллаларга барып, уьйлеринде не зат болатаганын билип кел, а мен сени булайда карап турайым.

Бала, коьп ойламай, ушып кеткен октай, атасынынъ буйрыгын толтырмага асыкты.

Эгер Сейпулла зм ондагы тенъ-дослар оьлген болсалар, ол заманда кабырда болган кешеги затлардынъ баьриси де уьшини мен болган, эгер дейим оьлмеген болсалар, ол заманда — оьтирик», — деп Мисирбий оьзи-оьзине шарт салды.

Сол вакытта форточкада пишесининъ бужыр бети коьринди. Ол танымайтаган кисиге карагандай, кабагын туьйирип, Мисирбийге карады. Сол карамнан Мисирбийдинъ юреги булгангандай болды. «Ал, аьше, оьзге не зат сакляксынъ онадан? Бир маьнели соьз айтарым?! Бир яраган зат этерим?! Эне, турган бир доьмбек! Алимураттынъ пишеси бир де болмаса, байына колын коьтереди, а меники эртениктен кешке дейим авызына сув куйгандай,

уьндемей ишти шыгарады!» — деп, пишесининъ кылыгына ашувланып, ак карга туькирди Мисирбий.

Тез арадан кыскаяклыдынъ юзи форточкадан тайды. Ол эсикти ашып, сол ерде систем кадалып, уьндемей калды. Суйтип пен пишеси байына уьйге неге кирмейсинъ дегенин билдиретаган эди.

— Аьдемше этеалмайсынъма? Яхшысынъма? — деп сорасанъ. Байынъ эки кеше кайда йок болганын бир де болмаса сорап билсенъ? — деди Мисирбий. А оьзи: «Эгер ол мени мен болган затларды билсе, акылы авыскан болар эди, уьшини мен де сакав болаягына шек йок эди», — деп ишиннен ойланып, куьлемсиреди, сонъ пишесининъ кадалып турганын коьрип, шырайы бузылды. — Бир де болмаса, давазынъды бертага, сен болмай, баска бирев туратаган болса да, билмеймен, бир-бирине усаган аьдемлер дуьныяда коьп те! — деди ол давазын куьшлендирип.

Пишеси, эсикти кынъырайтып, йогалды.

— Соьле бир зат та болмагандай куллыгын этеек, — деди бурынынынъ астыннан Мисирбий. «Белки, бу меним пишем тувыл болса?» — деген сорап ойына келгенине адалады, тек сол сорапды кувып болмады эм сорап айлак маьнесиз экенине де бек кыйналды.

Кенем де:

— Бийке! — деп ол бакырып пишесин шақырды.

Пишеси тагы да эсикти ашты эм баягы еринде кадалып токтады...

— Сенсинъме?! — деп коьзлерине тигилип сорады Мисирбий.

Пише айыпланып, йыламага етип, эринлерин кымыш, басын ийди.

— Бир затгы да аьдемше этпес, — деди ашувланып Мисирбий, — Бар, аьше! — деп буйырык берди,

Суйтип ашувланып турганында:

— А эгер мен — мен тувыл болсам ша? Баска бирев меним келбетиме кирип юретаган болса ша?! — деген айлак сейирли шек туьсти эм сол ойдан апаты кетип, ол дув саскын болды. — Деп акыл да авыспага коьп калган йок! Оны аракы этеди, баска ишпеге керек тувыл... — деп ол оьзин тынышландырмага каьрледи.

Сонынъ арасында шавып кайткан Менъги онынъ авыр ойларын бузды.

— Папа! Анда Сейпулла ман бир эркеклер олтырып аракыды басадылар. Сенинъ атанъ антсыз, берген соьзинде турмайды, эр тувыл деп сенинъ акынъда айттылар, — деди улы.

— Уялмайсынъ! Авызынъ кайтип бурылады суьйтип айтпага?! — деп соьзин боьлди атасы.

— Мен тувылман да, олар суьйтип соьйлейдилер, олардынъ айтканын айтаман.

1976 йыл

Самвел Эм Саният

Хабар

Саният эсине келмей етинши куьн ятады. Сол такым кыйналып турса да, аьжел оьз-оьзиннен келмеди. Аьжел сабати эне-мине келип етеегин билселер де, уьй-дегилери онынъ оьлеегине ьйнангылары келмедилер. Суьйген пишесине ярдам этип болмавлары эм онынъ аьлининъ коьтере сенимсизлиги акында врачлар оьзлери айттылар Самвелге. Врачлар кыскаякльдынъ курсагын ярганларында, рак сисигин коьрип, ярады тез огына тиккенлер. Ондай затка боьтен де докторларга маразлы айлак кешиктирилип коьрсетилсе, медицинадынъ куьши етпейди деп анълаттылар олар. Улы Станислав «УАЗ» бан келип, авыр аьлдеги анасын уьйге еткерди эм соннан бери кыскаякль эсине келмей ятады. Ол авызына бирший де алмады, уколлар ман яшады, оларды медпунктта кайынанасыйнынъ орнына куллык эткен келини этти. Ногай аьдет пен авырып ятканды конъысылар, таныслар, алыс эм ювык кардашлар коьрмеге келдилер. Саният авылда фельдшер болып куллык эткен эм азым ога муьсиревли болып калганлар, солтта авырганында оны коьрмеге керек деп коьплер санадылар. Келгенлер эр кисилер болсалар, олар маразлыдынъ бас бетинде бир кесек заман олтырадылар, колын яде манълайын оьбип шыгадылар, аннан-муннан соьйлеп, Самвелдинъ коьнъилин авлайдылар, сонъында кыйналатаган пишеди аяп алып, куьрсинип, уьй иесининъ иьнине колын салып кетедилер. Кыскаякльлар болса, маразлыды ялгыз калдырмай, бир-бирлерин авыстырып, Санияттынъ касында олтырадылар. Самвел де, баскалардай болып,

отыз йылдан артык бирге яшаган ян йолдасынынъ оьлеегине уьйреншикли болса да, тек сол затты юрегине ювык алмады, неге десенъ онсыз яшавынынъ калай болаягын ойына сыйдыралмады. Ол Саният яткан пеште бирев де йок болганда, онда кирип, касында уьндемей олтырды. Эси келмеген Санияты ман соьз авысып болалмаганына юреги сыгылды, айтаяк соьзлерине ютлыгып, куббирденди. Ишинде обкиниш сезими кайнап, эркектинъ эне акылын састырады. Окында аьлсиз пишединъ эринлери йыбырдап кетселер, ол юреги телезип, аманат соьз эситпеге сенип, бетине энъкееди, атын айтады, тек пайдасыз, уьн шыкпайды. Самвелде коьзяс та шыкпады, ялгыз оьзи калса да, йылагысы келип, йылалмады. А бир кере даяналмады: олардынъ отыз ясындагы уллары терезе туйпте сылкылдап йылап турганын коьргенде, ол уьй артына кетти эм токтамай аккан коьзясларын аясы ман суьрте берди. Баска сондай зат кайтарылмады. Ол коьзяска берк киси эди. Яшавда не коьрген, не коьрмеген. Кавгада басыннан аз кыйынлыкларды кеширмеген, сонынъ уьшин болартага юрегининъ тамам шыныкканы. Пишеси де солай эди, юреги шыныгувлы болган, ол да кавгада медсестра болып, согысларда катнаскан, яралыларды юргисткен поездте аьрекетлик эткен. Саният Самвел мен де кавгада таныскан. Басында оны — аягы яралыды — согыс ерден шыгарган, сонъында оьзи сакламастан Самвелл яткан госпитальге тусип, оны карап, аяк уьстине салган. Сол вакытта олардынъ яшавлары байлы боларлар деп биревлери де ойламаган эдилер. Госпитальден сонъ Самвел тувган ерине, Арменияга, кетти, а Саният кавга кутылганлай тувган якларына, Кобанга, авылына кайтты. Самвелдинъ биринши пишеси кавгадынъ биринши йылында мараздан оьлген эди, балалары да болмаган эм ол авылына кайтканында, яны тынышлык таппай, бир кесек заманды озгарды, онынъ янын саклап, яшавын аьдуьвлеген кыскаяклыды муталмады эм ога хат язды. Саният та явап берди. Ол да экинши хатын язды. Тагы да явап алды, кыскаяклы оьз колхозларында бухгалтердинъ орыны бар экенин билдиретаган эди. Бу Самвелдинъ усталыгына келисли эм ол коьп ойланмай коьшти. Суьйтип оьмир

яшавы ногай авылында тамырласты. Кавга заманда олар неге кавышпадылар? Ол затка да себеп бар эди...

Саният, он тогыз ясындагы кыз болып, ашыкяры Мураттынъ артыннан согыска кеткен эди. Сонда суйгенин табаяк болды, тек кавга оларды растырмады. Мурат кавгадан сав-саламат болып келди, аман да Саният пан бас коспага асыкпады. Кайтарасына, оьзин оннан эрек тутты. Белки, авыр, кыйынлы бес йылдынъ ишинде Саниятта кыз кылыклары калмай, туурленгени уьшинме, яде баска затлар бар эдиме?.. Не де болсын, яс кызга тартылмады. Көп авырлык коьрген Саният папирос та ишип уьйренген эди, иси мен байланыслы эркеклер турган ерлерден де ташанмады, авыл кызларындай коьзлерин тоьмен туьсирип юрмеди, йигерлиги айлак сезилди, бирер ерлерде, боьтен де, куванышларда, тойларда аракыдан да увьртлап алатаган эди. Элбетте, сондай кылык оьзиндикин этпей калмады, боьтен де Мураттынъ атасы — анасы кыздынъ сондайлыгы уьшин оны макул коьрмедилер, сонынъ уьшин яс та авылдан шыкпаган баска яс кызды алды эм аьли де соны ман яшайды, бес бала да оьстирди. Саният сол затка бек кайгырды: савлай кавгада ол ашыкярына алал болып, кызлыгын саклап, ога бас косяк уьмити мен турды, наьсипке сенди... Ама кавга онынъ бактысын оьзинше бурды... Сол шакта Самвелден хат келди, яшавга кайтарды. Самвел мен Санияттынъ бактылары оьмирге байландылар. Оларда ул бала тувды, Самвел ога кавгада оьлген досынынъ атын берди, сол шакта сондай «янъы» аьдет шыккан эди. Станислав деген ат. Оьзге балалары болмады, а улларында уьш ул ман бир кыз тувды. Суйтип авылда Акоповлардынъ тукумлары оьркенлесип кетти. А йиенлерин Самвел мен Саният кеплестирип атадылар, туньышка Самвел Арутюн деп атасынынъ атын берди, тек авылдастар ога Арун деп койдылар, экиншиди Аскер деп Саният атады, уьшиншиге Станислав Роберт деген атты оьзи берди, кызалакка Саният оьзи Роза деген атты тагып койды, бу атты не аьей, не атай беттинъ миллетлерине де аькетип болмай эди.

Суйтип олар турдылар: куванышлары да болдылар, вак-туьекли эрис-суьрислери де шыктылар, савлайына караганда, келисли эм онъайлы яшадылар. Саният ашык

юрекли, аьдемлерге алал кыскааяклы эди, соны ман бир-гесине куллыгына мукаятлыгы ман, эткен затын шалт этуьви мен, керек ерде йигер-лигин коьрсетип билуьви мен обзин авылшыларга; суьйдирди. Самвел болса, эткен затын асыкпай этип, соьзге аваслыгы болмаган, тек обзи ыйнатлы аьдем эди. Колга алганын болдырмай токтамас, исин ярти йолда калдырганларды суьймес болып, сол затларга баласын да, йиенлерин де уйьретти. Ога карап, аьели де йыйнаклыкка, куллыкка артык эс берди.

Пенсияга шыкпай ол совхозда бухгалтер болып исе-леди, шыкканында уйьде каьр шекти, заманнынъ коьбин бавшылыкка берди, кавгадан сонъгы авыр йылларда ол тувган авылына барганда, оннан бир – эки алма терек аькелген эди, сол заманда емис тереклер авылда айлак сийрек зат эдилер, неге десенъ авылшылар алдынгы йылларда налог тоьлемеек уьшин оларды йок эткен эди-лер. Аькелген тереклери тамырластылар, а емис берип баслаганда, Самвел асыннан шыбык обстирип, тоьгер-гиндеги конъысыларына уьлестирди. Аьли тоьгеректеги аьр уйьде сол маштак тереклер обсип, емис береди-лер. Ол тереклерге авылдастар ат та бергенлер: «Самвел терек» деп койганлар. Тамам суьйтип авылда юзимге де ат берилди. Оны бас деп Самвелдинъ кардашы тувган бетлериннен шыбык этип аькелген эди, Самвел оны да обстирип, конъысыларга да берди. Аьр каралдыда да соьле «Самвел юзим» обсе-ди...

Сол куьнлерде Самвел тереклер шешекей аттылар. Олардынъ туьси, куьреге тереклердинъ эрте аткан кызгылт-туьсин енъип, тоьгеректи агартты. Куьн де сол шешекей туьстинъ яркынлыгыннан ташангандай болып, йогар коьтерилип, бийикте саьвлелерин ййнат-ты. Кувнаклы ызыгыскан балшыбынлар авада уштылар. Самвел ералма, ясылшалар эккен авлага уйьириликен шаьвкелер, коьгершинлер тез-тез конып басладылар. Тек карттынъ куллыгы артык бармады, уйьдеги затты эске алып, ол, бирден токталып, ойлы болады эм, каз-гырды ерге кадап, уйьге асыгады. Эсик алдында катлы колларын костюмынынъ этегине суьртип, кирз этикле-рине ябыскан батпакты темир кыргышка кырып, юреги

телезип уйге киреди. Саният яткан пеште пишелер олтырганлар, ол тынысын тегаран алган пишесининъ юзине сораулы карам таслайды. Пишелер оны оьзлери мен бирге олтырмага шақырадылар. Ол олтырады, олардынъ хабарларын тынълагандай болса да, соьзлерин эситпейди. Баягы ойлар оны бийлейдилер: «Не болар экен мени мен, Санияттынъ бу дуныядан кешкенин кайтип шыдарман-ав, аьдемнинъ яшавы аьжел мен неге уьзилмеге керек?» — деген сораулар оны кыйнайдылар. Сол уьмитсиз сорауларын сакламастан уйге кирген кишкей йиенлери боьледилер. Ол оларды боьлмеден шыгараяк уьшин орыныннан турады. Уьйдинъ алдында оьскен юзим, тартылган теллерге яйылып, какырадай каралдыды япкан, ол бала ман сонынъ салкынына кирип, йиенин касына олтыртты эм соьз бен оьзин де, балады да юбанткысы келди.

— Робик-жан! Уьйкен болсанъ, ким болаяксынъ? — деп ол баладынъ наьзик юзине бармаклары ман тиеди.

— Врач болаякпан! — дейди Роберт «р» — ды тили мен шыгаралмай эм Самвелдинъ узун мыйыкларына колын созып, тарткышлайды да. — Мен абай ман сени караякпан, авырганынъызды суьймеймен, — деп косады.

Карт завкланып, йиенининъ манълайыннан оьбеди:

— Аьперим сага! Йигит яссынъ! — дейди. Боьтен де ол кыз йиени мен ойнамага суьеди. Ога деп ол арканнан шелиншек этип йийлек терекке илген. Ол оны арымай-талмай саьатлеп тербетпеге болады. Сав куьн бойлап аттай егилип, йийинлерине олтыртып та кыдыртады. Авлада куллык этсе де, оны оьзи мен бирге аькетип, фуфайкасына олтыртады эм бала ман юбанышлы соьйлей берип, оьзи ислейди. Сонъгы йылларда онынъ да, картайган пишесининъ коьнъиллерин бала шырай кувандырып турды... Санияттынъ тукумыннан энъ уьйкен болып саналган сексен ясындагы Мариям деген куртка аьр кеше сайын Самвелаларга конмага келди. Конъысылар, таныс пишелер де бир-бирлерин авыстырып, кезуьв-кезуьв мен келип турдылар. А Санияттынъ таныс болган аьдемлери аз тувыллар, кимге даьри тапты, кимге укол этти, боьтен де, пишелерге коьп яхшылыгын тийгистти, оларга бала

табаякларында эбия болып юрди. Сонынъ уьшин коьплер, онынъ кыйналып ятканын билгенлеринде, келип йоклавды озьлерининъ борышлары деп санадылар.

— Языктынъ яны кыйналады! Бир де болмаса, коьзлерин ашып, келгенди таныйтаган болса, не керек эди! — дейди йыламсыраган давазы ман Мариям, олтырмага келгенлерге созин каратып, эм соны ман авырганнынъ аты ман келгенлерине разылык та билдиреди.

Озь юзин коллары ман сыйпап, сонъ акырын турып, авырганнынъ басы астындагы улпа ястыкларды туьзетеди эм баягы янтайып, келгенлей уьндемей олтырмасынлар деп, хабар курар эди. Хабарлар маразлыдынъ яшавы ман байланыслы болып шыгадылар. Суйтип болган затларды эске туьсиредилер, окында сылкылдап йылап та аладылар, хабар куьлкили болса, акыртын куьлеп те йибередилер.

Саниятты больницадан аькелгенли уьш куьн озганда, балалай бирге озькен Минат атлы эсли пише келди. Ясы эсейген болса да, пише яс кеншеклердей кийинген эди. Уьстиндеги йылтыравык ясыл трикотин шыбасы, шилтер капрон уйыгы эм бийик озькшели кызыл баьпишлери олтырганлардынъ карамларын озьлерине тартпай болмадылар. Бас деп пишелер оны танымадылар, неге десень ол конъысы авылга туьсип, коьп балалы пише болып яшайтаганы коьп йыллар оздылар, оззи де тоьркин беттен ювыклары йок болып, авылга сийрек келеди. Санияттынъ аьлин ол янъы билген эм эситкенлей асыккан.

— Саният, аьруьвим, алалым, наьзигим! Не болды сага, кыймасым! — деп ол эсиктен сылкылдап кирди, аьлсиз пишеге энъкейип, колларын озьбип, манълайын, юзин сыйпап, босанып йылады.

Олтырганлар, испайланып кийинген пишеге кызыксынувлы карамларын таслап, бетин тешкерселер, Минат экен. Таныдылар. Ол да турып, аьр бирисин кезуьвлеп кушаклады, колын алды, савлыкларын сорады.

Коьтересиннен бек те таныганына Мариям суййинди:

— Минат келер деп ким ойланган?! — деди ол, пишеге колын озьптирип.

— Баска авылда турганнынъ кыйынлыгы сол. Тоьркининъде не болып, не калатаганын билмейсинъ, — деди пише, Мариямнынъ касына олтырып.

— Аьше, Саният акында кимнен эситтинъ? — деп со-
рады Мариям, баягыша суййинишли ога карап.

— Ах, эситпегениме кайгыраман, шавып та етерем...
Туйнегуьн сизинъ совхоздынъ куллыкшыларын туйкен-
нинъ касында коьрген эдим. Саниятты сорастырдым,
кыйналып ятады деп айтканларында, эне «дир» дей
кеттим, — деп Минат колын коькирегине салды. — Кай-
тип ол объзи болды деп ойлайман?! Ондай уййкен кайгы
барма мага? Алал кыймасымды коьрмеге керек мага деп
артыма-алдыма карамай, йобнедим...

— Калай яныплысынъ, яным! Алла юзинъди сыйла-
сын! — деди Мариям, разылыгын билдирип.

— Саниятты коьрмеге — ол меним ахырет борышым.
Келмей калсам, юрегиме тыныш кайдан табылсын... Кав-
гадан сонъгы йылларда мен аягымды сындырган эдим
эм эгер кыймасымнынъ алаллыгы болмаган болса, мен
аксак болып калаяк эдим. А сакат пише кимге керекти?
Саният, язык, мени эмледи, объзининъ эки коьзининъ
бирисин карагандай, мени карады, аяк уьстине салды.
Кеше-куьндиз касымда турды, языгым! — деп Минат тагы
да коьзясланды, сонъ коьзлерин суьртип, ятып турган.
Саниятка аявлы карады.

Саният алдынгынша кыймылдамаганлай ятады,
бираз ашылган коьзлери табанга каратылып, катып кал-
ганлар, эси келеегине де бир сеним коьринмейди.

Пишелердинъ арасында олтырган конъысы бир яс
кыскаяклы да коьзясларын суьртип, сылкылдап алды:

— Бизим Саниятка авылдынъ ясы да, карты да муьси-
ревли. Кимге тек демев болмады, язык?! Оьмири узак бол-
гыр! Онсыз эне бизим куьнимиз де не болар? — деди.

— Яны кыйналады, — деди ойлы болып Мариям,
эште, пишелердинъ баслаган соьзлерин, йылавларын
яратпай.

— Белки, аьпендиди шакыртпага керек болса ша?—
деп Минат олтырганларга сенимсиз карады, неге десень
ол Санияттынъ динге ымтылысы болмаганын ийги би-
летаган эди.

— Аьпендиди дейсинъме? — деп Мариям ойлы болып
Минатка карады, ол да Санияттынъ дин мен келиспей

яшаганын билетаган эди, кенем де оьзи ьйнанатаган аьдем болган сонь, конак пишединь айтканына суйинди. — Бурынгыда аьпендилер шынты эмшилер болганлар, соьлеги врачлардай болып юргенлер. Эне Ажбекир аьпенди акында, онынь билимшилиги акында туьрли хабарлар соьлеге дейим де юредилер. Соьле де эмлеп болмаган маразларды ол эмлеп билген. Эне проказадынь оьзиннен аьдемди аьруув эткен дейдилер...

— Йок, мен аьпенди дегеним онынь уьшин тувьл, — деп боьлди оны Минат. — Кыйналган янга аьпенди дем берер деген ой ман айтаман. Белки, уьскирип алар? — деди ол соравлы даваз бан.

— Язык Санияттынь сыйынган заты йок, ога уьскирген етерме экен? — деп шекленуевин билдирди баягы йьлайтаган коньысы кыскажкы. Тек Мариям-аьей сол соьзди эситпегендей;

— Калай акыллысынь, Минат! Неге мен биринши болып аьпенди акында ойламадым? Ойлап та ойлаган боларман, тек бас дув саскын болып турады да сосындай уьйкен кайгыдан... Языктынь атасы да, анасы да мусылманлар болганлар, аьпенди де онынь бир затына ярар деп ойлайман, — деп куртка Минаттынь соьзин макул коьретаганын коьрсетти.

— Эне Самвел сол затка калай карар экен, ол каьфир де? — деп сорады баягы коньысы кыскажкы кайтип болар экен дегендей этил.

— Каьфир болса да, ьйнанганлардынь арасында ондай киевди тапшасынь. Мен оны ман оьзим соьйлейим, — деп карт Мариям орындыктан турып, басындагы йийрен туьсли явлыгын туьзетип, эсикке келди эм:

— Самвел, яным, бир такыйкага мунда келеш, — деп ол бакырды, сол шакта касындагы пеште янтайып турган уьй иесине.

— Келеятырман, — деген Самвелдинь кырылган давазы эситилди.

Мариям кайтып, орынга минип, аркасына ястык салып, олтырды. Тез арадан эсикте ийинлерине костюм илген Самвел коьринди. Ол, олтырганларга йылы карап, соравлы коьзлерин курткада токтатты:

— Не болды, Мариям-жан? — деп сорады.

— Самвел, яным, обзинъ коьресинъ Саният язык-тынъ калай кыйналатаганын. Эгер аьпендиди шақырсак, калай коьресинъ, белки, янына тыныш таптырар?

— Билмеймен, — деп Самвелдинъ сейири калды. — Тек ол ыйнанмагантта.

— Келсинтага, Самвел, яным, э? — деди коьтере де ялынышлы давазы ман куртка.

— Билмеймен, оннан не пайда болаягын?.. Сиз тилейтаган болсанъыз... тек не пайда? — деп саьспеклеп шыкты уьй неси. Самвел шыккан эсик бетке кыскааяклылар тынып карап турдылар. Минат шыдалмай уьнсизликти бузды:

— Ногайша калай аьруьв соьйлейди, — деди.

— Ол обзининъ тилин де мутпаган! — деди йоьплеп Мариям. — Уллары кыз алатаганда кардаш-кавымлары уьйилисип келген эдилер. Олардынъ соьйлегенлерине сейирим калып турды. Бир соьзлерин анъламайман. Мен ногай тил мен, орыс тилден баска тил йок деп туратаган эдим. А оларды тынълаганда, ойларымнынъ маьнесине шыгалмай турдым. Кайтип те аьруьв соьйлеселер де, бир зат анъламайсынъ.

— Аьпендиге барарма экен ол? — деп сорады конъысы кыскааяклы, олардынъ суклануварын боьлип.

Самвел пишелерден айлак ойлы болып шыкты. Каралдыда ол кербиш корага таянып, обз обзине соравлар берди: «Ондай аьжейипли ой кайдан келди олардынъ басларына? Аьпенди?! Ыйнанмаган аьдемге аьпенди керегетаганым?! Янлары авырыйтаганга усайды, сонынъ уьшин маразлыдынъ аьлин кайтип енъиллетееклерин билмей, айта боларлар. Эх, сени обзи эсине келип бир соьз болса да, айтса не керек эди... — деп аьпендиди шақырмага тилеген пишелердинъ акында туьрлише ойлап, — барып келсем, билмеймен? Пишелердинъ хаьтерлерин калдырмага ярамайды. Олар да ийгилик сагынып айтадылар. Барайым, аьше, бармак пан коьрсетип, мени шуьшли этпесинлер» — деп Самвел, пишелердинъ сейирли тилеклерин этпеге токтасып, каралдысыннан шыкты.

Алим аьпендидинъ айырым дин билими болмаган. Ол коьп йыллар Самвел мен бирге совхозда иследи,

учетчик те, объездчик те больш юрди, а пенсияга шыкканлай картлар ман оьмираллаларга, неке кьновларга юрип, оьзин диншиликке алал этип коьрсетпеге шалысты. Сынбар этип билгени — ол бала заманда куранды оқып билгени. Оьзге оқымыслы карт болмаган себепли авылдынъ бир-эки карты оны аьпенди этип атады. Элбетте, онынъ Аллага ыйнанатаганына коьплер ыйнанмай юрдилер, неге десенъ совхозда сол каьдер куллык этип турганында, ол куран оқып билуьвин биревге де эситтирмеген. Аьдемлерге де не муьшкил!? Ким де болсын. Бир кесеклер аьдет пен оьлисин коьмгиси келеди, баскалар картларын разы этеек уьшин неке кыйдырадылар, сонынъ уьшин оларга Алимме, Салимме баскасы йок, тек аьпенди деген аты болсын. Сол затларды ойлаган Самвел аьпендиге йолланган ниети уьстинде куьлемсиреп алды, кайтаяк та болды, ама уьйге етип кутылганын коьрди де, ишиннен шекленип турганын койдырып, каралдыга адымлады. Ногай аьдет пен эсикти какпады, туврадан кирди, тек аят уьйде тамагын кырып сес берди. Пештинъ эсиги кынъырайып ашылып, Алимнинъ пишесинининъ басы коьринди. Ол Самвелди коьрил, сейири калып, аланълап алдына шыкты:

— Кел, Самвел, кел, уьйге кир, конак бол! — деп коьнъилли давазы ман оны шақырып уьйге киргистти.

Уьйдинъ ортасында тоьселген намазлыктынъ касында шатта олтырып, Алим, колына кумган алып, аьбдес салып туры эди.

— Соьле-аьле кешки намазын этип кутылсын, а сен олтыр, — деп пише Самвелге шат йылыстырды.

— Шыгып турсам ша, каралдыда саклайым, — деди йигерсизленип Самвел.

— Йок, йок, олтыр. Ол сол сабатлей кутылатаган. Сен мени тынълаш. Юреги алал аьдем аска келетаган, эне мен боьрегимди этип кутылаятырман, — деди пише байы тизине шоьнъкип, намаз кылатаганына эс те этпей.

— Йок, йок. Ас ишпеге заманым коьтере йок. Аьпендиди каралдыда саклайым. Соьйлеп састырармыз биз оны, — деп Самвел шыкты.

— Састырмайсынъ, — деп аьпендидинъ пишеси де онынъ артыннан шыкты.

Юлдызлар янган каранъы коьк куьмпези ерге тоь-
менленгендей болып коьринеди. Каралдыды тынык
бийлеген, шегерткилердинъ сызгырыклы сеслери ку-
лакка шалынадылар. Самвел терезе туьпте турган узун
олтыргыштынъ бир шетине олтырды, баска шетине
аьпендидинъ пишеси орынласты.

— Самвел, Саният кыйналып ятады деген хабарды
эситемен. Соьле калайды?

— Суьйтип турады. Эсине келмейди.

— Язык! — деп кыскаяклы обкинишли аяды. — Тоьх
сени! Калай да аьруьв яшады. Аьше, сендей тебентели
эркек пен наьсипли де яшамай, кайтип яшаяк эди? — деп
ол Самвелди мактап та алды.

— Эне кыйналады, сонынъ уьшин Алимди шақыр-
мага керек деген ойга келдик, — деп Самвел, куьрсинип,
келгенининъ маьнесин аньлатты.

— Ондай ойга ким келди? Сенме? — деп «пырх» этип
пише куьлди.

— Йок, мен тувыл, «э-э» деп те айтпадым. Аьпендиди
шақырмага керек деп Мариям айтты.

— Эге, Мариям болса, ярайды! Тек бос затларды со-
ьйлейдилер алжыган курткалар. Меним мырзам не зат би-
леди экентага?! Аьруьв врач излегенинъ колай! — деп пише
байынынъ диншилик аьрекетин яманламага асыкты.

Оьмири окытувшы болып ислеген кыскаяклы
байынынъ аьпендилигине карсы туратаганын Самвел
билетаган эди.

— Врачлар бир зат та эталмаяклар. Не аьлемет вра-
чынъ да этип болмаяк... — деди Самвел.

— А ол не зат этеек экен? Тек туьнегуьнде аракы
ишип, атеист болып юрген бирев — буьгуьн аьпенди!
Куьлки тувылым? Сол зат уьшин мен оны ман неше кере
урсыстым! Пайдасыз. Ал, аьше, картайганда, ондай зат
уьшин айырылысаяк тувылсынъда? Балаларымыздынъ
балалары бар. Болмаганда, мен ога барган еринънен не
акша, не шиберек аькелеек тувылсынъ деген шартты
салдым. Айхай сени, мен айткан бола койса, авылдас-
лардынъ тилеги мен оны аьпенди этип, Советте де бер-
киттилер, обкимет кыйын акын да тоьлейди. Караш, эне

куьлки тувылма? Сен озинъ де билесинъ онынъ кайдай экенлигин, неше йыллар бирге куллык эттинъиз де.

— Фаризат, — деп Самвел кыскаякльдынъ атын айтты. — Аьше мине озинъ ойланып кара, келисли аьдем йок. А аьдемлер аьдет тутпага шалысадылар. Соьз уьшин, аьдемди, ийтти коьмгендей этип, коьммеге ярамайды да, янъы аьдет шыгарылган йок, ата-бабаларыннан еткен затты этедилер. «Оьлиди сыйлаган, тирисин де сыйлап биледи», — деп ногайда босына айтылмайды.

— Айтувынъ бек тувра. Ол затка меним айтатаган затым йок. Тек мен озьимдикин анълаялмайман. Оьмири аракы ишип, авызыннан ак та, коьк те шыгып турган, а соьле онадай комедияды неге этеди? Шейх болган, намаз кылады. Куран ман ятады, куран ман турады. Ол да не аьйлежиликти?!

— Тыс! — деп басамакта коьринген Алимнинъ давазы пишединъ соьзин боьлди. — Сенинъ не ишинъ бар ды, шиберек бас! — деп ол, олтыргышка ювыклап, Самвелге колын созды.

Саламластылар. Самвел не зат уьшин келгенин айтты. Эм экевлери бирге кеттилер. Аьпенди маразлыдынъ бас бетинде олтырып, бир затлар окыды, уьскирди. Колын ыслап кан тамырынынъ согылувын тынълады:

— Яны бек кыйналады. Туьз дуныяга йолланаяктан алдын биревди коьргиси келеди, сонынъ уьшин тыныш таппайтаганы. Эште, ювыклардан бирев аманласпага келген йок болар, биревди коьрмеге заьр болады, — деп Алим, сийрек сакалын сыйпай берип, олтырганларга соравлы карады.

Мариям уьйдинъ иесине сейирли карады:

— Самвел, ян, Саниятты коьрмеге савлай кардаш-кавым келди, дия? — деп сорады. Самвел басын ийди.

— Савлай авыл да келди, — деди конъысы кыскаякльлардынъ бириси...

Сол зат болганнан сонъ тагы да авыр уьш куьн кетти. Кеншек алдынгынша кантамырына глюкоза киргистип, ийне коьмип, сувлы мамык пан эринин сувлап, этин суьртип турды. Тагы да коьрмеген аьдемлер де келдилер, ювыклар йоклавларын токтатпадылар. Сыгылып

яткан кыскаяклысына кайгырганнан, тынышлык таппай Самвел де кирип-шыгып юреди, отпуск алган уллары да маразлыдынъ касында айландылар, баърисин де тек бир ой бийлеген — хаътерсиз аъжелдинъ келуьвин, уьй кыскаяклысынынъ оьлуьвин кайтип шыдарлар? Тек кишкей йиенлер Роза ман Роберт бир кайгысыз каралдыда шаптылар эм тоьгереклеринде болатаган затларды коьтере аньламадылар. Эгер балалар бек шувылдасалар, оларга аьелерининъ авырыйтаганын айтып, тындырадылар, олар шырайларын уьйкенлердикиндей этип куьнъиртлендиредилер, тек сол зат узакка тартылмайды, айтылганды муткан балалар баягы шар буздырып ойнавларын бардырадылар. Школада окыйтаган Аругюн мен Аьскер болса, уьйдеги аьлди биледилер, сонынъ уьшин олар дерислерин тез-тез этип, уьйден сыпырылып кетпеге асыгадылар, уьйге тек конмага келедилер, аьелери яткан пешке кирмеге батпайдылар. Самвел де, Станислав да, кеншек те басларыннан кайдай уьйкен кыйынлыкты озгармага керекли болагын билселер де, сол зат акында тиллерининъ ушы ман соьйлемедилер, алдыда болаяк затты эртерек эске алып оьзлерин тагы да бек кыйнамаска шалыстылар. Аьжел дегенинъ биревден де сорамайды, сайсы, ол каты адымлап уьйге кирген эди. Баъриси де сол затты аньлап, юреклерин катырып саклап турдылар...

А табиатта болса, язлыктынъ яйнаган шагы эди. Узак, шуваклы куьнлер турдылар. Таза, коькшил ава карттынъ да, ястынъ да коьнъиллерин коьтерип, кайдан билейим, бир уьйкен куваныш келтиреектей шырайларын ашып, язлыктынъ яс сезимлерин янларына салды. Коьктинъ бийигинде караторгайлар шырылдадылар, а сонъгы куьнлерде ак коькирекли карлыгашлар ушып, язлыктынъ шаркын толысынша коьрсеттилер. Самвел ералмады эгип болган сонъ, наьртуьк пен ногыт олтыртты. Окында ярдамласпага улы да келди, тек ол коьп туралмады, карамын уьй беттен уьзбей иследи.

— Барып карайыма? — дейди ол бираз ярдамласкан сонъ.

— Бар, ясым, бар,— деп Самвел улын йибереди, ястынъ юреги, оьзиндикиндей болып, тынышлык таппавын коьрип.

Тек яс уйде де тынышлык таппайды, бир кирип, бир шыгады, болмаганда, машинасын юргистип, бир якларга айланып келеди...

Алим аьпендинъ келуьвиннен пайда болмаса да, онынъ айткан соьзлери Самвелдинъ юрегинде шек калдырдылар. «Ювыклардан бирев аманласпага келмеген», — деген онынъ соьзлери Самвелдинъ тилининъ ушыннан кетпедилер. Ондай затка ыйнанув куьлкиди тувдырмага болаяк деп ойласанъ да, а мине сол соьзлер оны навасызландырмай болмадылар. Аьпенди кеткенли, Самвел баъри ювыкларды, танысларды эсине алып шыкты. Ювык аьдемлерден келмей калган болып бирев де шыкпады, ювыклар тувыл да, аьли Станиславтынъ йолдаслары куьплесип келип, маразлыды коьрип кеттилер. Эм сол заманда «тык» деп онынъ эсине Мураттынъ келбети келди эм сол заттан кайгадер босанаяк болса да, босалмады. Саниятты коьрмеге тек бир Мурат келгени йок эди, а Самвел оны оьмир яшавы куьнлеп турган эди. Оннан эрек юрмеге шалыскан, ишиннен суьйгени йок. Белки, киевге шыгаяктан алдын Саният оны суьйгени эм, Мурат унаган болса, Саният пан яшаяк эди деген ойлар оны кемирдиме, яде болса Мурат Саниятты мисетке санамай баскады алганы намысын кемшиттима, не де болсын, Самвел Муратты аьли яс заманыннан алып суьйгени йок эм аралары йылынсын деп те бир де ойланмаган.

Мурат болса, бес ул асыраган, доьртеви казан боьлисип шыгып, авыл шетинде уйлер салып яшайдылар, кенжепайы ата юртта калган, ол да — балалы. Оьркенин кенъ таслаган Мураттынъ аьели, тукумы авыл арасында колайлы деп саналган. Оьзи аьли картайган болса да, аьскердеги сынлылыгын йоймаган, мыйыкларынынъ муртларын йогары коьтерип, коькирегин шыгарып юрген. Пенсияга кетпей турып, ол складта басшы болып ислеген, аьелине керегин артыгы ман еткерген, аьдемлер оны тапкыр эркек деп санаганлар, кавгада Мурат йигитлиги ушин сый казанган, согыстан ол омыравы медальлерге, орденлерге толып кайткан, аьр байрамда ол сый белгилерине тагынып шыгып, халкка оьктемсип коьринген. Саният онынъ ушин кавгага кеткенин тенъ

яслар билгенлер эм ол затка артык эс этпегенлер, неге десенъ Мурат ярасык эркек эди. Ол Саниятты алмай, яс кызды алганына да сейир этпедилер, неге десенъ ондай яркылдак, ондай сыпатлы аьдемге сондай затты келисли деп санадылар. Элбетте, Саниятты алмаганы уьшин бетлегенлер де табылдылар, тек сол затты тез муттылар эм аьли Мураттынъ кыйшыклыгы, терислиги бар деп айткан аьдемди табув кыйын эди. Кенем де Самвел оны суймейтаган эди...

Бир кере болган зат Самвелдинъ эсинде коьпке дери сакланды. Ол зат кавгадан сонъгы йылларда болды, Саният Станиславты да тапкан эди. Сав куьн ямгыр явды, кеше де токтамады. Самвел мен пишеси ятаякка аьзирленип туры эдилер, сол заманда тыста шаптырылган аттынъ шыпылдав сеси эситилди, арасы коьп кетпей, эсик каты согылды. Самвел барып ашты. Басамакта яланъбас, сувланган гимнастеркада тегаран тыныс алып Мурат туры эди. Самвел онынъ уьйине келгенине аьжейипсинмей де калмай, оны уьйге киргистти. Мурат киргенлей, Саниятка атылды:

— Саният, уьйдегидинъ аягы авыр эди, эндигиси бир бек кыйналады, кимге бараягымды билмеймен!? Оьзинъ билесинъ, эркек аьдемнен кайдай пайда ога? Сага тилеп келгемен, карындас! — деп ялбарды ол.

Саният оьзин коьп тилетпеди, сол сабатлей уьндемей, йыйыстырынып баслады. Уьстине шинелин кийип, кишкей шемиданын алып, Мураттынъ артыннан шыкты. Самвел ашык эсиктен артларыннан карады. Ямгыр шылкытып куя береди. Мурат атын аькелип, Саниятка минмеге ярдамласты, уьйлери авылдынъ баска шетинде болса да, оьзи акырын явав бараяк болды.

— Сен ша?!.. — деп сорады Саният.

— Мен явав барырман, — деди Мурат.

— Басты авыртпай, артымга олтыр! Орын экевимизге де бар! — деп давазын коьтерип айтты Саният.

Мурат йигерленмей, этиклери мен шалп-шулп эттирип, бара берди.

— Олтыр деймен де сага! — деп буйырык бергендей болды кыскаякты.

Эм Мурат атка тынълавлы минди.

Самвел, турган ериннен таймаганлай, олар каранъа да йогалганша карап турды. Бу зат онынъ шыкыйына бек тийди. Мурат онынъ пишесининъ аркасына коллары ман тиеди экен, белки, кевдесиннен де ыслап ала болар деген ойлары коьринислерге айланып, оны шувылдырдай кызарттылар, куьнлев сезимге едилеп, пишеси кайткышай, орын таппай турды. Артка ол атта ялгыз олтырып кайтканый коьрип, бираз тынышланды. Саният уьстиннен ямгырга шылкыган шинелин шешип, сувланган шашларын туьзетип, пешке киргенде, Самвелдинъ шешинмей олтыргышта олтырып турганын коьрди де, сейир этип:

— Сен неге ятпайсынъ? — деп сорады. Самвел уьнде меди. Кыскаяклы энъкейип, эркектинъ коьзлериндеги айыплыкты коьрип, авызын аясы ман япса да, куьлкисин токтаталмады.

— Кужырлы экенсинъ! Бизим экевимизде Стасик бар, онынъ да экинши улы тувды, — деди ол, баягы куьлкисин тыялмай.

— Атка бирге неге олтырасыз? — деп ишиндегин билдирмеске шалысып, сорады ол эм сорава баладыкындай болып кеткенине оьзи уялды.

— Ямгыр да. Анадай батпаклы орамлар ман ол уьйине эртеникте де етеек тувыл эди, — деп ол, байынынъ касына барып, оны яныплы кушаклады.

— Мазаллы эркек, яяв барган болса да, бир зат та болмас эди, — деп Самвел, пишесининъ аявлы айланувыннан куьнлев ашуву кайтып, колы ман онынъ бетин сыйпады.

Биразлай пишеси:

— Несин ясырасынъ, суьйген эдим мен оны, яшавымды бермеге де кызганмаяк эдим. Эндигиси, Самвел, яным, муткаман, ол зат кайтпаска кеткен, — деди оькинишли давазы ман.

Тек Самвел пишесининъ коьзлеринде мунъшылыктынъ куьлеткисин коьре калды эм кыскаяклысынынъ сезими сонъына дейим кетпеген деп шекленди. Ол сол шекленуьвден коьпке дейим босалмай юрди.

Бир кере тойда болган затты да эскерди ол. Сол ийгиликте ойнамага деп ортага айланып Мурат шыккан эди, сол заманда Самвел касында турган пишесининъ эркекке ялынлы карамын таславын коьрип калды. Ол аз болса, Мурат ойынга кимди шақыраягын билмей турганында, Саняят шыгып та туры. Бу зат Самвелди куьнлевден куйдирип, турган еринде йок болмага аьзир этти.

— Самвел, караш! Суййген пишенъди акаштыраятырсынъ Муратка! — деп кол сокканлардынъ биреви бакырып, ярага туз куйгандай болды.

Самвел бир заты ман да куйындай айланган сезимлерин билдирмеди эм пишесине де оьпкелегенин айтпады.

Суййтип Самвел яшады; бир эске алып, бир мутып Муратты.

Картайганда, коьтере муткандай болды: аьел куваньшлары, улынынъ уйленгени, йиенлерининъ тувганы не затты да муттырарлар.

Ах, тагы ол, аьпенди келип кеткенли, тынышсызлы ойга коьмилген. «Ювыклардан бирев аманласпага келмеген», — деген соьзлер оны кыйнадылар, сол бирев ювык дегени Мурат болып шыкпагай эди деп, янын йийди. Баска яктан «ювык» деген соьз Муратка неге кулланылмага керек, неге сондай зат меним басыма да келмеге керек деп, ол оьзи-оьзине де ашувланады. Аьпенди айткан соьзлер онынъ янын тамам кыйнап, мутылынып баслаганда, Саняят эси келмей ятувынынъ етинши куьнинде бирев де сакламастан каралдыга Мурат кирип келди. Сол куьн Самвел эртениктен алып маразлыдынъ касында, онынъ кевдесининъ азып, баладыкындай кишкей болувына, бир зат пан да ярдам этип болмавына кыйналып, олтырган эди. Авыр ойларын куваяк болып, ол авлага кирип те бираз туьртенъледи, янына ятак таппай, артына кайтаятканда, колында козы таягы болган сынлы карттынъ авызды ашып каралдыга киргенине рас болды. Мураттынъ басында фетр шляпа, уьстинде шуга костюм, йылытыравык коьк коьйлек бар эди, ыстанынынъ балаклары хром этиклерине киргистилгенлер.

— Салам аьлейкум, Самвел! — деп карт уйдинъ иесининъ касына барып, колын созды.

— Аьлейкум салам! — деп Самвел саклавлы карамын таслады.

— Саният заваллы кыйын аьлде дейдилер де, — деп Мурат иеги мен уый бетке коьрсетти.

— Аьше, — деп Самвел, уый бетке коьрсетип, онда кирмеге болаягын аньлатты.

Олар уьндемей уыйге кирдилер. Олтырган пишелер, кирген эр кисилерди коьрип, оларга орын бердилер. Мурат олтырып, озь карамын Санияттынъ агарган аьлсиз юзинде коьп тургьстпай Самвелге бурылып:

— Сосуйтип ятатаганлы коьп болам? — деп сорады.

— Операциядан сонъ бир юма кетти. Операция бир аз колай этер деп ойланган эдик. Кайтарасына коьтере колайсыз болды... Операцияга дейим де бир ай ятты.

— Карыны авырган деп, эситтим...

— Аьше.

— Энтте, врачлардынъ колларыннан баьри зат та келмейди, — деп ол баягынша карамын. Санияттынъ юзинде коьп тургьстпай алды эм: — Эсине келмейим, — деп сорады.

— Йок; Авызыннан бир соьз шыкпады, биревди таныгандай болып коьзин де ашпады.

— Язык кыскажкыдынъ басына сол каьдер кыйналув туьскени бек оькинишли. Эркек болса, аньламага болажк эди, — деп Мурат маразлыга аянышлы карады.

Самвел уьндемей басын ийди.

Соьйлемеге соьз табылмай, бир кесек, заман уьнсиз олтырдылар.

— Атгат сени, аьруьв болаягына бир сеним де йокпа, аьше? — деп, ак юректен сорап, Мурат тыныклыкты бузды.

Самвел уьндемедди, эринлерин тагы да бек этип кымды.

Мурат турды, авырганнынъ касына барып, Санияттынъ кардай ак колун алып, эринлерине тийгистип оьпти.

Самвел ондай затты Мураттан сакламаган эди эм коьзлерининъ ясланып кеткенин оьзи билмей калды.

— Кешир, Саният, — деп акыртын йыбырдадылар Мураттынъ эринлери эм онынъ да тыртыклы коньыр туьсли бетиннен коьнесувдай тамшы тыгырып кетти.

Уйдинъ басамагында Мурат, Самвелдинъ ийinine колын салып, уйде айткандай акыртын эринлери мен йыбырдады:

— Кешир мени, — деди.

— Не зат уьшин? — деп аьжейипсинди Самвел.

— Эрте келмегеним уьшин... Йигерим батпай турдым, а эндиги енъил болдым.

Олар, уьндемей, юзим бутаклар ман тегис ябылган какырадынъ астына кирип, олтыргышка олтырдылар.

— Яшав, яшав, — деди куьрсинип Мурат.

— Аьше, яшав, — деп кыскасыннан кайтарды Самвел эм аясынынъ тыс бети мен манълайындагы терин суьртти.

— Баьримиз де оьлеекпиз, — деп Мурат таягы ман ерде тоьгерек сызыкты сызды.

— Аьше, оьлеекпиз, — деди Самвел де.

— А яслар яшаяклар...

— Яшаяклар, — деп кайтарды Самвел. Тагы соьз айтпаганлай олтырдылар.

— Оьзинъди кара, берк бол, Самвел, — деди моргылт коьзлерин Самвелге йьлы каратып Мурат кетейтырганда.

Сол йьлы карамнан Самвелдинъ янына да тыныш болды, ол да йьлы куьлемсиреви мен яваплады алдынгы куьндесине.

Самвел турагалып, коллары ман авызга таянып, кетип бараяткан карттынъ туьз битимине, тебентели баскан адымларына ойлы карал турды...

Сол кеше Самвел, пишесининъ яткан орындыгынынъ касыннан таймай, олтырып шыкты. Касындагы орындыкта бас бетине улпа ястыклар салып, Мариям да уйкламайтаган эди. Куртка Самвелдинъ янтаймаганына кайгырып, тез-тез басын коьтерип:

— Самвел, яным, бартага бираз янтай, неге оьзинъди кыйнайсынъ?! — деп эркекти аяп турды.

Самвел болса олтырады, саклайды пишеси сонъгы соьзин айтар деп. Белки, Санияттынъ эртеникке дейим ян бермей сав калаягына сенмеди, не де болсын, касыннан таймады. Каныгыслы кирген бир ой да онынъ басыннан шыкпады. Бу ой — суьйикли пишесин кайтип коьмееги

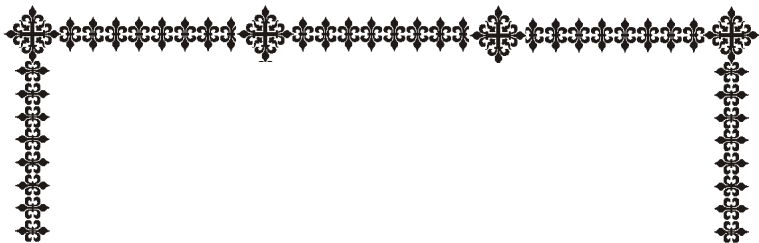
акында эди. Сол ойды соьндирмеге неше кере шалысса да, болмады. Коьз алдына туьрли-туьрли аьдемлердинь коьмуьвлери келдилер. Сол коьмуьвлерде озининь де болувы, оларда аяларын алдына тутып, дува эткени, озьи бир дин соьзин айтып билмесе де, баскаларга карап аьдет тутканы коьзлерине коьринди. «Яназысына баягы Алимди шакырмай болмас», — деген ойга келгени де бир болды, акылына тагы да бир авыр сорап йылысып кирди: «Аьруьв, Саният мусьлманлардан тувган, ога яназы келиспеге де болады, а мага ша, мени кайтип коьмееклер экен? Мен христианлардан тувгаман да? Эрмелилердинь коьмуьви анда, Арменияда келиседи, а мунда, авылда ким оны биледи? А мен Сонидинь касында яткым келеди». Оьзин кайтип коьмееклери акында ойлар оны айлак кыйнадылар. Пеште тынык эди, электрошырак куьньгирт болып янады. Ойларын баягынша, янтай дегенди айтып, Мариям боьледи.

«Калай коьмеегин Станислав ойласын, ога яшамага, онынь намысы», — деген ойда токталды ол соньында.

Суйткени де бир болды, ол Санияттынь бордай ап-ашык бетинде туьрленисти сезип, карамын оьткирлендирди. Пешти аьлемет тыныклык бийлеп алды. Самвел озининь мыйындагы кан тамырынынь согылувын эситкендей болды. Эм ол тынышсызланып пишесине энькейди, онынь колын озь колына алып, эринлерине тийгистти. Эм ол коьпке дери, тастай каткан аьлде болып, суййикли пишесининь колыннан эринлерин айырмай турды.

1984 йыл

Наконец-то

Хабар

*Муна хабарды язбага ой берген
Магомед Кожаяевке багысланады*

Мен Давлеткерей мен аьли де таныспай турып, бу хабардынъ узын басы бар эди...

Онынъ карары эли ясындагы кисидикиндей коьринсе де, ога алпыс ястынъ баьрисин де бермеге боляк эди. Соны ашыклап айтайык. Кызыл шырай бети тыртыксыз эди, басы таза кетерилген себепли шашынынъ агарганы ман агармаганын анълап болмайды. Бу затлардынъ баьрисин де оны яссымал коьрсетеди, тек буюкирейгени эм колларындагы тыртыклар онынъ эслилигине шаат боладылар. Мен оны ман алыс караногай авылда, командировкада болганымда, таныстым.

Сосы яklarга, шоьлге, келип турганым биринши кере тувыл. Бу йол мунда, мен билип, алдын бир де явмаган калын кар явды. Куьртиклер бийикленип, бир метрден де арттылар, а кар болса ява берди. Йол тазалавшылар карды суьрдируувдинъ эбин таппадылар, солтта машина ман йолга шыкпага кавыфлы эди. Мен кайтип те болсын племзаводка етип, тоьл алув акында макала уьшин керек затларды йыймага токтаскан эдим. Сонынъ уьшин де район газетасында ислейтаган коьптен бербетиндеги эки йолдасым, табиаттынъ тынысканына да карамай, мени ат егилген шана ман аькетеек болдылар.

Эртеникте коьктинъ бираз ашылганын саклап турдык та, сонъ коьлигимизге олтырып йоьнедик. Шыкканымыз да коьп болмай, коьк куьнъиртленип, ел

кобтерилип, боран эсип, баягы алабуркасын басланды. Шанамыз йолсыз шоьлде айланып адасты, энъ де аьлемети, госплемзаводтынъ оьзиннен коьплеген шакырымларга озып кетип коьтере де ойымызда болмаган авылга туьстик. Кошардан трактор ман кайтаяткан аьдемлер эслемеген болсалар, калган эдик боранлы шоьлде.

Тележкадынъ уьстиндеги кисилер, бизим адасканымызды сол сабатлей анълап, бакырыклап, кол булгадылар, артларынан бармага керегимизди туьсиндирдилер. Шанамыз трактордынъ артына тагылып барды. Етекши машина боралган кардан тегаран коьринген кишкей маштак уьйдинъ касында токталды. Биз де тек токтаганымызда, кайдай ды бир авылга келгенимизди анълап калдык: анда-мунда агарып турган тереклер, уьйлер коьзге илиндилер. Трактордынъ кабинасыннан кара тон, валинкелер кийген, басында, калашылар киетагандай, кулаклы боьрки болган киси туьсип, хабарымызды билген сонъ, шанадынъ шетине олтырды да, атты бурып, тувра каралдыга айдады. Азбарында атты туварып, котанга киргистти, ога ем салган сонъ бизди уьйине шакырды. Уьйдеги конакпеш караногайлардынъ аьдетлеринше ярастырылган: боьлмединъ яртысыннан коьбисине туьрли туьсли кийизлер тоьселген, тахтамет бийлеп алган. Биз уьсти кийимлеримизди шешип, конакбайдынъ шакырувы ман тахтаметке минип, орынластык, уьйдинъ иеси бизге ястыклар да берди, биз, оларды янбасларымызга салып, онъайланып олтырдык. Уьйдинъ иеси де уьсти кийиминнен босанып боьркин шешкенинде, онынъ сыпаты оьзине айырым эс эттирди. Кызылсымал шырайы, буькир бурыны, ясыл туьсли коьзлери оны тавлыга яде не казакка усататаган эди. Караногай кисиге усаган ери аз эди, неге десенъ караногайлар коьбинше караборан юзли эм кыйык коьзли боладылар. Тек сол сабатлей ойынъа келген затларды кайтип айтаяксынъ, эгер уьйине аягынъ ман басканынъ янъы болса. Оьзимиз танысканымыз да йок. Сосы аьдемнинъ кобан ногайы болып шыгаягы эсеме де келмеди, неге десенъ арамыз узак болган себепли биз беттинъ аьдемлери бу якларда айлак сийрек расадылар.

— Меним атым — Давлеткерей, — деп карт колын бизге созды.

Биз де атларымызды айтып, онынъ колын алып, таныстык. Уый иеси атын айтканында, мен онынъ биз беттен экенине коьтере де шекленмедим.

— Агай, сиз биз бетлерден боларсыз?— деп сорадым.

Уыйткен картым да мага коьз астыннан карады.

— Аьше, не болады? — деп, макул коьрмей, соравымга сорав берди.

— Бир зат та, сизинъ атынъыздай ат биз бетте коьп расады, а бу якларда — сийрек, — дедим мен.

— Дурыс, а сен каяксынъ? — деп, неге ди разы болмай, сораганын анъламадым.

— Мен Кобан бетлерден боламан. Эркин-Юртта тувгаман. Есеней тукумман.

— Бола болсанъ, айлактанъ, — деп койды ол, сейири де калмай. Мундай алыс ерде авылдасына расканына да куванмады.

А меним болса, сейирим калды: озим куванып кеткен эдим, тек уый иесининъ суьйкенсиремевин сезип, айыпландым. Ол мени мен соьйлескиси келмевин коьрип, хаьтерим калды, тек бу затты биревге де коьрсетпедим, шыдап олтырдым.

Эсигине ясыл туьсли шымылдык ябылган казан-пештен кара шыба кийген, ак шырайлы, уйкен кара коьзли, бойлы пише шыкты. Ол да сыпаты ман биз беттинъ ногайына усай эди. Кыскаяклы басын ийип:

— Хош келдинъиз! — деди.

— Сав больнъыз! — деп явапладык биз де бир авыз бан.

Кыскаяклы уьндемей артына кетти, арасы коьп озбай, шинъ аяклар ман шай аькелди.

— Конаклар болаягын билмегемен, — деди ол мунълы юзине куьлемсирев эндирип.

— Инъкал эт, сарымсагын коьп этип саларсынъ! — деп, кыскаяклыдынъ соьйлегенин яратпагандай, буйрык берди Давлеткерей.

Биз шай иштик. Табиаттынъ кутырувы, малга кыйын болувы, тоьл алув осал озатаганы дегендей, аннан-муннан шукуп алынган соьз соьйленди. Йолдасларым меним

акымда, мен не зат ушин келгеним акымда айтаяк болып, бир неше кере союз баслаган эдилер, тек уй иеси абайламай тынълап, олардынъ союзлерин баска сораулар ман боылып турды. Йолдаслар да, онынъ тынълагысы да, билгиси де келмевин анълап, басламага мырад эткен хабарларын койдылар.

— А сиз кайсы авылдансыз? — деп сорадым мен, арамизда йылылыктынъ болаягына тагы да сенип.

— Кобан-Халктан, — деди ол, Эркин-Шахар поселогына кирген, авылдынъ атын айтып эм мага шекли карады.

Бу карам да мени сескендирди. «Мага уйтип неге карады экен?» — деп озим озимнен сорадым эм ойымга келисли бир явап та келмеди. Эндигиси ундемеспен деп токтастым эм авызымды ашпай олтырдым.

Тез арадан кыскаяклы уйкен агаш тепшек пен инъкал ман бувланган коькис этти аькелди, темир аяк пан тузлыкты да алдымызга салды.

Уй иесининъ коьрими мен инъкалды, этти кезуьвлеп алып, тузлыкка малып, еп басладык.

— Енъиз, сыйлы конаклар! Алал болсын! — деп кыскаяклы аьр биримизге карады, сонъ: — Каяксыз? — деп кувнаклы сорады.

Тек Давлеткерей бизге явап бердирмеди:

— Сарымсак аькел! — деп бакырды. Кыскаяклы казан пешке каталап кетти, оннан сарымсак аькелип, тазалады, боылинген тислерин баьрисине де бирдей этип боылып, алдымызга салды.

Давлеткерей, соьлегишей Кобан ногайларынынъ аьдетинше намысланып, аска ялагайсып атылмай, туздаьмди акыртын, минезленип еп турган болса эндигиси бирден сарымсакка атылды эм ак тислерин коьрсетип, оны кыршылдатып шайнады.

Биз уй иеси бетке карамага тартынып, акырын эт, инъкал алып, асыкпай авызымызга атып, шайнаймыз.

— Мунадай карды мундагылар оьмири коьрмегенлер, — деп кыскаяклы бизи мен соьйлегиси келетаганын коьрсетти.

— Конакларды ялыктырмай, телевизор салсанъ! — деп давазын коьтерип киристи Давлеткерей.

Кыскаяклы турып, телевизордынъ бавын розеткага сукты. Кутыктан сес шыкты.

— Аллага шуькир, токтынъ барлыгына, — деп, разылы куьрсинип, пише орнына олтырды.

— Сарымсак аькел! — деп тагы да екиринип айтты Давлеткерей.

Пишеси олтырган ериннен ушып турды, тил, не кайтармай, казанпештен бир неше бас аькелип, баягынша тислерге боьлди эм, биз озимиздикилерди кутылмаган болсак та, бирдей этип, аьр биримиздинъ алдына салды. Уьй иеси баягынша сарымсакты кыршылдатып еди, эндигиси ол колын этке де, инъкалга да созбады.

Сонъ кыскаяклы уьйкен кызыл шынъ аяклар ман сорпа аькелип салды.

— Белки, шай ишееклер бар болар — деп бавырмалы сорады пише.

— Ногайларда ас ишеексинъме деп сораптаган аьдет оьмири болганы йок! Сен аькелип сала бертагы! Ишкиси келген — ишер, ишкиси келмегей — ишпес! — деп акыл уьйреткен сонъ, Давлеткерей, басындагы ойларына алданганнан алдындагы сарымсакларды коьзи алмай, тагы да бек давазын коьтерип: — Сарымсак аькел! — деп баягы буйрыгын берди.

Пише эркеги айтканлан, казанпешке атылды.

— Абай, ырызкыды аьлек этип, не этесиз? Алдымызда сарымсак — топпа-толы, — деди кыскаяклыдынъ ызыннан конаклардынъ бириси.

— Аькеле берсин! Сарымсактан коьп бир зат та йок, — деди оьктемли давазы ман Давлеткерей.

Биз алдымыздагы сарымсак тислерин ол бетке йылыстыраяк болган эдик, ама тартындык. Уьй иесининъ кылыгы бизге кужырлы коьринди, биз сейирсингеннен бир-биримиздинъ коьзлерине аьжейипсинип карап олтырдык.

Карт тагы да алдына салынган сарымсакты еди, артыннан сорпа ишип, эки аясы ман коькшил-кызылланган юзин сыйпап, бизге йогарыдан карады.

Биз бираз телевизор караган сонъ, салынган аска разылык билдирип, ятпага орынластык. Эртеникте уьй иеси аз соьйлеп, мени мен баягынша сувык турды.

Суьйтип мен бу уьйден оькпелеп кеттим эм сол сезим Караногайдан кеткенше юрегимнен таймады. Биз сол уьйден кеткен сонъ, карттынъ кужырлы кылыгын эсимизден тайдырмай турдык, онынъ акында аьжейипсинип соьйледик, столга олтырсак: «Сарымсак аькел!» — деп карттынъ акырганын эркеледик.

Мен уьйге кайтканда да, карт эсимнен кетпеди эм онынъ акында бир зат билсем экен деп кызыксынып юрдим. Ким экен ол, коьшеектен алдын не мен каьр шеккен, Караногайга кайтип кеткен? Сосындай сораулар ойларымды козгап турдылар.

Мен Эркин-Шахар ман бир болган онынъ авылында кулыгым болып та, булай да бир неше кере болдым. Шойын йолдынъ аргы ягында, Кобаннынъ сол ягасына ювыкта бу авыл орынласканын поселокшылар да, онда болатан аьдемлер де биледилер, бирерлер сол ердинъ атын эскише Кобан-Халк деп коядылар. Авылда, тап поселоктагындай болып, оьз ерлеринде эм калада, ювык совхозларда ислеьтаган аьдемлер яшайдылар.

Мен поселокка келген сайын аьдемлерден Давлеткерей акында сорадым. Сейиримге, ондай атлы аьдемди таныганлар табылмадылар эм ким акында сораьтаганымды да анъламадылар. Белки, оьз тенълеримнен яде олардан да яслардан сораганым уьшин суьйтип болган болса ярайды.

Бир кайтам мен газетадан заготконторага командировкага келген эдим. Уьйлеге кулыкшылар тынысланмага таркаганларында, мен бос заманымды аткарув мырад пан, шойын йолды оьтип, авыл орамында кезиндим. Иийлек теректинъ салкынында олтыргышта олтырган уьш картты коьрип, касларына бардым. Таныстык, аннан-муннан соьйлестик. Картлар мени мен аваслы соьйледилер, мен де сондай аьлди куланып калайым деп, Давлеткерей акында сорап алдым. Басында олар кимди сораьтаганымды анъламай турдылар.

— Ярабий, бу йигит Наконец-то акында сораьма экен? — деп Исмаил атлы карт тенълерине карады.

— Дурыс, онынъ аты Давлеткерей эди де, — деди Мамут деген баска карт.

— Сол болаяк. Наконец-тодынъ ушинлей аты — Давлеткерей. Бизим авылда баска Давлеткерейдинъ барлыгын билмеймен,— деп косты Магомед агай, сол дегенди билдирип.

— Аьлемет аьдем эди ол Наконец-то, — деп Исмаил эсине туьсирип баслады. — Еккен аты болып, авылда ол сынъар киси эди. Не айттылар, не айтпадылар ога сол байтал ушин, коркыстып та карадылар, кенем де ол атыннан айырылмады. Биз баьримиз заводка атылдык: ювык ерде, акша аьруьв тоьленеди, янъы усталыкларга уьйрендик, а ол ат ушин заводка да бармады, ол аз деп, Боьлмешеттеги совхозда, бизден отыз шақырым ердеги кошарада койшы болып куллык этти. Уьйде юмалап болмайтаган эди, тек оьзининъ исине алал болып калды. Онынъ уьстиннен куьлейтаган акылятаклар да табылдылар. «Техникадынъ оьмиринде атыннан айырылмайды», — деп селекеледилер. Кулагына да аспады. Ыйнатлы аьдем эди. Оьзининъ кайратлыгы, йигитлиги ша? Аьдемнинъ коьзине тувра карар, бир заттан коркпас, колына алган кайсы исти де сонъына еткермей токтамас...

— А валийлиги ша?! — деп, куьлемсиреп, соьзди йоьпледи Мамут деген карт, шал сакалын сыйпап. — Суьйтип корынган атын ол орамда расып тилеген балага берип йиберетаган эди. А балалар да сага кайдай соьлеги заманда? Зор затлар да. Бергенине шуькир деп, атты акашарлар да, ярым куьн айланып, артына кайтараякларын да мутып, орамда калдырып кетедилер... Йыл сайын Наконец-то эки йыллык тайын соятаганы ша?! Аьдемлер койларына тиймейдилер, а ол ат сояды. Сойганда да, кайтип сояды, эски аьдет пен, ювыкларына, доьрт ягындагы конъысьларына номайлатып эт уьлислерин йибередиди. Алдын суьйтип эткен болсалар, эртен-бирсигуьн баска бирев сояягын билгенлер эм суьйтип те уьлестиреегине сенгенлер. Наконец-тога бирев де уьлис аькелмесе де, ол сол аьдетти оьзи тутты. Бир кере мен уялып, алмаяк болдым. «Эркексинъме яде эркек тувылсынъма? Кыскаякльдай неге балсынасынъ? Ал! Суьйтип ата-бабаларымыз эткенлер. Оьзим шыгарган аьдет тувыл. Эдигеден калган зат!» — деп дувылдап кетип айтканымга оькиндирди...

— Аьше, аьше, — деп куьлеп алды Исмаил деген картта. — Сол Эдигединь атын ол коьп айтатаган эди. А мен онынь ким экенин эситип те эситкеним йок.

— Кайтип эситкен йоксынь?! — деп сейирсинди соьлегишей соьзге аз кирискен Магомед эм басындагы фетр шляпасын шешип, такыр басын сыйпап алды. — Онынь акында ногайда уйкен йыр барды да, ол бизим таварых баьтири... Тек бир зат сейирли: Наконец-то Эдигединь атын суьйтип коьп айтса да, онынь акында йырды билмейтаган эди.

— А сен билесиньме? — деп соьзин макул коьрмей сорады Мамут.

— Менме? Йырлап айталмаспан, тек мен оны атамнан коьп эситкенмен. А соьле оны йырлап билген аьдемди савлай авылда таппага кыйын. Табылмас деп ойлайман. Айлак узын йыр. Наконец-то язык Эдигединь йырын билмегенине бек кайгыратаган эди...

Картлар тындылар, мага сораवлы карадылар: энтте сораьк затынь бар болса, сорап кал дегенди билдирип. Мен оларды коьп саклатпадым.

— Наконец-то деген атты ога неге таккан экенлер? — деп, соьз басланганлы мени сейирсиндирген кужырлы аттынь маьнесин билеек болып, сорадым.

— Наконец-то деп неге айтканлар дейсиньме? — деди куьлемсирей берип Исмаил. — Неге болсын? Артлы-артыннан алты кыз тувды, сонь ул тувганда, халк ога Наконец-то деп ат тагып койды...

— Неге орысша? — деп сорадым.

— Кайтип неге? — деп аьжейипсинди Исмаил. — Сол заманда секер завод салынып кутылган эди. Туьрли ерлерден онда йыйылган аьдемлер орысша соьйлей эдилер. Биз мунда, авылда, оьзимиздинь тилимизди, Аллага шуькир, мутпасак та, орыс соьзлерди карыстырып соьйлемеге айлак ярататаган эдик. Эне сонынь уьшин бизим авылдасымызга да орыс аты тагылганы...

— Мен сол затты толыша айтарман, — деп Мамут йолдасы айтканына разы болмай, оьзи айтып баслады. — Ул саклай турып, артлы-артыннан кыз тувган авылдаска сол заманда аьдемлердинь айлак яны авырыятаган эди.

Олар да оны ман бирге ул сакладылар. Пишесининь аты Анипеш эди, дия? — деп ол Исмаилдан сорады.

— Суйтип, суйтип, — деп яваплады карт.

— Мине сол Анипешти орамда коьрселер, авылдаслар онынь курсагынынь шокаланып яде тоьгерекленип шыкканына эс этерлер эди, билгенсип, яс яде кыз болаягын айттылар, бирерлер аьли бал да аштылар. Халкка не муьшкил, юбанмага зат болсын! Суйтип аягы авырлыдынь аьлин тергеселер де, онынь бала табаягын сакладылар, ким болаягына сейирсиндилер. А уййткен Анипеш те артлы-артыннан кызларды куйдыртып барды. Соньалыкта Наконец-тодынь уьстиннен кажавлап та басладылар, тек сол затты оьзине коьрсетпедилер, неге десень сусы каты аьдем, оьзи де аьдемлер суймегендей зат этпеген. Анипешти толгатып аькеткен сайын, Наконец-то, атыннан туьспей, райбольницадынь тоьгериннен айланады экен. Эбия болган орыс кыскаяклы не атлы айланатаганын биледи эм аьр заман терезеден асылып, кыз балады эркелеп, аясына коьзяслар туьсируьвши йылавык тувганын билдиреди. Язык Наконец-то оны сол сабатлей аньлайды, атын камышылап, коьзим коьрмесин дегендей, астындагын шаптырады...

— Тувра айтасынь, бек кайгыратаган эди, — деп, аьр соьзди таптап соьйлемеге суйьген Магомед Мамутты боьлди. — Кызы тувган деген хабар яйылса, биз ога карамага тартынатаган эдик. Суйтип бир шырайы бузык болып юретаган эди. Алдын ногайда кыз тувса: «Кырк туварынь хайырлы болсын!» — деп алгыслаганлар. Суйтип айтканларынынь маьнесин аньлатпага болаяк. Кыз уьшин берилеек калымды эсаплаган болсалар, ярайды. А биз Наконец-тога авызымызды да ашалаймаьыз. Тек саламласып койсак, ол: тоьмен коьньилин ясырып, коьтеринки давазы ман: «Эне азбарымда юз алпыс туварым багылады!» — деп бизди куьлетип, бурылып кетеди.

Меним соравымга явап берип кутылмаган ак сакаллы Мамут соьйлеек эди, тек эндигиси оны Исмаил да боьлди.

— Ишпеге ким де суьеди де, — деп ол куьлемсиреп баслады. — Наконец-то тувган баласына куванам, куванмайым, а мине хайырлы болсын айтып келген аьдемге

аракысын салар эди. Мен де яслыгымда, несин ясыра-сынъ, ишпеге авас эдим...

— Бобтен де тегин аракыды, — деп кажавлады Мамут.

— Аьше, аьше, — деп суьйинди Исмаил. — Наконец-то уьйине кайтканын билгенлей, мен ога йолланаман, ярым салаягын билемен. Бала тавып уьйине кайткан пишесининъ касына Наконец-то кирмейди, айыплы экенин коьрсетеди. А пишеге не ди? Ол да байына хаьтери калып, оны ман соьйлемейди. А мен келсем, оларды ярастырмага шалысаман, сонынъ уьшин мендей болып келгенлерди ол макул коьретаган эди, зыяпет салып, аракы иширип йибереди. Соьлеге дейим эсимде: ога келемен, а ол уьйкен балалары ман ойнап турады. «Балалар — куваньш», — деп баслайман мен, а озим янъы тувган акында авызымды ашпага коркаман. Ол да: «Не заты аьруьв азбарынъ акылсызларга толса», — деп тоьгерегиндеги кызалакларга коьрсетир де, сонъ пишеси турган боьлме бетке ымлап: — Онда да бир йылавьк ятыр. Алжытаяклар олар мени! Мен ногайман да, эне атамда мендей алты эр бала бар эди!» — дейди. «Сенинъ уьлисинъ атанъа тийген болар, эште?! — деп кажавлап аламан. — Кыз балалар да яман тувьллар, олар ата-анага айлак алал, яныплы боладьлар». Суьйтип айтканым ман онынъ да яны тыншайса экен. «Мен ногайман. Мага тукымды юргисткен эр бала керек! — деп, коькирегин согып, озиндикин айтады. — Энь уьйкен ниетим — халктынъ атын айттыргандай, данъкландыргандай, Эдигеге усаган йигитлерди дуньяга эндируьв». Тагы да хабарласамыз. Сонъында янъы тувган балады коьрейим деген сылтав ман оны да пишеси турган пешке киргистемен. Ишиннен шыккан баласын коьргиси келмеген аьдем болама? Киреди. «Аьптем, кала коьрсетеш кызалакты», — деймен. Кыскаяклы уяла берип, хош келди айткан сонъ, баладынъ бетин ашады, оззи артына бурылып:

«Тек ана наьлетке коьрсетпе! Караш ога, ялгыз оззи кирип, тувган аьветин коьрмеге йигери батпайды! Аьдемлердинъ байлары балалары ман пишелерин машиналарга олтыртып аькеледилер, а мен берлидей автобус пан келемен. Орам баста тапканым йокты да. Калганлардан

не затым кем экен?!» — деп кыскааяклы йылап та алады. Эндигиси оны да тынышландыраяк боламан, балады колымга алып, атасына коьрсетемен. Балады коьзлей берип, ол пишесининь соьзлери шыкыйына тийгенин коьрсетеди. «Ол мен наьлетпенме?! — деп давазын коьтереди. — Баскалардай «пыштавы ман» ясты аькелген болсань, мен сени роддомнан уйге дейим колларым ман коьтерип аькелер эдим...» — дейди. «Аьше, ога мен шуьшлимен-ме?» — деп сылкылдавын, токтаталмайды кыскааяклы. «Шуьшлисинь! Меним тукумымда — баьриси де эркеклер, а сеникинде — савлайы да кыскааяклылар». «Кыз да болсын, яс та болсын, баладынъ яманлыгы болама?» — деп илинисуьвлерин койдыраяк боламан. Тек Наконец-тоды токтатып болам? Ол курылган сыпырадынъ янында да тукум юргистуьвлик, Эдиге акында хабар бардырады... Мырадына да етти язык, уллы да болды. Аьдемге савлай наьсипти тукум бардырувшы береди деп ойланганы да не болып шыкты? — деди селекелегендей Исмаил.

Ак сакалы Мамут, онынъ сонъгы соьзлерин макул коьрмей, хабаршыга суслы карады эм оьзи коьптен бербетин айтаяк затын соьйледи. Давлеткерейге Наконец-то деген аттынъ кайтип тагылганын оьзинше хабарлады.

Давлеткерейде алтыншы кыз тувганда, авылшылардынъ оьзлери де эндигиси онада ул болаягына даьмелерин уьздилер. Тек Давлеткерейдинъ уьмити соьнмеди... Бир куьннинъ эртенигинде эбия роддомнынъ экинши шарлагыннан:

— Наконец-то! — деп каралдыда айланган атлыга бакырды.

Басында Давлеткерей анъламады:

— Ким дейсинь? Туьсиндирип айташ! — деп тынышсызланып кышкырды.

Куванганнан куьндей яйнаган кыскааяклы, шошайтып бармагын коьрсетип, эр бала экенин анълатты.

Суьйинген Давлеткерей:

— Наконец-то! — деп оьзи бакырып йибереди эм аттан туьсип, шоршыйды. — Туьсеш! Мен сага суьйинши берейим! — деп кыскааяклыды шақырады.

Кыскаяклы да шавып туьседи. Давлеткерей оны кушаклап, кисесиннен япыракландырып он маьнет шыгарып, суйинши айтканнынъ аясына салады.

— Кайдай деп айттынъ сосы сен? — деп оьзи де бармагын шошайтып, эр бала экенлигин эркилеп коьрсетеди.

— Тап сенинъ бурнынънан туьскен, — дейди куванышын тыялмай кыскаяклы да.

— Улым бар! Эдигединъ улынынъ атын береекпен. Нурадин деп атагаман! — деп ол раса барган танысларына, ювыкларына куванышын билдирип барады.

Аьдемлер де:

— Наконец-то!.. — деп суйинишин боьдилер эм ул балага бу кадер куванганы уьшин сейирлери каладылар.

Соннан сонъ Наконец-то деген ат ога ябысты эм оьзининъ шынты атын да муттырды, — деп карт Мамут хабарын айтып кутылды.

— Танъ эркек эди. Танъ эм ваьлий эди! — деп кайтара лап хабаршыдынъ соьзин йоьпледи Магомед эм ойлы бо лып: — Тек балаларыннан хайыр коьрмеди, — деп косты.

— Аьше, язык, — деп аявлыгын коьрсетти Исмаил.

Мамут, булардынъ айтканларын яратпай, тамагын каты кырып, йолдасларын тындырды. Эм олар Давлеткерей акында оьзге бир зат та айткылары келмей олтырдылар.

Мен де, яс аьдем болганым уьшин, картларга каныгып, оларды бездиргим келмеди. Ол бир ягыннан. Баска ягыннан караганда, айткылары келмеген затты кайтип кыстап айттыраяксынъ? Оьзим де загот-конторага кайтпага керек эдим эм мен, картлар ман колласып, аманластым да йол алдым.

Давлеткерей акында бираз онъайлы хабар билдирген бу биринши йолыгыс эди. Тек картлар хабарлаган киси Караногайда мен коьрген аьдем мен коьтере келиспей эди. Сол зат меним сейиримди калдырып турды. Неге десенъ мен коьрген кисиде аьдемди сескендирген акыл-ятаксув да, кужырлы затлар да аз тувыл эдилер. Сонынъ уьшин де картлар хабарлаган эм мен коьрген кисилер, эште, бир аьдем болмас деп ойладым. Эм мен Давлеткерей акында тагы да билмеге бек кызыксындым.

Бир кере газетамыздынъ редакциясына Эркин-Шахардан Муслимат атлы бир куртка келди. Ол улы заводтан квартира алып, анасын ялгыз таслап, кеткенине шагынды эм сол зат акында язбага керек деп мага тиледи. Ол хабарын айтканлай, тувралыгына шыкпай язбага кереклигине мен шеклендим. Журналистика кулыгы сондай, аыр заттынъ, боьтен де, сосындай маьнели затлардынъ тергелуьви талапланады. Заман йойсанъ да туьзликтинъ туьбине шыкпага керек болады. Бу йол да суьйтип болды.

— Мен картпан да, бесинши шарлакка кайтип минейим? Ол кадамсыз: «Уьйинъди сатып, менде тур», — дейди. Ондай бийикте яшап, мен ога кус болгаманма?! Солтта, уьйди, яным-ав, сатпадым, аьли ялгыз уьйде калмаклык деген — не муьшкил? Бу, аьше, не затка усаган затты? Мен оны оьзим, атасыз асырагаман, коькирегимнен эмгисткемен, сувыктан, иссиден саклагаман, оьзим емегенди ога егисткемен, а ол каранъызтагы, картайган анасына не зат эткенин? Язынъыз, уялтынъыз басы сасканды! Ялгыз анасын таслаган, деп язынъыз! — деп куртка тоьгинди эм тувра авызыннан алдырып яздыраяк болганы адалатты мени.

Мен онынъ ниетине куьлемсиреп карап:

— Абай, биз тек сизинъ соьзинъыз бен язып болмаймыз, барып улынъызды да коьрмеге керек, онынъ да айтканын тынъламага керекти де, — дедим мен.

Эм куртка ман суьйтип соьйлегенимге оьзим оькиндим, бираз уьйкенсирегендей болып шыкты деп кайгырганым да бир болды, куртка мени ябалады:

— Сиз ялгыз анага, карт курткага ьйнангынъыз келмейттагы? Улым ман соьйлесеек боласызтагы? А ондай аьдем мен соьйлегендей амалынъыз йок, бас деп ана суьтин акласын! Мен сизинъ газетинъызге сенип келгемен!

Мен алай да, булай да ога туьсиндирдим, ол, меним айтканымды эситпегенсип, оьзиндикин куйдырта берди эм уьйине шырышы бузылып кетти.

Сосы ман мен де сол заттынъ сонъына шыгаяк уьшин Эркин-Шахарга барып, секер заводта болмага керек

эдим, басында Муслиматтынъ улы акында исшилерден сорастырып билдим, ол заводта ийги исшилердинъ бириси экенлигин эситгим, сонъ обзи мен де растым. Мен ога анасынынъ газетага шагынып келгенин айтканымда, сейири калды. Ол аьели мен анасынынъ тар уыйинде яшалмаган экен, бир кесек заман шеретте турып, доьрт пешли квартира алады, а коьшип баслаганда, анасы уыйимнен бир абыт та этеек тувылман деп, уыйкен шарлаклы уйде яшганды макулламайды. Улы кенъ мекан алганына суьйинген болса да, анасынынъ унамаганы коьнъилин тоьмен этеди. Себеби – бийикликте тувыл, анасы тувган-оьскен юртыннан, уйренген ериннен айырылгысы келмейди. Эгер анасынынъ суьйтип этеегин билген болса, ол квартира деген затты койып, уй салувдынъ каьрин шегеек эди, а уыйткен анасы да тек коьшеятырганда, обзининъ ишиндегин айтыпты. Кенем де улы, анасы кайтар деп сенип, ога куьнине эки-уьш кере киреди, пишесин йибереги, а ол болса, олар ман соьйлемейди, келселер, коьгалмай, уьндемей олтырады.

– Уьйтип этеегин кайдан билейим?.. Газетке куьлыгы соккан болса, онынъ кайтаягы коьринмейди... Ол заманда меним окувшы улым бар, эндигиси ога оны йибермесем, кишкей болса да, тири ян. Обзимиз де тез-тез кире турармыз... – деди Муслиматтынъ улы.

Эркек куьлыктан шыгаягына карамай, мен обзим Муслиматка йолландым. Курткага хабарды айттым. Ол йиени мен тураягына суьйинип алды эм мени, авызыма ас салмай, йибермеге унамады. Соьйлевимиздинъ арасында баьырсаklar писирип алды, оларды каймак катылган шай ман салды. Обзининъ сораьын шештиреек ушин меним заманымды алганына намысланып, мени коьлап, коьнъилимди авламага шалысты. Хабарласып олтырганымыздынъ арасында мен оннан Наконец-то акында сорадым: таныслыгы барма экен деп ойладым.

– Элбетте! Ким ол шейх аьдемди таныган йок?! Эске алдырганынъ уьшин Алла сени сыйласын! Алладынъ шынты куьлындай бизим аьр ийги аьдетимизди юргистетаган эди. Юрегининъ юмсаклыгы ша, танълыгы ша? Кыйнлыкка, кайгыга Наконец-то сол саьатлей етисер эди. Обзининъ ети баласы болса да, авылдасларынынъ

кобнъиллерине етип, кайгыларынан, куванышларынан калмаган, а ондай юрувлерге аз шыктаж кетпейди, сайсы. Онсыз талака — талака болмас! Аювдай ислер, сонъалыкта стоьл куралып, талакашылар сыйланганда, ол эт еп, сорпасын ишер де, уйине кетеди. Аракы тартпага калдыраяк болатанларга: «Ногайлар алты юз йыл аракы ишпегенлер, мен де ишпеймен!» — дер де, ишкишилердинъ авызларын аштырып, уйине асыгып кетеди. Бир кесеклер онынъ акында «аввмедий» деген болсалар да, ондай акыллы, ондай танъ аьдем соьлеги заманда бизим авылда йок, — деп Муслимат коьзясланып та кетти.

— Сонъгысы, аьше, не болды? — деп сорадым.

— Коьшти муннан, язык. Мунда калалмады. Кой соны, шыракшым, хабары узун, — деп куртка коьзяслары суьртип, ойлы болып терезе бетке карады, сонъ эсин йыйып: — Сен шайынъды иш, сувып бараятыр, — деди.

— Муннан неге кеткен экен? — деп мен, шай ише берип, сорадымды кайтаралап айттым.

— Керегим сол зат сага?! Яде сонынъ акында язаяк боласынъма?! — деп ашувлангансыды куртка.

— Йок, ондай зат бизим газетага керек тувыл. Оьзим билгим келеди.

— Аьше, баскалардан сорап кара, аьдемлер айтпага боляклар, онынъ акында яман соьйлемеге меним тилим бурылмайды, анъладынъма? — деди конакбайым.

Эм Муслимат Наконец-то акында оьзге бир зат та айтпады...

Эркин-Шахарга кезуьвли барувым, боьтен де, пайдалы болып шыкты. Мен бир кардашларымнынъ тойларына келдим, той поселоктынъ алдын авыл болган бетинде озды. Сонда мен Ибрагим деген кисимен таныстым, а ол Наконец-то ман конъысы болып турган эди. Туьн ортасыннан сонъ той таркаганда, авылшылар аьдетше конакларды конмага уйлерине аькеттилер, мени, той бойы янымда олтырган, Ибрагим уйине шакырды. Онынъ бавында каладагы беседкаларга усаган какыра ясалган эди. Эртеникте аькелип сыпыра салдылар эм биз онъланып сонда олтырып ас иштик. Пишеси, зыяпетин кызганмай салып, сыйлады. Сыпырага янъгы писирилген

локымлар да, койы каймак та, пыслак та, туурли-туурли ясылшалар да молдырылып салынды. Какырадынъ иши таппа-таза, аьрув йыйыстырылган, тоьгерегинде туурли емис тереклер оьседилер. Тек бурнымга ашшы ийистинъ келувин сезип турдым, маьнесин бир де анъламадым, неге десенъ котан ман кедеш каралдыдынъ оьзге муьйисинде орынластырылган эдилер. Баягы ийистен танавларымды коьптиргенимди уьй иеси коьрип калды.

— Узак болмаган ерде откормбаза бар, оннан шыккан ийис, яным-ав, савлай поселокка яйылады. Ол да кыйын тувыл эди. Муна секер заводтынъ салынувы ман савлай еримиз авлакка айланды. Ол аз болса, сосы кишкей ерге аькелип комбием заводу, нефтебазады, ПМК-ды, керувь ягына, тоьгеректи сасыткан кус фабрикасын тыкканлар. Ол да аз болса, маь сага кереги дегендей болып, куьнбатар ягымызга оьлген маллардан ун этуьв заводы коьндырылган. Енъил ел эскенлей, ийиси келип, эне увды ютынып турасынъ...

— Сондай затларды салдырмага кимнинъ акылы еткен экен? — деп мен сорадым. Оннан алдын поселоктынъ сосындай аьлине мен эс эткен йок эдим.

— Эне коьрип турысынъ, биревдинъ акылы еткен. Язык Наконец-то тувра эткен муннан кетип, — деди ол.

— Сен Наконец-тоды таныйсынъма? — деп сорадым.

— Элбетте, — деп ол колы ман конъысы каралдыдагы тереклердинъ арасында коьринген шерепиш ябылган уьйди коьрсетти. — Эне онынъ уьйи. Татым конъысылар болып яшаган эдик, — деди де, мунъайып какырасына карады. Тамам мунадай какыра онада да бар. Оьзиндикиндей этип мунавын ол оьз колы ман салган. Коьресинъме, энтте кайдай берклигин!?

— Солма?! — деп мен аьжейипсинип, коллар тие-тие йылтыраган, агаш баганасына колымды тийгисттим.

— Сен де оны таныйсынътагы? — деп Ибрагим сорады.

— Яшавымда бир кере коьргемен, — дедим мен.

— Ондай юмарт аьдемди соьле таппага кыйын, — деп сукланышлы айтты Ибрагим, сонъ: — Наконец-то деп неге айтканларын билесинъме? — деп сорады.

Мен басымды ийзедим.

Эм Ибрагим мага Наконец-тодынъ авылда яшаган сонъгы заманы акында хабарлады.

— Наконец-тода ул бала тувганда, ол бек туърленди. Савлай юрис-турмысы, баъри затка разылыклы болгандай, рахатлыкты коърсетти. Соьйлегенде-асыкпай соьзлерин айтып, таптап соьйледи, оьзин эне яшавдагы маьнели борышын толтыргандай этип юргисти. Эгер алдын онынъ юзинде кайдай ды бир муьшьылыктынъ куьлеткиси коьринген болса, эндигиси танълык нурланып турды. Сыпатын да, кейфин де туърлендирди: басын кетерип баслады, мыйык калдырды, кырк ясыннан янъы оьткен болса да, коьрпе боьрк кийди. Яслай оьзин карт этип коьрсетти. Ол аз деп, абдес салып баслады, тек эне кураны йок эди, намаз кылып та билмейтаган эди. Сонынъ уьшин оькинген де этип юрди:

— Ах, куранды билмеймен! — деп неше бир кере айтканын эситкемен.

Тек сол затты ол динге ыйнанган себепли эткен деп айтып болмаяк, неге десенъ ол куран билмегеннен баска болып, телевизор да карап, газета да окыйтаган эди. Меним ойымша, онынъ бир Алласы болган — ол Эдиге. Оны керексиз ерге де, керекли ерге де тыгыстырар эди. Сонынъ уьшин улына да Нурадин деп, Эдигединъ улынынъ атын бергени. Балаларды тоьгерегине йыйып Эдите акында хабар айтканы соьлеге дейим эсимде.

— Эдиге коькке ушып кетпес уьшин аягына пудлы гирди тагып юрген. Оьзи айлак мазаллы болган, шына-тайы ман нал майыстырган, кылышы ман бир сокканлай малдынъ басын кескен. Ол оьмири яшавы Токтамыс деген намарт хан ман алыскан. Ханнынъ аьскери коьп болган, сонынъ уьшин ол улы Нурадиннинъ оьскенин саклаган. Оьзи улын туврашыл, акыллы, йигерли, бир заттан коркпас этип асыраган. Сонъ Нурадин Токтамысты енъген. «Уясында не коьрген — ушканында да соны этер!» — деп Эдигединъ айткан соьзи бар. Сонынъ уьшин биз ол ярастырган аьдетлерди тутпага керекпиз, олар бизге канат береди, — дейтаган эди.

Айтканынъ ман балаларга ондай зат ете коям? Ондай затты уьйкенлердинъ оьзлери де анълагылары келмей-

ди. А Наконец-тога ким айткан? Биревде. Сол затларга оьзининъ анъламы ман еткен, неге десенъ ол биревге де шынатай кадер яманлык этпеген. Яшавда яман аьдемлер азым? Эне биз урлакайларды да, яла ягувшыларды да, намыссызларды да коьп коьргемиз. Наконец-тодай аьдемлер, айтайым сага, сийрек расадылар. Бай да болмаган, аьдемлерден артык болайым деп те шалыспаган, аьелине еткистип яшаган. Ал, эндигиси улы ман не болганын айтайым. Бала заманыннан алып, онынъ тербиялавына ол бек уйкен эс беретанган эди. Оны оьзи мен коьп юргистти, кошарасына аькетти, кишкейлей ат уьстине миндирип, куллыктан ташанмайтаган этип тербиялады, кайратлы болсын деп бек шалысты. Бала да тынълавлы, намыслы болып оьсти. Тек ога эркинликти айлак эрте берди бугай. Бала атасындай мазаллы болып оьсти эм талакаларга да атасынынъ орнына да барып баслады. А оьзи Наконец-то айлак куллыкшы аьдем эди. Ол фундамент казбаган болып, бизим орамда уьй йок болар. «Бир-эки Наконец-то болса, экскаватор да керек тувыл», — дейтаган эдилер аьдемлер. Улы да атасыннан калмады, коьплерди куллыкшылыгы ман сукландырды. Тек аьдем дегенинъде айван кылыклары аз тувыл, сайсы. Сол талакаларда аьдемлер оны аракы тартувга уьйреттилер. Куллыгы битсин, бу зыяпетлевдинъ сонъгы кайдай болатаны кимге керек? Нурадин ишкиши болмаса да, аракыды тартпага суьбетаган болып шыкты. Эм куллык онда да тувыл. Сол шакта поселокка туьрли яклардан туьрли аьдемлер йыйылдылар. Аьруьвлердинъ арасына да болаяк-болмаяклар синъдилер. Эм поселокта намыссыз затлар этип, «данъкланган» хулиганлар да юрип басладылар. Орамларда азарланып, соьгинип, аьдемлерге тийип, уьйкен тоьбелеслер курап, аракы ишип, авылдастардынъ шыкыйларына коньп, ишлерин шыгардылар. Соларга бизим Нурадин де косылыпты. Олардынъ эткенлерин этип, тоьбелеслеринде оьзин коьрсетип юреди экен. Тоьбелеслерде шинжыр ман юрген себепли ога хулиганлар «шинжырлы Нурадин» деп айтыптылар.

Элбетте, сол затларды атасы билгени йок. Пишеси улына шагынганы уьшин атасына баьри затты тизип айт-

пага корккан. Бобтен де, Наконец-тодынъ кеше-куьндиз кайтаралап айтканларын кыскаяклы эсинде саклайтаган болар эди. Сонынъ ушин тартынган болса да ярайды. А уй иеси болса:

— Энь баслапкы тыювларды айтайым: туьгин, аракы ишпесин, авызына салмасын, уры болмасын, кызлар ман юрмесин. Эгер сол затлардынъ кайсысын болса да этетеганын билсем, басын кесермен, — дейтаган эди.

Пише байынынъ катылыгын билип, баьри затты сонъына дейим ашып айтпайтаган болды. Баьри затты сезбейтаган атасы улына янын берип турды, акша ман да кылыксызландырды.

Сол шакларда бес уйкен кыз артлы-артыннан киевге барды. Олар аьруьв аьеллерге туьстилер. Эште, ондай аьруьв ата ман анадынъ аьвлетлери яман болмаслар деп, ювыкласпага шалыскан боларлар аьдемлер. Кызлар да туьскен уйлеринде намыслы болып, оьзлерин тек ийги яктан коьрсетип, бактыларын онълы эттилер. А бизим заманда, билсенъ, бир кыздынъ оьзин орынластырмага кыйын, а Наконец-тодынъ бес кызынынъ да бактылары ашылды. Белки, уйкенлердинъ онъайлыклары ата-анады тынышландырып, оьзге балаларына уйкен эс бердирмеди яде баска шуьшлиликлер бар болса да, ким биледи. Онысын айталмайман. Не де болсын, онынъ алтыншы кызы Кериме бизим коьз алдымызда шая болды. Неге, кайтип? Акылымга кирмейди. Сынлы, кара буйра шашлы, коьк коьзли, эне турган куршак, сондай сылуьв, сондай ярасык кызалак, карасанъ, коьзинъди алгынъ келмей, карап тураяксынъ. Тек не пайда онынъ ярасыклыгыннан!? Кол колдан кетти де барды демеге болады. Атасы уйде болмай, анасынынъ юмсаклыгыннан болган болса, билмеймен?! Орамымызда машиналар ызыгыюьвсып басладылар, пыйпылдавлардан кулакладымыз авырыйтаган эди...

— Бетсиз, атанъа айтарман! — деген Анипештинъ йыламсыраган давазы эситиледи. А ол болса:

— Мен соьле келейим, — деп, анасынынъ бакырыгына да карамай, ким ди биревдинъ машинасынынъ кабинкесине олтырып кетеди.

Танъ атарга кайтады. Анасы урысады, а ога дел хайыр, бир кулагыннан кирип, баскасыннан шыгады.

Поселокта сол заманда кыдыратаган кызлар коьп болып басладылар эм кайсы ата-ана да оьзлерининъ кыз аьвлетлери уьшин коркып, Керимединъ атын айтып бет-лемеге сескенди. Аьр ким де, Алла сакласын, оьзимдики терис йолга тайып олтырмасын деп, баласын корынып турган болса, ярайды. Тек Наконец-то алдынгынша савлай халкты туьзетпеге шалысып, баягы нызам, намыс акында соьйлевин бардырды.

— Яшавдынъ эне сол затына коьтере эс бермеймиз. Халк аьеллерден куралады, а аьелдинъ тазалыгы — халктынъ тазалыгы! Бизим Эдиге зыйналык уьшин, эркегине де, кыскаяклысына да карамай, язалаган, басын кескен.

Авылшылар ишлериннен куьлемсиреп, тек тыслары ман кызы акында айтпага тиллери бурылмай турдылар.

Базар куьн эди. Ава туншык, исси. Куьн ерди кыздырады. Аьдемлер, салкым излеп, уьйлериннен шыкпайдылар. Авылга шавып келген баладынъ айткан хабары тоьгеректи аяк уьстине салды. Яс пан кыз олтырган мотоцикл мезардынъ касына келип, авылдан таса болган еринде токтайды экен. Коьликти калдырып, оьзлери мунда картлар йыйылатаган меканга кириптилер, соны коьре калган Янай деген карт, аьдемлерди йыйып аькелсин деп, балады шаптырып йиберген, а оьзи колына сенек аллып, мотоциклдынъ касында каравыллап калган. Хабар мезарга ювык яшаган аьдемлер арасында тез огына яйылып кетти, бу зат оларды бек ашувландырды эм эр кисилер, колларына не тапсалар соны алып, айтылган ерге асыктылар.

— Ол хулиганларда ырыз, бет барым? Караш, сен оларга, кайдай ерди коьрисуьв уьшин сайлаганларын?! — деп бакырды йыйылганлардынъ бир кесеги.

— Навы не затты оьзи? Ата-бабаларымыз коьмилген мезардагы меканды тезден канжык уьйге айландыраяк экенлер?! — деп екириндилер баскалар.

— Бизикилерден ондай уятлыкты, эште, бирев де этпес! Коьшип келгенлер боларлар! — дедилер тагы да биревлер.

Йыйылганлар мезардынъ касына барып, ойласпага деп, авыздынъ касында токталдылар. Олар мезар уйине киргенлердинъ алал ниет пен кирмегенлерине бир де шекленмедилер, боьтен де, кыскаякльдынъ мезарга кирип болмавын эсапка алсанъ. Экиншилей, бир зат акында да ойласпай, олар бир отыз-отыз бес метрлик ерде турган меканга туврадан-тувра соктырып кирмеге де болаяк эдилер, тек ондагы коьринис ак шашлы басларына корлык келтирер деп сабырлык эттилер. Сонынъ уьшин бир кесеклер саьспеклеп, не этееклерин билмей, бир-бирлерине карадылар.

— Ямагат! — деп йыйылганлардынъ арасында Наконец-тодынъ каты давазы эситилди. Биз соьле-але уйдинъ касына барып, бетсизлерге шыксынлар деп айтайык. Сонъ не этеегимизди коьрермиз!

Аьдемлер онынъ айтканын макул коьрдилер. Зиплесип кирмеек уьшин мезардынъ авызын кенъ аштылар. Эм онынъ ишине биринши абытлар этилгенлей, уьйден коьк коьйлек, ак ыстан кийген кара шашлы яс атылып шыкты да, урыдай болып, ян-ягына каранды эм не этеегин билмей турды. Аьдемлер онынъ шыкканына суьйинип, эндигиси ол бизден кашалмас деп, оны коршалап ысламага аьзирлендилер. Тек сол арада яс уьй бетке булгалаклады, уьйден сары шешекейли шыба кийген кыз зыранълап шыкты. Наконец-то басшылап барган авылшылар куьби, ерге кадалган сислердей болып, катты да калды. Баьриси де Наконец-тодынъ кызы Керимеди таныды.

— Ийттен тувган, наьлет! — деп екирди Наконец-то.

Яс пан кыз каштылар. Бас дегенде олардынъ аркалары турагалып турган басказыклардынъ арасында коьриндилер, олар аргы яктагы кора бетке шаптылар. Олардынъ артыннан бирев де кувмады, баьриси де тоьмен болып, яс аьдемлердинъ кашувларына карадылар. Корага еткенлеринде, яс колын берип, кызга корадан йоргаламага ярдамласты, сонъ оьзи де йогалды.

Наконец-то аьдемлердинъ бетлерине каралмай, алдыларынан оьтип, авыл бетке ялгыз адымлады.

Бу зат акында авылда коьп соьйленди. Тек айтканында да, авылшылар бир-бирлерине уьйкен сырын ашкандай болып, сыбырдасып, давазларын тоьмен этип,

сөйлөдилер. Эне билесинь, оларды Наконец-то эситпеге болаяктай, сырластылар.

Пишесининь айтканына коьре, мезардан кайткан куьн Наконец-то:

— Не зат уьшин экен? Не яманлык эткемен, не куьнам бар? — деп, орынга ятып, эртеси куьнге дейим турмайды.

Кериме уьйине озьге келмеди. Ол аз деп, Нурадин де сол кеше йок болады. Кериме мен болатаган ястынь мотоциклин авылдасларынынь бирисининь каралдысына салып, онынь иесининь келуьвин саклайды экен. Суьйтип онынь ким экенин билгиси келген. Эм мезарда болган сол заттан сонь, уьш куьн дегенде, тагы бир куьжырлы эм авыр хабар авылга етти. Наконец-тодынь улы Нурадин эсирик аьлинде тоьбелесип, поселокта Ахмет деген айтылган хулиган ясты шынжыр ман бугындырышты. Бас дегенде Ахмет ога пышак алып шапкан экен, анавы да озьин коршалап, оны оьлтирген дедилер. А соньында сол бирев Ахмет баягы мотоциклдинь иеси экенин билгенлеринде, Нурадин аьптесине якласып, кыянатлык эткенин авылшылар аньладылар.

Сол авыр куьнлерде Наконец-тодынь каралдысында йьлав сеси тынмады. Пишеси де, байларында турган кызлар да, ювык коньысылар да, коьзяс тоьгип, янларын тыншайтаяк болдылар. Мен де кайгыларын боьлейим деп, оларга бир неше кере де барув эдим, тек Наконец-то алдыма шыкпады. Анипеш язык, мага тоьгинип-тоьгинип йьлады. Керимединь уьйден кеткенин, сол куьннен алып байы уьйден шыкпайтаган болганын, улынынь судына да бармаганын айтып шагынды. Сонь кыскаяклы байынынь алжымага еткенин, куллыгын таслаганын, атын сатканын, уьйин де сатып, тувган ериннен кетеек болатаганын, талмага аз калып, йьланып айтты. Тек мен не этейим, уьй иеси биревди де коьргиси келмесе, бирев мен де соьйлемеге аваслыгы болмаса?! Соьйлемеге амал таппадым. Тапсань да, ога не зат туьсиндирип болаяк эди, айлак йьнат аьдем эди деп мен сага неше кере де айттым.

Кетеек куьн Анипеш авлаларымыздынь арасындагы корадынь касына келип:

— Ибрагим-ав! — деп мени шақырды.

Мен корадынъ қасына келдим.

Пише, козьяслары буртана-буртана аккан, козьлерин коьтере алмай:

— Биз кетейтырмыз... Уыйимизди козьлей турарсынъ... Ал, аьше, не этеексинъ? Анадай уйкен кайгы болды!..— деди, сыкылдавыннан ютынып.

Мен союз айтпага авызымды ашалмадым, қысқаяклы уйи бетке зыранълады. Онда Наконец-то уйининъ қасына янасып келген юк тасыйтаган машинага абиршубирин тиеп баслаган эди. Суыйтип ол, бирев мен де сойлемей, бирев мен де аманласпай, авылдан йоғалды...

Хабарын битирген Ибрагим мунъланган козьлери мен мага карады, меннен сорав саклагандай болды.

— А Кериме мен не болды? — деп сорадым.

— Ога не болаяк экен? — деди Ибрагим. — Калага коьшти. Оны онда ким таныйды? Хабарын ким биледи? Оьзине косак тапты, бир яска байга барды, соны ман яшайды, соьле эки баласы да бар. Хабарын билселер де, калашыларды ондай-мундай хабарлар сейирге калдырмайдылар да, — деп ийинлерин шайкап алды.

— Уыйтип неге айтасынъ? Сосындай зат калашылардынъ да сейирин калдырмага болаяк, — дедим мен бираз заман кеткен сонъ. — Эне Наконец-тоды шынтылай да аяйсынъ!

— Элбетте, — деп хабаршым меним айтканыма разы болды. — Тек ога коьшпеге керек тувыл эди.

Аьдемлер оны ман болган затларды мутып та кутылганлар. Аьли ога усаган затлардынъ болувы поселокта сийрек тувылтта. Соьлегилердинъ ойланувларына бир караш. Кызы кыдырады десенъ, соьлеги заманда ким кыдырмайды деп яваплайдылар. Кыдыратаган кызларды аьр орамда таппага болады. А аьдемди оьлтируув ша? Соьлеги хулиганлар мезарда болган заттан бесбетерин этедилер. Нешевлер, суд кесилип, олтырадылар. Ондай затлар уьшин кашсалар, поселоктынъ яртысы коьшпеге керек эди. Мине мен сага айтайым, дос, аьдемлердинъ яшавга, эдаплыкка караслары туьрленгенлер.

— О, сен баьри затты да бир бояк пан бояп, каралаттынъ, — деп мен, онынъ айтканын макулламай, боьлдим

эм соьзди баска якка бураьк болып. — Аьше, Наконец-то оннан сонъ авылга бир де келмедиме? — деп сорадым.

— Йок! — деп яваплады Ибрагим.

— А мен оны янъыларда коьрдим, — дедим мен.

— Кайда, каерде? Ол Орта Азия бетке кеткен деп айтадылар да. Уьйкен кызлары коьрмеге барадылар, дейдилер, тек кайсы ерде туратаганын айтпайдылар. Сен оны Орта Азияда коьрдинъме? — деп кызыксынувлы сорады конакбайым.

— Йок, ювыгым. Ол Караногайда кой багады. Муннан бес юз шақырым боляк.

— Кенем де алыс. Кайтип барган экен онда?

— Билмеймен. Ол мени мен соьйлегиси де келмеді, мен ога хаьтерленип кеткен эдим, муна хабарды билген йок эдим де.

Ибрагим анълагансып басын ийди.

— Онынъ каралдысын коьргинъ келем? Юр барайык, — деди ол.

Мен разы болдым. Биз Ибрагимнинъ бавыннан оьтип, кишкей авызды ашып, люцерна оьскен авлага кирдик.

— Кетектен алдын Наконец-то эгип кеткен, — деди Ибрагим, ясыл коьгоьленди коьрсетип. — Язалтай бир неше онгыс аламан, аьлемет ем малга!

Биз ялпак сув таслары ман тоьселген каралдыга кирдик. Элинши йыллардынъ кеби мен салынган уьйдинъ коьк сырлы капаклары ябык эдилер. Ибрагим капакты ашты. Эсик кирттинъ орнына кайыс пан байланган эди. Ибрагим оны кыйналып шешти, эсикти ашты. Биз аятуьйге кирдик. Мунда газпеш, онынъ касында иргеге таянып салынган ез элекен, аяк-савыт тизилген илмили уьндирик. Оьзге боьлмеге кирдик. Мунда сеткалы эки бос орындык эм иргеге илинип турган кара коьрпе боьрк коьзге илинди.

— Боьркин муткан болар деймен? — деп сорадым.

— Йок, эште, оьзи калдырган. Болган сол заттан сонъ, ол боьркин шешип, калашылар киетаган фуражка юргистип баслады, — деп Ибрагим мага сынавлы карап, косты. — Билесинъме, меним ойымша, ол юртын таслаганы ман мунда алдынгы яшавын да калдырып кетпеге шалыскан...

— Сога усайды, — деп мен, караяк болып, шуьйден боьркти алув эдим, сол сабатлей оннан доьрт буькленген кагыт туьсти.

— Мунавы не зат экен-ав?!— деп Ибрагим аьжейипсинип, энькейип кагытты алды. — Мунавы язылувлы. Кобзим алмайды, окып караш, — деп колындагын мага созды.

Мен кагытты алдым. Онда уьйкен аьрифлер коьксыя ман шыгарылган эдилер.

«Нурадин улым! Бизим тукумымызда аьдемнинь янын алганлар, сол ниет пен аьдемге колын коьтергенлер болмаганлар. Сен, кешир мени, баьри затка да мен шуьшлимен. Мен атамнынь алдындагы борышымды толтыралмадым, бир де болмаса, сен акла мени. Атань», — деп мен язылганды окып, Ибрагимге тешкеруьвли карадым.

Онынь коьзлериннен тыгырып кеткен коьзясларды коьрип, юрегим шымтылды.

— Солай экен! — деди, соьзине маьне берип, коьтеринки давазы ман Ибрагим, сонь меним колымнан кагытты алып, ога бир кесек заман карады, алдынгынша буькледиди, меннен боьркти алып, онынь ишлигиндеги тесикке, ушы коьрингендей этип, кагытты ясырды да, боьркти орнына илди.

Биз уьйден шыктык, Ибрагим эсикти кайыс кесеги мен берк этип байлады. Каралдыда бираз уьндемей турган сонь, сыпырамызга кайттык, онда авызларымызды ашпаганлай, бирер аяк шай иштик. Юрегимди бир аьлет авырлык басып турды, соьйлемеге аваслыгым коьтере йок эди. Эште, Ибрагим де сондай аьлде болар эди.

Суьйтип бираз олтырган сонь, кетпеге кереклигин аньлап, турдым, конакбайлыгына, ас-сувына разылыгымды билдирип, аманластым.

Орамга шыкканымда, Наконец-тодынь кызыл шерепиш ябылган уьйине каравымды тасладым. Ибрагим капакты япшага муткан экен, терезе сисе куьннинь коьзинде караланып коьринеди. Эм мага бирден терезединь аргы ягында басы кетерилген кызыл шырайлы Наконец-то турган болып коьринди. Сол коьринистен элесленип кеттим эм уьй бетке баска бурылмадым.

Автобуслар тоқтайтаган ер поселоктынъ ортасында эди. Мен сонда асықтым. Тек арадан коьп шарлаклы уйлер, олардынъ артында заводтынъ مکانлары, бийик ожақлары коьриндилер. Йол шетиндеги тротуарларда ногайша, орысша соьйлеген яс-явка кезинеди. Меним болса, Караногай авылында Наконец-то ман сынъар йолыгысым эсимае туьсти. Онынъ саьспеклевли эм сескенишли юзи, сарымсакты ашувлы егени коьз алдыма келди. Пишеси байынынъ айткан-айтканын ерге туьсирмей эткени эске туьсти. Эм сол вакытта Наконец-то обзин яшавда калай айыплы этип сезувин анъладым...

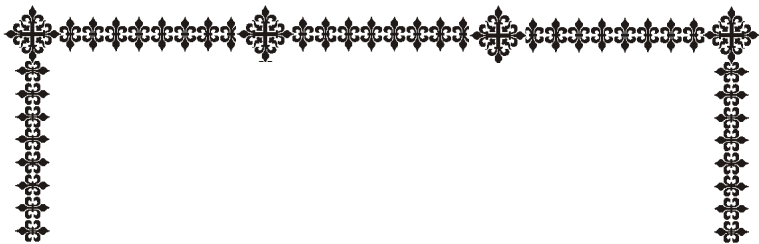
Автобус саклап турган ерде Наконец-тодынъ хабарын язбага керек деген ой келди. Сол хабарды поселокта яшаганлар да, Наконец-то да окысалар ийги эди деп мырадландым. Тек сол ерде тувган биринши сыдыралар хабарымды баслав уьшин анъламсыз болып коьриндилер эм мен оларды хабарымнынъ сонъына калдырмага тоқтастым:

«Улы айтылган йигит болсын деген мырады толмаган Наконец-тодынъ авьлети обзине усаган болса, оннан артык наьсип ога керек тувыл эди».

Наконец-тодынъ уйкен уьмити толмады... Мен де суьйтип сосы хабарымды кутыламан.

1985 йыл

ТАВЫК САТЫП АЛАРМАН

Хабар

— Орындыкта шалкасыннан ятып, Хожа бурныннан алдырып сойленеди экен: «Тавык сатып аларман, тавыгым юмырткалар, юмырткалардан шипийлер шыгартырман, шипийлерди болса сатарман да, тай аларман, тайды обстирсем, атым тагы тай аькелер, атты сатарман... — деген хабарды айтып турган авылдынъ кажавлы аьдемлерининъ бириси Матайды Утакай олтырып турган баьри картлар ман эм Матай ман, кол берип саламласты да, хабаршыдынъ соьзине эс этпегенсиди, маьнелн иси бардай болып, асыгып кетти.

Ама Матайдынъ айтканы онынъ юрегине синъип койды, ол олтыргышта олтырган картлардан эрек тайган сонъ, оьзи-оьзиннен соьйленип кетти:

— Тавык сатып аларман, тавык юмырткалар, юмырткалардан шипийлер шыгартырман, шипийлерди сатарман, тай сатып аларман...

— Йок, — деп туьзетти оьз оьзин бир кесек заманнан сонъ Утакай, — тавыклар сатып аларман, тавыклар юмырткаларлар, юмырткалардан шипийлер шыгартырман, оларды обстирермен, сатып ат: йок, ат алып болмайды, неге десенъ оны ысламага ызын бермейдилер, бузавлар аларман, бузавлардан баспаклар обстирермен...

Суйтитп юрегин йылы сезим бийлеп, юзине кулемсирев энип, куваныштан Утакайдынъ кысык коьзлери йылтырап кеттилер.

— Каратага сен, куьрпе Матайды, аьвмедий деп айтпаяксынъ. Да, Матай тувьлтта, Хожа — акыллы. Хожа да тувьл, сосы соьзлерди ойланып шыгарган халк, — деген токтасув этти, онынъ акында болган бир затты мине йырма йылдан бербетин хабарлап юретаган Матайды суьймейтаган, Утакай. Хожады Утакай сыйлап турган ери йок эди, ол оны айлак ваьлий эм оьзи яшаган аьрекетли сосы дуныяда бир куьн де яшалмаяк деп санайтаган эди.

— Бузавлар сатып аларман, бузавлардан баспаклар оьстирермен, баспакларды сатарман, машина сатып аларман! — деп куванышлы ойлавын токтатпады Утакай. — Не затты, аьше? Базарда бир тавыктынъ басы он маьнет деп, айтып туры эди конъысы Батош пишемге. Он тавыгынъ — юз маьнет — ма сага керек болса бузав. А он баспагынъ да бесер юзден! Ого-го! — деп завкланып кеткен Утакай оьзин ак «Жигулидинъ» ишинде олтыргандай коьрип яйнай кетти эм, йырдай этип, бурыннан алдырып соьйленди:

— Баспакларды сатарман, машина сатып аларман! Баспакларды сатарман, машина сатып аларман!

...А йырма йыл артта Утакай узак тав якларындагы авылда ювыкларында конакта болган эди. Уьйге йолланып, йол уьстиндеги машиналарга кол коьтерип турганында, бир анъкылдак бирев ога он эшекти ушсыз баасына — юз маьнетке беремен деп оны кызыктырды. А онынъ авылында аьр эшектинъ баасы — элли маьнет. Утакай ойланган да этпей, бизнес этуьвге киристи, акшасы кисесинде эди, ол оны анъкылдакка берди, анъкылдак бу затка айлак суьйинди, аьле янъы аркан аькелип, эшеклерди бир-бирине байлады. Алдыдагы ак эшекке олтырып, элли шақырымнан артык ерди оьтип келди Утакай. Авыр йол бойы ол сатып алган айваннынъ елкесине колы ман енъил тийип, онынъ шыдамлыгын мангул аты ман яде авылшылар эткенше, катыр ман теньлеп, эшеклерин сатув-алувда калай мактаякларын коьз алдына аькелип турды. Тап сосы куьн районнан келген аьдемлер авылшылардан баьри эшеклерди босына алыптылар эм арамтамакларды — халк берекетин зыян этип, пайдасыз емекшилерди атыптылар. Коькирегин тиреп, эм айтувлы

йылкышыдай болып, обзининъ уыйиримине обктемлик пен карап, тувган авылына Утакай кирип келеди Обзлерининъ коблик айваны ман ынжынып аманласкан авылшылар бас дегенде саъспекледилер, сонъ Утакайдан эшеклерди сатпага аькелгенин билип, шеклери катып куьлдилер. Уятка калган Утакай бир неше куьн бойы уыйиннен шыкпады, эм ол аз болса, сонынъ ушин ога куллыгында выговор бердилер эм бир неше кере районга шакырдылар. Мине сосы болган затгы карт Матай, тагы да бек ярасыкландырып, Утакайга кавалерист деген атты тагып, хабарламага безбей эди...

Байымага деген мырат Утакайдынъ юрегине коьптен бербетин конган эди. Обзининъ узак болмаган яшавы ишинде ол коьп куллыкларды авыстырды, коьп затлар акында ойланды, туьрли кылыплыкларды карастырды. Кенемнинъ обзинде онынъ бир ойы да толмады. Аьле кондуктор да болып куллык этти. Бас дегенде куьнине онар маьнет кисеге туьсетаган эди, ама коьп заман кетпей, сав автобус толган билетсиз аьдемлер мен оны контролер ыслап, ай да болмай, куллыгыннан шыгарылды. Тегаран бир басын алып кутылды, тутнакка олтыртпага аз калдылар. Коркысттылар. Ога дейим ол бир кесек заман шувылдыр обстируьвши механизатор болып ислеп юрди. Куьшин де аямай, заманын да кызганмай, обзи де, пишеси де эртенъликтен кешке дейим данъылда куллык эттилер. Баьрисинде де ийги онъыс болып кояды, а оныкы болса — тоьмен. Мага берилген ер — осал, алдышыларга управляющий косып язады деп ол юрегиндегин айтпага районга да барган эди. Не тапты? Обзине явлар тапты. Совхоздынъ басшылары оны яратпай, араладылар, бирге ислейтаганлар болса, оннан шет кагылдылар. Обзге районга койшылык пан каьр шекпеге йоьнеди. Аьелин коска коьширди, баласын интернатка берди. Тоьлден бир неше козыды ясырып обзине хайыр шыгармага шалысты. Байымага асыкты эм баьриннен алдын койлардынъ юнин кыркып баслады. Сувыклар болдылар эм отарадынъ яртысы кырылды. Йойымды орнына салар уьшин бир неше йыл бас коьтермей ислемере керек болды эм аякларын сосы ерден тегаран алып кашты.

Тас шыгаратаган карьерге диспетчер болып туысти. Шабашка уьшин шыгарылган аьр толы машинадынъ шоферларынан бирер-экисер маьнет алмага суьйгенинде, олар йыйылысып тоьбелес курмага аз калдылар эм куллыкты авыстырмага керек болды. Оьзи «Камазга» олтырып, шабашка сокпага суьйди, оннан да бир маьнет шыкпады, машинасы ярым йыл бойы ремонта турып, оннан да кетпеге керек болды. Намыслы куллык этпеге шыдамлыгы етпеди. Бакты болса, наьсиптинъ ашкышын колга туьсирмеди. Сонъгы заманда Утакай электросетьте контролер болып иследи. Шабашка йок эди: аьдемлердинъ уйлериндеги счетчиклерден кайдай харыж туьссин, алатаган кыйын акы болса, аьелге тега-ран етеди. А байымага деген ой онынъ коьнъилиннен таймайтаган эди. Ама онынъ уьшин колайлыгы да, куьдирети де йок эди. Оьзгелердинъ, яшавдынъ завкын суьрип, онъайлыкта яшавларын коьрип оьзин колайсыз аьдем этип санап, бактысына йыланар эди. Оьзи аьдемлер мен коьп соьйлемес, боьтекей эди. Счетчиклерди карап басласа, ишти пыстырып, ана яде муна затка канькпага суьетаган эди. Кайдай да болсын туьземсизлик уьшин штрафтан тартынып, ким ди болсын бирев ога аракы салса, ол макуллык этип ишер эди...

Язлыктынъ баягы куьнинде авылдынъ кажавы Матайдынъ соьзлериннен коьнъилленип келди ол уьйине.

— Баспакларды сатармыз эм машина алармыз! — деди ол, каьр этип кабакларын туьйип, пишесине.

— Не зат, не зат? — деп сорады пишеси, онынъ коьзлерине карап.

— Суьйтип, меним айткан соьзим закон болып койсын, — деп коркысткандай болып, ол бармагын бул-галаклады.

— Не зат соьйлейтаганынъды анъламайман?

— Соьле анъларсынъ. Барасынъ калага, сонда коьпирдинъ касында инкубатор бар, юз шипий алып келесинъ...

— Сол такымды не этеекпиз, э?

— Сен тынъла, байынънынъ соьзин неге боьлесинъ?

— Айт, аьше, айт.

— Инкубатордан юз шипийди алып келесинь, аньладынтма?!

— Аньлап, айхай да, аньладым, тек сол такым затты аркамга коьтерип, кайтип аькелеекпен?

— Сен айтканды аньла. Юз шипий аькелеексинь.

— Аьруьв, юз шипий сатып алайым, энъ азы, оларды сыйдырмага, печенье салынатаган уьш кагыт кутык керек, а уьш кутыкты аркамга артып, кайтип аькелеекпен, машинамыз йокты да, э?

Утакай куьлемсиреди.

— Машин йок та? — деп пишесин эркеледи. — Босякты оьзинь мен ал. Эки юз маьнетлик ыстан ман андамунда ыскыланып юрип, боп-бос тоздырмасын.

— Бараяк тувыл ол.

— Мен айтсам, неге бармайды экен-ав?!

— Бараяк тувыл, ол мага да, сага да тынълаяк тувыл, — деп пише йыламсырады.

— Неге тынъламайды экен? — деп, улынынъ тынълавсыз болып оьскенин мутып, екиринди Утакай эм коьнъилленип кетти.

— Сибирьге куллык этпеге кетеек болады, сен ол затты билип те билмейсинь, — деп кыскаяклы йылап йиберди.

Утакай колын булгалаклап, «босяк» улы ман соьйлеек болып каралдыдан шыгып кетти. Улы, корадынъ касындагы таска олтырып, ак каьпикти авага ушырып, сонъ оны аясы ман ыслап, эригип олтыры эди.

— Арслан! — деп Утакай йигерли даваз бан бакырды.

— Не зат? — деп, Арслан ялыгув исин бардыра берип, сорады.

— Ананъ ман калага шипий аькелмеге бараяксынъ.

— Бараяк тувылман, — деди Арслан атасы бетке бурылган да этпей.

— Ол не зат соьзди? — деп давазын коьтерди.

— Бараяк тувылман. Оьзинь неге бармайсынъ?

— Атанъ ман кайтип соьйлейсинь? Соьле-аьле ба сынъды бузып аларман!

— Бараяк тувылман, — деп, соьзин кайтарып айтып, Арслан турды.

— Атанъ май кайтип соьйлейсинь? — деп, улынынъ касына ювыклай берип, ашувланды Утакай.

— Кайтип? Суйтип. Тийип бир кара! — деп яваплады мазаллы Арслан, коькирегин алдыга шыгарып.

Утакай токталды эм куьши етпеегин сезип, авыр куьрсинди, сонъ улын анъламага шалыскан кисидей давазын тоьменлетип:

— Сосы сен не зат этеек болатоганынъды анъламайман, — деди.

— Авылдан безгемен. Яслар ман Тюменьге нефтьшилер мен куллык этпеге кетеек боламан.

— Нефтьшилер де сага неден керекти-ав?! Мине, шипийлер алаяк, оларды оьстирип, аьр бир тавыкты онар маьнетке сатармыз, бузав сатып алып асырармыз, баспакларды сатып, машин алармыз. Соьле ондай зат этпей яшап болмайды. «Жигули» мен юреексинъ. А сен бараяк еринъде не болаягын билмейсинъ, халк айткандай баьлен ерде алтын бар, барсанъ бакыр да таппасынъ, йигит аьдем исин уьйинде юргистпеге керек, — деп Утакай улына акыл уьйретеек болды.

Тек оны тынълап турган улы бирден куьлеп йиберди.

— Не болган? Неге куьлесинъ? — деп саьспеклеп кетти Утакай.

— Бу зат та баягы эшеклер мен эткен исинъдей болаяк. Савлай авылга бизди уятлыкка калдырдынъ, «бизнесмен Утакайдынъ улы» деп аьле мени де кажавлап коймайдылар, — деди уяла берип Арслан.

— Каратага сен ога! Ийттинъ баласы! — деп Утакай, ашувланып кетти, колын коьтерди.

— Аьруьв, аьруьв! Явап та бермеге болаякпан, — деп Арслан кажымады...

Соннан сонъ улы Тюменьге кетти. Атасы ашувланды. Неге десенъ онынъ исинде ярдамшы болаяктынъ орнына улы бу аьрекетти коьтере де макул коьрмеди. Утакайга оьмирлик яшав берилгени йокты да, шалысатаганы сынъар баласы уьшин. «Сонъалыкта баьри зат та ога калаяк, — деп ойланды Утакай. — Онынъ уьшин яшайман да. Эне тек яс. Бираз акылы косылса, онынъ кайдай алал атасы бар экенлигин анълар. Завскладлардан, заготовительлерден, директорлардан бир заты ман да кем тувыл экенин коьрер. Биревден бир зат урламай, тилемей, хайырды оьз колым ман табаякпан» — деп Утакай мактанып та алды.

Суйтип Утакай пишеси мен канатлы мырадын толтырып баслады. Пишеси артлы-артыннан калага бир неше кере барып, шипийлер аькелди. Утакай каралдыдынъ ишин тел сетка ман коралап, шипийлерге куьндизги ер аьзирледи. Котаннынъ бир муьйсин аьрув этип ыслап, такта пол да согып, оларга кедеш этти. Шуваллап комбием, шуваллап наьртуьк аькелди. Сетка корадынъ иши шипийлердинъ алагаз коклыгына батгы, каралдыды сары шипийлердинъ коьнъилли шыйкылдавы бийлеп алды. Утакайдынъ пишеси комбиемди сувда буктырып, куьнине уьш кере, байы агаштан ясаган отлыкларга куйып, шыпшыкларын тамакландырды. Утакай оьзи болса, тал шыбыклардан этилген сыпыргыш пан каралдыды тазалады.

— Баспакларды сатарман, ак «Жигули» аларман! — деп коьнъиллендирген йырын бурныннан алдырып йырлавын коймады.

Мырадым тезден толаяк деген ойдан наьсипли болып юрди. Алдынгынша уьй иелерининъ салган сисесине де карамай, исинде коьп кешикпей, уйге асыгып келип турды.

Баьри зат та аьрув болып бараятыр эди. Тек, кайдан шыкты, бир адавыс зат онынъ ниетине карсы шыкты. Бир кайта ол уйклап яткан верандасынынъ муьйсинде бир аьлемет шыкырдав эситип, уянды. Ястыктанъ басын коьтерип караса, коьргенине ыйнанмады. Наьртуьк куйылган шуваллар турган муьйисте уйкен моргылт туьешышкан коьзлерине илинди. Утакай коьргенниннен апаты кетип, коьзлерин юмды. «Туьсимде коьринетаган болса ша», — деген ой басына келген эди, ама коьзлерин ашканда, туьешышкан куйрыгын булгап, шувалдынъ тесигиннен куйылган наьртуькти япырып турганын коьрип, юреги зувылдап кетти. Ашувы ишине сыймаганнан Утакай энъкейип полда турган баьпишин алып, болган куьшин салып, арам затка таслады. Туьешышкан кашып кетти.

Сол куьннен баслап Утакайдынъ каралдысында туьешышканлар ман уйкен куьрес басланды. Басында ол каралдыга бир туьешышкан адасып келген деп ойланды. Эм верандадынъ муьйсинде туьешышкан тескен

тесикти цементтен мая этип япты. Сонъ ол котаннынъ иргесинде де, уйдинъ фундаментинде де тесиклер коьрип, оларды маялады. Сонъ комбием туратаган агаш кутыкта да тесик коьрди, ол тесикти де явып, емге арам зат етпесин деп, кутыкты коьтерип, астына кербишлер салды. Эм каралдыга сынъар бир туьешышкан адасып кирген деген ой ман юрегин тыншайтып, ол бир кесек заман юрди. Бир кере уйле вакытта уйге келсе, коьзи яман коьрмесин, сетка бойлап артлы-артыннан эки туьешышканнынъ зувылдап кеткенин коьрди. Сеткадынъ ишиндеги шипийлер, янлары шыкпага аз калып, бир ерге уйирилесип, коьзлерин зувылдап юрген арам януварларга сескенишли тиккен эдилер.

Утакай туьешышканлардынъ огырсыз кылыклары акында коьп затлар эситкен. Бириншилей, олар аслык бар ерге йыйылмага аьмире боладылар, аьле ашык заманларда аьлсиз аьдемлерге шапкан йоллары да болганлар, айлак та аш болсалар, аьле бир-бирлерин ашап та коядылар. Бу затлар тизилесип Утакайдынъ коьз алдына келип кеттилер. Айхай да, шийкенишли сол затларды тез болып йок этпеге керек эди. Утакайдынъ мырадыннъ богырдагыннан ыслап турылар сосы адавыс затлар. Комбиемнинъ тек бир шувалы колда — он маьнет, а бу арам затлар оны сувды симиргендей, япырып бараятырлар, уйтип шипийлерге азык туьттирип те болмаяк. Экиншилей, бу арам, огырсыз затлардынъ сени мен бирге яшайтаганлары шийкендиреди, тынышык та, уйкы да йок. Сонъгы куьнлерде Утакайдынъ туьсине туьрли туьсли туьешышканлар энип басладылар, сонъында аьр кеше сайын ога бар яман туьс коьринип баслады. Кимди бирев ога коьлин созып, туьешышканнынъ майын егистеек болып, шалысты. Сол коьринистен сескенип, огымага еткенше шийкенип, ол терлеп уянды. Уянса, тыска шыкпага тартынды. Сол адавыс затларга, билмей кетип, оратыларман деп коркты. Бир зат этпеге керек эди. Эм ол совхоздан туьешышкан оьлтиретаган ув аькелип, оны ем мен карыстырып, туьешышканлардынъ уяларынынъ алдына салды. Эндигиси куьн сайын экиуьш туьешышкан аркасына авдарылып, каралдыда оьли

болып яттылар. Сол бир арам затлар оылген болсалар да, Утакай шийкенип, оларды казгыр ман орамга шыгарып таслайды. Суйтип бир юма созылды, эне-мине сонъы болар деп сенип турды Утакай. Ама туешышканлардынъ таъвесилееси коьринмейтаган эди. Болса да бир куьн эртенъликте турса, коьзлерине ыйнанмады, ув турган ерлерде ол оьли туешышканларды коьрмеди эм юзине сол сабатлей куваныш энип, йырлап йиберди:

— Баспакларды сатарман, ак «Жигули» аларман! — деп.

Тек куванышы коьпке созылмады. Котаннынъ эсигин ашканлай, шашлары тик турдылар. Кедештинъ ишинде кан сорпага боялып шипийлер ятыр эдилер. Сав калганлары аянышлы шыйкылдап, елдей зувылдап, тыска атылдылар. А элиге ювыгы, канатлары, кушынылары юлкынып, такта полда кырылып ятыр эдилер.

Сыйыр савмага деп шыккан Утакайдынъ пишеси канга боялган шипийлерди коьрип, адады, сонъ басын эки колы ман ыслап, талшыгып-талшыгып, сылк-сылк этип, оьмираллада сыйт эткендей, йылады:

— Языкларым меним, ялгызларым меним! Не кара кан явды басынъызга, не казага ушырадынъыз!? Ялгызларым, языкларым, бу такым кан ыбырыслардынъ оьз басларына куйылсын! Алла оьмирлерин кыскартып, тамыр-тумыры ман йотасын!

Утакай аларда бирев оылген экен деп конъысылар шабысып келдилер. Олар да болган затты коьргенлеринде, сескенип кеттилер. Бирерлери колларын яйып сейирсиндилер, баскалары Утакайды аяп, онынъ ийниннен кактылар. Баьриси де ян авырган кенъеслер берди. Биревлери капкан салмага керек деген ойды айттылар, баскалары кирпи яде мысык тургыстпага керек дедилер, а аксак конъысы Алимтай болса, кеше мылтык пан келип, арам затларды атармыз деди.

Бир неше кеше Утакайдынъ каралдысыннан мылтык аткан сес шыгып турды. Эндигиси кешелер мен шипийлерди кагыт кутыкка олтыртып, уйге киргистип турдылар. Ашувга толы Утакай аксак каравылшы Алимтай ман бирге каралдыда юрагатланып юрген туешышканларды анъылып, оларды кезуьв-кезуьв ногыттай ядыралар ман

атып турдылар. Бу заттан каравылшыдынъ безгенин анълап, сонъ Утакай оларды ялгыз оъзи анъылып, атувын бардырды. Элбетте, тез арадан Утакайдынъ кешки иси авылдынъ сеператорына туъсти. Ога «мергин Утакай» деп ат та тактылар. Утакайга сосы хабар келип еткен сонъ, ол эсин йыйып алды да, тагы да баска соъзлер шыкпасын деп, кешелер мер мылтык атувын койды. Мылтыкты иесине кайтарып, онынъ орнына калага барып, он капкан алып келди. Эндигиси ол алдынгындай болып, оъзининъ канатлы ойы акында соъйленмеди. «Баспаklar сатарман, ак «Жигули» аларман», — деп завкланып соъйлевин койды.

Пишеси, алдынгындай болып, шипийлерге ем берип эт коскан ак, алагаз, кара, тезден тавыклар боляк шипийлерди кешелер мен уйге киргистти. Тек Утакай торалып барган шипийлерине куванмады, онынъ ойы тек туъешышканлар ман алысувга багысланган эди. Эм бир куън капканларга туъскен шийкенишли затларды казгыр ман согып оълтирип, орамдагы коклык тоъбешикке таслап турды.

Сосы базар куън де Утакайдынъ туъсине баягы ким ди бирев энип шыкты, ол алдынгында туъешышканнынъ майын созып, ога едирмеге суъйди. Сескенип уянды Утакай. Тынышсыз уйкыдан басы авырып, ол тыска шыкты. Котаннынъ алдына салынган капканга туъскен туъешышкан тыпырдап туры, кыстырылган аягын бирден босатпага шалысып, ол капканды ян-якка суъйрей эди. Онсыз да битик коъзлерин шуъкирейтип, Утакай туъешышканнынъ азаплы алысувына завкланып карады. Сонъ уйге кирип, шат шыгарып, ерден шыбык коътерип, капканнынъ касына барып олтырды эм темир мен алысып турган туъешышканнынъ басына, курсагына, сонъ эки аягынынъ арасына шыбык пан туърткишлеп баслады. Кайдан билейим, эне бир айванларды тергейтаган аълимдей болып, шийкенгенин коътере де койып, айваннынъ ян-ягын туъртип, авдарып карады.

— Аьдемди шийкендирип, сол адавыс заттынъ касында неге олтырып калгансынъ? — деп, уйдинъ ашык терезесиннен пишеси бакырды.

Утакай басын бурып уый бетке карады.

— Сен улымыз язатаган затларды тынълатага, — деп кыскаяклы оыктемсиген давазы ман шыбасынынъ коькирегиндеги туймелерин агатып, доьрт буюкленген ак кагытты шыгарды.

Утакай турып, терезе бетке ювыклады, ама онынъ юзинде тынъламага аваслык йок эди.

Улы Янъы Уренгойда алдышы комсомол курылыска туюскенин, авылдынъ яслары ман общежитиеде бирге яшайтаганын, кыйын акы йогары экенин эм ислери суыйтип барса, уыйге машина алып келмеге болаягын билдиретаган эди хатында. Хаттынъ сонъында ата-анадынъ ден савлыгын сорайтаган ерде сосындай соьзлер бар эдилер: «Калай ды бизим атамыз? Ол тавыкларын асылладыма? Бузавлар алдыма? Тез болып бузавларын асыл этип сатып, «Жигули» алсын. Экевимизде де бирер «Жигули» болар. Мага хаьтери калмасын. Мен оьзимди юрегим билдиргенше юргистемен». Арсланнынъ сосы соьзлери Утакайдынъ шыкыйына тийди. Селекевли деп анълады ол бу соьзлерди.

— Караш ога, наьлетке, атасына хаьтери калмасын деп язатаганма? Уялмайды, шошка! — деди ашувлы болып Утакай.

— Барып йолдасларынынъ ювыкларына хатты окыйым. Бир хабар болса билдирерсинъ, деп тилеген эдилер, — деп пишеси куванышка толган юзин коллары ман сыйпап, уыйден шыкпага аьзирленди.

— Сен атасы акында айтатаган ерди окып эситтирме! Анъладынъма? — деди Утакай.

— Аьруув! Аьруув! — деп пише каралдыдан шыкпага асыкты.

Ама ол йолыннан кайтты.

— Тоьх, тоьх, шипийлерди сыякка шыгармага мутыппан. Ах, йолдан кайтканым аьруув тувыл, — деп пише, кагыт кутыкларды уыйден шыгарып, шипийлерди сетка корадынъ ишине йиберди.

Утакай артына кайтып, баягы капканнынъ касына салган шатына олтырды.

— Сол заттынъ касында олтырматага яным-ав! Оьлтир де орамга булактыр, — деп пише авыздан шыкты.

— Оьлтир?! Соьле-аьле оьлтирейим! — деп шамланды Утакай. — Оьлтиргенде де, кайтип бир оьлтирермен! Отка ягарман! — деп бакырып та алды.

Верандада бензинге толы темир боькше туратаган эди. Бир йыл артта Утакай даньылдагы бригадтынъ электропроводкасын караганда штраф салаяктынъ орнына алган эди. Бригадир трактор ман оьзи аькелип туьсирген эди уьйине. Утакай тез болып, верандага кирип, бензинге баткан кара кружкеди колына алды, сонъ темир боькшеди энъкейтип бензинди ерге де тоьккишлеп, кружкеди толтырып алды. Асыгып котаннынъ алдына келди де, капканда тыпырдавын коймаган туьешышканга куйды. Арам янувар кунысып токталды, майланганда ерде тымалады. Ол колындагы сернигин шыкырдатып:

— Ах, замансыз оьлди, — деп, капканды отка куйдиргиси келмей, темирден туьешышканнынъ аягын босатты да, оьлиге серник ягып таслады.

Бензин атылып, шапшып янды. Янаяткан туьешышкан оттынъ ишиннен каргып шыкты да, каралдыдынъ ишинде наьндуьриктей айланып баслады. Ол кутырган коьзлери мен, басына келген каарлы казады токтатаяк болып, каьрип янын кайда тыгаягын билмей, бир уьйдинъ фундаментине, сонъ сетка корага, корадынъ касындагы акаца терекке согылды. Ама от дувылдап яна берди. Куьн саьвлелери де каралдыга мол тоьгиледилер. Утакай болса, туьешышканнынъ азап шегуьвине завкланып, ога куьлемсиреп карады.

— Калай аьруьв болды сага! — деп юреги рахатлык тапты. Ама сол арада Утакайдынъ оьрейи ушып кетти, ялынлы туьешышкан верандадынъ басамакларынан каргып, тап боькшединъ касына етти. Полга тоьгилген бензин тутанып кетти, сонъ темир савыттынъ янларына тийген май йылаңдай созылып янды, оннан сонъ... коьзинъ яман коьрмесин. Утакай бармаклары ман кулакларын япты, коьзлерин юмды. Сол вакытта боькше атылды. Агаш пан сиседен ясалган веранда сыркыраган ялынлы оттынъ ишинде кесек-пусакка шашылды. Шашыраган от тек верандады тувыл, уьйдинъ ишине де коьшти. Савлай меканды от алды. Утакай, акылы авыскан аьдемдей

болып, турган ериннен козгалмаганлай систем кадалып карай берди. Янатаган каралдыга авылдаслар шабысып келгенлеринде, ол эсин йыйып, аьдемлер мен бирге от пан куьресип баслады.

...Бир йылдан сонъ Утакай авылдаслардынъ эткен коьмеги мен уьйин янъыдан ясады, бизнес акында ойын мутты, янъы Уренгойдан улы хатлар яза эди, сонъы хатларынынъ бирисинде эки йылдынъ отпускын алып келееги акында язган эди. Уьйиннен от шыккан сонъ, Утакай аьдемлер мен карысып баслады, янъы танысларын конакка да шакыратаган эди. Бактыдан кетип болмаягын анълаган болартагы, яде наьсип байыганда тувыл, а аьдемлер мен бир тил тавып, татымлыкта яшап билуьвде экенлигин анълаган болса да ярайды. Суьйтип, бир йылы аксамлардынъ бирисинде ол олтыргышта картлар ман бирге энъ шетте олтыры эди. Сонда кажавлы карт Матай да олтыры. Не зат акында соьйлееклерин ойлангандай болып, картлар тынганлар. Сол арада Утакай Матайга янасып:

— Эсинъдеме, Матай, сен бир кере Хожа акында хабар айткан эдинъ. Ол орындыкта ятып: «Эгер тавык алсам, тавык юмырткаласа, шипийлерди сатып, тай алсам...», — деп акыртын сыбырдады.

— Аьше, улым, — деп Матай тиссиз авызын ашып куьлемсиреди. — Эне суьйтип Хожа шалкасына ятып, онынъ айгыр аты болаяк деп мыратланып турганында, аягын бийт тислейди экен, аягы ман тартылып, иргеге согылады эм сол заманда тегаран турган уьйи опырап кетеди...

Картлар тамакларын кырып куьледилер.

— Каратага, тамам менде болгандай, — деп айтаяк болув эди Утакай, тек оькинишли сести ишинде тындырып, баьриси мен бирге, куьлкиси келмесе де, куьлди.

Куьлки тынганда, карт Матай Утакайга сездирмей, йолдасларына коьз кысып алды да, терен ойлы болып, хабар баслады:

— Аьше, каерде йоягынъды, кайсы ерде табаягынъды кайтип билеексинъ?.. Мине мен аьдемлер туьешышканнынъ терисин бир зат уьшин де кулланмайтаганларына айлак сейир этетаган эдим. Эне ондатрадынъ терисин кулланадылар да? Ондатра териден этилген боьрк калай баады?! — деп тизине аясы ман шалпылдатып сокты да, — а ондатра дегенинъ сол туьешышкан да. Тек сувда яшайды.

Ерде яшаган, ога юзык кардашлыгы болган янувар неге корланмага керек экен? Онынъ да териси тап соныкындай йылы, тап сондай берк. Бек сейиримди калдыратаган эди сол зат. А туьнегуьн телевизор карайман эм... — деп Матай олтырган еринде бирден ушпага аьзир болгандай, Утакайга сораулы карап: — «Айванлардынъ дуныясы» деген программады карамадынъма? — деп сорады.

Утакай басы ман шайкап, телевизор карамаганын билдирди.

— Оькиниш экен... — деп карт эринлерин эмшейтти эм тагы да билдирмей йолдасларына коьз кысты. — Сонда бир ярасык кыскаяклыды коьрсеттилер, уьстиндеги тонынынъ ярасыклыгы ша? Не заттан этилгенин билгей эдинъыз?! Туьешышканнынъ терисиннен экен. Сондай тонларды Америкада тигип баслаптылар. Коьрдинъызбе, бу заттынъ меним ойларым ман рас келуьвин?! — деп Матай коьзлерин юмып, суклангандай болды. — Америкада тигедилер, а бизде ша? — деп тынысын авырландырып алды. — Бизде неге тигип болмайды? Телевизордан айтканларына коьре, сол бирев тон олардынъ акшалары ман миллионма яде эки миллионма бир затка олтырады. Оларда туьешышканлар аз экен, терилер табылмайдылар. Сонынъ уьшии айлак баа. Бизде, элбетте, сондай тоннынъ баасы тоьмен болаяк. Не кадер тоьмен болса да, бир неше мынъ маьнет болаягына шек йок...

Утакай кыпынълап, тегаран бир олтырды. Бети созылды, коьзлери тоьгерекленди. Эринлери бир затлар йыбырдап, бармакларын буьгип, биршийлер санагандай болып, ойларга коьмилди.

Картлар куьлкиден тегаран шыдап, басларын тоьмен салып, бир-бирлерине караялмадылар.

Сонъалыкта Утакай турып, картлар ман аьдеттегинше колласып аманласаягын да мутып, оьзининъ уьйи бетине тез адымлады.

Матай эм йолдаслары шеклери катып куьледилер, тек уьйлери бетке кете берген Утакай олардынъ селеке куьлкилерин эситпеди.

Шахимнинъ

мунълыгы

Хабар

Савлай кыс бойы авылга биринши кайта сосындай калын кар явды. Авылдынъ орта орамы балаларга толды. Олар шана, конек тевиц, кол ман ясалган клюшкалар ман хоккей ойнап, яде булай аяклары ман зырганап завыкландылар. Тек балалар тувыл, сол табиятка ясы уйкен аьдемлер де кувандылар. Тек туйнегуьнги куьнъирт кырлар бир кешединъ ишинде ак яювга оралдылар. Эртеньликте коьк те ап-ашык болып ярыкланды, Аьдемлер, эртень мен турып, куьреклер мен каралдыларын тазаладылар эм ярык коькке карап: «Калай аьруьвди! Калай аьлемет дуьня!» — деп енъил тыныс алып суьйиндилер.

Шахим де эрте турып, каралдыды кардан тазалап, коьнъилленип уйге кирди.

— Коьптен бери мунадай кар явган йок эди, — деди ол.

— Мен де коьрген йокпан, — деп пишеси сыпыргыш пан байынынъ этиклерине ябыскан карды суьртпеге асыкты.

— Барып зарплатты алмага керек, — деп Шахим, уьстиннен кара фуфайкасын шешип, авыр ак тонын кийди.

— Ишип олтырма, — деди пишеси, абайламаган давазы ман.

Шахим, сол айтылган соьзлерди яратпай, карамын пишеси бетке бурды.

— Эртен базарга бармага керек. Балаларга аббир-шибир, кыс кийим алаякпыз, — деди пишеси, байынынъ карамына эс бермей.

— Аьше, мен сага алкаш болгаманма?! — деди Шахим, ашувлы давазы ман.

— Алкаш тувылсынъ. Басынъа кайдай зат келеегин кайдан билейим, — деди кыскаяклы, ашувлы давазга тагы да эс бермей.

— Кайдай уйди навы?! Буйтип яшаганнан эсе де аскакка асылганынъ да колай! — деп, йыламага еткендей болып, оькинишли айтты Шахим.

Бир сабат озганнан сонъ Шахим, конторадан шыгып, орта орам ман артка йол алды. Туькеннинъ касыннан озаятырганда ол токтала берип, ойлы болып, ашык сисе эсиклерге карады. Сонъ колы ман булгалаклап, сельмагтынъ ашык эсиклерине абыткылады.

Шахим баскалардай аракы ишпейтаган эди. Ол ишкен аракыды эсаплап караганда, ога коьтере де ишпейтаган киси деп айтпага боляк эди. Тек онынъ йылда бир — эки кере ишкени уйдегилерининъ де, оны ман куллык этетаганлардынъ да, конъысылардынъ да коьп заманга дейим эслериннен кетпейтаган ади. Шахимдейлерге халк арасында аракы бармайды, деп айтадылар. Бир стакан аракыдан ол бир инсанды да тынъламай, ян-якка шайкалып, йыр йырлап, коьтере де эсин йояды. Мыстакайы шыгып, оны уйге йолдаслары тегаран бир аькеледилер. Йолдаслары, аькелип болып, пишеси олар иширткен деп ойланмасын дегеннен коркып, кетпеге асыгадылар. Пишеси, яшавында соьзгер болса да, эсирген байына соьзи мен тиймейтаган эди. Яде коркышпа, яде коьзагысы келмей уьндемейим деппе, ким биледи, Шахим ишкен куьнлер боьтен де балалардынъ эслеринде калдылар. Ол алты баласын да стоьл алдына олтыртып акша уьлестиреди. Акша уьлестиргеннен сонъ, басын тоьмен. салып: «Навы сизге! Каьмпетке! Мен бала болып каьмпет дегенди билген йокпан, баскаларда коьрип калсам, силекейим шыбыратаган эди. Енъиз! Мени уьшин енъиз!» — дейди ол. Балалар акшаларды колларына ыслап уькламага ятадылар. Шахим де, кийимин шешпей, диван-

да курылдап уйкалды. Пишеси, «ишкиши байын» энъ яман соьзлер мен каргап, уйкаган балалардан акшады йыяды. Байынынъ, киселерин де тинтпей калмайды, сонъ олтырып акшады санайды. Бес-алты маьнет етпей-таганын коьрип, тынышлык тавып, кыскайклы оьзи де уйкамага ятады. Тек калган куьнлерде ол байынынъ мыйын кемиреди. Шахим оьзи де сонадай ишки куьннен сонъ аьдемлердинъ бетлерине караялмай, уялып юреди. А эгер бирев каьпилестен эсине туьсире калса сол куьнди, ерде тесик тапса сонда атымга аьзир болып, Шахим: «Яраспады», — деп куры бир соьз авызыннан шыгарады. Онынъ акылын, кылыгын билип, йолдасларыннан бирев де оны ман ишпейди эм ишпеге де шақырмайдылар. А эгер ишеек заманы етсе, ол авылдагы ишкишилерди оьзи табады.

Шахим тракторист болып куллык этетаган эди. Ол куллыкка мукаят, куллыкты суйьген аьдем эди. Тек аьдемлер мен карыспайтаган бир аьдемет каьсиети бар эди. Болады да сондай аьдемлер. Онынъ уьйи авылдынъ ортасында орынласкан болса да, бирев де ога конакка келмейтаган эм оннан бирев де баскаларга конакка бармайтаган эди. Юзык кардашлардынъ оьзлери де, оны тек тойга яде кыйынлыкка шақырып келгени болмаса, катнамайтаган эдилер. Куллыкта десенъ исшилер домино ойнасалар, яде булай хабарласып олтырсалар, ол шетте олтырып хабарларын тынълайды, а оьзи соьзге эш кириспейди. Эм йолдаслары онынъ кайдай аьдем экенининъ маьнесин бир де билеялмайтаган эдилер. Карыспаган аьдемнинъ акында алай-булай деп айтпага кыйынды да. «Атасы да сондай кужырлы эди», — деп коядылар аьдемлер кыскасыннан онынъ акында...

Буьгуьн Шахим, туькенде йыйылган кыскайклылардынъ терис сынагандай этип, муны коьргенде куьлемсиревлерин эслеп: «Олар мени аракы алмай турып эсирип коьреди болырлар, эште», — деп тартынды. Эм аракыды алып, сиседи ыстаннынъ кисесине тыгып, боьркин коьзлерине шеким туьсирип, туькеннен асыгып шыкты.

«Кимге барайым?» — деп ол оьзиннен оьзи сорап, йолдасларды эм ишкиши авылдасларды эсине туьсирди. Йолдаслары онынъ этетаган затын яратпаягын билип, ол

оларга бармага йигерленмеди. «Олар баскаша ишедилер. Оларга кувнак, хабаршы косак керек. А меннен кайдай кувнак косак боляак? Кайдай хабаршы? Элбетте мен де кувнак болмага боляагем, эгер мени мен олар да аьдемше соьйлейтаган болсалар. Олар тек кажавламага уста, — деп ойланып баслап ол оьзи оьзин токтатты. — Йок. Мен кувнак тувыл экеш, соьйлеп те билмеймен. Ал не зат айтаякпан? Хабарламага, айтпага зат йокты да...» Ол ишкиши Асанга бармага токтасты. «Тек ол алкаш узакта яшайды. Уьйимнинь касыннан озбага керек боляак. Пишем коьрип калса ша? Коьрмесе ша», — деп Шахим кыршылдаган сес шыгаратаган кар уьстинде адымлады.

Уьйи туратаган орамды озганда, юрегин тыншайтты. Эм йол бойы йолдаслары акында ойланып барды.

«Аьше, не зат айтаякпан? Айтпага зат йок. Олар баскаша ишедилер. Олар бир-бирин туьртип, кажавлап турсалар, оньып каладылар. Ишедилер эм яшавларын эске аладылар, куванышлары ман боьлиседилер. Мен ша не зат эске алаякпан. Кайдай менде куваныш? Бар болса да, кайтип оны айтаяксынь?! Баьри заттан ишинь шыкканын айтаяксыньма? Йок, келиспейди... Куванышынь ша кайдай? Балаларга куванатаныньды айтаяксыньма? Йок... айталмайсынь. Аьдемлерде бала йогым. Алты пешли уьй салганымдыма? Аьдемлер де саладылар. Мактангандай болады... Ал не зат айтаяксынь? Айтпага зат йок. Асан ман ишпеге еньил. Уьндемей оьзининь савлыгы уьшин ишеди, савлыгы йок болса да... — деп Шахим авыр ойларына коьмилип, тоьгеректе болатаган затларга карамай барды.

Тоьгеректе кар куьн яйган савлелерден кызгылт туьс пен йылтырайды. Йолдынь янында яланьаш тал терек эртегиден шыккан куьмис туьсли шашларын таркатып турган обыр курткага усайды. Орта орамнынь эки ягында тизилискен уьйлердинь ожакларыннан буралып коькшил туьтин шыгады. Бир уьйдинь ак тоьбесине кара карга конды. Карга куньсып ян-ягына карап: «Карк, карк», — деп бакырып, ушып, авыздынь касында турган баганага олтырды. Сол ерден озаятырган Шахим токталды. Каргадынь сувьк, аланьыр карамаь Шахимге тигилип кадалды.

— Не зат.., не зат?! — деп Шахим, коркынышлы болып, обзинеме, яде каргагама соьйлегени белгисиз болып куббирденди. Сонъ, соьйлегенине обзин-обзи соьгип, йобнеди.

Шахим Асаннынъ уьйине етти. Бир яккада йогала-як тувылын эртерек биле турып, сисе орынындама яде йогым деген ой ман колын кисесине тийгистип карады. Шахим корадынъ аргы ягында, каралдыда арбадан атларды туварып турган Асаннынъ улын коьрип:

— Атанъ уьйдеме, яс? — деп бакырды.

— Уьйде. Май кызык болып келген, уйклайды, — деп арбадынъ касында аьрекетлеген яс яваплады.

Шахим бир зат сораяк болды, аман да сораялмады, сонъ, келген йолына кайтпай, тувра алдына карап кетти. Артыма кайтсам, аьдемлер бу каьр этип ишкишидинъ уьйине келген экен, деп ойланырлар, деп коьтере йолы болмаган бетке кетти.

«Асан ман да болмады. Аьше, кимге барайым?.. Алим-тайга сокпага керек болыр», — деген ойда токтасып, ол бир кесек барганнан сонъ, артына бурылды.

Шахимнинъ ишкиси бек келди.

«Ишемен де, баьри затты да мутаман», — деди ол обзи-обзине. Тек не зат болганын, не зат мутпага керегин ол излеп табалмады.

— Ишемен де, коьтере затты да мутаман, — деп, эринлери мен йыбырдап, янына тийисли явап тапты.

Бир кесек заман бир зат та ойланмай барды. Тагы да обзлерининъ орамын озганда:

— Бирев де коьрмеди, — деп енъил тыныс алды.

Шахим тагы да обзининъ авыр ойларына коьмилди. «Атамды аьруьв аьдемлер мен неге карыспаганын анълап болады. Он эки авлет асырамага енъил тувыл эди. Обзи де биревге бармайтаган эди, баскалар да ога келмейтаган эдилер... Эртенъ мен куллыкка кетер, аксамда кайтар эди... Кайтканда да уьйде туьртенълейтаган эди. Кора ясар, мал карар, авлада аьрекетлер эди... Азым куллык. Савлай яшавы куллык пан озды, суьйтип куллык пан янын да берди, язык... Мени трактористке окытканы уьшин обктемсип кетти, язык атам... Ах!.. Менде ша? Менде де

ис аз тувыл. Мен де алты бала асырайман. Тек баскалыгы: атам язык ярлы яшады эм аракы ишпеди (ишкен аьдемди коьрип унамайтаган эди), а мен колайлы яшайман эм аракыды да йиберемен», — деп ол колы ман кисесиндеги сисеге яне тийди. «Эх, яшав тувыл мунавы, яшав тувыл», — деди оькинишли болып оьзи-оьзине бирден ол.

Суйтип барды ол. Неге уьйден иши шыкканын, неге яшавдан туьнъилгенин, неге ишкиси келетаганын билмей барды ол.

Хоккей ойнап турган балалар, ойынга кызып, оны эслемей йыкпага аз калдылар. Шахим оьзине согылган кара боьрк кийген балады ийтеди. Бала шуьшли экенин сезип, куьлемсиреди де, бирший де айтпай, тагы да ойынга атылды. Шахим, токталып, ойынга карады. Балалар кызарган бетлери мен, уьстилеринде алдылары туьйменмеген пальголар ман, аякларында конексыз кыскы аяк кийим мен бакырып, кышкырып, ийтесип, алысып «шайба» деп аталган тымалак тасты агаш клюшкалар ман согып, дунья завкын басларына кийип, ойнап туры эдилер. «Балалар... Уьйкен болганда да деп завыклы яшасалар экен», — деп Шахим балалардынъ ойынына сукланып кетти. Бир он абыт эткенде, школадынъ каралдысында кар ман ойнайтаган баска балаларды коьрди. Шахим штaket корага ювыклап, коллары ман штaketке таянып, муна балалардынъ да ойынына карады. «Биз де деп кар ман ойнайтаган эдик», — деди ол. Булайда Шахим коьп турды. Бала заманыннан кар ман, кыс пан байланыслы бир зат эсине туьсти.

Ол — кишкей бала, эски йыртык ямавлы кийим уьстинде, аягында уьйкен агасынынъ этиклери, сув ягардан узак болмаган ярдан зырганап туьседи. Ол энъкейип ушпага абзирленгендей туьседи, ел кулагынынъ касында сызгырады, койнына да киреди, бетин де ашытады, бирден бала йыгылады эм тымалап сув ягарга шежим барады...

Шахим оьзи де билмей калды неге уялып кеткенин. Бирев билип олтырса ша ол эсине алатаган затларды деген ойдан ол уялды. «Бирев билсе ша кырк ясындагы, ата сакалы авызына биткен эркек оьзин бала болып коьретаганы уят экен», — деп Шахим сескенишли ян-ягына

карап алды. Эм сол сабатлей юрегин тыншайтты. Бирев ойланган затты баска бирев билип болмайтаганыннан себеп юрегин тыншайтты. Корадан тайып орам ман тагы да абытлады. Тек эндиги ол ишкиши Алимтайга баргысы келмеди эм орта орамнан бурылды.

Шахим авылдынъ шетине, сув ягар бетке тез адымлады. Куьн кыскы куьнде кайтип энъ бийикке коьтерилетаган болса, суьйтип энъ бийикке коьтерилген эди. Авады йылтыравык ак туьс бийлеген... Яде коьк кардан йылтырайма, яде кар шуваклы коьктен йылтырайма, анъламага кыйын. Тек сол йылтыравыклар коьзди авыртадылар.

Шахим тез юрди. Эгер ол токтап олтырса, ойы туьрленип, бараятырган ерине етеалмастай коьрип, асыкты. Ярбаска еткенде, ол токталды. Эм сырты ман авылга бурылып, коьк бузга, сувдынъ ары ягындагы шыбар туьсли агашлыкка, алыстагы ак кагыттай ак кырларга карап турды. Табиатта бир янлы зат та коьринмеди. Ол ялгыз. Сынъар бир ак туьс бийледи онынъ коьзлерин. Савлай сол шети-кыйыры болмаган ак табиатта Шахим оьзи-оьзине кишкей кара тат болып коьринди.

Шахим бир абыт этти, ярдан аяклары ман зырганап туьсеек болды, тек этиклери тийилмеген кардынъ уьстинде зырганамадылар. Ол йыгылды эм тоьменге тымалады. Тоьменге туьскенде Шахим колларын булгалаклап, карды коькитип, яткан еринде авнаклады. Сонъ бетин кар ман уйкалап, шалкасына авдарылды эм колларын яйып куьледи. Шеги катып куьледи. Ол оьзининъ яшавында суьйтип куьлгенин бир де билген йок эди. Куьлеп босанды. Соьлеге дейим юрегин кысып туратаган зат куьлген сайын оьзинен тая берди. Бирден Шахим куьлкисин койып, коьзлерин батлатып, коькке карады. Коьзлерине сабырлык, рахатлык энди. Сонъ Шахим, эт бетиннен авдарылып, секердей ап-ашык карга коьзлери мен тигилди. Увыслап карды алып, оны авызына тыкты эм йылады. Оькирип те йылады. Баладай сынъкылдап та йылады... Ап-ак тынык табиатта уйкен эркектен баладай йылав шыга берди. Шахимнинъ увыртларына йылы коьз яслар актылар... Суьйтип арып-талып Шахим коьпке дейим карда ятты.

— Сосы не болган мага? — деп ол бир заманда турды.

Уьстиннен карды какканда, ол, колы ман кисесиндеги сиседи сезип, сав озган куьнди эсине туьсирди. Эм, кисесиннен сиседи шыгарып, онынъ бузылмай сав калганына сейири калды. Сонъ, савлай куьшин салып, сиседи сувга булактырды. Сисе бузга согылып ватылды. Ватылган сисе бетке ол бир кесек заман аьжейип этип карап турды. Сонъ тагы да йогарга тармасты.

— Эй, аьдемлер, мага аракы бармайтаганда тувыл куллык, аракы ишпей де яшамага болаяк! — деди ол ярбаска коьтериле берип.

— Эй, аьдемлер, атамда да шуьш йок! Кылыгымда да йок! — деди ол ярбаска коьтерилгенде.

— Эй, аьдемлер, бала шакты кайтарып болмайтаганымызда, байрам коьнъил болмайтаганда — сонда уьйкен маьне! — деп, авылдынъ шетиндеги биринши уьйге еткенде, ол оькинишли этип айтты.

1980 йыл

Реклама

Хабар

Вениамин Карамовтынъ досы Райнис мине йыл бойы Ригадан ога билдируувлер баспаланатаган газета косымшасын йиберип турады. Онда, квартираларды авыстырувдан баска болып, аьел курув уьшин танысув акында да билдируувлер баспаланадылар. Йыл артта Райнис пен Вениамин Юрмалада бирге тыншайган эдилер. Олар бир пеште яшадылар эм биринши куьнлерден алып араларында татымлык энди. Бир-бирлерине уьйрендилер эм тез арадан аманласпага керек болаяк деген ойдан мунъландылар. Экскурсияларга да бирге юрдилер, денъиз ягасында да бирге айландылар, киноларга да косакласып бардылар. Райнис оьзи оьзининъ яшавы акында танысына тизип, айтып турды. Карамовтынъ бу затлар акында уьндемевине канькпады. Тек бир кере денъиз ягада кыдырувларында Вениамин танысына ишиндегин ашыклап айтты: аьели бузылыпты эм уьйленмеге ниети бар. Райнис болмаса, бу затлар акында ол оьзгелерге айтпаган эди. Сонынъ уьшин де онынъ акында коьплер сенимсиз бойдак деп ойланатаган эдилер.

Райниске юрегиндегин айтканынынъ оьз себеби бар. Онынъ аьелге, аьел туьзуув дегендей сорауларга европалыкша каравы. Сонынъ уьшин Вениамин Райниске, ясырмаганлай, уьйдеги баьри хабарын айтты, онъайсыз уьйленгенин билдирди. Сол затлар акында олар ашыктанашык соьйледилер. А оны ман, Вениамин мен, суьйтип тек анасы соьйлейтаган эди. Анасы, улынынъ янъы аьел туьзуувине шалысып, оьзи коьз аткан яс кыскааяклыларын коьрсетти. Вениамин сол кыскааяклыларга эс этетаган

болса да, тек тувра явап бермеге йигерленмеди. Ога танысувга биринши абытты этпеге кыйын эди. Ол, кыскаяклыдынъ артыннан калай юреегин, не затлар соьйлеегин ойланганлай, йигерсизленди. Сол биринши абыттан ол оттан корккандай коркып, янын кыйнады, суьйтип биревге де янасалмады, бирев мен де соьйлесе алмады. Райнис пен сол затлар акында соьз уйге кетеектен бир-эки уьш куьн алдын болды. Райнис тынълап, онынъ аьлин терениннен анъламага шалысты, озьинше ярдам этпеге ойлады эм билдируьвлер газетасын йибере турарман, белки, келискен биревди табарсынъ, танысарсынъ деп, коьньилин авлады. Вениамин йок деп айтпаса да, газетадан пайда шыгаягына шекленди. Эм мине бир йылга ювык ол досы йибере таган сол газетады алады. Газетадынъ биринши келуьвине суьйинип, ол Райниске разылыгын билдирип, яваплады, а йолдасы болса, баягынша соьзсиз, хатсыз газеталарды йибере берди. Досынынъ сондай кылыгына сейири калса да, Вениамин ога разы эди. Газетада (*сол шакта савлай кьфралда сынъар бир газета танысув акында билдируьвлер беретаган эди*) аьжейипли затлар бар эдилер эм оларды ол кызыксынып окыды. Газетады ол анасыннан ясырды, шемиданына йыйып барды эм пеште ялгыз калганында, шыгарып окыды. Ясырганынынъ маьнеси — уялатаган эди. Боьген де кенетен аьдем билмесин, оны болмаяк аьдемге санамасын деп саксынды. Таныспага суьйгенин билдирип, газетага язган кыскаяклылардынъ ишинде ога келисетаганлар да бар эдилер, тек ол уялганы уьшин явап язбады. Баягынша кайтип язаягын билмеди, билсе де, кайдай явап аларман деп коркты, танысяягын ойланды. Не де болсын, озьин сондай шекленуьвлер мен кыйнады эм явапламады. Тек озьи газетадынъ аьр бир номерин тешкеруьвли карды, окыганы туьрли-туьрли ойлар тувдырды, таныспага суьйип, озьлери акында язган кыскаяклылардынъ суьлдерлерин коьз алдына аькелип турды, айлак та сейирли болып коьринген билдируьвлерди, тагы да бир кере окырман деген уьмит пен, карандаш пан белгиледи.

Суыйтип кешелерди билдируувлер газетасы ман озгарды, эне оларды ятыннан уйренгенше окыды, тергеди, сонъ ясырып, кезуувли номерди саклады.

Бу йол да ол куллыктан келгенинде, почта кутыгыннан Ригадан келген бандерольди шыгарды. Уйде ас ишип болган сонъ, ол оъз пешине тасаланды. Мунда колына кызыл эм коьк карандашларды алды, стол шырагын якты эм янтайып, газетады тешкерип баслады. Биринши билдируувди окыды:

«Танъ, ыспайлы, кафа шашлы (35 ясында, бойы 166 см., 5 ясында кызы, йогары билимми) кыскаяклы алал дос пан таныспага суьеди. Онынъ ишпейтаганлыгы, танъ, акыллы, интеллигентли болувы керек. Кайдай ды болсын себеплерден пишесиз калып, балалы болса да, разыман. Ол айткан ерге коьшпеге де боламан.

Сосы адрес пен язбак: Магадан, 374 абонементли кутык».

— Келиспеге болаяк эди, — деп ойланды ол, окыган сонъ.

Сол билдируувди тагы да бир неше кере окып, ол онынъ тоьгерегин коьк карандаш пан сызып алды. Коьк карандаш пан ол нышансыз болып коьринген кыскаяклылардынъ билдируувлерин белгиледи, а яратпай, эс бердиретаганларды — кызыл ман. Бу билдируувде ол ярамаган нышан таппады, тек язатаган кыскаяклыдынъ керегине эс бергенде, ойланды: «Сосы талапларга мен келисеменме яде келиспейменме?» — деп.

Вениамин тез арадан кыркка толаяк, оъзи ишпейди, билими де — йогары, пишеси мен айырылыскан, оъзиндики болмаса да, пишеси мен яшаганында онынъ кызын асырав эткен баласы бар. Оъзи танъ да, интеллигент те болса да, акылсыз деп оъзине айттырмаса да, сол кылыклары ман кайтип мактанмага болаягына уялды. Сол ойлары ман кезуувли билдируувге коьшти:

«Мен 22 ясындаман, бойым 167 см., консерваториядың студенткасыман.

Сынлыман, уялшанъман, афрув казан асаман, ис тигемен, танъман. Бойы меннен уйкен, йогафы билими, сабыр, танъ болган, 20–30 ясындагы яс аьдем мен таныспага аваслыман. Хатларды оьз адресинъиз бен эм каьртинъиз бен йиберинъиз.

Мага язбак: Запорожье, до востребования, Н. М. Поповага».

— 22 ясында сосындай билдирув язып, аьли оьзи акында уялшанъ дейтаганы аьлемет тувылма? Уялшанъ тувылтта, бет пен ойнайтаган бир зат. Яс аьдем, эригеди, бас айландырады... А мунда аьдемлерге бас айландыргандай аьл йок... Не болса да, меним ога йылым ман келисип турган ерим де йок, — деп ойланып, кезуувлисин окып баслады:

«50 ясыннан арткан эркек 1946–1950 йылларда туган кыскаяклы ман таныслык излейди. Билими ортадан кем болмасын, 8–12 ясындагы кызы болса да, разыман, ога аталык каьр шегувликти коьрсетпеге аьзирмен. Калининград каласыннан коьшпегеним ийги.

Мага язбак: Калининград, до востребования, М. С. Абелевке».

— Карт койнында — колаш деген мунавы экен! Караш сен ога, оьзиннен йырмага юзык йылга яс аьдемди излейтаганын?! Белки, кармакка туьсееклер бар болсалар да, ким биледи? Неге болмасын? Фая да унамага болады, — деп ол эсине пишесин алды. — Карттынъ шаьмпелегин айландырмага боляк эди. Ога тап мунадай бирев керек. Баласын да, оьзин де карагандай киси табылса, онъып калаяк, сол зат ушин ол оьз-оьзин кимге де сатпага боляк. Ога буьтинли яшавды бирев туьзсе, уйдегисининъ алдавын тавып, басын айландырып, оьзининъ эригин язбагада мутпаяк. Тек эне карт не затка сенеди экен? Оь-

зиннен йырма йылга яс кыскаяклыды излеген аьдем тек колайлыгына эм байлыгына сенмеге болаяк. Табыларма экен ондай кыскаяклы? Бир бес йылдан сосындай эсли аьдем аьеллик яшавга ярамастагы, а сол абытты эткен кыскаяклы оз басына оззи язык этпейдиме? Карт та байлыгына алданар деп сене болар. А ога не? Бир бес-он йыл яшайым деп оьмир йыйган байлыгын кыскаяклыга калдыраяк. Яде бу карт яслыгын эсине туьсирмеге аваслы болган аьдем, сонынъ уьшин арт-алдын ойланмайтаган бир наьсипсиз. Кайтип те кара, а мундай билдируьв намысты козгайды, эсли аьдемге ондай затты этпеге келиспейди, — деп Вениамин терениннен ойлап, баска билдируьвге коьшти.

«55 ясьындагы букыж, окытувшы, миллети гагауз, баласы йок. Аракы, туьтин ишпейтаган, йогафы билими болган эркек пен таныспага сьеди.»

Язбак: Кишинев, до востребования,
М. С. Караджиге».

— Аракы, туьтин мен де ишпеймен, эне неге миллетин коьрсететаганын аньламайман. Оьзиндей бир миллетли гагаузды табаяк уьшин Рига газетасына язбага керегим?.. Миллетим кайдай экенлигин эртерек билдирейим деп ойланган болса ярайды. Мага коьре, миллетининъ кайдай болуына артык эс этпеймен, баскалыкты да коьрмеймен, тек алал, намыслы болсын... — деп Вениамин оззи акында ойланып алды.

Вениамин паспортында ногай деп язылатаган болса да, оьзин ногай деп сезбеди. Ол калада оьскен, тилди де, аьдетлерди де билмейди. Суьртип алгандай. Школада, боьтен де институтта окыйтаган шакта, аьли оьзининъ ногай экенин де билдирмеге тартынатаган эди. Ол оьзининъ кыска акылы ман оз миллетине калай карай болса, тоьгерек як та тап суьйтип, тап сол оьлшемде карайтагандай коьрди. А онынъ оз миллети акында билгени билмегенге санавлы эди. Бала болып ол бир неше кере анасынынъ кардашларында авылларда болган.

Анасы оны авыл балаларыннан айырымлы тургыстпага шалысты, шет какты. Кыскаяклы аьр заманда да, оззиниь каладагы аьлине артык сый берип, авылшыларга уйкенсиреп карады. Сол затлар Вениаминниь канына да синьиь барды. Студент болганында да ол оззиниь миллет тамыры акында ойланмага да шалыспады, оз халкынынь аьдемлери аьли де карангылыкка коьмилип яшайды деп санады. Суйтип тувган миллетин айтпага уялып юрди. Ози болса, кырал оьлшеминдеги алдышы ойлы, уста инженер болмага ниет этуьвмен яшады... Фаинага уйленип, онынъ кызын оззиниь асырав баласы этип язбага токтасканында ол биринши кере миллет сорава уьстинде ойланды. Кызалакты кайдай миллет деп язбага керек? Сол заманда ол Фаина ман оьмир яшавын туьзбеге ойланган шагы эди, кызалакка да уйьренген эм онынъ алдыдагы бактысын да туьзуьв уьшин тынышсызланувын коьрсетип турды. Ногай аьдеми болып тувганым уьшин ногай болып языламан, атамнынъ эстелигин саклайман, мен асыраяк болатаган кыз да меним эстелигимниь сыйына меним миллетимди юргистпеге керек, деп ойланды ол. Атасы, Вениамин он яска толганында, оьлген эди. Эм онынъ акында улынынъ юрегинде энъ де ярык, энъ де сыйлы эскеруьвлер сакланганлар. Эгер асырав кызы Ирады ногай деп яздырса, атасы акында сол яркын эстеликлердинъ юректе сакланувына шаат болар, деп ойланды Карамов.

— Фая, Ирады мен оззимниь балам этип, кагыт туьзбеге разыман, тек бир айтаягым бар: кыз оьскенде, ногай болып язылар, — деди ол сол заманда.

— Сен оззинъ кайдай ногайсынъ?! — деп Фая онынъ уьстиннен куьледи.

— Кайдай да болайым, мен атамнынъ миллетин юргистемен, меним балам да меним миллетим болсын, — деди ол.

— Мага баьри бир, бола берсин ногай, — деди, ийинлерин куныстырып, Фая.

Элбетте, сол заманда кыскаяклыга энъ маьнели зат — ол Вениаминниь балага ата болувы. Баска затлар уьшин эрис-суьрис курап не этсин? А соьле Вениамин асырав

кызына, ишиннен шыкпаган балага, алимент тоблейди. Эм Ирасы оьскенде, ким болып язылаягын ойлап алды. «Пишеси айткан соьзине берк боларма яде болмаспа экен?» — деп ол оьзи-оьзиннен тез-тез сорайтаган болды.

— Кайтемен ди сосы мен? Аьвмедий экенмен! Букуьж 55 ясында да! — деп Вениамин билдируьвди кайтарып оькыганында, кыскаяклыдынъ ясына эс этти. — Анамнан бес яска кишкей.

Суйтип оьзининъ уьстиннен оьзи куьлди де, кезуьвли билдируьвге коьшти:

«Бийик (бойы 175 см.), сытлы, алакоьз, сары шашлы, 26 ясындагы кыскаяклы, 27–35 ясындагы алал, янытлы эркек излейди.

Язбак: Сестрорецк— I, до востребования, Н. Д. Беловага».

«Алакоьз» деп язылганы, онынъ коьз алдына тагы да алакоьзли, сары шашлы пишесин аькелди... Мине ол оннан айырылып ящайтаганлы бес йыл болды. Оны ман яшаган заманды эсине алса, юрегинде тек оькиниш тувады, йойылып кеткен йыллары уьшин оькинеди. Эгер онынъ басына янъыдан яслык келсе, не этерсинъ деп сорасалар, ол сол янъылысты кайтараламас эдим, деп айтар эди. Олардынъ биргелес яшавларынынъ басыннан алып, араларында ян ювыкласув, татымлык болмады. А мине кыскаяклыдынъ коьзге коьринис келбети, яркылдак шырайы онынъ юрегине терен синъген эди. Ол соьле де кайсы кыскаяклыга да бет берип, ювык танысяк болса да, олардынъ юзлеринде бир тегистен пишесининъ сыпатын коьрип турды.

Фая ман ол студент шагында таныскан. Биринши кере ол оны кала шетиндеги сув ягасында коьрген. Тыншаюв, куьнге кыздырынув уьшин кала яшавшылары сонда йыйылысатаган эдилер. Вениамин сол заманда йырма бес ясында эди, а кыз — йырмада. Вениамин эт бети мен кумга ятып, куьнге кыздырынувында, Фая яслар ман эм кызлар ман бирге волейбол ойнай эди. Ойнайтаган-

лардынъ ишинде ол энъ коьримли болып коьринди эм баьрисине де эс этгирди. Орта бойлы, тыгыз, озьинше сынлы, толы этли болса да, ювыршанъ кыз топка усташа етисти. Онынъ яс, майыскак кевдесине ойнайтаган яслар да, тыншайып шет турганлар да ясыртын карамлар атып турдылар. Ойнайтаганлар болсалар, артык караяк уьшин ога тез-тез топ бердилер. Кыз озьине этилген эсти ийги анълады, уялган деген зат эсине де келмеди, кайтарасына озьктемсип, ойнай берди. Вениамин кайда да кызыл тру-сик пен кызыл кыспа кийген сары шашлы, ак этли сол кыздан карамын алалмады, оны коьзлеген сайын каны кайнады. Боьтен де кыз толы санларын керип, шоьнькип тоьмен топларга ымтылганда, онынъ юреги токталгандай, ишинде тынысы катып калгандай, абьликпеге етип турды. Бир топты кыз Вениаминнинъ тап касында алды: шоьньккенинде, кыздынъ керилген шатасы арасыннан, алтын болып, сары туьклер коьриндилер. Вениамин уялганнан бурылаяк та болган эди, тек ойланганын эткенше, кыз, эшкидей каргып, коьзди ашып юмганша, шавып кетти. Баягынша Карамов коьзлерин алмаганша кызга сукланышлы карап турды, соьлеге дейим сондай абьлемет янды коьрмегенине абьжейипсинди. Топ экинши кере де Вениамин яткан ерге келип туьсти, сол топты баягы кыз келип коьтерди эм сол арада ястынъ абьликкен коьзлерин коьрип, куьлемсиреди, коьзлерин йылтыратты, сонъ асыкпай ойнайтаганлар бетке адымлады, бурылып Вениаминге карап алды. Сол карам ястынъ юрегининъ туьбине синъди. Сосындай амалды бакты абьдемге тек бир кере береди деп санап, сосындай кыз бан кавышувдан уьйкен наьсип яшавда йок болар деп ойлады. Вениамин озьзи уялшанъ, сабыр абьдем болса да, онынъ янын коьтеринки сезимлер кыйнайтаган эдилер. Тек сезимлерин ол тоьгеректен ясырды, коьрсетпеге йигери батпады. Бу затка биринши себеплик — тербиялавы: анасы оны абьдемлер мен санастырып, шошанъке этпей, сабырлык сезимлерин синъдирип, асырады. Тек аьли ол басында болган акылын йойды, сезимлери буьлкилдеп коьньилин бийледиди эм ол сосы кыз бан кавышпаса, озьине бир зат этпеге абьзир болды. Сол кеше ок ол сувягардан уьйге

дейим кыздынъ артыннан барды, уыйин билди. Тура-таган меканын танып, куьн сайын мунда келип турды, кыз орамга шыкса, артыннан куьлеткидей айланды. А уьшинши куьн ясырынып юргеннен пайда йогын анълап, Фаядынъ касына келип, танысты.

— Неге артымнан юресинъ? — деди кыз, завкланганнан куьлкисин ясыралмай.

— Юргим келеди, — деди Вениамин.

— Меним ясым бар, — деди кыз алмай-салмай.

— Бола берсин, мен юреекпен, — деди Вениамин.

— Аьлемет экенсинъ? Аьше, юре бер, — деди кыз, ийинлерин куныстырып.

Эм Вениамин артыннан ыйнатлы юрди, не затка сенетаганын оьзи анъламады. Кыз онынъ суйтип айланганында бир зат та коьрмеди, онынъ куьлеткидей тагылганына аз эс этти, тек кувып та кувмады, а сонынъ уьшин яс та сенимин йоймады. Техникумда окыган кыз оьз окув заведениеси уьшин волейбол ойнап юрди эм оьзи де ярасык болганы уьшин оны коьплер таныдылар. Вениамин окыйтаган университетте де кыздынъ таныслары болдылар, боьтен де яслар артыннан куьплесип юрдилер, Вениамин иши куьйип, куьнлесе де, кызды коймады. Яслар ман бирге коьрсе, касына барып саламласып, айырылмай бирге барды. Яслардынъ артына тагылувуна: «Ондай ярасыктынъ артыннан юрмеселер, кимнинъ артыннан юрееклер?» — деп, оьзин тынышландырды. Кыз оьзи оны ман йолыгысларды излемеди, яс коьриспеге деп куьнди белгилесе, ол келмей де калды, бу затка да карамай, Вениамин сол баягы юруьвин бардырды. Ашык эткенин биринши кере хат пан билдирди. «Сенсиз мага яшавдынъ маьнеси коьринмейди», — деп язды ол кызга суййим соьзлерин.

Сол хаттан сонъ, юрегин суйтип ашканына оькинди, кыз онынъ сезимлери уьстиннен куьлер деп уялды, тек кыз бан каьпилестен расканында, ол бир зат та болмагандай куьлемсиреп, юрегин тынышлатты. Яс та босына кыйналганын анълап, оны ман, бир зат болмагандай, соьйледи. Хат акында хабар шыкпаганына суййинди эм оьзин алдынгынша юргистти. Фая хаттан сонъ яска аваслы

караса да, тек обзин алдынгынша юргистти, алдынгынша яслар артыннан юрдилер эм ол Вениаминди артык коьруввин бир зат пан да коьрсетпеди. Сонъ кара куьнлер де келдилер: Фая коьтересиннен де тасаланып, тек бир яс пан юрип баслады. Ол да ким десенъ, Вениамин мен бир университетте окыйтаган яс эди. Кеселтек, мазаллы, караборан, батлак коьзли Рудик Маркаров коькирек яс эди. Бокс пан да каьр шегип, спортсмен болып та белгили болгандай, шайпаклыгы ман да, кызларга юруьвшенлиги мен де данъклы эди. Вениамин Фаяды сол яс пан тез-тез коьрип, онынъ баска биревди де коьрмеге унамавын эслеп, кыздынъ Рудикке ашык болганын анълады эм сол зат оны бек кайгыртты. Вениамин Рудикти эртеден суьймейтаган эди. Рудик окувы бойы неше кызлар ман юрип, оларды савлай университетке данъкландырып, таслап койды. А обзининъ «йигитликлери» акында рахатлык пан хабарлайтаганы ша? Рудик тап сондай затты Фаяга да этер деп, Вениамин ак юректен алып кайгырды. Тек суьйткен Рудик те, баьрисин уьйкен сейирге калдырып, ноябрь байрамына той этеегин билдирди. Той куьн Вениамин общежитиесиннен шыкпады, пешинде орындыгына коьмилип ятты эм, танъ атканша сыгылып, йылап шыкты, асакка асылмага керек деген ой ман танъды йолыкты эм сол затты бет юватаган ерде этпеге ойлады. Ама ойын сонъгы такыйкаларда авыстырды: яшайым деди, явапсыз суьйимимди юрегимде саклап яшамага керек деп ойланды... Университетти кутылганда, Вениамин ашыкяры турган ерде калмага суьйди эм Ростовта калды. Калганына обкинмеди, неге десенъ Фаядынъ байы Рудик, окувын кутылганлай, тувган каласы Воронежге кетти, пишесин баласы ман калдырды. Фая оны, кайтар деп, эки йыл карады, тек байы кайтпады. Вениамин сол затка, бактысы ашылатагандай, суьйинди, Фая ман раса турды, кыздынъ атасы-анасы ман танысып, оларга ярады, уьйине бара турды. Эм Фаядынъ кызына эки йыл толганында, ол уьйленеек болатанган мырадын айтты. Фая разы эди. Вениамин ол затка суьйинди, тоьбеси коькке еткендей, коьнъилленип юрди. Сол суьйинишли аьлинде ол, уьйленееги акында билдирип, анасына хат язды.

Сондай хабарды билгенлей, анасы келди. Ол, Фаядынъ озин коьргенлей, яратпады, баласынынъ барлыгына да иши тартылды, улынынъ яшавы болмаягын сол сабатлей анълап, онынъ ойын, ниетин бузбага шалысты, тек баьри зат та босына эди. Вениамин анасынынъ сынъар бир ювык аьдеми эди. Ол оннан эш бир затын кызганмай, савлай яшавын берген, улы эш бир затка да карамай, озь эркин коьрсетип туры. Анасынынъ йылаганы да, аьрувь соьзининъ куьши де улына етпеди. Ондай келинди уьйинде коьргиси келмевин билдирип, сонъалыкта анасы оьпкелеп кетти. Яс аьдемлердинъ тойы Ростовта озды, бир йыл олар Фаядынъ уьйинде яшадылар, тек экинши йыл Вениаминнинъ анасынынъ юреги шыдалмады эм ол аьветин аьели мен уьйине шакырды. Суйьтип Фая ман Вениамин Черкесскке коьштилер...

— Алагоьз, сары шашлы! — деп куьбирденди Вениамин, газетадагы билдирувьди кайтаралап окып, баска сыдыраларга маьне бергенде, эси йыйылды, — бойы 175, ога аьли де шашынынъ бийиклигин коьсанъ, ол касынъда тап аздаадай тураяк, — деп куьлемсиреди де, баска билдирувьди окып баслады:

34 ясында, моры шашлы, бойы 160 см., коьзилдирик киеди, йогафы билимли, кино, театр, музыка сьведи, юмарт, озьгелердинъ етисневликлерин анъламага шалысады, артыклыкты излемейди. Танъ, намыслы, шав-шувлы коьнакбайлыкты, айкасувларды суйьмеген эркек пен таньспага сьведи.

Язбак: Крамоторск, 27 абонементли кутык».

— Кайдай да болсын, эркек болсын дейди бугай сосы кыскаякы, — деп Вениамин билдирувьди кызыл карандаш пан сызды. «Артыклыкты излемеймен» дегени сол затка усайды. Яде артык ярасык, артык акыллы болмаса да, келиседи дейим? Эште, суйьтип болар. Ялгызлыктан тамам безген болса, ярайды. Айкасувларды, коьнакларды унамайтаганы — озьи сыпатсыз болар, озин коьрсетпеге суйьмейди. Яде алдынгы байынынъ шав-шувларыннан

тамам канган. Кенем де сызайым, мунадай бирев мага келиспеге болар, — деп Вениамин кызыл ман сызганынынъ уьстине коьк пен де сызып шыкты.

«Кара шашлы, сынлы, 32 ясында, бойы 164 см., орта кеспили билимми, балалар садында тербиялавышы болып ислейди, намыслы, ойлы, йыйнаклы, сабыр, коьп соьйлемес, спорт, соьлеги замангы музыка суьер, наьзик, юмсак юрек. Излейди 40–47 ясындагы досты: аракы, туттин ишпейтаган, тазалык суьйген, озин карап билген, ыйкрамлы болган, аьел йылувын аьжетсизлеген, балалар ман ортак тил тапкан, аьел яшавдынъ наьсибининъ баасын анълап болган.

Язбак: Южно-Сахалинск, Главпочтамт, до востребования, Е. А. Коновага».

— Баьри зат келиседи — ян досынъ болса, эне сондай болсын деп айтгаяксынъ, — деп Вениамин кыскаяклыдынъ энъ маьнели кылыкларында тагы токталды:

«...намыслы, ойлы, йыйнаклы, сабыр, нызамлы, коьп соьйлемес, спорт, соьлеги, замангы музыка суьер, наьзик, юмсак юрек...»

Ол сызганынынъ маьнесин анъламага шалысты эм сол кадер аьлемет кылыклары болган кыскаяклыга шекленди:

— Ондай кыскаяклыды акылынъа да эндирмеге кыйын. Анамнынъ озинде ол кадер кылык бирге йыйылганы йок, оларды тизип язып шыкпага калай онынъ колы бурылган? Аьжейип тувылма? — деп куьлемсиреди Вениамин. — Яде бирев айтып яздыма? — деп басында янъы ой тувдырды эм ол, билдируьвди яратып, оны коьк карандаш пан сызып баслады, тек ызында колы токталды. — Южно-Сахалинск, дуныядынъ бир шети де... Коьшуьвге разы болаякпа экен? Не затлар ойланаман ды сосы мен? Бир кыралды да! Аллага шуькир, Янъы Зеландияда, Канадада озимизге косак излемейтаганьмыз... — деп озин тынышландырды....

Сонъ бир заты ман да ярамаган билдируувлер тизилип бардылар, ол оларда аз токталып, окып шыкты. Ондай билдируувлер газетада тез-тез расатаганлар:

«Сынлы, яркылдак, 62 ясындагы тул хатын, бойы 160 см., улмилер кандидаты, наъзик, уй сууер. Ялгыз, огырлы, алал, колайлы 65-ке толган эм оннан да арткан, ишпейтаган эркек пен бактысын байланыстырмага суведи».

Язбак: Донецк, 2 абонементли кутык».

— «65-ке толган эм оннан да арткан» дегени не экен? 80—90 ясларындагына да разытага? Кужырлы куртка, 62 ясында да онынъ бойы кимге керек экен?! Эште, юз йыл яшамага мырад этеди, — деп аъжейипсинди Вениамин.

«Мен 46 ясындаман, орыспан, бойым 164 см., сыпатым—караборан, билимим—йогафы, анам ман эм улым ман бирге яшайман, яшав сууермен, книгалар, театр, музыка суемен. Танъ, куллыксууер, ишпейтаган 48—50 ясындагы эркек пен таныскым келеди.

Язбак: Минск, Главпочтампт, до вос-
требования, Н. И. Герцке».

— Баягы «ишпейтаган эркек» деп белгилейди! Барисинде де бир сакланув, бир коркув,— деди де, озгге билдируувди окып баслады.

*«53 ясындагы эр киси, бойы 160 см., йога-
фы билимли, туурли затлар ман кызыксынган
аъдем, зарарлы касиети йок, сыпатлы. Ол озгине
сенип билген, анъкылдак болмаган, суыйдимли,
тувфашыл, яшавындагы янъылысларын кай-
тарам бастан этпеге суыймеген, аел яшавдынъ
наъсибин эм куванышын боъмеге каърлеген яс
кыскаяклы ман таныспага суведи. Биргелес яшав*

уышин мекан эм озге амаллар йок. Кафртин йиберсе, ийги эди, оны кайтарфарман.

Язбак: Новосибирск, Главпочтампт, до востребования. В. И. Садченкога».

— А оьзи наьсип эм куваныш берип болама экен? 55 ясына дейим не зат каьрлеген экен? — деп аьжейипсинип алды ога да.

«Школада окыган балалардынъ анасына ян йолдас болмага йигери баткан, шынты эм кайратлы йигит, давазынъды бер, явап кайтар. Оьзимнинъ акында: орта ясындаман, бойым 165 см., сыпатым – караборан, суйдимли, сынлы, тебентели, куллыксувер кыскаяклыман.

Язбак: Каунас, Главпочтампт, до востребования, Л. И. Иванаскаска».

— Ян косакты тувра орайда шалып шақырады! Ондай косактынъ табылаягына шекленемен, — деп куьлемсиреди Вениамин. — Тек эне тебентелимен деп босына айтады. Тебентели кыскаяклы болса, билдируув мен тапкан эркекке оьз балаларын кайтип сенмеге боляк экен? Балаларга ата тувылтта, а оьзине эркек керек десинтага, — деп ойланып алды.

«Аьел курув ниет пен намыслы, алал, кыйшык кылыгы болмаган кыскаяклы ман таньспага суюмен, миллетине, билимине маьне бермеймен. Оьзим 45 ясындаман, биргелес яшав уышин амаллар бар.

Язбак: Псковская область, Печоры, Красноармейский орам, 3, кв. 5. Г. Асатианиге».

— Грузин де Псков областине калай туюскен экен? Эште, пишеси оьлип, бойдак калган болар, — деп Ве-

ниамин билдируув язганнынъ тукумына айырым эс этти, сондай тукумлы болып, белгили грузин язувшысы да, белгили футболист те бар эди.

Грузин тукумы ман Вениамин газетада биринши кере расты. Эм грузин аьдемнинъ газетага сосындай билдируув язганына сейири калды. Вениамин яшайтаган яктардынъ аьдемлериннен грузинлердинъ коьп баскалыклары болмаса да, ол грузинлерди айлак оьктем, мактаншак деп санайтаган эди. «Эгер олар да реклама газетасына сосындай билдируувлер язып баслаганнан сонъ, бу заттынъ уятлыгы йок, — деп ойланды ол эм суйингендей болув эди, тек сосы ерде оьзи-оьзин тыйды. — Биревдинъ кайгысына неге завкланаманды-ав, бирев амалсыздан язган болар...»

Кезуувли билдируув оны коьтере де састырды эм адалатты. Ол коьзлерине ыйнанмай, давазын шыгарып оқыды:

«Мен 35 ясындаман, бойым 165 см., орта техникалык билимим баф, кызым 13 ясында. Элгезерликтинъ суйемен. Танъ, алал, сабыр, аьел курмага ниети болган 35–40 ясындагы эр аьдем мен танъспага суйемен.»

Язбак: Дондагы Ростов, Главпочтампт, до востребования, Ф. И. Фараоновага».

Тукумы да, оьзининъ эм атасынынъ атларынынъ биринши аьрифлери де, тувган йылы да, бойы да, баласынынъ тувган йылы да Фаядыкы ман келисли эди, баска аьдем тувыллыгына бир шек те йок.

— Язык, сынъар бир кылыгын язган: элгезерлик суйювин коьрсеткен. Оьзге ийги кылыгы йок экенин бек аьруув биледи, пақыр. Бираз ойлансынтага: аьел курмага суййген аьдем элгезерлигин коьрсетпеге шалысаттагы.

Фая эткен кайсы исин де тувра этемен деп санаган аьдем. Састым, кайттым деген зат онада йок. Тувралык уьшин де, кыйшыклык уьшин де кыйналмайды. «Дуныя ога — тегис», — деп сондайлар акында айтыла болар. Не зат этсе де: мен — эне сондайман, яшагынъ келе болса

яша, яшагынъ келмей болса яшама деген талап салып турды. Вениамин болса, яманлыкты ол анъламай этеди, маъне бермейди, анълар деп, кеширип турды, суйгеннен себеп кеширди. Фая — онынъ наъсиби, яшавда энъ уыйкен маънеси деп ога кылынды, коьп затка коьзлерин юмды. Анасынынъ шамгалганына да эс этпей, танысларынынъ кайгырып караганларын да абайламай, яшай берди, Фаяды оззининъ ялкувлы тегис аккан яшавында яркылдаган куьн деп санады.

Яшавды тамам сынаган анасы, келинди коьргенлей де, маънесизлигин анълады, оны яратпады. «Оьз басым, калганы янмаса, соьнсин деп юретаган аьдем», — деп ойланды ол онынъ акында. Сол биринши йолгыста, улы уыйленеек шакта, Фая ман Вениамин анасы турган гостиницага бирге келдилер. Анасы улы ман соьйлеп, онынъ аьли, яшавы акында сорастырып турганында, акырын келинге де карап алды. Ол озине эс этпегенлери уьшин ишине сыймай, терезеге бурылып, оьз кылыгын коьрсетип туры эди. А кылык коьрсетпеге эрте эди. Анасы сабыр, тебентели, кайынанасын сыйлап билген келинди озине сагынган эди. Сонынъ арасында яс кыскаяклы оьзге затты да коьрсетти, ярым сабат кетер-кетпес ол турды да, шыдамсызлы соьйлеп:

— Сиз соьйлегенше, мен орамда бираз айланып келейим, — дегенинде, анасы бек аьжейипсинди.

— Улым, карайман да, келин коьтере де пернесиз экен? — деди ол, аьвлетининъ хаьтерин калдырмага коркып.

— Мама-ав, ол сен уьйренмегенге болады. Фая — маьлектинъ тап оьзи! — деп Вениамин анасын тынышландыраяк болды.

Ама сол соьзлер анады ыйнандырмадылар. Бобтен де Фая оны уьйге шақырып, уьйдегилери мен таныспага аькетпеген сонъ, ол коьтере де айыпланды эм келинди айлак та макул коьрмей, уьйине кетти.

Суйтип Черкесскке коьшкенинде де, Фая кайынанасын мисетке санамай, тасаланып турды. Вениаминнинъ анасы эндиги озине сый излегени акында, келиннинъ эс беруьви акында авызын да ашпады, тек

улы ман аьрувь турса экен, араларында татымлык болса экен деп уьмитленди. Басында Фая яман касиетлерин бек те коьрсетпеди, а эне Вениамин оьгей кызды оьзиндики этип яздырган сонъ, олар тап ийт пен мысык яшагандай болып, яшадылар. Келин кайынанасы ман эрис-суьрислерди тез-тез коьтерди, улынынъ ога уьйленуьвине карсы шыкканын мутпады, ашувун алды. Вениаминге болса оьзи-оьзиннен тийди, коьнгьили бузык болса, байын шуьшлетти, онынъ йигерсизлигине, межбинлигине ашувланды. Сондай урсыслардан сонъ байы ман пишеси бир-бирлери мен соьйлемедилер, бир-бирлерининъ пешлерине кирмедилер. Фая сондай куьнлерде, уьндесенъ, алынаяк кисидей, коьбип юрди, кызыннан оьзге бирев мен де соьйлемеди. Куллыгына барды, кайынанасы аскан асты ишти, Спорт дворецине уьйренуьвлерге юрди, уьйге келсе, тутлыкты, телевизорды, систем кадалып, уьнсиз карады. Онынъ суьйтип этуьвине кайынанасы да, байы да уьйрендилер, бара-тура коьтере де уьйреншикли болдылар, эм олардынъ аьр кайсысы да уьндемей, оьз куллыкларын эте бердилер, каьрлерин шектилер. Эгер биревлери келин мен ярасаяк болсалар, тек ол ярасувга ымтылмады, оьзин оьктем юргистти. Ога бир коьмек яде акша керексе, тек сол заманда ол ярасувга биринши адым изледи.

— Веня, буьгуьн коьнакка бараяктага, куллыктагылар шакырганлар,— дер эди ол оп-соп демей, байы ман бир соьз де болмагандай, колын да эркектинъ ийнине салып.

— Элбетте! — деп суьйинеди, соьйлемей турганларына тамам кайгырып юрген Вениамин.

Эм ярасканлай анасына шабады:

— Коьресинъме, мама-ав, биз ярастык! Мен сага айттым да ол алал деп, урсысса да, яманлык пан этпейди. Аьше, ким янъылыссыз яшайды? Кимде де болады янъылыс, — деп тоьгинеди.

Анасы болса, ишиннен улынынъ соьзлерин тувра коьрмесе де, басын ийзейди.

Вениаминнинъ анасы, авылдан шыккан болса да, яшавынынъ коьбисин калада яшаган. Калада яшавшылар, боьтен де, интеллигенциядынъ арасында оьктем кыскаяклы болып сайылганы ман биргесине сыйы да бар эди.

Онынъ оьлген байынынъ аты калада белгили болган, оны тувралыкты суьйген, акыллы юрист деп билгенлер. Онынъ абырайы аьелге де коьшкен, сонынъ уьшин бу аьел акында яман соьйленмеген, сол затты этпеге биревдинъ де тили бурылмаган. Аьдемлер, келиннинъ юристурмысын коьрип, яратпасалар да, уьндемедилер эм Вениаминди ишлериннен аяп юрдилер. Бетлемеге амал да йок эди, неге десенъ калашылардынъ неше бир аьелинде колайлы аьллерде оьскен балалары ата-аналарын яман атка да шыгарып турдылар: эрке болып кылыксызландылар, хулиганлык ислерге де карыстылар. Олардынъ ишинде Вениамин тынълавлы, тербиялы болып коьринген эди эм сол затты да калашылар анасынынъ йигитлиги деп санадылар. Вениамин кишкей заманда, анасы кайтип суьйсе, бала суьйтип тербияланаягына шекленмейтаган эди. Ол оны яманлыктан эрек тургыстып, кавыфлыктан сакынып, оьзине тынълавлы этип, оьстирди. Тек улы суьйтип уьйленгенинде, кыскаяклы баласын янъылыслы тербиялаганын анълады, тек сол янъылыслардынъ кайдай экенлерин оьзи-оьзине анълаталмады. Улы ога баягынша бала болып коьрингени уьшин анълалмаган болса, ярайды. Тек улынынъ пишеси мен яшавын коьрсе, яны кыйналды, аьвлети уьшин юреги авырды. Келинге ашувы йыйыла берди, онынъ тек оьзин суьйген кылыгын туьзетип болмаслыгын анълады. Суьйтип пен улынынъ бир-неше кылыгы ога ашыкланып коьринип, осаллыгы ишин шыгардылар. «Пишесининъ терислигин коьре турганлай, неге ол онынъ эригуьвли кылыкларына уйкаспага шалысады», — деп те кайгырды. «Неге ол оны ман сол сабатлей ярасады, не айтса, соны этеди, оьзининъ эркеклигин де, катылыгын да коьрсетип билмейди?» — деп те улынынъ этетаган затларын яратпады. «Тоьх-тоьх, коьтере межбин, оьзин сыйлап, сыйлатып та билмеген аьдем экен», — деп те куйгелекледи. Тек ойланган затларын эситтирип айтпады, аьел арасында соьз шыгып олтырмасын деп, саксынды.

А бир кере шыдалмады. Сол зат Фая отпуск алып, денъизге ял алмага ялгыз кеткенинде болды. Фая алдын да ялгыз оьзи уьйден коьп куьнлерге коьп кере кетип турды: кулыгымнан командировка дер эди, спорт сынас-

ларында юрди, Ростовка анасына барды. Сол затларды кайынанасы артык макул коьрмесе де, ундемеди, аьше, керек болар деп койды. А бу кере Вениаминнинъ де, Фаядынъ да отпусклери рас келген эдилер. Тыншаймага аьел мен бармадылар, неге десень акша етиспейди деп сылтав эттилер эм Фая ялгыз йолланды.

— Аьруьв, аьел мен тыншаймага акша етиспейди дейсинъиз. Ол бармай, сен барган болгай эдинъ, — деп анасы болган заттан туншыгып соьйледи.

— Мама-ав, мен денъизди, ол суьйген кадер, суьймей-мен. Барсын, тыншайсын, кумда ятып кыздырынсын. Соны ман не болаяк экен? — деди аьвмедийсип, куьлем-сиреп Вениамин.

— Оьзи мен бирге баласын да алмага болаяк эди. Ирасына оннан да бек пайдалы эди денъиз?!

— Ира — меним де балам. Оьзинъ ойланып караш, Ира ман барса, тыншаювы тыншаюв болмайды, бала артыннан шавып юреек! — деди баягынша куьлемсиреп ол.

— Кайтесинъ, сосы сен? Атасы болса да, ана, оьзиннен де алдын, баласы акында ойланмага керек. Оны билесинъме? Тоьх, тоьх, ол сени кайтип бир корлайды. Сен сол затты яде анъламагансыйсынъ, яде болса, савлай дуныяда суьйтип яшайдылар деп ойлайсынъ.

— Мама-ав, Фая айткандай, сен яшавга эскише карайсынъ. Бизим Фая ман яшавымыз заманга келисли. Мен эр кисимен. А эр аьдем кыскаяклысынынъ яшавын енъ-иллетпеге керек. Мен де сол затты этпеге шалысаман...

— Сен мага не зат та айтпага болаяксынъ, тек мен бир затты анълалмайман: кайтип ол — ана, баласын кенетен аьдемлердинъ колларына калдырып, оьзи бир-шемекей ерде, денъизде тыныш юреги мен эригин язып юреди?!

— Анъламагандай зат йок мунда, мама-ав! Сен саноганы уьшин ол баласын киси аьдемлердинъ колларында калдыргаман деп санамайды.

Бу соьзлерден анасынынъ ашуву козгалды. Ол, бетин кыйшайтып, улынынъ коьзлерине тувра карады эм аьр-бир соьзин таптап, сыбырдап айтты:

— Аьруьв, аьше, сен мага, яным, айттырмайк затымды айттыраяк боласынъ. Кешир мени! А эгер ол сага сол

тыншайган еринде кыянатлык этсе ша?! Биревди тавып, юрсе ша? Сен ол затлар акында ойланмайсынъма?!

Вениаминнинъ кувнак юзи куьнъбиртленди, ол басын тоьмен салып, явап бермеди.

— Сондай зат та сизинъ яшавынъыздынъ соьлеги заманга келислигин коьрсетеди, солма? Суйтип анълатаяксынъма?

— Мама-ав, неге ондай затларды айтасынъ? Ондай затты тек билип соьйлемеге керек. Эгер Фая мага кыянатлык этсе, калай шыдалаягымды билмеймен. Онсыз мага яшав йок! — деди, уялганнан басын коьтермей, Вениамин.

— Сен, онсыз мага яшав йок деп, болаяк-болмаяк затты басынъа алма!? Ол да не соьзди-ав, яшавды сага Фая бергеним? Яшав — деген бирев, а кыскаяклылар аьли де курыганлары йок, ол болмаса, баска ал, толганлар, — деп улынынъ соьйлегенине сескенип, сол саьатлей явап тапты анасы. Бираздан оьзининъ сорагына кайтты. — Сен мага явап береш: сага ол кыянатлык этсе де, сен оны ман яшаяксынъ тага?

— Мама-ав, эгер Фая мени тасласа, мен оьзим оьзиме бир зат этеекпен! — деп эринлери мен сыбырдады Вениамин эм онынъ коьз астында тамшы йылтырап кетти.

Коьзясты коьрип, анасы бурылып, баска пешке кетпеге асыкты эм улынынъ юрегине тийген боларман деп, оьзи-оьзин тыялмай, кыйналды. Аяды оны, бек аяды. Савлай яшавын багыслаган ол сынъар улына. Арымады-талмады, янды-соьнди, баласынынъ ийгилиги уьшин шалысты. Эндигиси не болады. Улы уьйленгенли ол бир тынышлык таппады. Сондай келискисиз, онъсыз уьйленуьвлер акында ол коьп кере эситкен, тек сол затка бир де эс этпеген. Аьр аьдемнинъ де оьз яшавы бар, аьр ким де билгенинше яшайды деп ойлады. Басына туьскенше билмеди. А эндигиси ондай яшав ман туьгилисken заманында, оны ман унасып болмайды деп санады, аьдемлер бу затларга неге тынышлы карайдылар деп оьзеленди. Бу соравларга оькимет те кириспеге керек, уьйленгенлердинъ бириси оьз борышын намысы ман толтырмай болса, шуьшине йоьлуктырылмага тийисли деп ойлады.

Сол затлар карарланган ыкмелердин шартлары болсалар, айтпага, Фаядын тек эриккенинен денъизге ялгыз атлыгып кеткени ушин, аналык сезимин мутатаганы ушин, суд кестирмеге, кылыксыз эркиликтен тыймага боаяк эди деп санады.

Улынын коышкенинин биринши йылларында анасы баъри заттын тузелуевине сенди, келини яслык пан коып затларды анъламайды, янъылады деп ойлады. Сонын ушин ол оны ман адемше сойлемеге шалысты. Сол заманда анады боьтен де бек улы ман Фаядын ортак баласынын йоклыгы кыйнай эди.

— Фая, сен меним улым ман турган сонъ, мен сага айтаяк затым бар, — деди ол бир кере келинине. — Сизин баланъыз болмага керек. Яде болса сен оьзге табалмайсынъма?

— Неге табалмайман?! — деп ийинлерин куныстырып аьрзекерсиди яс кыскааяклы. — Ол зат ушин неге куьйгелекмеге керексиз? Мени мен яшайтаган сиз тувьлтта, а улынъыз... — деп тувра яваптан тайды.

— Мен сенин ян косагынънын анасы болган ушин сизин бактынъызга яным авырьйды. А бала, мен билгенше, аел яшавды беркитеди.

— Меним яным да бизим бакты ушин авырьйды. Бизде Ирочка бар. Оннан баскалай да, мен спортсменкаман, бала тапсам, спорт яшав ман аманласпага керек. Тагы да косягым, биз Веня ман аьли де яс адемлермиз, бизге мойса неден керек?

— Ира сенин баланъ да! Мен ортак бала акында хабар бардыраман, — деп оьзиндикин сойлей береди оькинишли кайынана.

— Ондай соьзинъизди койсанъыз экен! Веня Ирады кызы эткен, кагыт туьзеткен. Оьзи де ога тап ишиннен шыккан баласына карагандай карайды. Сизге тагы не керек?

Анасы оны ман сойлевдинъ маьнеси йоклыгын анълады эм соннан сонъ бу зат акында сойлеген де этпеди.

Энъ де аьлемети, анасы сосы соьзди улы ман да бардырганда, тап сондай явап эситти.

— Мама-ав, бизге сол бир Ира да боаяк. Экинши балады тербияламага Фаяга авыр боаяк, — деди улы алмай-салмай.

— Улым, сол тувган бала сеники болаякты да, сенинь канынь, сага усяяк!.. Ирочкады мен де сьемен. Баладынъ не шуьши бар? Мен оны оззимнинъ йиеним деп те санайман. Болса да мен тагы да бир балады коьрмеге аьсиретпен, сенинь баланъды коьрип, кувангым келеди.

— Мама-ав, соьледен соьле ол зат болмас. Оьзимиздинъ яслыгымызга оьзимиз бугав неге салмага керекпиз. Бизим кыдыргымыз, туьрли ерлерде айлангымыз келеди, дослар ман айкасамыз...

Анасы, улынынъ авызыннан келинининъ соьзлерин эситип, аье-куье болды. Болса да не пайда? Яшав бара берди. «Олар мени тирилей мезарга киргисткишей асыгадылар», — деп кайгырып, улын тербиялавда эткен янъгылысларын ийги аньлады. Асыравга болган куьшин салып, кыйынлыклардан корынып, яманлыктан эрек тайдырып, баьри затка оьзи етип, соны ман биргесине улына оьз басына ие болмага уьйретпегенин билди. Уьйленгенше улынынъ иеси оьзи болган болса, соьле ие келин болганын аньлады. А сондай этип ол оны аяганнан тербиялады. Сонынъ уьшин ол оьзин шуьшлетпеди, а улын тагы да бек аяды. Кайдан билейим, ишиннен шыккан баласын тувылтта, а кайдай ды бир каьрипти аягандай аяды. Эм бир кере шыдалмай:

— Веня, яным-ав, сен сакат тувылсынъ да?! Колынъ, аягынъ сав, — деди. — Мага язык биревдей болып коьри-несинъ.

— Мама-ав, хаьтеримди неге калдырасынъ? — деди улы мунъайып.

— Баска соьз таппайман, — деди анасы.

Анасынынъ болаяк келин акында эртеден мырады бар эди. Каладан кайдай ды бир йорыклы, сыйы болган аьел мен ювыкласпага ойлады. Кеншегининъ врач болганын суьйди, врач болмаса да, оьзиндей окытувшы болса да, макуллады. Эндигиси ол сайлав дегенди коьтере де айтпай, окымаган, усталыгы да болмаган кызга да разы, тек аьдемшилиги, яныплыгы, алаллыгы болсын, улына бала тавып, оны ман аьеллик байланысын беркитсин, сол затларга ана куванып яшасын.

Вениаминге Фаяды суьймеге кыйын болса да, ол суювине, энъ баслапкы ниетине алал болып турды. Ол

сол суьюв уьшин не зат та этпеге, не затты да шыдамага аьзир эди. Эм ол аллага ыйнангандай, Фаядынъ алаллыгына бир де шекленмей, яшай берди, эрис-суьрислерге эс этпеди.

Фаядынъ болса яшавда оьзининъ ниети бар эди: ол яс эм ярасык болып калмага суьйди, сонынъ уьшин бир зат акында да терениннен ойланмады, кевдесин енъил эм сынлы этип тургыстпага шалысып, спорт пан каьр шекти. Элбетте, суьйтип яшар уьшин амаллар болмаган болса, ол, ким биледи, баскаша да яшаяк болар эди, тек Вениамин мен турувында ол басындагы эркинликти ийги сизди. Баска аьлдерде ол ана эм пише экенлигине яваплы да болмага болаяк эди. Сол затлар акында ол коьтере ойланмайды эм кайгырган да этпейди деп айтып болмаяк, неге десенъ ойланды эм оькинишли сезимлери де тувды, Вениаминге караса, оьзининъ борышларын мутпага шалысты. Ога ондай бай тийисли тувыл деп санады. Ол биринши байы Рудик Маркаровтай аьдемнинъ оьмирге ян косак болувын суьйген эди. Сондай йигерли, коьримли эркек — онынъ юрегининъ сагынышы. Айтканын эттирип, баьри затта да оьз куьшин коьрсетип, пишеди касында ийт этип, мысык этип тынълатып, суьйтип те суьйдирип билген эркек эди ол. Эм Фая да эркеклигин коьрсетип билген байын, тап янувардай, телинуувли суьйген, айткан затын авызыннан туьсирмей эткен. Сондай йигит байы болганлыгына аьдемлер арасында оьктемсиген, онынъ байына баска пишелердинъ коьзлери кызып караганына куванган. Ол Рудик пен яшаган шагында байы оьзге кыскаяклыларга коьз атып, куьнлегеннен неше кере урсыс коьтерген, аьле тоьпешлер еген болса да, кыскаяклы биринши байы ман яшавды артык коьрип турды. Вениамин оьзин куьнлеткен тувылтта, кайтарасына оьзининъ межбинлиги мен, пишетекейлиги мен онынъ ишин шыгарады. Биринши байына ол таслаганы уьшин оьпкели эм ашувлы болса да, оны эсине аьр заманда да сагынышлы сезимлер мен алады. А Вениамин мен яшав ога айлак тегис, ялкувлы, коьрнексиз, болып коьринди. Оны тек бир зат ыслап турды: байы таслап кыйын аьлде калганында, Вениамин ога колын созып, баласы ман ал-

ганы. Кыянатлык этеек болса да, сол затка карап, оьзин оьзи кыстап яшады. Тек Вениамин бай болып, онынъ иш дуныясына коьтере келиспеди. Онынъ ярасыклыгы, яныплыгы оьзине тартаяктынъ орнына, тек ийтеп турды эм барганнан-барган сайын эрек ийтеди. Сонынъ уьшин ол яшавына кайдай ды туьрленис киргистпеге шалысып, уьйге тыс карады, янъы дослар излеп, туьрли-туьрли кешликлерге бармага суьйди, ойынларга барып, спортына тартылып яшады. Вениамин оьзи де ога тамам телинген эди, а ога ол оьзи телингендей, оьзи табынгандай аьдем керек эди. Элбетте, ол бала ман ялгыз оьзи калган болса, кызына тийисли эс те этеек, уьйин де караяк болар эди, кыйынлыкларды да шыдар эди, а аьли ол этеек затларды онынъ уьшин баскалар этилер. Кайынанасы, улынынъ хаьтери деп, балады да карады, казан да асты, уьйди де йьйыстырды, Вениамин де онынъ аьлин енъиллетпеге шалысты. Сонынъ уьшин онынъ коьп заманы болды, эрик яздырувга амаллар табылдылар.

Бобьтен де сонъгы заманда ол оьзин коьтере де беспетер юргистти: яслыктынъ оьмирли тувыллыгын анълап, сога эс эттима яде баска затпа, не де болсын ойы баска якка бурылды. Аьр бир аваслыгын толтырмага шалысты. Отыз ясына келетаганына карамай, ол яс-явка баратаган каладагы ойынларга юрди, кинолардан, концертлерден калмады, тез-тез конакка бармага суьйди, баска ерлерге кыдырмага аваслы болды. Яшавдан эсинъде тек кыдырганынъ, коьргенинъ, юбанганынъ калаяк деп ол, шар буздырып, яшады.

Эгер олар Вениамин мен бирге калада болатан ойынларга барсалар, сол вакытлар Вениаминге шынты азап шегуьв болды. Кайсы ерде болса да, Фая аьдемлердинъ карамларын оьзине бурдырмага суьетаган эди, а мунда, ойында, коьтере де сол затка эс этти: ол оьзин он сегиз ясындагы кыздай коьрсетип, балсынды, ойынга шакырсалар, ана якка, муна якка басын бурып, суьзилди, ким ди биревди яратса, байынынъ макуллыгын да сакламай, ойынга туьсип кетти. Сол затлар уьшин Вениамин кыйналды. Бирерде эркек пишесининъ коьримли ясларга коьз атувын да коьрди. Сол затлар Вениаминнинъ

хаьгерин де калдырды, тек баягынша кеширди: пишеси ойын-куьлкиди суьйген аьдем, кувнаклыгын коьрсетеди, куьнлемеге сылтав коьринмейди деп оьзининь юрегин тынышландырды.

Бирерде пишеси ойынга ялгыз да барды.

— Буьгуьн мен ойынга бараякпан, — дейди ол, бияладынь алдында ыспайланып эм соьзлерин созып айтып.

— Мен де сени мен, — дейди Вениамин де, пишесиндей болып соьзлерди созып.

— Веня, меним ялгыз баргым келеди. Безбединьме мени мен бирге юрип?! Мен барган ерге сен де барасынь. Кел, бир-биримизден бираз тыншайак, — дейди ол, ойнаклы йыламсырап.

— Ялгыз уьйде не зат этеекпен? — деп айыпланады Вениамин.

— Кинога бар яде суьйсень Ирады паркка аькет, шеньилшекте тербетилерсиз. Язык бала бир зат та коьрмейди.

Суьйтип ол ялгыз кетеди ойынга.

Бир кере ол сондай ойыннан бек кеш кайтып, коьзлери кылыксызлы ойнаклап, оьзи кувнап уьйге кирди.

— Веня, сен билген болсань?! — деди ол, уйкысыраган байына колларын созып, коьнъилли соьйлөп. — Мени бир яс дегенде яс озгарды. Ярасыклыгы ша? Эне карап тураяксынъ!.. Оьзим оны ман бараман, а оьзим ойлайман: аьли де бир затка яравлыман, аьли де коьз кыздыраман, аьли де кавдыраган йок экенмен, — деп ол байын кушаклап, онынъ увьргыннан оьпти.

— Биз мунда сени саклай-саклай арыдык та. Уьйтип кешигетаганма? Эне Ира саклай-саклай уйклап та кетти, — деп Вениамин пишесининь кувнап келгенине суьйинееги мен, суьйинмеегин билмеди.

— Койтагы сондай соьзлерди! — деп ол керилип, колларын силкти, сонъ бас бетиннен шыбасын шешип эт бетиннен орындыкка йыгылды.

Куьнлегеннен Вениаминнинь савлай иши буралды. «Бола берсин яс. Ол да кайдай соьзди-ав? Неге ол оны озгармага керек? Неге байы болган пише оьзин озгартпага керек?» — деген сораьлар, басында айланып, мыйын

едилер. Вениамин стол шырақты соьндирмей, яткан пишесининъ касында бир-эки сабат ойлы болып олтырды. «Неге ол, аьелли аьдем, ойынга бармага керек? Ялгыз баратаганы ша? Байлы кыскаяклыга бу затлар тийиссиз де! Яде болса ол каьр этип мени корлаяк болады, бир мырады бар онынъ», — деп ол тынышсызландырган сорауларына яваплар излеп, уйкап яткан пишесине карады. Тек пишесиннен сес шыкпады. А Вениамин карай берди. Уьстинде тек комбинациясы болган кыскаяклы аркасына авдарылды. Вениаминнинъ карамаы бас деп манълайына куйылган алтын туьсли шашларына, ашык юка эринлерине, сонъ ак тегис мойнына йылысып, тыныс алган толы коькирегинде токталды. Вениамин коькирегининъ бир коьтерилип, бир тоьмен туьскениннен коьзлери айырылмадылар, эм ол пишесининъ савлай кевдесин сезгендей болды, йылынып кетти эм соны ман биргесине сораулар да йогалдылар. «Тагылып келген болар бир эриккен бала?.. Аьше, не этеексинъ? Юрегинде арамлыгы болган болса, мага арамлык тутса, хабарын да айтпас эди», — деп оьзин тынышландырды. «Байын неге суьймесин, суьеди. Суьйместей мен ога эткен затым барым?» — деп ол тапкан явапларыннан кутланып кетти эм, колын созып, кыскаяклысынынъ исси аясын ыслады.

— Яттагы, — деди уйкысынынъ арасында Фая.

Ол шырақты соьндирип ятты.

— Оьзинънинъ орындыгынъа коьшсенъ, — деди Фая, суьйип болган Вениаминнинъ кушагыннан шыгып.

Вениамин оьпкели болды эм турып орнына кетти. Ама сол кеше де, эртеси куьнлерде де хаьтери калганы кетпеди эм ол оны ман ювыклыкты излемеге оьзге шалыспады. Фаядынъ алаллыгына шекленди. Суьюв мен туманласкан акылы ярыкланып, ол болатаган баьри затка тешкеруьвли карап баслады. Озган йылларга да, буьгуьнгисине де карады. Эм Фая кыянатлык этпеге болган баьри амалларды эске алды. Ол зат командировкаларда да, ялгыз денъизге барувында да, олар бирге баратаган кешликлерде де болмага болаяк эди. Коьз алдына ашыкланып сол кешликлер келдилер. Сонда пишелерсиз келген эркеклердинъ Фаяга коьз атувлары, оны ойынга

шакырувлары, оны ман ойнаклы соьйлевлери эсинде янъырдылар. Суьйтип эркеклердинъ юритуьвине Фая да себеплик коьрсе де, юбанувды суьйген кыскаяклы деп оны коршалады, не этсе де, ога, байына, алал деп ойланды. Эндиги шекленди. Пишеси, онынъ коьзлери карап турганда, сондай затлар эткен сонъ, а коьз тасада не этеди, не этпейди деп ойлады? Неше кере Фая, байы турып, таныслары ман балконга да ялгыз шыкты, коьлге барсалар, кайык пан да кыдырды. Сол коьринислер акылын кувьп кыйнадылар Вениаминди. Алдынгындай кенъ юрек болалмады, алдынгындай кеширеалмады, неге десенъ кыскаяклысынынъ этетаган затларынынъ артында кыянатлык турмага болаягын анълады. «Эгер ол сага кыянатлык этсе, сен оны ман, яшаяксынъма?» — деген анасынынъ соьзлери кулагына тез-тез шалындылар. Ол билмеди не этеегин, эгер сондай болса...

Сол куьн Вениамин куллыктан бираз эрте кайтты. Фая уьйде йогын коьрип, ол школага барып, Ирады аькелди. Оны ман уьйде олтырып, окувын карады, дерислерин этпеге ярдамласты, бирге телевизор да карадылар, сонъ уйкламага да яткарды. Фая келмеди, анасы да казан пештен шыкпады, Вениамин казан пешке барганында, анасынынъ терезе туьпте турып, сыякка карап туратаганын коьрди, касына келип, онынъ ийнине колын салды.

— Мама-ав, не болган сага? — деп сорады.

Сав куьн соьйлегиси келмеген кыскаяклы соьле де уьндемеди. Вениамин артык сейир де этпеди: алдын да анасынынъ куьнлеп, бирев мен де соьз авыспай юретаган шагы коьп болды, сонынъ уьшин ол да уьндемей шыкты эм бир куьн алдын окып баслаган книгасын алып окымага янтайды. Коьп окыды, коьзлерининъ майы таьвесилип кирпичлери кагылмай баслаганда, ол книгады койып, колындагы сабатине карады: заман — он экиге ярым сабат юрген эди. Фая аьли де келмеген. Айткан заты бар болса, анамнан сорайым деп онынъ пешине кирди, тек ол онда йок эди, баягынша казан пеште терезе туьпте тастай катып туры.

— Фая, сага кешигип келеекпен деп, айткан йок эдими? — деп ол, анасынынъ аркасына, карап, сорады.

Анасы басын бурмай бармагы ман оны касына шақырды.

Вениамин келип янасты.

— Кара! — деди анасы тоьмен даваз бан. Олар экинши шарлакта яшайтаган эдилер эм терезелериннен орам кол аядагынша коьринеди. Орамда тувра йолдынъ алдында ак «Жигули» туры эди, машинадынъ касында — эки аьдем: бир эркек пен ак шыба кийген Фая. Эркек басын энъкейтип, Фаяды кушаклаган.

— Белки, ол тувыл болса ша?!— деди, яны шыкпага аьзир болып, Вениамин, оьзи пишесин сол сабатлей таныган болса да.

— Кара! — деди баягы давазы ман Вениаминге анасы.

Вениамин машинадынъ иесин де таныды. Ол Фая куллык эткен трестте, пишесининъ боьлигинде басшы болып ислеген. Вениамин пишеси мен, Фаядынъ бир танысына конакка барганларында, сол эркек пен таныскан эди. Ол оннан ясы уьйкен, эсли киси. Аты — Салават Махмудович. Фая оны ман ойын ойнап шыккан сонъ, басын коллары ман ыслап, стол янында олтырганларга каратып:

— Кайтип бир басым авырыйды, авага шыксам, белки, туьзелер эди! — деди.

Вениамин турып, пишеси мен бирге шыгаяк болды, тек Фая колын силкип:

— Веня, кой соны. Мен сыйлы Салават Махмудович пен соьйлескемен, ол шыгаяк. Экевинъиз де шыгып не этеексиз? — деп, сонъ баьрисине де эситсин дегендей коьтеринки давазы ман косты. — Эгер мен оьзимди доьрт баладынъ атасы эсли эркекке сенсем, бирев де, эште, аькис коьрмес.

— Мен аьпме-аьзирмен! Неге аькислик болады экен, Фея? — деди сол арада Салават Махмудович, Фаядынъ орнына Фея деген соьзди кулланып эм колтыгыннан ысламага аьзир экенлигин коьрсетип, колын созды. Толы кевдели ак шырайлы киси пишеси мен бирге адымлаганда, стол янында олтырганлар оларга маьнели куьлемсиреп карадылар. Вениамин куьлемсиревлерди анълап:

— Мен де сиз бен, — деп тиленип артларыннан бараяк болды.

— Веня, не этеексинъ барып? Савлай аьел мен шыккан аьрувь тувылтта. Сен эне аьрувь-аьрувь кызлар ман ойнатага. Олтырасынъ, коьнъиллерине етпеге шалысып каратага, — деп ол тагы да озиндикин айтты.

Вениамин олтыргышка ийнелер кадалгандай коьрди, яны ятак тапшай, кыпынъласа да, даянып олтырды. Кенем де сонъында шыдалмады, йыйылганлар ойынга алданганларында, тыска шыкты, тек савлай каралдыды айланып, пишесин таппай уйге кайтты. Фая ман Салават Махмудович бир-эки сабаттен кайттылар.

— Салават Махмудович «Жигулийинде» кыдыртып аькелди, терезеден соккан елемик эм тез айдав басымды сап-сав этти! — деди кызарып-кубарып келген Фая, йылтыраган коьзлери мен аьдемлердинъ аьр-бирисине карап...

Анасы Вениаминге бурылып, тигилип сынавлы карады. Вениамин уялганнан шувылдырдай кызарды. Юреги коькирегинде сыгылып, каты согылды, колын коькирегине салды эм анасынынъ тастай каткан бетлегли сыпатын коьрмес ушин басын тоьмен туьсирди.

— Коьрдинъме? — деп суслы сорады анасы.

Вениамин сес шыгармады.

— Эндигиси ол мунда яшап калса, сен тувылтта, мен аскакка асылаякпан! — деп кесип айтты да, анасы пешине шыгып кетти.

Вениамин юрегин ыслап, аякларын суьйреп, орындыгына етти эм коьмилип орынга кирди. Фая ман онынъ соьй-лемеге куьши де, аваслыгы да йок эди. Ол онынъ келгенин де, шешинип ятканын да эситти. Соьзди эртеникке калдырган болса да, танъ атканша коьзин юммаганлай, уйклармай шыкты. Фая ман савлай яшавын тергеди, ойлады.

Эртеникте пишесининъ кийингенин коьрип, оззи де турды. Кыскаяклды олтыртып, кайдай кыйын болса да, соьзин баслады.

— Фая, сен мени корлайсынъ! — деди ол.

— Ондай зат басынъа кайтип келеди экен? Не себептен айтасынъ?! — деп ол ашувлы болып, байына эртерек бакырды, бос соьзинъ мен басымды авыртпасанъ экен дегенди анълатып.

— Себеби, Фая, бар! Сен мага бакырма! Мен туьнегуьн сенинь Салават Махмудович пен кушакласып турганыньды коьргенмен, — деди ол айтканына уялып, бираз тоьмен давазы ман, — анам да коьрген, — деп косты.

— Эге-ге! Ол сен тувыл, карт каргань коьрген! — деп сол саьатлей яваплады Фая, оьзи агарып-кубарып.

— Сен анам акында ондай соьзлер айтпа?!

— Айтсам, не болаяк экен?! — деп алынып айтып, басын коьтерди де, сонь эсик бетке бурылып, эсиктинь аргы ягында анасы барын билиппе, бакырды. — Обыр куртка!.. Мен, элбетте, сени мен айырылысаякпан, тек мага Ира ман яшамага муьйис керек, орамда калаяк тувылмыз да, абир-шубирден де бизге бир затлар тиймеге тийисли! Бос кол ман мен сизден кетпен!

Айырылув акында соьзди кайтип баслаягын билмеген Вениамин пишеси сол затты баслаганына енъилленип кетти. Тек баска яктан караганда, Фая оьзининь болаяк яшавын ойланганына, эртерек туьзгенине аьжейипсинди.

— Сен Ростовка атанъа-ананъа кет, а анамыздынъ квартирасына биревмиздинь де иши йок, — деди ол.

— Йок! Мени аькелип, оьзинь кайтакым суьйсенъ, сол кадер кулланып, эндиги орамга таслайсынъ, солма! Йок, уьйтип болмайтаган! Белки, мен сага оьзимнинь энъ аьруьв йылларымды берген боларман. А оларды мага ким кайтарар экен? Солтта мага Ира ман муьйис керек... Бир соьзсиз! А Ирады кайтеекпиз? Ол кагыт пан сенинь кызынъ экенлигин муткасынъма?!

— Ирага мен ярдам этермен, келисли ясына толганша акша йиберермен. Суьйсенъ, бизде калдыр, асырармыз, анам да, мен де ога уьйренгемиз.

«Уьйренгемиз!» деген соьзди юрегине алып, Фая шыдалмай йылап йиберди.

— Керек тувыл! Кайтип болса да, оьзимиз яшармыз. Тек эне квартирады авыстырып, бизге бир пешли болса да, мекан беринъиз...

Сол соьзлерди эситип, пешке анасы кирди, онынъ туьнегуьнги суслы сыпаты таймаган, ол Вениаминге селекели карап, сонъ Фаяга кабакларын туьйип:

— Бу квартирады, билгинъ келе болса, меним байым алган, эм мен онынъ иеси боламан, — деди ол, аьр-бир соьзди таптап айтып.

— Кимнинъ алганы мага керегим? Мен бала ман орамда калгым келмейди!? — деди Фая тил кайтарып.

— Мен сага кайтарып айтаман: бу квартира меним байымдыкы, ол коьримли совет куллыкшысы болганы уьшин ога мунадай ерде мунадай онъайлы квартирады бергенлер! — деп давазын коьтерип айтты карт пише эм юмырыкларын катырып Фаядынъ алдына шыкты.

— Мага сол затлардынъ керек ери йок! — деп бакырды Фая.

— Сол затлар сага неге керекпейди экен?! — деп кайынанасы кутыгыннан шыгып, Фаядынъ шашыннан ыслап, акырыклатып, ерге энъкейтти. — Бу квартира меним байымдыкы, Вениаминнинъ оьлген атасындыкы. Мен ялгыз улым ман, сен Ира ман калган шакта, калгаман. Тек мен байымга алалыгымды буьгинге дейим бузганым йок, янъыдан байга барганым да йок. Улым сосы уьйде атасыннан оьзге эркекти конып коьрмеген! — деп, те-гаран тыныс алып, аьр соьзин айткан сайын оьзининъ тоьгерегинде келинди суьйреди.

— Йиберинъиз! — деп акырды Фая, кайынанасынынъ каты колыннан босаналмай.

— Мама-ав, йибертагы! Не зат этесинъ, шашын юлкасынъ да?! — деп Вениамин наьндуьрик болып анасынынъ тоьгерегинде айланды.

Анасы шашын йибермей, ашувын алып, юрегинде йыйылганды айтты:

— Сол затлар сага неге керекпейдилер экен-ав!? Байынъа, баланънынъ атасына кереккенде, сага неге дел хайыр болмага керек?

— Мен оны байым деп санамайман! Мен оны суьймеймен! Биз айырылысамыз! — деп бакырды Фая, шашыннан ыслап йибермеген кайынанасынынъ тоьгериннен айланып.

— Суьймейтаган болсанъ, суьек бол! Суьймесенъ, неге яшайсынъ? Шая, наьлет, бетсиз, аясыз, бир коьрейим муна уьйге аягыньды басканыньды! Бир коьрей-

им! — деп кайынанасы келинди суыйреп эсикке аькелди де, уьйден ийтеп шыгарды.

Вениамин Фаяды тынышландыраяк уьшин артыннан атылып шыгаяк болув эди, тек анасынынъ суьекли коллары елкесиннен ыслап оны эсик туьптен муьйиске булактырды.

— Мыйсыз, акылынъды ишкесинъ, кайда атыласынъ!? Быламык, мамырса! — деп бакырды анасы.

Вениамин басын ыслап анасына сейирли карады. Ол онынъ яс кыскайлыга куьши еткенине, оны кандырып салганына эне эсин йыялмады. Эм ол коьзлерин анасына батлатып не айтаягын, не этеегин билмей, полга олтырды.

— Ой-ой! — деп бирден босанып кетти анасы эм бозлап йылады.

— Тоьх, мен язык! Не зат уьшин меним картайган басыма сол такым кыйынлык туьсти экен-ав!? Не зат уьшин? Кимге, кайдай яманлык эткенмен?! — деп сыйт этип, полга олтырып, юмырыгы ман полды соккышлады.

— Мама-ав! — деп Вениамин шоьнъкип анасына йылысты, оны кушаклады эм ынъыранган давазы ман: — Мама, мен сенинъ алдынъда шуьшлимен! Мен, мен!.. Бек шуьшлимен!.. Мен сенинъ акынъда коьтере ойланганым йокпан. Кара басымнынъ каьрин шеккемен. Аьел курув тек оьзимнинъ исим деп ойланганман. Кешир мени! — деп коьзяслары ман анасынынъ юзин, шашын сувлады...

Фая сол кеткени мен уьйге кайтпады. Куллыгында ога аьели общежитиеде бир пешли секция бердилер, эште, Салават Махмудович ярдам эткен болар. Ирасы энтте бир юма Вениамин аларда турды, сонъ анасы пешинде орынласканлай, балады тувра школадан аькетти. Вениамин болса, кыскайклыдынъ аьбир-шуьбирин эм оьзлерининъ муьлкиннен де затлар берип, пишеди общежитиеге оьзи коьширди. А бир йыл кеткеннен сонъ, Фая коьтере де коьшти, тувган Ростовына кайтты.

Соннан бербетин бес йыл озды. Вениамин Ирага алиментлер тоьледи, яшавын сорап хатлар да язды. Тек эне Фая рекламалы газетада билдируьвин баспалар

деп, ол бир де ойланмаган эди. «Билдируувсиз де ога неше аьдемлер тагыла боларлар, тек мунадай затты неге этти экен?» — деп ойланып, ойынынъ маьнесине шыгалмады.

Ол баспаланган билдируувди анасына коьрсетеек болган эди, тек сонъында койды, сосындай газетады окыйтаганы уьшин анасы бетлер деп ойланды. Оннан баска болып та анасы, сосы уьйде Фаядынъ аты айтыл-масын деп, катырып айтканы тартындырды.

Вениамин оны эске алып олтырмасын деген ой ман ол онынъ атын айттырмага суьймеген. Бобтен де Фая Черкесскте яшаганда, улынынъ уьндемей, кайгысымал турганын коьрсе, шаясын сагына болар деп сескенип турды. Фаядынъ озьге калага коьшкени Вениаминге де енъил болды. Бир калада турганларында, ол эски яшавын эсине алгысы келмесе де, элесленип эсине келди, Ира-дынъ давазы кулагына шалынды. Аьели алыска кеткени мен эске де сийрек туьсип турды.

Ол аьли озьзининъ радиозавоьдында ислейди, аьруув инженер болып, баргылар да алады. Оьзи сабырлык ту-тып яшады, колында бар затына разы болып, анда-мунда шабыспады, йок затты, казып шыгарайым деп, излемеди. Анасын карады, ога уьйде ярдамласты. Куьнлери тегис, бир уьйкен озьгерислер болмай, шав-шувсыз, алгасавсыз оздылар. Окында бала шагындагы дослары ман расты, оларды конакка шакырды, оьзи оларга барды, книгалар окыды, юмада бир кере кино карады, йылда бир кере тыншаймага курортка барды. Баьри зат та аьруув эди, а бир сорап баягынша шешилмеди, аьел курылмады. Ол оьзи бойдак болып оьмирге калмага суьймесе де, аьел курув уьшин бир абыт та этпеди, йигерленмеди. Ол да, анасы да аьел болганды суьйдилер, бир бала болганына заьр эдилер, тек сол зат акында соьйлемедилер.

Суьйтип Вениамин тек ойларында аьел ясап, наьсип аькелеек каьпилес амалды саклады, рекламалы газетады алдынгынша окыды, бир билдируувге де явап бермеди...

А газетада аьел курмага суьйгенлердинъ билдируув-лери аз тувыл эдилер. Мунда кыралдынъ туьрли якла-

рыннан билдируувлер баспаландылар. Украинадан да, Прибалтикадан да, Уралдан да, Москва ман Ленинградтан да... Оларды окысанъ, савлай кырал тек бир зат пан — аьел курувга шалысув ман яшайды деп ойлаяксынъ...

Явап язувдынъ бир кыйыны йок экенин коьрсе де, Вениамин сол затка батпады...

Сол кеше Вениамин газетады басыннан сонъына дейим неше кере окыса да, колы ман сызылган билдируувлерди неше кере тергесе де, а мине пишесининъ билдирууви басыннан шыкпады. Неге ол язганынынъ себеplerин изледи, ога явап береек аьдем боларма деп ойлады, кайдай аьдем явап бермеге болаягын балады, сол аьел туьзилсе, кайдай аьллерде яшаягын тешкерди, Иранъы атасы ман кайтип айкасаыгы акында ойланды.

Суйтип ол, газетады ясырмага мутып, уйклап та кетти.

Эртеникте коьзин ашканда, анасы креслода олтырып, газета окып турганын коьрди. Басында Вениамин не газета экенин анъламады, сонъ туьнегуьнги газета ман уйклап кеткени эсине туьсип, уялды, бети кызарды. Ама анасынынъ кызыксынып окыганын коьрип, сол затка разы болды эм не айтар экен деп саклады. Анасы онынъ уянганын эслемеди. Вениамин тамагын кырып, анасына йылмайып карады:

— Мама-ав, аьше, калай, сейирлиме? — деп юмсак давазы ман сорады.

— Элбетте, ясым, — деди анасы, газетадан басын коьтерип.

Анасы алдынгы келинининъ билдируувине етсе, не айтар экен деп ойланып, Вениамин тешкеруувли саклап турды. Тек анасы сол арада коьзилдиригин шешип, столдынъ шетине салды эм агарган шашын туьзетип:

— Сага да билдируув язбага керек деп ойлайман, — деди эм газетады улына созды.

Фаядынъ билдируувин окыганма яде окымаганма, анъламады Вениамин. Белки окыган болса да, атын айт-

пас ушин ундемей болса ярайды. Бу затларды анъламаса да, Вениамин анасынынъ газетады оқып, реклама билдирувлерин келиспевлик зат деп санамаганына суьйинди, соьлеге дейим бос кайгырган экенмен деп ойлады.

Анасы улына куьлемсиреп карады да, уьйден шыкты.

Вениамин турып, ювынды, сонъ стол янына олтырып, таза кагыт, каьлем алып язды:

Язып болып, ол янъыдан окыды. Тагы да карап:

«40 ясындагы эркек, бойы 172 см. танъ, алал, нызамлы болган аьел курмага эм балалы болмага суьйген кыскаяклы ман таныспага мырад этеди. Билими, милети, колайлыгы кайдай да болсын. Бирге яшамага амаллар бар.

Язбак: Черкесск, до востребования,
Карамовка В. И.»

— Мине рекламалы косымшадынъ кенъ географиясына бизим аявлы Черкесск те косылды, — деп ойлаганын эситтирип айтты...

Дубулты, 1984 йыл

«Собзгирлер»

яде бир юма ойлары

Хабар

Бнйил елемик япыракларды сувсылдатып, тереклердинъ басларын шайкайды; карагошкылга тарткан, кызыл, алтынсымал япыраклар елемик куъшине бойсынып, елпилдейдилер, а бирерлери бутаклардан узылип, сары, кызыл туъслерин авада ойнатып ерге тоъселедилер. Олар саргайган коъгоьленге, куйылган шешекейли газонга конадылар.

Япырак туъсуьвге Сатий бир сейирсиз карайды. Юреги де оьз-оьзиннен сыгылып, сызлайды, бир затка да аваслыгы йок. Мине ол больницадынъ урология боьлигинде ятатаганлы юмага ювык болды. Мунда келгенининъ тап биринши куънлеринде ок ол оьзининъ буйреклерининъ авырувлы экенин билгенлей, саъспекledi, коркты. Сол коркыныш сезими оннан аьли де таймайды. Савлай яшавында Сатий буйтип авырмаган, мараз акында ойламаган, аьдемлер шетиннен грипп пен авырып шыксалар, ол аяк уьстинде юрип, даьри не зат экенин билмеген. Сонынъ уьшин болартага бир он куън артта бели авырувлы кадалып алганда, бу затка ол эс бермеди. Авырувдан коьнъили тоьмен болып, дени де бир затка сокпаса да, ол дуйьсемби куън тогыз сабатке аьдеттегинше куллыкка келди. Боьликтинъ басшысы Сатийди коьргенлей, онынъ сыпатыннан савлыгы сыр-кавлы экенин сезди эм аьлин сорады. Сатий музейде йыйылган затлардынъ паспортларын туьзе берип, аьл сораьва эс бермегенсип, «кайгырмас» дегендей, исин

юргистти. Ама обзининъ аьли сав куьн осал болып турды, басы айланды, дени биршийге сокпады, осаллык савлай муьшелерине яйылды. Уьйле вакытта аякйолга кирип, иргеге илинген биялада обзининъ сыпатын коьргенде, аьжейипсинди. Кабакларынынъ сискени, бетининъ саргайганы, коьзлерининъ астылары коьгергени оны сескендирди. Соннан сонъ яны тыныш таппады, ишинде болатан сезимлерди бирге этетаган куллыкшылардан ясырмага шалысты. Кайтип те болсын куллыктынъ сонъысына тегаран бир шыдады. Алты сабат толар-толмас ол куллыкшылар ман шалт аманласып, орамга шыкты.

Кобьгередиде коьк, йылтырайды куьн, кызыл от пан йылтырайдылар тереклердинъ япыраклары. Сатийге сосы куьн баска болып, озган куьнлерден бир заты ман да артык яде кем коьринмейтаган болса да, белининъ авыртканы, савлай кевдеге яйылган осаллыгы, юрегине ясырынып келетаган кыйынлыкты сезгени бу куьнди авыр этип коьрсетти. Коьзлерин туман басты. Биринши кере яшавда ол обзин облип кетпеге болаягын, аьжел бар экенлигин сизди. Бу тереклердинъ, куьннинъ, коьктинъ, ярасыклы табиаттынъ дайымга йок болаягы онынъ янын кыйнады. Соны анълап, сав кеше ойланып шыкты эм эртенъ мен поликлиникага савлыгын ийгй этип тергевди талаплап, врачларга каныкты. Сонынъ уьшин уьйледен сонъ ол больницага туьсти эм мине етинши куьн этине ийне коьмилетаганын шыдап, дарманлар ишип, врачлардынъ айтканларын тынълап, ятады. Белининъ сызлап авыртатаганы бираз колай болган, тек окында, шаншып алатаган болса да, алдынгындай шыдамсыз авыртпайды. Аьжел акында бек коркысткан ой онынъ басыннан таймай турды.

Сатийдинъ орындыгы терезединъ касында, ол терезеге бурылып, палатадагыларды абайламай, обзининъ ойларына коьмилип ятады. Ойларына кайдан ды келди, больницада яткан биринши эки куьни эсине туьсти.

Уьйкен, ярык пеш ол заманда ога каранъы, тар болып коьринген эди. Медсестра оны сол пешке киргистип, орындыгына олтыртты. Бир кесек заман олтырып турган сонъ, ол эсин тегаран йыйды эм ян-ягана каранды.

Палатада — сегиз орындык. Бирисинде — орын йыйыстырылмай калган эм сонда бирев де йок эди. Орындыклар эки сыдырага доьрттер болып салынганлар. Пештинь экинши терезесининь касында агарган шашлы, бузык шырайлы яс ятады. Ол коьзлерин ябып, эринлерин кыйшайтып, тислерин кыршылдатып, кыйналувы коьринеди. Окында ол ынъыранып та алады. Онынь касындагы орындыкта бир он доьрт ясындагы бала олтырып, ынъыранганга сейири калып карайды. Сары шашлы, бираз буькир болган йинъишке бурынлы, уйкен коьзлерининь бириси аз-маз кылыйыннан караган, кулаклары ян-якка терейген баладынь савлай сыпаты онынь анъкылдаклыгын билдиреди. Бала ярасык, теньлестирсень, керекшиннинь баласына усатаяксынъ. Онынь коьзлери Сатийдинь карамы ман расканда, уялды, басын тоьмен салды, сонъ коьтере де терезе бетке бурылды. Калган орындыкларда — картлар. Биреви — уйкен, салпыравык, агарган мыйыклы, онынь кетерилген басында — карашайлар киетаган ак кийизден этилген калпак. Баскасы — ваьлий, ашык шырайлы, авызы ашык болып, юзиннен куьлемсирев таймаган киси. Уьшинши карттынь ногай экенлигин Сатий сол сабатлей анълады. Ол караборан, ялпак бетли, кара калын шашлы, бираз кылпысып караган, йыбырдавык кара коьзлери болган киси эди. Доьртинши — касларынынь оьзлери тазаланып, теп-тегис кетерилген бир туьксиз юзли, басына ак бетявлыкты тап шалмадай этип байлаган карт. Сатий карамын коьп токтатпай, баьрине де карап алды. Яс бала ман Сатийден оьзгелерининь курсакларына кызыл туьсли резина шланглары беркитилген эдилер. Шлангтынь оьзге ушы киргистилген сисе олардынь аьр кайсысынынь белине байланган эм ол больницадынь куба туьсли халатынынь астыннан терейип коьринеди. Иштен шыккан саргайган сийдик сол шланглардан сисеге тамады, картлар уйкляяк яде тыншайяк болып янтайсалар, сол сиселерди орындыктынь каршыгасына иледилер. Сиселер туьрли-туьрли: биревлеринде — таьтли сувдынь сиселери, баскаларында — кишкей акбастыкы, оьзгелеринде де — шагыр куйылатаган уйкен сиселер.

Сол янсыз резин шланглар аьдемнинъ ишине тесик этилип киргистилгенлер. Бу авырганлар сыякка шыгып болмайтаганнан себепли мундай азапты шегедилер.

Сатий сиселерге йыйылатаган тамшылар не экенин басында анъламай турды, а анълаганда, шийкенгеннен юреги булганып кетти. Белине сисе тагылып, оьзи де сондай куьнге ушыраса, не амал этеegi акында ойланганда, шийкенуьви тайды эм дуныяда кайдай маразлар барлыгы акында ойлады, аьжел келтиретаган маразлар да басына келди. Эм тагы да бек коркты. Каьпилестен оьзин оьлип те коьрди. Ол оьзин лес болып, ак кебинге оралып, шапырашта ятканын: оьзининъ кардашлары йок болганнан себепли шапыраштынъ тоьгерегинде пишесининъ тукымы йыйылганын, пишеси сыйт эткенин коьз алдына аьжелди. Тек ол пишесиз, пишеси онсыз кайтип калаяклары онынъ акылына сыймады. Баьри дуныя оьмирге, дайымга йок болаягы да акылына сыймады. Сатий аяклардынъ юрмеегин, коллардынъ кыймылдамаягын, юректинъ согылувы тыйылаягын акыл ман анълайтаган эди, а mine аьжел мен бирге ойлавдынъ токталувына, акылдынъ йок болувына ыйнангысы келмеди. Эм оьзининъ аьжели акында булай ойлады: ер мен басылып яткан кабырында ол калдырган дуныяда болатан затлар акында ойлайды экен. Аьдем ширип, йок болатанга ыйнангысы келмеди.

— Кара, дос, караш, терезединъ касында Патадынъ кардашлары турадыларма?— деген буйырыклы даваз, коьзлерин юмып яткан Сатийге эситилди.

Соьзлердинъ юмсаk айтылганыннан олардынъ иеси шеркеш аьдем экенин Сатий сол саьатлей анълады. Коьзлерин ашканда, бетявлыкты басына шалма эткен карт валий, анъкылдак сыпатлы карт бетке карап турганын коьрди. Соьз каратылган экинши карт орындыктынъ темириннен сисесининъ бавын шешип, коьтерилди эм сисесин колына алып, терезе бетке абыткылады.

— Турадылар. Биз бетке термилип карайдылар, языклар, — деди куьрсинип Кара деген атлы карт.

Яс бала да орындыкта тизине шоьнъкип, терезе бетке карады. Сонъ ол да ярасык бетин картлар бетке бурып,

басын ийип, аьдемлер туратаганын билдирди, тек ясы уьйкенлердинъ касында авызын ашпага тартынды.

— Патады тезден аькеледилер, — деп шеркеш карт, кетерингенининъ тазалыгын тагы да бир тергегендей болып, иегин аясы ман сыйпады. Суйтитип ол бир неше кере бетининъ де туурли ерлерин уйкалап алды.

Кара терезеден тайып, баягы орындыгына янасты. Оны зыйкылдатып, онъайлыша коьсилип, янтайды. Тек тыныклык энди дегенде, шал баслы кисидинъ тислерин кыршылдатувы палатады бийлеп эситилди.

— Мине мунадай яшавга маймыл яшав деп айтылады, — деп, янъы уянгандай болып, узун мыйыккы карт куьрсинди, сонъ карашайлар соьгинетаган соьзлерди айтып: — Анасы хатын болгыр! — деди.

— Ол кайдай ды оьзи маймыл яшав дегенинъ? — деп куьлемсиреп Кара, оьзи карашай болса да, орысша соьрады, эм юзине энген куьлемсирев тагы да бек яйылды.

Мыйыккы карашай карт сорагына явап бермеди, тек авызын кыйшайткандай болды, басынынъ астындагы ястыкты туьзетип, оьзине келискенше авдарылып, оьзи оьзи мен соьйлэнди.

— Неге керекти мага муна кыйналув? Неге?! — деди ол Пата деген карт босаткан орынга карап. — Оьзимдикин алдым мен яшавдан. Яшадым, болаяк... йок, муна маймыл яшав мага керек тувыл! — деп ол тагы да баягы соьзлер мен соьгинди.

— Э-э, сосы сен «маймыл яшав», «маймыл яшав» деп не затлар куьбирденесинъ?! — деди колы ман булгаклап, карашай карт бетке карап, онынъ соьзлерин макул коьрмеген шеркеш карт, сонъ куьлемсиреп ойларга коьмилди де, тагы да авызын ашып: — Аьдемде — тек бир яшав. Эм оны айваннынъ яшавы ман тенълестирмеге ярамайды да, досым, — деди.

Мыйыккы карашай карт кылыйыннан ога карады, тек сол бетке басын да бурмады, сонъ басындагы калпагын туьзетип, мыйыкларын сыйпап, бир зат эсине туьсиргендей болып, бир кесек заман аьдемлерди оьзине каратып, хабарын баслады.

— Мен сизге бир эртеги айтайым, — деп давазын коьтермей айткан карт палатадагыларды кызыксындыр-

ды. — Ногай эртеги. Онынъ маьнеси булай болады. Алла айванларды, балыкларды, кусларды, аьдемлерди эндиргенде, аьр бир янлы затка отыз йыл яшамага деп болжал берипти. Биринши болып ондай затты аьдем унамаган, макул коьрмеген. Ога яшавдынъ болжалы айлак та аз болып коьринген. Эм ол оззининъ разы болмавын бир зат этип кудай-аллага билдирген. Кудай-алла ойлайды да:

— Эгер озьге янлы затлардынъ биревлери яшав болжалларынынъ йылларыннан бир кесегин берселер, сага берермен, — деп яваплайды аьдемге.

Ол бас деп эшекти шақырады:

— Мине сага отыз йыл болжал, яша кайтип суьйсень суьйтип, — дейди ога.

Эшек оны эситип кайгырады.

— Ондай узак яшав мага неден керекти? Отыз, йыл азап шегуьв: авыр юклер тасув, аркамнынъ коьнин сыдырув. Сол такым йыл кыйналып яшав — бек коьп мага. Яртысын берсень де, тамам, — деп, тилегин салып, яваплайды эшек.

— Аьруьв, — деп кудай-алла разы болады. Эшекке он бес йыл калдырады, а ога тийисли он бес йылды аьдемге береди...

— Анълайман, анълайман, — деп суьйинди, соьзин йоьплеп Кара, хабарлайтаган карттынъ орындыгына ювыклап эм коллары ман орындык баска таянып. — Дурыс, агай. Аьдем отыз йылын аьдемше яшайды, а сонъ эшектей ислеп турады.

— Аьше, солайтта, — деп хабарлайтаган карт мыйыгынынъ туьклерин тартып, асыкпай хабарын бардыра берди.

...Сонъ кудай-алла ийтти шақырады:

— Ма, сага отыз йыл, яша суьйгенинъше, — дейди. Ийт оны эситип кайгырады.

— Отыз йыл не басымга керек? Сол такым заман биревдинъ байлыгын саклап, сувукта кагазлап, карыным ашып, болаяк-болмаякларга давазымды карлыктырып уьрип, не этеекпен мен сол шаклы йылды? Бер яртысын, — дейди ийт.

Алла онынъ тилегин де кабыл этеди эм ийттинъ он бес йылын аькетип, аьдемге береди...

— Ол не болады, аьше? Аьдемде кырк бестен сонъ ийт яшав басланам? — деп куьлемсирейди кыйык коьзли ногай карт эм шекленип басын шайкайды.

— Солай болады, — дейди хабарлайтаган карашай карт эм Сатийге сейирли карап: — Йыллардынъ баьриси нешаклы болды эндигиси? — деп сорайды оннан.

— Алпыс, — дейди хабардан саьспеклеген Сатий.

— Алпыс, — деп кайтаралап карт саргайган бармагын коьтереди, — кенемнинъ озинде де аьдемге бу кадер йыл аз болып коьринеди. Сол заманда кудай-алла маймылды шакырып, яшамага отыз йыл болжал береек болатаганын билдиреди. Маймыл оны эситкенлей, юреги ярылып коьтере де унамайды.

— Отыз йыл ыржайып, каргып-шоршып, иссиз-аьрекетсиз юрген мага неден керекти? Мага он бес йыл да боляк, — дейди ол.

— Кудай-алла маймыл унамаган он бес йылды да аьдемге береди. Мине субйтип аьдем алпыстан сонъ маймыл яшавын юргистеди. Маймыл яшавын! — дел куьлемсиреп хабарын кутылады карт.

— Солай болады, солай, — деп соьзлерин созды Кара, онынъ аьр дайым куьлемсиреп туратаган юзи ойлы болды. Ол куьлжили хабар эситпеге аьзирленген эди, сонынъ уьшин де ол аьжейипсинип, — Эшек яшав? Ийт яшав?.. Неде бу? — деп косты.

— Бу хабарды неге айттынъ, анъламайман. Бизим яшавды маймыл яшав ман тенълестиреек боласынъма? — деп ногай карт басын касып, разы болмайтаганын анълатып, басын шайкады.

— Айтканынъ дурыс тувыл. Коьтере дурыс тувыл! — деп суслы давазы ман соьзге косылган шеркеш карт, коьзлерин бирден яндырып, хабарлаганга бурды. — Сенинъ айтувынъша, аьдем тек басындагы отыз йылды аьдемше яшайды. А сол отыз йылдынъ ишинде ол ислемейттагы, кыйналмайттагы!? Он, йырма, кырк йыл болсын, савлай оьмирин алып кара, аьр шактынъ да озининъ яхшы эм де яман яклары да бар. Тек неге оны эшек, ийт... яшавларга боьлмеге керекти? Бирер аьдемлер отыз ясында да маймылдай болып та, ийттей болып та, яшайдылар. Йок,

сен айткандай этип, боьлмеге ярамайды, — деп тамамлады ол, бармагы ман хабарлайтаганды шамгалып.

— Ярайды боьлмеге, — деди эртегиди айткан карт та ирге бетке бурылып.

— Кайтип ол ярайды?! — деп ашувланды шеркеш карт. — Яшав муна саьбийге калай таьтли болып коьринетаган болса, алпыста да, етписте де ол сондай таьтли, — деп карт колы ман яс баладынъ ийниннен, шашыннан сыйпады. — Мине мунадай йигит ясларга караганнынъ озинде де алпыска келгенинъе де эс этпей, тагы да юз йыл яшасанъ экен дейсинъ. Яшав деген ийги зат! Мине соьле резин мен юремен, — деп карт кызыл шлангысын коьтерип коьрсетти. — Мунадай мараз бан озинъе де, врачларга да, баскаларга да кыйынлык келтиресинъ, аьдемлерге бугав болып коьринесинъ. Аман да, тек коьзинъди юмаман десенъ, кайтип пишен шалатаганынъды, сыйырды, койларды багатаганынъды, табиаттынъ таза авасын коькирегинъе алатаганынъды сезип, ах сени, кеткинъ келмейди, кайтпайтаган якка кайтип кетеексинъ?! Операция эткенлеринде корктым, озимди оьлеектей коьрдим... Дуныяды коьрмеегиме кайтип кайгырганымды билгей эдинъиз, — деп карт колы ман терезе бетке коьрсетти. Айтынъыз, кайтип бу дуныяды таслап кетеексинъ? Сен, досым, эрте туьнгилгесинъ яшавдан. Яшав берилгеннен сонъ яша, а ана якка аькетуьвди сеннен сораяк тувыллар. Эм бизим де, озинънинъ де басынъды эшек, ийт яшав деп озге авыртпа. Бизге бир яшав берилген... Аьдем яшав!

Эртегиди хабарлайтаган карт куьлемсиреп:

— Несин айтсанъ да, бу — маймыл яшав! — деди.

— Каратага ога! Калай тыртыссынъ! — деп шеркеш карт колларын булгалаклады.

Палатада тыныклык энди. Картлар оннан сонъ эриспедилер. Ойларга коьмилдилер.

Шал баслы яс кисидинъ оззи тислерининъ кыршылда тувын койып, коьзлерин ашып табанга карады. Сатий ога карап, коьбыздай йыйырылган манълайындагы сызыкларды коьрип, сейирсинди. «Яс аьдем, меним карарым коьринеди, а юзи не бек туьрленген», — деп ойлады Сатий.

Коридордан аьдемлердинь акырын адымлаганлары эм давазын коьтермей соьйлегенлери эситилдилер. Эм бир аздан маразлы аьдемлерди юргистетаган доьрт тегершикли тележка эсикте коьринди. Медсестра оны акырын ийтеп палатага киргистти. Тележкадынъ уьстинде сыпаты лимондай саргайган, тоьмен ягына ак яюв буьркелген карт созылып ятыр эди. Ол эринлерин бир бирине шыдамлы ябыстырып, тек оларды окын-окында йыбырдатып ынъыранув сесин оьзинде ыслайтаганы коьринеди. Тележкадынъ артыннан ийинлерине ак халат илип бойлы, мазаллы уьш йигит кирди. Олар медсестра ман бирге авырганды коьтерип, орындыкка яткарып салдылар. Медсестра авырганнынъ уьстиндеги ак яювдынъ аьтыннан шыккан яп-яньы шлангтынъ ушын сисеге киргистип, сол сиседи уйьреншикли болган коллары ман орындыктынъ темирине байлады.

— Соьзгирлер, неге тындынъыз? — дел кыскаяклы куьлемсиреп картларга карап алды. — Мине Патанъыз да кайтты. Операция аьруув болып озды... — деди ол авырганнынъ эринлерине сувланган мамыкты соза берип.

Сонъ ол картлардынъ арасыннан биревди коьзлери мен излеп тавып:

— Найманов, — деди.

— Не керек, яным? — деп тоьгерек юзли ногай карт, кыскаяклыдынъ касына ювыклап, авырганнынъ аяк бетине олтырды.

— Агай, авырганнынъ эринлерин мине буьйтип сувланъыз, — деп кыскаяклы колындагы сувланган мамыкты яткан карттынъ эринлерине тийгистти. — Тек сув берип олтырманъыз. Неге болмайтаганын оьзинъиз де бек аьруув билесинъиз, — деди де ол турды эм кайгылы шырайлы болып турган уьш мазаллы йигитти пештен шыгарып баслады. — Шыгынъыз, шыгынъыз! Баьри зат та аьруув. Операция тийисли болып озган, бир юмадан аяк уьстине басаяк. Эрген келерсиз. Буьгуьн тыншайсын...

Эркеклер мойынларын созып, басларын авырган карт беттен алмай, кеткилери келмей, палатадан тегаран бир шыктылар.

«Уллары болар, эште», — деп ойланды Сатий.

— Бу уллары, — деп онынъ ойын билгендей айтты шеркеш карт.

Операция этилген коьзлерин акырын ашып, пала-тадан шыккан болсалар да, эсиктинъ ары ягында турган йигитлерге, басын коьтермей, карамын атты. Медсестра оларды савлай кувьп, артларыннан эсикти япты. Эсик ябылганлай, карт саргайган колларын артка атып, орындык бастан ыслады. Ярасы авыртканнан тегаран шыдайтаганы юзиннен де, куьшенгениннен де билине-таган эди.

Найманов оьзининъ белине тагылган сиседи бир колына йыйыстырып, яткан карттынъ бас бетине олтырып, баска колы ман авырганнынъ бетин сыйпады.

— Пата, досым, даян, даян... Кыймылдамасанъ оьзинъе аьруув. Аллага мынъ кере шуькир, операциянъ колайлы озды, тезден юреексинъ. Даян, досым, даян...— деди ногай карт.

Сатий орынга ятып, ирге бетке бурылды. Белининъ авыртканы энтте койган йок, окында шанышып алады. Тагы да арыганын сезип, уйкысы келди. Эште, мараздан коркув, туьрли-туьрли кайгылы ойлардынъ келуьви тез арыта боларлар. Боьген де сонъгы куьнлерде бек коьп ойлар келетаган эдилер ога. «Маймыл яшав, — деп Сатий оьзи-оьзиннен карашай карттынъ соьзлерин эсине алды. — А менде аьле де эшек яшав», — деп ол куьлемсиреп оьзининъ яшавын тергеп баслады.

Бала шагын Сатий аьруув эсте саклаган йок эди. Атасы ман анасы машина ман согылып, хаьтеден оьлип кеткен эдилер. Сол зат яшавда мутылмастай ыз калдырды. Ярти юрек болып оьсти. Неше кере басын ястыкка коьмп, коьзлериннен коьз-яс коьлдей тоьгилип, йылады. Кимди шуьшлеегин де, кайгысына кайдай амал табаягын да билмеди. Ишиннен сыгылып, кеше-куьндиз кайгы кемирип, тенълери мен коьп карыспай, ялгызлык излеп оьсти. Атасы ман анасы сав заманда, ол авылда яшаган эди. Сонъ анасынынъ кардашларында турды эм школады каладагы интернатта кутылды. Артынсыра институтка окумага туьсип, диплом алды. Бир йылын аьскерде озгарды. Аьскерден сонъ соьлеге дейим музейде

иследи. Сол озган йылларды Сатий тешкерип карады. «Отыздан артты. Яшавдынъ яртысы кеткен деп айтпага болаяк, — деген ойлардан Сатий сейирсинди. — А яшаганым билинмейди. Яшавга тек аьзирленип тургандай боламан. Яшавым алдыда, алдыда деп тургаман, а ол да кете барады. Не аьлеметти?» Яшавында болган бир ярлык, маьнели озьгерис эсине алаяк болды, ама ондай зат эсине келмеди. «Баьри яшав бир тегис. Эске алгандай зат та йок. Алдын куллыгыма савлай яшавымды багысларман деген эдим, ондай куллыкка яшавды кайтип багыслаяксынъ? Уьйкен эркекке не келискисиз исти ол? Эртениктен кешке дейим олтыргышта олтырып, кагытлар ман алысып турасынъ. Келисем, аьше, ондай ис? Кимге керек ондай зат? Кимге? Тувдыктаргама? Оьзимге ша? Йок... Бек вак аьдеммен, кишкей аьдеммен, оьзимди кептирип, сол музейге салсалар да, аьдемлер эс бермей кетееклер. Неге десенъ карамага зат йок, айлак колайсыз аьдеммен. Эм суьйтип яшавдынъ сонъына дейим де турааксынъ... Не уьшин яшайсынъ? Ким биледи оны? — деп Сатий оьзининъ яшавына макулсызлыгын коьнъилине батырды эм оьзин бек колайсыз аьдем деп санады. — Йок, кетпеге керек сол адавыс музейден. Кетпеге керек. Онда эски-пускы затлардынъ ишинде оьзинънинъ биршийге яравсыз экенинъди боьтен де бек сезесинъ, оьзинъди тамам сол эски-пускы затлардай коьресинъ. Ах! Институтта окыйтаганда, геолог боларман деп мыратланган эдим. Практикам калай аьлемет озды!» — деп Сатий институттагы практикасын эсине алды, оьзин теп-тегис шоьлде теодолит пен юргени, тоьбелерде шонъкырлар казып, тергевлер эткени коьз алдына келди. Коьнъиллендирген затларды эсине алганнан оьзи де йылы куьлемсиреп уйклап кетти...

Бираз уйклап уянганда, бас дегенде Сатий оьзининъ кайда экенлигин анъламай турды.

— Анам-ав, анам, — деген йыламсыраган даваз эситип, кулак салды.

— Яшагым келеди. Бир йыл болса да, ярым йыл да болсын... — деп сол, даваз соьйлене берди.

Сатий басын бурды.

Шал баслы яс киси ынъыранып, тынысын да авыр алып, сандырактынъ дуныясына коьмилген эди. Сандырак деген уьшин маразлы юректинъ босатувын анълав кыйын тувыл.

— Анам-ав, кешир мени, кешир. Оьлгим келмейди меним. Баскаша яшарман, туьрлендирермен яшавымды, сенинъ аьр бир айтканынъды этермен, аьр бир соьзинъди тынъларман... Аракыды авызымга да алмаспан, яным! — деп яс киси ынъыранувлы йьламсырап турды да, сонъ давазы коьтере туьрленди, ол каарланып: — Оьлтиринъиз, оьлтиринъиз! Эне сол адавыс зат йьлысып келятыр. Рак, рак! Оьлтиринъиз соны. Ишимди кесип тасланъыз... Даяналмайма-а-ан! — деп бакырды.

Сатий маразлыды тынышландыраяк уьшин тураяк болув эди, тек конъысы орындыктан коьтерилгенди коьрип, токталды. Яс бала авырувлыдынъ орындыгына янасып, кисидинъ ийнине колын салган эди. Киси энтте бир затлар сандыраклап тынды.

Сатий баягыша коьзлерин юмып, тагы да яшавы акында ойланып баслады. Ойланувына баягы канатлы мырадлар келдилер. Оьзин геолог болып коьрди, геологлардай сакал йиберип, иссиге, сувыкка карамай, аркасына рюкзак тагып, калын агашлыкларда, бийик тавларда нефть, коьмир, баалы таслар дегендей табиат байлыкларын тавып, савлай кыралды айланып юргенин коьрип оьзин айлак наьсипли аьдем этип сезди. Сол ойлар ман ол тагы да уйклап кетти. Уйкысында ога бир кыйынлы туьс энди. Ашувга толганнан не этеегин билмей, тынысын да тегаран бир алып, ол бир елли куьн каядынъ шетинде турады экен. Колында да — уйкен сисе. Эне-мине каядан атылып кетпеге болаяк деген ой онынъ юрегинде коркыныш сезимин тувдырады. Колындагы сисединъ ишиннен де айт деп кызыл шлангы шыга бередиди эм ол оны шыгармаяк болып, артына ийтейди, сисе колыннан йьлысып, кетип сытылар деп те коркады. Суьйтип ол созылып шыккан шлангты сисеге ийтеп, эм ол сынар деп аянып, баска яктан оьзининъ каядан ушып йьгыляягына коркып, адалап турады. Бирден аягы зырганайды эм Сатий коркканнан яны шыгып уянады... Коьзлерин ашса, палатада экенин анълап суьйинеди...

Палатадынъ ишине сыяктан ярык туьскен.

Тыныклыкты бузып бир зат токтавсыз ыжылдайды. Сатий басын сес шыккан бетке бурды. Шеркеш карт аякларын коьсилтип орындыкка олтырган. Ол айт деп электробритва ман йылтыравык, онсыз да тап-таза басын ыскылайды эм баска колындагы тоьгерек биялага тешкеруьвли карайды. Карт Сатийдинъ бурылганын сезип куьлемсиреди. Сатий де карт басын электробритва ман кетеретаганына сейири калып куьлемсирев мен яваплады.

— Каты уйклайсынъ, йигит! Аьперим сага! — деп мактады оны карт.

Эм ол электробритвадынъ телин розеткадан шыгарып, сисесин орындыктан шешип эсик бетке адымлады.

— Ах, яслык! Сенинъ орынынъда мен де суьйтип уй-клар эдим. А соьле уйклагынь келсе де, коьзинъди юмыш болмайсынъ, — деп ол хабарлады, эсик бетте шетка ман электробритвадынъ ишин тазалай берип.

— Неге, агай? Кьйналасызба, авырувынъыз куьшлиме?

— Йок, онынъ уьшин тувыл. Картлык! Сондай уьйкен авырув бар...

— Э-э, — дейди анълагандай болып Сатий.

— Йигит, сенинъ милетинъ кайдайды? — деп карт сорады.

— Ногайман, — деп яваплайды Сатий.

— О-о! Ногай?! — деп карт суклангандай болып, эсик бетте яткан ногай картка карайды эм, — Ногайлардынъ куьбине тагы да бирев косылды, Найманов! — деп шайпаксыды.

— Ногай карт турып, Сатийдинъ орындыгына барып олтырды, кыска, каты шашын уйкалай берип, ястынь юзине карады эм:

— Калайды аьллер, йигит, мундагыларга уьйренеятырсынъма? — деп, коьзлерин кувнаклы батлатып, сорады.

Сатий уялгандай болып басын ийди.

Тоьгерек юзли, манъка бурынлы карттынъ кара коьзлери балт-булт этип карадылар. Ол, бир кесек заман уьндемей турып, сонъ тагы да яны авыргансып:

— Сен, яс, авырув акында ойланма. Мут оны коьтере. Онынъ акында ойлаган сайын, ол сага ябыса береди. Врачлар мунда ийги, яткан аьдемлер де ийги. Бирев де яманлык сагынмайды. Сагынгандай амаллары да йок. Сен озинъ сав болмага ниетлен. Эм тез сав болаяксынъ. Меним айтканым дурыс, мине коьрерсинъ, — деп айтты.

— Аьрув соьйлейсинъ, дурыс айтасынъ,— деди шеркеш карт электробритвасын тазалавын кутылып, сонъ ол орындыгына кайтып, тумбочкасыннан кишкей сисе ийисли сув шыгарды, оннан колына бираз тоьгип, кетерилген басына, бетине, елкесине буьркти.

Ийисли сувдынъ ийиси палатадынъ ишинде яйбылып кокыды. Шеркеш карт аясы ман бетин уйкалай берип:

— О-о, ногайлар — соьзге уста халк! — деп ол ногай картка коьз кысып, карады. — Тек шеркешлердинъ артларынан етпеге сизге кайда? Дурыспа, Найманов? — деди ол тилин де такылдатып.

— Тагы да баслады. Оьзлерин мактаса, онъады да калады, — деп ногай карт Сатийге карап басын шайкады, сонъ шеркеш картка бурылып: — Тоьх, Мухамед, мактаншак кылыгынъ койылаяк тувыл экен, — деп козыды.

— Уьшин зат болса, кайтип мактанмайым. Мине озинъиз тынъланъыз, — деп ол йылысып эм октемли басын шайкап хабарын баслады. Авылымызда бир карт бар. Бир соьйлейди, бир соьйлейди. Онынъ тилининъ шеберлигине эби йок! Савлай халк авызын ашып тынълайды. Бир кере... Ол хабар айтып баслаганда, казан асып, соган туврап турган бир пише, карттынъ соьзине кызыксынып кеткеннен бармакларын йонып салады экен. Йонганы аз болып, авыртканын да, кан акканын да сезбей турган соьзгирдинъ хабары таьвесилгенше. Мине бизде кайдай хабаршылар бар! — деп Мухамед завкланды эм колындагы ийисли сувдан бас деп Сатийдинъ, сонъ ногай карттынъ басларына буьркти.

Ногай карт одеколон себилген шашларын колы ман сыйпап, шеркеш карт оны эрисувьге зор ман шакырувын ок анълап, куьлемсиреп алды.

— Сизде карт бар дейсинъ, а атын айтпайсынъ, эште билмейсинъ эм айтканынъа йьнанмага куьш. Мине бизде

Хаджи-Исхак деген бир сыйлы аьдемимиз бар. Эне сол, тувьп кыркына еткенде, соьйлеп баслаган. Мине соьле соьйлесе, тавык юмырткадан шипий шыккышай токтамайды... Маь сага! — деп карт завкланып куьлди.

— Э-э, сизинь Хаджи-Исхагынъыз неди! Мине бизде... — деп шеркеш карт селекелеп, эристи бардыраяк болды, ама соьзге Кара киристи.

— Ногайлар да, шеркешлер де ийги аьдемлер... — деди ол, урсыска етпей туруп ярастырайым деген ой ман, картлардынъ соьзлеринъ обьзинше анълаган конъысы.

Онынъ ниетин ок анълаган Мухамед пен Найманов куьлемсиредилер эм бир-бирлерине коьз кыстылар. Кара, сол затларды сезбей, саргайган тислерин коьрсетип, экевлерине де явап бергендей куьлемсиреди, сонъ тек туьнегуьн операция этилген картка бурылып:

— Абаза халк та — ийги халк. Дурыспа айтканым, Пата?! — деди ол.

Баягыша орында яткан Пата ярасынынъ авырувына тегаран шыдап, коллары ман орындык басты ыслап, куьшенди эм сораьга явап береалмаса да, бетининъ тыртыкларын йыйырып эки коьзин юмды, сонъ басын баска якка бурды.

— Мине Патадай аьдемлер ийги дегенди билдиредилер, — деди Кара.

— Аьдемлер баьриси де яхшы. Дуныяда яхшылар коьп, — деди Пата бетке аянышлы карап орыннан турмайтаган мыйыклы карашай карт та.

— Аьдемлер баьриси де яхшы. Дуныяда яхшылар энъ йигитлер! — деп яс бала соьзге косылды.

Картлар куьледилер. Сатий де, мактанганнан баладынъ кулакларынынъ обьзлери кыймылдап кеткенлерин коьрип, куьлеп алды.

— Аьперим сага! Аьперим! — деди Мухамед балады эркелеп.

Оны касына шакырып, кушаклады эм картларга коьз кысып:

— Мине эситтинъизбе шынты эркектинъ соьзин?! Доктор сени бабага босына олтыртканы йок экентагы! — деди.

Палатадагылар куьлемсиреп алдылар. Шал баслы ястынь оьзи ынгыранувын койып тамагын кырды. Пата да куьрсинип аьдемлер бетке бурылып, юзине коьнъиллик эндирди. Тек Сатий не зат уьшин куванувларын аньламай, шеркеш картка карады.

Мухамед баладынъ басыннан сыйпап:

— Бизим йигиттинъ эркекти кыскааяклыдан баскаландыратаган ери авырган эди, а мине доктор алган да бабага олтырткан... — деди.

Баладынъ юзи аьлбелидей кызарды, уялды эм ол карттынъ колларыннан босанмага шалысты. Сатий, бала уялганын сезип, баска зат акында соьйледи.

— Атынъ кимди сенинь? — деп сорады.

— Артур, — деди яс мактаньшлы давазы ман эм кыльйыннан Сатийге карады.

— Ярасык атынъ бар экен. Меним атым Сатемир, кыскасынша Сатий.

— Ондай атты эситпегенмен, — деди бала.

— Нешинши класста окыйсынъ?

— Алтыншыда, — деп яваплап бала, тагы да, карттынъ колларыннан босанаяк болды.

Мухамед оны берк ыслап, йибереми эм Сатийге карап:

— Ярасык йигит, дия? — деп сорады.

— Ярасы-ы-ык, — деп созды Сатий.

— Юсып пайхамбардай ярасык, — деп косты Найманов та, баладынъ ийнине колын тийгистип.

Артур, ярасык деп онынъ акында соьйлевлерине айлак та уялып, шеркеш карттынъ колларыннан сувырылып, эсик бетке кашты.

— Юсып тувылман мен! Меним атым Артур! — деди ол босагадан эм кашып кетеек эди, тек токталды. Эртеньги асты аькелген эдилер. Ак халат кийген кыскааяклылар тележкаларды тыгыртып, палатага киргисттилер, сонъ аьр орындыктынъ касында турган тумбочкаларга, тепшеклер мен ас салдылар.

Сатий синъген асларды артык аваслыгы болмай ишип, артыннан секер шай урлап, шырайы туьрленип бирден мунълы болган Артур бетке карап алды. «Аьруьв

бала коьринеди», — деп ишиннен ойланды. Оьзинде бала йоклыгы, пишеси бала унамай, яшавларына яртилик келтиреек деп сылтавайтаганы эсине келди. Оьз басымызга оьзимиз буршав алып, яйнаган яслыгымызга кыйынлык тувдырып, яшавдынъ завкын суьреек заманымызда оьз оьзимизге оравлыклар неге этпеге керекпиз деп бала дегенди унамады пишеси. Сатий пишеси мен сол зат акында коьп кенъести, бала кереги акында туьсиндирмеге шалысты, тек калада оьскен, эркин тербияланган кыскаяклы соьзин кулагына да аспады. Соннан сонъ Сатий де бу зат акында соьйлевдинъ бос экенин анълап, пишесине авызын ашпады. Соьле аьле болса Артурга коьзи кызып: «Мунадай улынъ болса, ол тувылма завк дегенинъ, ол тувылма яшавдынъ маьнеси. Мунадай балады унамаган пише шынты ийт экен!» — деп ишиннен соьгинип те алды Сатий. Суьйтип ол иргеге аркасы ман таянып, баладынъ этетаган затларына коьз атып, оьзининъ яшавы, пишеси акында ойланып турды, эсин тек врач палатадагыларды карамага келгенде йыйды.

— Яхшылык сизге, соьзгирлер! Калайсыз? Кейфлер нешик? — деди палатадынъ ортасында токталып, толы кевдели, кызыл шырайлы врач. Сонъ ол орындыкта олтырып турган Сатийдинъ касына келип, бармагы ман онынъ коькирегине туьртип:

— Буьгуьн канынъды берерсинъ, анализ этпеге керек. Ана калган затлар каралганлар, — деди эм авырувлыдынъ юзине карап: — Больницага туьскенинъ уйкен янъгылыс болса да ярайды, — деп куьлемсиреп ога кажавлады.

Сатий бирден бек суьйинип кетти. Врач маразлыдынъ туьрленген коьнъилин сол сабатлей сезип:

— Коьрермиз, коьрермиз. Каннынъ анализлери туврасын айтар. Бир еринъ де авырмайым? — деди.

— Окында шанышып алады, тек алдынгы авыртканы койылган. Мага ушинимен де больницадан шыкпага болаякпа? — деп юреги телезип сорады Сатий.

— Оны коьрип алармыз, — деп врач ак халат кийген медсестрага бурылып: — Эгер авыртканы коьзгалса анализиннен укол, этерсиз, — деп оьзи Пата бетке асыкты.

Карттынъ орындыгынынъ касына барып, маразлы-дынъ коьзлерине карады:

— Агай, кайтесиз? Колайсызба? — деп сорады. Пата уьндемей, коьзлерин тоьмен туьсирип, разылыгын билдирди.

Петр Иванович энъкейип, орындыктынъ темири-не байланган сиседи алды эм оны терезеден келетаган ярыкка тутып:

— Яхшы. Бек аьруьв. Тезден аьгынъызга басаяксыз. Тек мен айтканды тынъланъыз. Аз кыймылдамага керек, берилген дарманларды ишинъыз, — сонъ тагы да медсестрага бурьылып: — дарманларды сиз турган заманда ишсин, — деп буйрык берди.

Суйтип ол баска картларды да карады, оларга да не зат керегин, не затлар этилеегин айтты, биревининъ турмысын, баскасынынъ шырайын мактап, янларын тыншайтпага шалысты, этилеек баьри затларды медсестра ыслап турган журналга яздыртты. Артурдынъ касында да токталып, онынъ шашларын сыйпады да:

— А сени, йигит, эртен-бирсигуьн эркинликке йибереекпиз! — деди.

Энъ сонъында врач шашы агарган яс кисидинъ касына келди.

— Петр Иванович,— деп маразлы, врачтынъ соьйлевине де карамай, ынъыранып оьзи соьйлеп баслады, — Даяналмайман, куьшим коьтере йок, такатым тамам таьвесилген. Бир зат этсенъыз экен. Бир зат этинъизтагы, тек авьрмасын! Сол авьртканды йок эткендей кайдай болса да, бир дарманлар керек... Авьрткан заманда мени аюьвдай акьрттырады, — деп ол ишке кетип, уьнъилген коьзлери мен кайгылы эм языксынуьвлы карады врачка.

— Бираз шыда, Пациенко. Авьруьвды токтатув уьшин дарманлардынъ берилетаган тийислисиннен артыгын бермеге амалымыз йок. Ол такым дарман ман наркоман да болмага болаяксынъ, — деп шырайын суьвытып Петр Иванович маразлыга карады.

— Болайымтагы наркоман, — деп бакырды Пациенко. Бу авьруьвлар мени кемиретаганы сегиз айдан да артты. Мине булайым кесек-кесекке йьртылатагандай болады, — деп маразлы курсагын ыслады. — Бир де бол-

маса, мени оьлтирип койынъызтагы... Неге бу кадер кыйналмага керекпен? Яханем азапты шегемен.

— Тезден сабырланаяк авыртканы. Даян биразанакай, — деп врач аясын маразлыдынъ манълайына тийгистти эм медсестрага карап: — Кеше ога... — деп латын тилде дарманнынъ атын айтты.

Палатадан шыгаятырып, артка бурылмай:

— Найманов! Буьгуьн сага кан йибереекпиз. Аьзирлен, — деди.

Ногай карт авыр куьрсинип, агарган шашларын уьйреншикли сыйпады эм юзине ойлы сыпат эндириди. Сонъ турып, сисесин марлы шиберак пен белине байлап, халаттынъ алдын явып, аз-маз буькирейип, палатадан шыгып кетти.

— Соьле биревдинъ каны бизим ногай картмызга янъы куьш косаяк, — деп соьзлерди созып, Мухамед орныннан турды. — Тоьх, медицина не затты да этпеге болады...

— Аьдемлер кайдай усталыкка да уьйренедилер, — деди, алдыда соьйлегенди туьзеткендей болып, Кара эм басы ман терезе бетке силкип. — Эне биревлер бизим яшавымызды созаяк уьшин оьзлерининъ канларын кызганмай бередилер, э?! — деди сукланышлы давазы ман ол.

— Акыллы, алтын соьзлер, кардаш, — деп шеркеш карт айтылганды макуллады. — Акыллы соьзлер: аьдемлер кайдай усталыкка да уьйренедилер дегенинъ. Дурьыс! — деп ол сисесин колына алды эм Артур бетке бурылып: — Юр, мени мен, йигит, — деп яс баладынъ янасувын саклады, бала касына келгенде, колын онынъ ийнине салып, палатадан шыкпага аьзирленгенлеринде, шеркеш баягы соьйленетаган соьзлерге кызыкты.

Сосы вакытта, Сатий бетке карап, Кара соьйлеп туры эди. Куьлемсирегеннен карттынъ кысык коьзлери бетининъ тыртыкларында йойылып кеткендей коьриндилер.

— Билесинъме, бизим палатадагыларга кайдай ат такканларын? — деп ол Сатийден сорады.

Берилген соравадан хабары-тебери болмаган, Сатий, ийинлерин куныстырды.

— «Ядыра атувшылар», «бомбашылар»!—деп карт айлак та ыржайды.

Сатий куылкисин ыслаялмай, сылк-сылк этип куылди. Эсейген шагы болса да, шеркеш карт энтте куьдиретли киси болып коьринетаган эди, а колына сисесин ыслап турганында, тап гранатады туткан партизанга усаплыгын сезбей болмаяксынъ.

Мухамед яс аьдемнинъ биринши кере куьлгенин коьрип суьйинди, шалмадай бетявлык байланган басын шайкап, оьзи де куьлеп алды.

— «Ядыра атувшылар!» — деп калай дурыс айтылган, — деди завкланып карт эм Артурды алдыга шыгарып: — Алдыга, йигит! Биз аьли де оларга «ядыра атувшыларды» коьрсетермиз!

Суьйтип шыгаятырганларында, эсиктинъ алдында медсестра ман туьгилисип йолыгыстылар.

— Йолдаслар, давазларынынъызды бу кадер шыгармай, акырын соьйленъызтагы. Муна палатада картлар ятадылар деп ким айтаякты? Авырув да сизди кыйнамайды, авызларынынъыз ашылмаса, болмайды экенсиз. Ол не ди оьзи? Уьшинимен де «соьзгир палатадынъ» тап оьзи экенсинъиз. Сабырлык керекти де, йолдаслар, сабырлык! — деп кыскаяклы басын шайкай берип, буларга шамгалды.

Мухамед пен Артур тез болык эсик касыннан таймага асыктылар. Медсестра Сатийдинъ орындыгы бетке барып, олтыргышты салып олтырды. Сонъ колындагы сисе пробкалары болган кутыкты коьрсетип:

— Соьле, йигит канынъды алаякпан, — деди.

— Кайсы ерден алаяксыз? — деп сорап Сатий колын созды.

— Бармактан, — деди кыскаяклы эм халатынынъ кисесиннен мамыкты шыгарып, оны спиртке малындырып, бармакты тап-таза этип суьрти.

Сатий бармагынынъ тесилеegi акында ойланып дирилдеп кетти, суьйтип сескенгени де бир болды, медсестра ыслап турган бармагын йигерли тесип, шашырап шыккан канга пробиркады созды. Кара болатаган истинъ касына барып, бетин тыржайтып, Сатийдинъ канына то-

латаган пробиркасын сескенишли коьзледи. Онынъ каны кашкан сыпатына карасанъ, канды Сатийден тувылтта, а оннан аладылар деп ойланаяксынъ. Медсестра кеткенде, карт тынышланып барып, оьзининъ орынына олтырды, эм тап кишкей балага усап:

— Авыртпады дия, ясым? — деп сорады эм явапты сакламай: — Ногайлар аьруув аьдемлер, — деди.

— Бизде, Марада, ногайлар яшаганлар. Соьлеги Мара авылы турган ерлерде, мен оьзим Мараданман, Бишесын, Токтамыслы деген ерлерде де бурынгыда ногайлар яшаган деп билемен...

— Сен карашайсынъ да, — деп ятып турган узун мыйыклы карт соьзди боьлди. — А билесинъме карашайлардынъ асыллары Крымнан экенлигин? — деп сорап ол, оьктемли болып басындагы кишкей кийиз боьркин туьзетти.

— Йок, билмеймен, — деди адалап Кара.

— Эндигиси бил! — деп, бир уьйкен маьнели зат айткандай, ол колларын кавыстырып, уьстиндеги яювдынъ уьстине салды.

— Аьруув, эндигиси билермиз, — деди Кара разы болып, тагы да Сатий бетке карады эм: — Бизим бабамыз да ногайлардан шыккан, — деп айтадылар. Хабарымды баслаганым да — сонынъ уьшин. Бабамыздынъ тукымы — Киши-Мурзаев эди, оьзи Карамырзай деген авылдан болган. Барым сондай авыл? — деп соьзининъ сонгына шыкты.

— Бар. Орысша Карамурзинский деп айтылады.

Кара мырадлы болып терезе бетке карап, бираз уьндемей турды. Сонъ:

— Сол бабамыз яхшы аьдем болган дейдилер, — деди ол сукланышлы сезимин ясырмай. — Ол энтте яшап турган заманында, агаштан бир сейирли басказык ясаган эди. Басказыкка оьнерлеп тамгасын салганы ша? Сол басказык соьлеге дейим де турады. Ширимейди, куьймейди, балтадынъ оьзи алмайды. Тастан ясалган басказыклар эскиргенлер, язувлары коьтере коьринмейдилер, а бу яп-яньыдай болып турады. Аьруув аьдем акында эстелик суьйтип турмага керек болар, э? — деп карт терен ойлы болып, кайгылы куьлемсиреди.

— Мухамед пен Артур кайда кеткен экен экенлер? — деп Сатий карттынъ мунъшылыгын коьрип, соьзди баска якка бурмага шалысты.

— Э-э, бизим шеркешлеримиз эртеник сайын бирге йок боладылар. Карт оьзи сувык сув ман ювынады, балады да сол затка уьйретеди. Юз йылга дери яшатаяк боламан дейди Мухамед.

— А оьзинде авырувы кайтаралаган. Бир йылдан коьп яшаягы белгисиз, тагы да неге коразсыйтаганын анълап болмайды, — деди, сукланыппа яде болса оьзининъ аьлине мунъайыппа, анълап болмаган давазы ман Пациенко. Сонъ кыйналып, тегаран бир орыныннан коьтерилди эм сисесин алып, биревге де карамай, аянып басып эсик бетке адымлады.

Палатады тыныклык бийлеп алды.

— Бек осалландырды мараз бу аьдемди, — деди, шал баслы ястынъ, артыннан эсик ябылганда, узын мыйыклы карашай карт. — Бек яман кутыляятыр яшавын. Эр аьдеме яшавдан буйтип кетпеге келиспейди де.

— Ялгыз ол. Яшавы да бос кетти. Сонынъ уьшин оьлмеге коркады, — деп соьзге киристи Кара. — Яшавда бир ыз калдырмай кетяятыр... Сол зат оны кыйнай болар. Оны да анъламага керекти де.

— Ялгыз тувыл ол, — деди мунълы давазы ман басын шайкай берип, узын мыйыклы карт. — Бир ерде онынъ карт анасы бар... Пензада деди бугай оьзи. Оьзинъиз эситесиз де кешелер мен йылайтаганын. Аяйды анасын. Оьзин де аяйды. Оьтирик яшагаман деп оькинеди.

— Хабарынъыз не зат акында, дослар? — деп, сорап сувык сув ман ювынганнан кып-кызыл болган Мухамед, эсикти ашып кирди.

Ол коллары ман бетин коьнъилли уйкалап, соьйленетаган затка кулак салды, Пациенко акында хабар баратаганын анълап мунъайды.

— Аяйсынъ ясты. Маьнесиз яшаган болса да, ишкиликке коьмилип яшаган болса да, аяйсынъ. Яс аьдем, яс... — суьйтип шеркеш карт тумбочкасынынъ касына келип, оннан доьрткил сисели ийисли сувды шыгарып, оннан аясына куйып, бетин, елкесин аялары ман шакылдатып, ийисли сувды якты. Сонъ Сатийдинъ касында токталып:

— Бирев де ога келмейди. Бес кере уйленген деп те айтадылар. Болса да коьрмеге эш биревиде келмейди. Яман аьдем болар... Мый эсирик болып, авыр аьлде аькелген эдилер. Карнында яра (язва) бар деп ойлаган эдилер. Ярып карасалар — рак. Уйкен рак эм тагы да оьсип барады. Эсирик бас болып юргенине эндигиси оькинеди. Кешелер мен оьзининь алласын янъьдан яшав берсин деп тилейди. Янъь яшавды ога ким береек экен? Сынъар биревиде сол таьтли зат, эки яшав болмайды сайсы. Ах, аяйсынъ оны, энтте балады да... Тек яшап баслаяк заманы эди... — деди Мухамед.

— Аьше, аьше, — деди мунълы давазы ман анълагандай болып узын мыйыклы карт. — Эне рак акында оьзининь билгени яман. Операция эткенлериннен сонъ врачлар, ол аьле де эссиз деп ойлап, бир-бирлери мен кенъесиптилер, а ол болса сол затты эситип калган. Эндигиси, язык, оьлеегин де биледи...

— Дурыс, дурыс, билгени коьтере де, яман, — деп авыр куьрсинди Кара, бираз ойланып. — Коьтере бир зат та билмегени колай эди, — деди.

— Кимге колай? Неге аьруув болады? — деп Мухамед макул коьрмей, колын силкип соьйлеп баслав эди, сол заманда колындагы ийисли сувынынъ ерге туьскенин де билмей калды. — Билсенъ, неге яман болады экен? Мине, сизде, — деп карт Сатийге бурылды. — Йыгылган шеркеш канмас, йыгылса да бойсынмайды» дейдилер, дия? Суьйтип айтадыларым? — деп сорады.

Сатийдинъ явапламага заманы болмады, сол вакытта эсик ашылып, коллары ман коькирегине азык-емекти, компотлы банкты кысып, саьспекли шырайы ман Артур кирип келди.

— О-о!! Соьле-аьле меникилер келееклер, — деп куьлемсиреди Кара, бираз ойланып. — Буьгуьн... буьгуьн экинши улым келин мен келмеге кереклер, — деди де ол асыгыслы орынга кирип, юзине кайгылы шырай эндирип, кыймылдамай ятты.

Ама биринши болып келген аьдем Сатийдинъ пишеси эди. Ол юзине каьр этип куьлемсирев эндирип, палатага керилип кирди. Боьлмедегилерди коьзлеп шык-

канында, онынъ коркынышлы карамы сиселер мен шлан-
гларда токталды эм сол сабатлей куьлемсирев энгениндей
йогалып кетти. Сумкасыннан оралган азыкты, бир сисе
кефирди, алмаларды шыгарып, оларды тумбочкадынъ
уьстине тизип салды. Сатийдинъ касына олтырып,
онынъ юзине тешкеруьвли карап, тири, кувнаклы давазы
ман соьйлеп баслады. Сатийдинъ куллыктагылары, со-
райтаганы, салам айтатаганлары акында, оьзи врач пан
соьйлегени, анализлердинъ аьруьв экенлиги, Сатийдинъ
тезден шыгаягы эм операциядынъ акында соьздинъ коь-
тере йоклыгы акында эм тагы да сондай баска затларды
пише асыгыслы кепте байынынъ кулагына куйды. Сонъ
кыскаяклы Сатийдинъ колын наьзик аясына алып: — Бир
зат та керек тувьлым? — деп юмсақ давазы ман сорады.

— Йок, бир зат та керек тувьл. Оьзинъ кайтесинъ?
Куллыгынъда не хабар? — деп артык аваслыгы болмай
сорады Сатий.

— Онынъ несин айтасынъ! Туьнегуьн эки чертеж-
ды янъыдан эттим. Заказлар топпа-толы. Эне, школада
окыган тенъим де бир шыба тик деп тилеген. Эндигиси
оны этпеге керек.

— Неге оьзинъди кыйнайсынъ?, — деп аьдетин этип
сорав берди Сатий.

Пишеси проект институтынъда куллык эткеннен
баска болып, аьдемлерден уйге тикпеге ис алатаганын,
кыйын актан баска болып, акша табувга янын беретага-
нын байы ийги билетаган эди.

— Кыйынлык болам?! Мине аьруьв болып шыксанъ,
язда денъызге барармыз. Шыбадынъ акшасы косьылса,
юз маьнет болады, тагы отпускнойларды коссак, бизге
кийинмеге де, тыншаймага да етеек, — деп мактанды
пишеси эм Сатий не айтар экен деп ога карады.

Ама Сатий, пишеси оьзин мактатаяк болатаганын
анъласа да, мактамады, соьзин эситпегенсиди эм эсик
бетке карап Пациенко акында ойлады. «Яс аьдем, а
бир тенъсиз деп санамага болаяк. Эртен-бирсигуьн
тамыр-тумыры ман йок болаяк. Калай коркынышлы
затты-ав. Оьзи шуьшли! — деп Сатий туькенлердинъ,
столовийлардынъ касында юретаган алкашларды эсине

алды, олардынъ арасында шал баслы Пациенкоды да коьргендей болды. Сол алкашлардан иши шыкканнан оларга шийкенип каралмайтаган эди, тап сондай карав ман ол Пациенкога да караяк болды. Тек неге ди ондай суймеслик карам онда тувмады. Сондай яс аьдемге аьжел неге келмеге керек деген ой онынъ басына сыймай, кыйнады. — Суйтип маьнесиз яшавын аьлек эткен. Аьдем тувганнан сонъ яшамага керекти де, а ол оьзине зарарлык аькелип турган. Ол заманда тувмаганынъ да колай. Ол бир ягы. Экинши ягыннан карасанъ, кимге де аьжел дегенинъ кешпе, эртеме келеекти де. Ол оьзин аракы ман яндырып-куьйдирген болса, менша? Мен аьр куьнимди болаяк-болмаяк кагытларга егистемен де», — деген ойлар басында ызыгысып пишесининъ соьзлерине маьне бермей, явапсыз калдырды.

Пишеси болса, хаьтери калмады:

— Сага костюм, мага янъы баьпишлер алармыз, а калган акшады Лазаревскийге бараякка шыгарармыз. Ах, денъиз соьле де эсимнен кетпейди, калай ийги тыншайдык, — деп оьзининъ хабарын бардырды.

Палатага Патадынъ туьнегуьн келген аьдемлери кирдилер. Аналары ман келген уллары Патадынъ орындыгын тоьгерегиннен алып курсадылар. Сонъ палатага аьруьв кийинген суслы шырайлы эркек пен ярасыклы кыскаяклы кирип, Карадынъ касына янастылар. Соьле аьле юрип турган Кара авыр куьрсинип, колы ман басын ыслап, аьйлежисип ятты. Пациенко сол шыгувы ман палатага кайтпады.

«А мен? Оьлеятырып не зат эске алаяк экенмен?» — деп, неше кере кайтарып оьзиннен сорап туры ол эм сол сорагына явап табалмады. Сонъ юзине кыйналган шырай эндирип, пишединъ ярасык ак бетине, тегис уьйилген пашларына, келисли тигилген шыбасына карап, басын энъкейтти.

— Не зат ты? Колайсызланып кеттинъме? — деп тынъшсызланып сорады пишеси.

— Йок, йок, — деди Сатий куьлемсиреп, пишесининъ колын сыйпап, — Сен мени кешир. Мен ялгыз калгым келеди. Туьрли-туьрли ойлар келедилер басыма. Кешир, — деди.

— Кайдай ойлар?

— Ойлар да тувыл. Арыгаман.

— Аьше, анълайман. Мен эртен келермен. Не зат аькелейим?

— Бир зат та керек тувыл, — деп Сатий, пишесининь шырайыннан, онынъ хаьтери калганын коьрди, ама сол аьлди туьзетеек уьшин бир зат та этпеди.

Пишеси хаьтери калганын билдиргиси келмей, кувнаклы куьлемсиреди, аьдетинше, аманласаятканда, байын оббеек те болды, тек палатадагы коьлем аьдемлерден уялып, Сатийдинъ колын берк сыгып аманласты. Сатий де аьдеттегинше пишесин озгарып шыкпады, коьзлерин юмып онынъ палатадан кеткенин саклады.

Пишеси кетти. Онынъ артыннан Карадынъ улы ман келини де коьтерилдилер. Патадынъ мазаллы уьш йигити де аналарын колтыгыннан ыслап, кеткеннен сонъ, палатага шал баслы яс кирди. Буькиренип, эки колы ман курсагын басып, кыйналув энген шырайы ман ол акырын орындыгына етип, ятты да ирге бетке бурылды. Сатий басын коьтерип, онынъ артыннан карады. Кара аьр замандагынша оьзине аькелинген азыктынъ яртысын Пациенкодынъ тумбочкасына салды. Яс ол затка эс берген де этпей, бурылып ята берди.

— Не зат акында ойлайсынъ? — деген сорав Сатийдинъ эсин йыйдырды.

Ол басын коьтергенде, Патадынъ тешкеруьвли карамы ман расты. Карт операциядан сонъ биринши кере соьйлеп туры. Озган кеше карт билдирмеске шалысса да, айлак кыйналып шыкты. Онынъ ынъыранувы палатадагыларды уйклатпады, палатадагылар аьлин сораганларында, уйклагайдай больп биревге де явап бермедди. Карттынъ соьйлегенине сейири калып, Сатий юмсак куьлемсиреди.

— Балалар акында ойлаган боларсынъ? Балаларынъ барым? — деп сорады тагы Пата.

— Йок балаларым, — деп Сатий, оьзи уялгандай больп, колы май да шайкап коьрсетти.

Пата анълагандай, эринлерин эмшейтти.

— Кайгырмас, энтте болар. Сага бизге эткен операцияды эткенлери йок, коркпа, энтте йигитлеринъ боляклар, — деп катырып айтты карт.

Сатий уялганнан карамын карттан айырды. Ол картларда предстательный железадынъ аденомасы деген маразы экенин эм сога этилген операциядан эр куыши йойылатаганын билетаган эди.

— Балалар ман да — кайгы, балаларсыз да — кайгы, — деди куърсинип Пата. — Бизден сонъ калаяклар, бизим яшавымызды бардыраяклар — сол балалар. Тек, эне, олар барганнан-барган сайын бизден эрек туратаганларын мен коьтере анъламайман. Тап кенетен аьдемлердей болып, турадылар. Оларда — оьзлерининъ яшавы, тек оьзлери анълаган ойлар, ымтылувлар. Биз оларга керек тувылмыз, — деп карт соьзин токтатты.

Сосы хабарды эситкен Кара тирилип кеткендей янланды. Сатийдинъ орындыгы касындагы олтыргышка олтырды, Пата тагы да не айтар экен деп кулак салып турды. Калган картлар да янлангандай болып. Пата бетке бурылдылар. Пата болса, тек оьзининъ ойларына коьмилип, оьзгелердинъ аваслыгын сезбеди.

— Эрте заманларда биз якларда бир ногай карт яшаган дейдилер, — деп, шыдамлыгын бузып, соьйлеп баслады Кара. — Аты онынъ Бегим-акай болыпты...

— Бегим-акай айлак эрте заманларда яшаган. Эндигиси «Бегим-акай айткан» деп биз онынъ соьзлерин мутпаймыз, — деди Найманов соьзди боьлип.

— Солай да болсын, — деп Кара разы болды. — Тек атам айтып билемен: «Балалары билгиш болаяклар, аталары куьлките калаяклар деген соьзлер сол Бегим-акайдыкы», — деп. Эне сол заманлар келип те кутылганлар.

— Куьлки энтте, Аллага шуькир, болган йокпыз, а мене кенетен болганлар, — деп Пата катырып айтты. Алдын мен билистен, ата деген яшавда энъ баслапкы, энъ баалы аьдем деп сайылган. Оьзимди айтсам, куллык этейим, уйде олтырайым, аьскерде, кавгада болайым — атам юрегимнинъ оьзегинде турган. Аьр дайым да онынъ карамын сездим. Бирший этеектен алдын, атам не айтар экен деп ойлагаман. Соьле-аьле де, атам топырак болганлы кайтакым заман кеткен болса да, ойларымды атам ман кенъеспесем, туралмайман. Бу дуныядан кеткен болса да, оны янымда дайым саклайман...

— Тууз айтасынъ, Пата, — деп бакырып айтты ятып турган карашай карт. — Менде эне балалар йок, сонынъ уьшин олардынъ акыллары акында бир зат та айталмайман. А мине атамга каравым сеники мен бирдей. Мине соьле де ога тап сен айткандай болып карайман. Атам меним юрегимде. Дурыс айтканынъ, Пата!

— Бизге, балаларга, ата энъ баалы деп саналган, — деп кайтарып айтты Пата. — А соьле ша? Меним уьш уьйкен улым бар, оларды сиз озинъиз де коьрдинъиз. Куллык-та балаларым акында яман соьйлемейдилер, аьдемлер оларды сыйлайдылар, уьйлеринде де аьеллери мен аьруув, келинлер мен бир тил тавып яшайдылар, а мине мен, олардынъ аталары, эне суьйсенъиз атынъыз мени, анъламайман оларды. Олар да мени анъламайдылар, уьшинин айтсанъ, анълагылары да келмейдилер. Яде мени артык окымаганым уьшин мисетке сайымайдыларма? Школады кутылганлар, сонъ тагы да окыганлар, бола берсинтагы! Тек мен атамнынъ касында олтырып, онынъ аьр бир соьзин сыйлап, эслеп тургандай, олар да меним касымда олтырсынлартагы. Аьруув, мен, артык окымыслы тувылман, кене де олар мени мен олтырып сол мен анълап болмайтаган ислери акында, озьлерининъ энъ уьйкен мырадлары акында, озьлерининъ кайгылары, куванышлары акында мага айтып, боьлиспеге болмайттагы? Ол заманда мен олар акында бир затлар билер эдим, юрегим тыншайып, мага енъил болар эди. Мени, картты, кыйнайтаган затлар акында айтар эдим. Мага олардынъ ярдамы керек тувыл, тек тынълагандай, тоьгингендей аьдемим керек. А соьле, каранъызтагы озинъиз, тап кенетен аьдемлердеймиз... — деп Пата айыплы давазы ман айтып, аясы ман коьзлерин суьртти.

— Калай дурыс айтасынъ! — деп Кара бакырып йиберди эм макуллыгын билдиргеннен олтырган еринде шоршып кетти. — Мине менде бес ул ман эки кыз бар. Баьриси де институт кутылганлар, уьйкен аьдемлер болып, калада ислеьдилер эм яшайдылар. Мени озьлерине яшамага шакырадылар, а мен бармайман эм бараяк та тувылман.

— Тувган юртынъды таслаган, элбетте, аьруьв тувьыл, — деп катырып айтты Мухамед.

— Аьруьв тувьыл, дурыс айтасынъ, — деп макуллады Кара. — Ол атамнынъ юрты эм онда аьр бир муьйис, аьр бир зат меним янымга баалы... Ал, эндиги, ойланып карашынъыз, аталарынынъ юрты бизим балаларга неге баа болмайды?.. Ах! — деп Кара колын силкиледи. — Аьруьв, аьше, мен, карт, сол янымга баа затларды таслап, калага балаларымга кайтип коьшейим. Пата, сен айткандай, мага меним балаларымнынъ акыллары, кылыклары юмак. Мен, накыр, билмеймен, олардынъ не акында ойлайтаганларын, билгим келсе де биревиде айтпаяк. Куьнах этетаган болсам, Аллах кеширсин, эне турган бир сувьк тастай олардынъ юреклери, — деди кыйналып Кара.

— Тувра! Тувра! — ден тислери мен кыршылдатып, ынъыранувлы бурьылды Пата. — Мен де оларга яшамага бармадым. Неше бир келип, олар яшамага шакырадылар. Мен йок деймен. Соны ман битти. Ах, олардынъ келгенлери де уьйкен сейирлик тувдырады. Аьруьв соьзлер айтадылар, савлыкты сораьдылар, баа-баа савгалар аькеледилер, акша да береек боладылар, тек мен акшады алмайман, савгаларын да алаяк тувьыл эдим, тек хаьтерлерин калдырмайым деп, аламан... А ол савгалар мага неден керекти? — деп карт куьлемсиреди. — Мен, эне, биринши кавгадан атамга махорка аькелген эдим, ол да оьшмен сол заманда туьтинишуьвин таслапты... Куллык савгалар-дама? Олардынъ аькелгени мага керегим? Мага баьри зат та етеди. Пенсиям бар, Аллага шуькир. Каралдым, сыйьрым... Етеди. Аькелгилери келе болса, аькеле берсинлер. Онынъ уьшин бир зат та айтпайман. Тек эне аталарынынъ уьйине конакка келгендей болып келмеселер экен, сол уьй оьзлерининъ уьйлери экенин билселер экен!

— Аьперим сага, Пата! Коьп яша, Пата! — деп Кара суьйинди эм эне олтырган еринде шоршып кетти эм яткан карттынъ касына барып, онынъ колын эки колы ман алды. — Дурыс айтатаганынъ, дурыс! Менде де тап суьйтип! — деди коьтеринки давазы ман.

— Кенемнинъ озинде де балалар — ол яхшылык, ийги зат! Балалар бар ерде — наьсип бар. А олардынъ балалары — балдан да таьтли. Мине мунадай ийгитлер бар ерде яман болаяктагы?! — деп шеркеш карт колы ман Артурга коьрсетти.

— Ол да дурыс. Балалар — ол наьсип, — деп Кара суьйинип кетти.

— Йиенлер балдан да таьтли! — деп давазын туьрлендирмей макуллады Пата да.

— А мине менде бала да, йиен де йок... — деп шеркеш карт юмырыгын авызына ювыклатып, тамагын кырды.

Карадынъ шырайыннан куьлемсирев тайды, Пата да шекленип карады Мухамедке.

— Соьле йок, — деди шеркеш карт. — Доьрт ул балам болган эди. — Ол бираз ойланып турды да, сонъ: — А соьле-аьле биревим де йок. Биринши, тунгышым, йьрма ясына толып, кавгага кетти. Душпанлардынъ колыннан оьлди. Экиншим он алтыга толганда, хаьге тапты, сувга кетип оьлди. Уьшиншим де, он алтыга толган эди, оьпке мараз касарткы болып ябысып, сонадан туьзелалмай, оьмири кыска болды. А доьртиншим коьтере де кишкей эди. Хатыным оны бесикте калдырып, оьзи авла отамага кетеди. Баладынъ уьндемей турганына завкланып, уьклайды тынышына деп, куллыгын эте берген. Келип караса, балады куьн алып, аьлсизлендирип таслаган. Кишкейим де туьзелмеди, оьлди. Суьйтип куртка ман ялгыз калдык. Не этеексинъ, оьлгенлердинъ артыннан оьлип кетип болмайды экен. Тек кайгы оьзининъ ызын, каарлы ызын калдырмай болмайды. Доьртиншиден сонъ пишем алжын-куьлжин соьйлейтаган болды. Уьйтип айтувым, балаларынынъ кара кайгысы мунынъ басына шыкты: аьвлетлерин савдай коьрип, оларды шақырып турады. Соьле болса, коьзяс пан кайгы онынъ коьзлерин куьпледилер. Эне сондай меним яшавым, билсенъиз, — деди ол калтыраган давазы ман, сонъ оьзин оьзи колга алып, коьнъилленип: — Кене де яшаймыз. Яшайман, мине коьрип турысыз. Тагы да коьп яшаяк боламан... Кардашлар коьрмеге келедилер, оьзлери мен бирге Артурга усаган балаларын аькеледилер, «Акай анавын эт, акай мунавын эт», — деп олар мага бавырмалы. Оннан

артык наьсип йок ден ойлайман йок, юзден аз яшагым келмейди, — деди.

— Болган да, болган! — деп кылынды Пациенко картларга. — Биразганакай уьндемей турмага боляк тувылма? Басым ярылады, а сиз: «Акай, йиен, юз йыл...» деп соьйлей бересиз. Сизинъ биревинъиз де юз йылга дейим яшаяк тувылсынъыз. Эки аягынъыздынъ бириси кабырда турганын анъламайсызба? — деген кайгылы давазы ман асыкпай соьйледи шал баслы яс эм картларды адалатты.

— Мине коьрип турысыз, яс-явкадынъ уйкенлер мен кайтип соьйлейтаганын? — деп Пата айыплы болып, Пациенко бетке карады.

— Эх, маймыл яшавы деген мунавы! — деп мыйыклы карашай карт куьлемсиреди.

Кара Пациенко яткан орындык бетке адымлаган эди, ярти йолда токталып, артына кайтты да, орындыкка янтайды.

Палатадынъ иши тынык болды. Тек Пациенкодынъ ынъыранувы эм орындыкта окында биревдинъ авдарылган сеси эситиле эди.

Тек шеркеш карт уьндемей коьп туралмады.

— Эситесинъме, ногай, — деди ол сыбырдап Сатийге. — Сиз шеркешлерге каракулак деп ат таккасыз, дия? Не зат уьши экенин, билмейсинъме? — деп ол кылпысып яска карады.

Сатий куьлемсиреди. Эм карттан уялып, сол хабарды билгенинше айтты.

— Аз эситкеним бар. Бурынгы заманларда сабантойда бир шеркеш йигит ногай йигит пен куьресипти. Ногай йигит куьндесин йыга береди, шеркеш йигит кайтакым йыгылса да озининъ енълген экенин айтпайды...

— Ол осал шеркеш йигит, озин йыктырмага амал берген болса, — деп куьлемсиреп боьлди соьзди Мухамед.

— Солай да болар, — деп эриспеди Сатий. — Сол заманда йыйылган аьдемлер сосындай маслагат этедилер: эгер енългенин билдирмейтаган болса, онынъ басын мазутка боя дейдилер. Куьресши тап суьйтип этеди де, енълген куьндесининъ кулакларын кара мазутка бояйды...

— Шеркешлер ондай осал болмайтаганлар! — деп Артур эсин кеш йыйып, йинишке давазы ман бакырды.

Картлар ога куылдилер. Палатага Найманов кирди. Онынъ бузылган шырайын коьрип, картлар тындылар. Аьр заман кувнак, соьзге авас ногай карт бир сес шыгармаганлай, халатынынъ этеклерин коьтерип, колындагы сисесин курсагына басып, кушаклап, оьзининъ орындыгына ятты эм коьзлерин табанга караты.

— Ясы уьйкен ногай айлак коьнъилсиз, не болган экен? — деп куьлемсиреп сорады Мухамед, тек Найманов явап бермеди.

Субьитип кыймылдамай, уьндемей, ол уьйлеге дейим ятты. Уьйле асты да уьндемей ишти эм санитарка палатады йыйыстырып шыкканша да, уьндемей ятып турды. Картлар сондай заттынъ бир маьнеси барлыгын анълап, ногай карт бетке уьндемес карамларын йыйы-йыйы тасладьлар. Уйле астан сонъ, маразлылардынъ тыншаюв мезгили келгенде, ол оьзи-оьзи мен соьйленгендей болып:

— Буьгуьн бир кыйын аврувлыды аькелген эдилер, а ол ян берди, — деди.

— Кайтип ол?! — деп орныннан Кара шоршып турды эм кызыксынувлы коьзлери мен ногай карт бетке карады.

— Не заттан оьлген? — деп Пата да сорады.

— Оьзин оьзи язалаган. Наьсипсиз. Пишеси баска бирев мен бас айландырып юрген экен, бу сол затты билгенде, пышакты алады да курсагына тыгады!

— Харакири эткен экен! Японлар субьитип этедилер, — деп Мухамед соьзди куьлките айландыраяк болув эди, ама куьлкидинъ онъайсыз экенлигин анълап, сол сабатлей тынды.

— Яс аьдемме? — деп сорады Сатий.

— Кырк ясында.

— Пышак пан курсагын яргантагы? — деп оьзи-оьзиннен сорагандай болып аьжейипсинди мыйыклы карашай карт. — Оьзине операция этеек болгантагы? Коьзсиз баьтир, йигерли юрек экен.

— Йигерли тувьлтта, берли ол! — деп макул коьрмей, Пата йоьткирип бакырды, сонъ сабырлы давазы ман косты: — Айырылган болса, таслаган болса сондай пишеди.

А буйтип этип кимге не зат коьрсетеек болган?! Язык аьдем!

— Белки, пишесин суьйтип суьйген болса ша, онсыз ога яшавы да яшав тувыл болар эди. Савлай яшав сол пишеде болган болса ша? — деди Сатий.

— Пише табылмага болаяк, а экинши яшавды кайтип табаяксынъ, ким береек? — деп айтса да, Пата эриспеди.

Картлар тындылар. Сатийдинъ соьзлери олардынъ юреклерине синъди. Неге десенъ олардынъ шагындагы заманда аьдемлер баскаша тербияланганнан себеп пише акында суьйтип соьйлеген йок эдилер.

«Савлай яшав сол пишеде, онсыз яшав — ога белки, яшав тувыл», — деген соьзлер акында булардынъ аьр бириси ойланды эм оларды ишиннен кайтарып, тергемеге, маьнесине шыкпага шалысты.

Сатий бос квартирасынынъ ишинде калган ялгыз пишесин эске алып: «Мен ша, суьюв уьшин оьз-оьзимди оьлтирмеге болаяк эдимме?» — деп ойлады. Пишесининъ ога алал экенлигине ол ыйнанатаган эди, тек соьле ол: «Эгер пишем каьсиетин туьрлендирип, бир намартлык этсе, сол затка шыдалмай, оьз-оьзимди пышак пан язалар эдимме?» — деп оьз-оьзиннен сорай берди. «Йок, мен уьйтип эте алмас эдим. Айырылысар эдик те, соны ман битти, кутылды», — суьйтип оьзине яваплап, пишесин артык суьймейтаганын анълады. «Ондай ярык сезимлер йок менде. Бизим арамыздагы суьюв тувыл. Биз булай, бир-биримизге уьйренгемиз, кайтип суьюв болаяк экен, эгер биз ярым йыл таныс болып кавышкан болсак? Ога киевге бармага керек эди, мен де оьмири ялгыз яшаяк тувылман да, эне сонынъ уьшин косылдык. Суьюв йок. Суьетаганларда бала болатан, а бизде бир зат та йок, тек бир-биримизге уьйренгемиз. Эгер бир зат этсе... мен оннан айырылаяк болып та шалысяк тувыл боларман, неге десенъ суьймеймен... Сондай намыссыз этти мени бу ниетсиз яшав», — деп Сатий бу ойда токталганда, оьзин аяды, оьзи уьшин хаьтери калды.

— Йок, айлак осал аьдем! Кыскаяклы уьшин оьзии оьлтиретаганым? Бир зат анъламайман! — деп мыйыклы карашай карт колы ман орындыкка сокты.

— Болатаган сондай суюв. Болатаган. Ыйнанынъыз мага, — деди шеркеш карт ойлы болып.

— Болатаган да болар, — деп макуллады Пата. — Тек бу яшавды да. Яшав дегенинъ уйкен, кыскайклыды суйгеннен уйкен. Яшав бир бериледи, неге оны ярлы этпеге керек? Бир кыскайклы савлай яшавды алмага керегим, аьше? Яшав тек озиндики тувыл, ол аьдемлердики эм Алладыкы. А ол алады да савлай оны кыскайклыга береди. Соьле сол бирев кыскайклысы озининъ ашыкяры ман бирге ога селеке этип куьлей боларлар. Бетсизлердинъ яшавларын енъиллеткен, — деди Пата, ашувлана берип.

— Э, кайдай суюв акында хабарлайсыз сосы сиз?— деп Найманов соьйлегенлердинъ айтканларын макул коьрмей эрнин эмшейтти. — Суюв, суюв! Кайдай суюв? Энъ уйкен суюв — ол аьдемшилик. Кыскайклы да, эркек те аьдемше яшаган болсалар, ондай каза боляк эдиме? Ол кыскайклы — ийт. Эркек те кырлы тувыл, сондай ийт пен яшаганнан сонъ. Яшаганы аз деп, яшавын бир затка сайымай, сол ийтке берген сонъ. Эркекликти сакламага керекти де. Дурыс, аьдемлерде ондай зат болмайды. Ондай зат бираз осал, сылкым-былкым кисилерде болады. Кыскайклы ушин яшавын берген деген зат — калай уят затты. Якласып, биревлер мен тоьбелесип, яшавдан кешкен болса, ол затты аьле де анъламага боляк. Ол заманда, аьдем озининъ намысын сакляк ушин берген деп айтпага боляк. А мунавы не затты озьи? Ах, оьлген акында яман соьйлемеге ярамайды. Шиберекетей кылыгы болмаган болса, ол суйтип те этпес эди... — деп ногай карт елкесин касып, аякларын коьсилип, орындыкка олтырды. — Суюв? Мине сизге, яс аьдемлер, — деп карт Артур ман Сатийге коьрсетип, — мине сизге де, ясы уйкенлер кайдай кызды суймеге кереклиги акында бир эртеги айтайым, — деп эсине сол зат туюскенине озьи суйинип кетти. Эм коьнъилленген давазы ман хабарлап баслады. — Бизим авылда бир йигит яс яшапты. Аты онынъ Бахтияр болган. Бир кайта Бахтияр сувга барады. Ол куьнге кыздырынып, табиатка сукланып, сув ягада коьп заман олтырады, — деп ногай карт соьзлерди созып,

йырлагандай болып хабарлады. — Сув ягада олтырады йигит яс. Басына ойлар келедилер, кетедилер, янъылар тувадылар. Суйтип олтырганында, караса, сув уьстинде калкып алма келеятыр. Йигит яс сувга кирип алмады ыслайды. Эм ягага кайтып сол алмады ашайды. Таьтли алма. Тек алмадынъ яртысын егенде, «тык» деп эсин йыяды: «Кимдики экен бу? Кайтип ол сувга туьскен?» — деп объз-обзиннен сорады. Эм сувдынъ йогары бетинде шийх деп саналган аксакал карт яшайтаганы эсине туьседи. Тап сувдынъ бойында оськен сол карттынъ бавы бар эди. Эм сол бавдынъ алмасын емеге ярамавы, эм ондай зат куьнахка саналувы ястынъ эсине туьсти эм ол кайгырды. Тек кайгырганнан не маьне, алмадынъ яртысы едилеп кутылган болса. Бахтияр кайгылы болып, сол эткен аь-кислигин картка билдирмеге барады. Ога келип:

— Сенинъ бавынъдагы алмалардынъ бириси сувга туьскен, мен оны сувдан ыслап, билмей егемен. Мен эткен куьнаьликти кешир, акай, — деп тилейди.

Сол затты эситкен аксакал кайгырады эм:

— Дурыс, сен уьйкен куьнаьлик эткесинъ. Меним бавымнынъ алмаларын тек киевим болаек кисе емеге — тий-исли. Сынъар кызым уьшин аьдемлерден эрек яшайман. Сол кызым меним сокыр, сагыр, сакав, коллары да эм аяклары да йок. Эгер сен оны келин этип алсанъ, мен сен эткен куьнаьликти кеширермен, — дейди аксакал карт.

— Караш сен ога, йигиттинъ кайдай аьлге туьскенин!? — деп Кара аьжейипсинип, карт яткан орындыктынъ басына савлай кевдеси мен асылып, авызын ашып тынълайды.

— Аьше, солай, — деп басын ийип, хабаршы соьзин бардырды. — Суйтип каты ойланды Бахтияр. Карттынъ айткан затын этпесе, куьнаьли болып юреек, а эгер этсе, объзининъ шешекейдей яслыгын зыянлайды. Коьп ойланды эм куьнаьсиз юргеним колай деп, карттынъ киеви болмага разы болады.

— Кызым сокыр, сагыр, сакав, коллары да йок, аяклары да йок, — деп кайтаралайды карт.

— Уьйленеекпен деп бир кере айттым да, эки соьй-лемейтаганман! — деп ашувланды Бахтияр.

Сол заманда шийх карт йигит ясты колыннан ыслап, уййине аькетти. Ярасык дегенде ярасык гоьзел кыз олардынъ алдыларына шыкты. Кыз келгенлерге яхшылык айтып эсикти ашты.

— Мине меним кызым. Эндиги ол сеники, — деп карт кызын коьрсетти.

— Аттат сени, — деди Мухамед, — каратага сен ога, шийхлар да алдап биледи экенлер.

— Бахтиярдынъ да, сиздей болып, хаьтери калады экен, — деди куьлемсиреп Найманов. — Сен ол сокыр, сагыр, сакав, коллары да, аяклары да йок деп айткан эдинъ де, биз мундай кызга соьйлескенимиз йок деп йигит яс картка айтады экен...

Картлар куьледилер.

— Басына шер керектагы, — деди Мухамед.

— Сол заманда шийх обзининъ соьзин айтады, — деп хабаршы хабарын бардырды. — Мен, йигит яс, туврасын айткаман. Соьле баьри затты да анълатайым. Ол сокыр дегеним, — бир яманлыкты да коьрмейди, сагыр дегеним, — яла ягувшылардынъ соьзлерин, ийкрамсыз соьйлегенлерди эситпейди; сакав дегеним, — бос авыз тувыл, авызыннан бир яман соьз шыкпас; аяклары йок дегеним — тийиссиз ерлерде юрмес; колларсыз дегеним — онынъ коллары дайым ислевде, эм бир де оларды тыншайып коьрмесинъ, — дейди шийх карт.

Бахтияр суьйинеди эм шийх карттынъ алал киеви болады...

Сол хабарды эситкен Артур, балалыгын этип, авызын аясы ман ябып, уялганнан обзин тегаран ыслап, саркылдап куьлди.

— Ондай келин уйге келсе, наьсип аькелеегине шек йок! — деп куьлемсиреп мактав соьзлер айтты Кара.

— Аьруьв хабар, — деди Пата.

— Ондай затларды тынъласанъ, юрегинъ де аьруьв болады, — деп макуллады мыйыклы карашай карт та.

— Эртеги ол, — деди Мухамед, мисетке сайымагандай болып, тек Артурдынъ коьнъиллигин коьрип, соьзин баска якка бурды да: — Ярасык эртеги, аьше. Мен сизге соьле эртеги тувыл да болган затты айткым келеди. Мен

обзим аяксыз, колсыз болып, калмага аз болганым акында айтайым...

— Тагы да басланды, — деп ынъыранды Пациенко. — Картайганда эртегилер мен куванадылар, неге суйи-нетаганынъызды аныламайман. Бос авызлар! — деп ол авыр куърсинип, турып эсик бетке адымлады.

Пациенко шыкканда, Пата ойлы болып:

— Ана обзин обзи оьлтиретаган муна бизикининъ кайтип яшагысы келетаганын билген болса, колына пышакты алган да этпес эди, — деп, Пациенко шыгып кеткен эсик бетке басын шайкап айтты.

— Мараз коьтере мадарын алды. Картлар ман да онъайсыз соьйлейди, пақыр, — деп аяды Найманов.

— Тувра айтасынъ, ногай, — деп шеркеш карт макул коьргендей соьзди йоьпледи. — Биз сен йокта, сенсиз онынъ акында соьйлеген эдик. Эр кисиге келискенше ол обзининъ бактысына каралмайды. Кайгы оны енъген, аяк уьстиннен йыккан, а ол карсылык эткиси де келмейди...

— Кой, сол пақырды, — деди Пата, басланган соьзди яратпай.

Картлар тындылар. Кара йыбыр-йыбыр этип Наймановка карады.

— А сенде балалар коьбим? — деп сорады ол.

Найманов саьспеклеп кетип, кызарды, эм сол сабатлей явап бермеге кыйналды.

— Бар. Эки кыз, олар киевде, коьрип те коьрмеймен оларды. Бир улым да бар. Тек бирге турмаймыз, — деди уялып карт эм сабырланып тенълерининъ коьзлерине карады.

Карадан озгелери, ногай карт балалар акында соьйлегиси келмейтаганын анылап, авызларын кымдылар.

— Неге турмайсынъ? — деп сорады Кара.

Картлар сораганын яратпадылар эм кабакларан туййип, Карага карадылар.

— Йок, мен бир зат та, — деп састы Кара.

— Аьдем ол зат акында соьйлегиси келмейди, а сен айт деп «неге, неге?» деп каныгасынъ, — деди соьгинип мыйыклы карашай карт.

— Кой, кой, урсыспа. Мен айтарман неге экенин. Мине сиз озинъиз де хабарладыньыз балалар акында, олардынъ анъламайтаганлары акында... Меним де, до-слар, уйкен кайгым бар. Сынъар бир эр авлетим бар, ол да — алкаш, ишкиши. Картайган заманда агарган басымга корлык келтиреди. Ишпесе, наъсипсиз, аьдем болады. Тек не пайда, онынъ эндигиси ишпеген куъни болмайды. Авызыннан бир кырлы соьз шыкпас, келиннинъ оьмирин кесип, канын ишеди, язык балалары мага кашып, менде турадылар, а оны мен уйге ювытпайман. Ким шыгарганды сол бирев адавыс аракыды? Мине озинъиз коьрсезиз бизи мен ятатаган орыс ястынь кайтип кыйналатаганын. Мен оны аяйман, эгер меники буьйтип кыйналса да уйтип этпес эдим, аямага наьлетте бир зат калганы йок. Озинъиз каранъыз, онынъ не этетаганын: карт атасына — корлык, балаларына, пишесине — баьле, халкка да — каза! Аьше, эне кимге керек ондай аьдем, э? Оьлгени колайды да! Алкашларды ийги этетаган больницага бар деймиз, унамайды. Зор ман аькете алмаймыз. Пишесининъ кевдесинде сав ери калмаган, милицияга шак деп тилеймиз, бир де болмаса, оьзи, балалары тыншяр эди, ол да корынады, йигери батпайды. Бир затка сенеме экен? Сенгендей зат калмаган да. Сондай уйкен уятка калып, авылда яшайман. Сол адавыс аракыды яшавымда бир-эки кере увыртлагаман. Ол да кавгада. Уйкен сылтавлар бар эди. Душпанды дазувларымыздан шыгарганда, Енъуьв куьнде. А булай, авылда эсирик аьдемди коьрмей кететаган эдим. Сонъалыкта озинъининъ авлетинъ онадай казалы болды. Ал, аьше, айып тувылма сондай зат!?

— деп Найманов, коьз ясларын суьртип, соьйледи.

— Элбетте, айып, элбетте, уйкен кайгы, — деди Кара, яны авырганын коьрсетип, эм баягынша авызын ашты.

— Дос, тувра айтасынь, аракы — уйкен кайгы. Яманлык болмаса, эш бир зат келтирмейди, боьген де бизим кишкей халкларга. Аьдем онсыз да аз, аракы ишселер, не боляк экенлер? Халкымыздынъ яртысы сакат тувылма? Оьзлерине зьянлык аькелуьвлери мен биргесине, бала-

ларына, тувдыкларына зарарлык этедилер де сол адавыс зат пан, — деди Мухамед.

— Бизим ата-бабаларымыз, аракыдынъ не зат эекнин де билген йок эдилер. Неге кыралда соны савлай койдырмайды экенлер? — деп басын шайкады Пата.

Суйтип соьз бардырган картлар тынып, бир кесек уьндемей турдылар. Наймановты аяп, ога ясыртыннан карадылар.

— Аьруьв аьше, — деди Мухамед бир затка разы болгандай, сыпаты кашкан Наймановка карап. — Мен сизге озим акында хабарлайым. Суйсенъиз мага «националист» денъиз, яде баскаша айтынъыз, а мене «Йыгылган шеркештинъ оззи енъилмес» деп ногайдынъ айтканы бек дурыс. Мине тынъланъыз... — деп ол, янбасына ястыкты туьзетип салып, онъайлы олтырып, хабарын баслады. — Граждан кавга заманында болган зат акында айтайым. Мага йырма доьрт яс толган эди, уьйкен агам уьйленмеген себепли, мен де уьйленгеним йок эди. Агамга кайдай уьйленуьв, эгер ол Кызыл Аьскерде кавга этип юретаган болса. А мени кавгага атам йибермеди. Уьйди, малды карамага керек эди, карт, атам мендей ярдамшысыз болалмады.

Бир куьн авылымызга аклар келдилер де, мени алдылар. Атам уьшин мени ысладылар. Невинскедеги басшыларына елтиретип аькеттилер. Басшылары болса, мени мен соьйлеп те кыйналмады. Эки казак аякларыман этиклерди сувырып шештилер, мени кыс куьнинде яланъаяк айдадылар. Сягы зыкырдаган сувык эм мен яланъаяк кар уьстинде адымлайман, орысша анъламасам да, атпага аькетуьвлерин юрегим мен сездим. Сувыктан, алдымдагы аьжелден эне калтыр-култыр этемен, адым эткен сайын мойнымга салынган Азраилдинъ аявсыз кылышын сеземен, олим богырдактан ыслаганын коьрип, кенемнинъ озинде де, куткарылуудынъ амалы акында ойлайман. Бизге шойын йолды оьтпеге керек болды, ювыклап келгенимизде, тыкырдап поездтинъ келуьвин коьрдик. Казаклар токтаттылар, поездтинъ озуьвин сакладык. Мине коьз алдымнан зувылдап пыш-пыш этип паровоз кетти. Юрегим телезийди. Мине паровоздынъ

артыннан моры вагонлар да озып кететятырлар. Эсиме атам ман бирге поезд пен кыдырганымыз туьсти. Сол заманда бир якка ун сатып алмага барган эдик, сол заманда юрген поездтинъ артыннан кувьп, олтырган эдик. Эне сол зат эсиме туьсти. Куьш те кайдан келди дейсинътагы, атылып кетпеге турыман. Сонъгы вагон ювыклаганлай, менде бир шабув бар, эне кустай ушып, вагоннынъ ба-самакларына миндим. Оллахъый-биллехий, айтканым уьшин! Казаклар эслерин йыйып, поездтинъ артыннан шабадылар, мылтыкларын атадылар. Маьх сизге! Ваго-ным эрек кете берди. Яланъаякпан, шепкеним де йыр-тык, ашшы ел де эседи, тонъаман, тек савман, савман! Сав калганыма суьйинемен эм сол зат мени йылытады. Эне йыгылган эдим деп сананъыз, а енъилмедим! — деп Мухамед картларга йогардан карады. — Поезд барады, а мен уьссиятырганымды сезип баслайман... Сол заттан сескенип, коркаман. Поезд бир станцияды оьткенлей, шыдаялмай, туьстим. Туьссем — туьсейим, а кайда барая-гымды билмеймен. Саьспеклеймен, кан ютып кайгыра-ман. Поездте калган болсам, кайда бараяк эдим?! Суьйтип турганымда, коьп ойланмай, куьнге карап кубылады таптым эм тавлар бетке йоьнедим. Яланъаяк, курсагым да аш болып, кайтакым юргенимди де билмеймен, тек бас дегенде аьжелден куткарылдым деп, кызып юрге-ним уьшин, сонъ коьтере аьлсизлендим, куьш калмады, аяклар темирдей болып катып янсызланган эдилер. Кешке табатын тамам такатым таьвесилген заманда, бир йик коьрдим, сонда етип йыгылдым, тобаннынъ ишине кирип, аякларымды уйкаладым, коьзлерим оьзи-оьзиннен юмылдылар. Оллахъый-биллехий, кайтип сав калганымга соьле сейирим калады. Эргеньликте бирев меним ийнимнен силкеди. Казаклар болар деп юрегим ярылган. Тез огына коьзлеримди ашып, аяк уьстине турдым. Алдымда бир эркек туры. «Сен кимсинъ?» — деп сорайды. Ногайша сорайды. Сол заманда мен бираз но-гайша билетаган эдим. Атам уьйреткен эди. Атам оьзи коьп юрген аьдем болган, ногайлар арасында темирши болып ислеген, авылга кайтканда бир ногай ман келген эм оны ман ногайша соьйлейтаган эди, сол заманда мен

де уйрене турдым. Кайсы тилди билгенинъ де басынъа пайда, сол заманда меним уйренгеним керекти. Йиктинъ касында, айтаягым, киси меннен сораиды, а мен явапламага коркаман. Кавыфлы заманлар, белки, меним кашканым тоьгерекке яйылып, мени излей болсалар, ким биледи, деп шекленемен...

— Пайдасыз. Ногай аьдем кыйынлык шеккенди сатпас, — деди айыплангандай болып Найманов.

— Шекленгениминъ маьнеси барды да, мен аьле де эсимди йыялмай турган эдим, — деп Мухамед туьсиндирмеге шалысып хабарын бардырды. — Киси де сол затты, эсимди йыялмаганымды анълады бугай, аяк уьстинде турсам да, ол мени тагы ийинлеримнен силкиледи эм ким экенимди сорады. Мен тагы да явап бермеймен. Сол заманда ол бир зат та айтпай, оззининъ арбасы бетке бурылды. Кетеек болады. Сол заманда шыдалмадым. «Токта! Асыкпа кетпеге, кардаш!» — дедим. Ол кайтты, таныстык. Конган ерим Орак авылга ювык экен эм киси де сол авылдан экен...

— Орак авыл? — деп Сатий сейирсингеннен турып кетти. — Ол меним тувган авылым да. Соьле онынъ янъы аты — Эркин-Юрт.

— Айтканынъ дурыс. Авыл алдын Орак мырзалардынъ атын юргисткен, эндиги эркинлик болганы уьшин Эркин-Юрт деп ога ат берип койганлар. Сен сол авылда тувгансынъагагы?! — деп коьнгилленип кетти Мухамед эм аяларын бир-бирлерине шакылдата берип согып, кувнаклы сорады. — Сен Алимурза Есенеевлердинъ улларын таный боларсынъ?

— Билемен, — деди бираз ойланып Сатий. — Бекмурза Алимурзович — меним окытувшым, ол мени школада окыткан.

Суйтип яваплап ол кызарып кетти. Атасы-анасы оьлгеннен сонъ ол авылдагы бала шагын эске туьсирмеске шалысатаган эди. Неге десенъ ата ман ана эсине туьссе сол эски яра ашылып, ол айлак та кайгыратаган эди. Соьле де Бекмурза Алимурзович дегенинде, онынъ эсине, энъ де бас деп, атасы ман анасы келди, тагы да юреги шымтып авырды. Онынъ коьз алдына, энъ ювык

аьдемлерсиз калып, оьксиз балалыгы келди. Авылга аз баратаган болса да, бир кере барганында, ол Бекмурза Алимурзович пен раскан эди. Сатий танымагансып кетятыр эди, тек оқытувшы оны токтатып, аьлин-куьнин сорады, оқытканын эске салды. Сол йолыгыс эсине туьссе, уялатаган болды. Сонынъ уьшин соьле кызарып та кеткени.

— Бу да дурыс. Бекмурза деп онынъ улы бар эди. — деп тагы да суьйинди шеркеш карт. — Оннан сонъгы тувган улына Шахимгерей деген ат берген эди. Мени табатаган киси — эне сол Алимурза. Сол заманда ол мага оьзи мен бирге алган азыгын берип, тойгыстты. Авыл аklarга толы экенлигин билдирди. Эм авылда болатан затларды тагы ийги билейим, кулак салайым деп эм оьзинъди саклап тур дегенди айтып, ол авылга йолланды. Уьйиннен ол аяк кийим, азык аькелип, мени йолга салды. Суьйтип, яшав ман оьлимнинъ арасында — калып, экинши кере йыгылган эдим, тагы да енъилмедим. Оьзинъиз де анълап турысыз, бу йол ногай дос дем этти.

— О-о! Ондай дос кардаштан да ювык болмага тийисли, — деди сукланып Кара.

— Аданастай кардаш болды! — деди оьктемсип Мухамед, сонъ бираз дертленип. — Уьйкен агамды кавгада оьлтирдилер аklar. Эм юрегимде йойткан агамнынъ орнын Алимурза бийледи. Агам оьлгенли йыл оьткенде атам мени уьйленирди. Тойдан сонъ мазаллы кошкарды: атка салып, Орак авылга бардым. Алимурза ман пишесин уьйимге шақырып аькелдим. Уьш куьн той эттик. Дос болмага бир-биримизге ант эттик. Алимурзада Шахимгерей тувганда, биз уьйдеги мен йыйыстырынып бардык, менде яс тувды, олар келдилер...

Экинши кавгадан Алимурза досым кайтпады, соннан сонъ мен де Орак авылга барганым йок... Кавга тартып алды алал досымды да, — деди коьтере де кайгылы болып шеркеш карт.

Эсик ашылып, коьзлерин ян-якка каратып, медсе-стра коьринди, ол коридорда турган Пациенкоды пала-тага киргистти.

— Соьзгирлер! Сиз уьшин Пациенко коридорда турады солма? Эсли аьдемлерсиз, а бирев уьшин янынъ-

ыз коьтере авырган да этпейди, — деп, шырайына ашув келтирип, каты айтты медсестра.

— Йок, йок, — деп сескенишли карады ога шал баслы яс. — Олардынъ бир шуьши де йок. Безгемен ятканнан. Ол такым ятувдан алжымага болаякты да. Бираз коридорда турайым деп шыккан эдим... — деди ол, картларга соьз тийгени уьшин, озьзининъ шуьшлилигине уялып.

— Кайгырманъыз, тезден сизди баска палатага коьширееклер, онда тып-тынык, сизге тыншаймага бирев де буршав этпеек, — деди медсестра авырувлыды орындыгына дери еткерип.

Кыскаяклы орынды туьзеткен сонъ, маразлыга ятпага ярдам этти эм кетейтырып, сосы сиз соьзинъизди кайзаман коьяксыз дегендей болып, картларга суслы карамын таслап, палатадан шыкты.

Сатий шыгаятырган кыскаяклыдан карамын алып, коьзлерин юмды эм соьле-аьле Мухамед айткан хабар акында ойланды. Авылда оқыткан оқытувшысынынъ юзи коьз алдына келди. «Каратага, дуныядынъ тарлыгын, оқытувшыдынъ атасы Мухамедти аьжелден куткарыпты. Аьлемет тувылма?» — деп озьзи-озьзи мен сыбырдасты. Эм кайтакым унамаса да, коьз алдына авылда озган бала шагы келди. Тагы да атасы ман анасы сав болып коьриндилер. Кишкой камыс уьй, аьлбели тереклер болган бавлары, кара ийтлери, орамдагы тенъ болган балалар коьз алдына тизилисип келдилер. Эм тагы да юрегин авырув шымтып алды. Юреги сызлады. Сол затлардынъ эсине келуьви уьшин айлак озькинди Сатий...

Картлар уьндемей ятып турдылар. Кешки асты да уьндемей иштилер. Кешки астан сонъ, кеште ислеьтаган врач пан медсестра келип, Пациенкоды тургыстып, озьлери мен алып кеттилер. Сонъ палаталарды йьйыстыратаган кыскаяклы келип, тумбочкадынъ ишиндеги затларды шыгарып, орынды йьйыстырып, алып шыкты. Найманов картларга коьз кысып, пишединъ артыннан кетти. Тек ол тез кайтты. Шырайы бузык, дертли эди, бойы да шоьнъккендей коьринди, кунысып келип орнына олтырды. Картлар хабар билмеге юреклери телезип, аваслыкларын Наймановка бердилер. Ол да озьин коьп

саклатпады эм шал баслы ясты коьтере аьлсиз, сенимсиз маразлылардынъ палатасына коьширгенлерин айтты.

— Больницадан кайтараяк эдилер тек алмага ювык аьдеми йок, — коьтере де давазын тоьменлетип.

— А сен оьлеегин кайдан билесинъ? Ондай затларды айтпайтаганлар? — деп тартынып сорады Сатий.

— Йыйыстыратаган пишединъ аты — Батым. Ол — меним авылымнан, аруув аьдем, ол мунда болатаган баьри затты да биледи, деди карт, белиндеги сисесин орындыкка беркитип.

Кеше бирев де хабар айтпады, аз соьйледилер. Тек Мухамед Артур ман бир затлар шеркешше сыбырдастылар. Эште, Пациенко кайда йок болган деп сейирсинетаган Артурдынъ коьнъилин коьтермеге шалыса болар эди карт.

Сатий анъламастан мызгап кетти. Туьсине онынъ анасы энди. Тек кужырлыша. Сатийдинъ каладагы квартирининъ караланган муьйисинде эринлерин кымып, коьзлерин кенъ ашып, алдыга тигилип, анасы олтырады. Альбомда сакланган каьрттегиндей анасынынъ юзи ойлы, карамы тешкеруьвли. Анасы авызын ашпай, Артур оьлген деп билдиреди. Сатий апаты кетип уянды. Эм Патадынъ ынъыранувына кулак салды, каранъы боьлмеди коьзлеп шыкты. Палатада экенлигине суьйинип, коьргени де туьс экенин анълап, ол оьзин тынышландырды эм тагы да коьзлерин юмды. Ол тагы да туьсинде анасын коьрмеге суьйди. Эм тагы да анасын коьрди, баягы уйде, баягыша олтырып. Тек оьзин, анасын коьрмеге асыгып, орам бойлап адымлап коьрди. Ол юреги телезип, асыгады. Биревлер оны токтатаяк боладылар, тек ол олардан тегаран айырылып, уйге карап шабады. Мине коьп шарлаклы уй де коьринди. Онынъ каранъалык бийлеген подъезди де. Юреги дуьмп-дуьмп этип, подъездте оны кавыфлык саклайтаганын ол анълады. Ама анасына талпынув куьшли эди, эм ол ташанмаганлай подъездке йигерли кирди. Кирсе-кирсин, коьз туьрткисиз каранъалыкта оны саклаган кырсызлар, сол сабатлей уьстине каргып, оны ман алысып басладылар. Сатий олар ман куьреседи, коллары ман согады, эм эне-мине

кашып кутыламан дегенде, биревдинъ колында пышакты коьрип, оьрейи ушады. Каранъалыкта болат йылтырап, айлак ашшытып, белине киреди...

Сатий бакырып уянды. Эм белин ыслаган мараздынъ авырувын сизди эм тагы да болган затлар тек туьс экенине тынышланды. Энди коьзлерин юмып, алдынгынша уйкчалмады. Топарласып туьрли ойлар келдилер басына. «Музейден кетеекпен, кетеекпен... — деп баягы мырадлары ойларына кондылар, — геолог болып, танымаган якларда кезип, аьдемлерге пайда аькелип тураякпан. Дайымлы излевлер, табувлар, туьрли якларды коьруув, янъы таныслар. Калай ийги! Мен оьмири геолог болмага ниетленген эдим. — Суьйтип уьмитленип турганынынъ арасында пишесининъ юзи коьринди. — А ол сол исти келискисиз, аьелли аьдемди кемшитетаган, оьрметсиз куллык деп сайыйды. Ах, ога карасанъ, басынъа не болып, бир абытты да оьз акылынъ ман этпеексинъ. Уьй айванга, уьй кусына айландыраяк та тураяк эм сол заманда тынышланаяк, — деп эринин эмшейтти. — Бир де болмаса, балалар болса экен. Йок, оларды да унамайды. Карамага акша етеек тувылттагы! Йок! яслыгын аьрекетлик пен авырландыргысы келмейди. Эгер картлык келсе ша, суьйтип бала да таппай калмага да болаяк... Ким уьшин ол заманда яшайды экен? Тек оьзин суьетаган ийт! — деп ол ишиннен пишесин соькти, тек тез огына эсин йыйып: — Ол меним буьйтип соьйлейтаганымды эситсе, айырылыс-пага болаякты да», — деп Сатий пишеси мен айырылысса не болаягы акында ойлады.

Коп заман ойлап турды.

«Йок, айырылыспага керек тувыл бизге, — деген ойга келди сонъалыкта. — Квартирамыз бар. Пишем сыпатка да яман тувыл, акылы артык туьз деп айтпасанъ да, болаяк келиспеге. Оьзин аьдемлер арасында коьрсетип биледи. Оьзи мен эрикпейсинъ, ялыктырмайды. Керек ерде куьлер, маьнели зат айтар. Энь де маьнелиси — алалыгы. Соьле пишелер яманлыкка авас болатаган себепли коьплер айырылысадылар. Эне, туьнегуьн Найманов айтатаган бирев айырылыскан тувылтта, оьзин оьзи язалап койган, коьтере зат пишединъ яманлыгыннан тувылма

болганы? — деп Сатий бугуьн эситкен хабарын эске алып, пишесин аклады, тек озининь басындагы ойыннан да айырылмады. — Не зат айтса да, геолог болаякпан — деди. Сол арада оны яндырып-куьйдирип йиберген — ой тувды. — Эгер ол оззи меннен кетсе ша?.. Ол ыйнатлы аьдем, озининь ойында туратаган бирев...»

Эм сол заттан коркты. Оззин ялгызлыкта коьрип, коьтере де дертленди. Тешкерип караганда, яшавында тек пишеси онынь сынъар ювык аьдеми болып шыкты. Ол да болмаса, ол заманда кайдай яшав боляк экен деген ой юрегин сызлатып алды.

Палатадынъ иши рыкланган эди. Терезединъ аргы ягында ашшы куьзги ел улып эседи. Тереклердинъ юлкынган япыраклары шалп-шалп этип терезединъ сисесине согыладылар. Шеркеш карттынъ электробритвасынынъ ыжылдаган сеси палатадынъ ишин бийлеген тыныклыкты бузады. Калганлардынъ уянганлары ман уянмаганларын ким биледи, тек басларын шыгармай, бургенип ятадылар. Шеркеш карт аясы ман басын сыйпап, авдарылып турган Сатийге карамын бурып, куьлемсиреди.

— Каты уйклайсынъ. Туьнегуьн де аьруьв уйкладынъ, — деп мактады оны ол.

Сатийдинъ явап бергендей амалы болмады. Палатага медсестра кирип келди, саламласты.

— Сизди Петр Иванович саклайды, — деди ол Сатийге карап. Неге адалап кеткенин Сатий оззи анъламады. Тез огына турып, уьстине халат кийип, палатадан асыгыслы шыкты. Врачтынъ кабинетининъ касында пишесин коьрип, тагы да бек сейирсинди. Аьруьвленген, ток шырайлы пишеси куьлемсиреп, бас бармагын коьтерип:

— Коьтере зат та аьлемет! — деп Сатийди кушаклап, кабинетке ийтеп киргистти, оззи тыста калды. Сатий бир зат та анъламай, пишесининъ айтканына, неге экенин оззи де билмей суьйинип, кабинетке кирди.

— Карайман да, коьнъил сизде яман тувыл, — деп Петр Иванович онынъ шырайына карады. — Тувра этесиз, коьнъилинъизди тоьменлетпей. Ол зат савлыкты аьруьв этуьвдинъ биринши шарты болады. Анализле-

ринъизди, авырувынъыздынъ историясын биз тешкерип карадык, — деп врач стоьлде уыйилип яткан кагытларды коьрсетти. — Сиз больницага заманында келдинъиз. Маразды улгайтпадынъыз. Авырувды биз токтаттык, эндигиси биз язган дарманларды ишинъиз эм поликлинакадагы врачтынъ айтканларынан тайманъыз, онынъ туьзген йосыкларын бузбанъыз, — деп ол куьлемсиреп: — Биз эндиги бу меканда распаяк, калай коьресиз?! Сав аьдемге келиспей болартагы мунадай ер, э? Сиз эне бир юма болдынъыз мунда. Нерваларды козгамайым, боьтен де, сизинъ палата? — деп сорады.

— Йок, неге козгамага керек? Бир аьрувв коньы-сылар, — деп тартына берип, палатадагыларга якласты Сатий.

— Аьше, аьше, картлар аьлемет... Кене де больница коьп ойга салган болар... Уьшинимен де мунда туьспегенинъ колай болар, э? — деп Петр Иванович йылы карады Сатийге.

— Ол тувра, — деп Сатий куьлеп алды.

Бек аьрувв. Сав болынъыз, оьзинъизди каранъыз. Мен керек затларды пишенъызге де айткаман. Яхшылык пан барынъыз...

— Сиз де сав болынъыз, доктор! Аман-эсен коьри-сеек... — деп Сатий ойланып: — Тек мунда тувыл, — деп куьлеп косты.

Петр Иванович те куьлеп, явап бермей, стоьлдеги кагытларга энъкейип, исин бардырды.

Кобнъилленген Сатий кийимлери турган ерде тез болып кийинди, эне оны бирев артка кайтараяктай асыгып, пишеси мен шыгып кетти.

Ашшы, сувык ел тереклердинъ бутакларын шайкайды. Ол сонъгы япыракларды уьзип, оларды ушырып, айландырып, ян-якка аькетеди, эрекке таслайды. Пишеси алдыда барды. Сатий бойлы пишесининъ ярасык сынына, туьз келбакланган басына карап, пишесин сагынганын бирден сзди. Пишеси уьндемесе де, онынъ калтырав юрисиннен эм аваслы карамыннан ол да оны сагынганын анълады. Суьйтип ол ел эсуьвдинъ, тереклердинъ шайкалувы арасында пишесининъ коьтеринкн

тыныс алувын да эситкендей болды эм уйде калай оны ман суййисеегин эске алып куyleмсиреди.

«Тык» деп эсине бир зат туьсип, ол токталды. Адалады. Артка бурылды. Картлар ман аманласпага мутканы уьшин уялып, шувылдырдай кызарып кетти. Кайтаяк та болды, тек орныннан козгалмай турды. Палатасынынъ терезесине созылып карады. Терезеден бирев де коьринмейтаган болса да, палатадагылар онынъ артыннан карайтаганларын сизди. Сатий колын коьтерип, акырын булгаалаклады эм оны коьзлеген картлардынъ карамлары ман распага болаяктай, карамын тартынып терезеден алды. Ел куьшленип, бутакларды тарсылдатты, тек ол эмен тереклердинъ кушакка сыймаган мазаллы туркыларын кыймылдатып болалмады. Сатий тереклерге карап: «Ерге берк олтыртылганлар, тамырлары айлак теренлеген экенлер, — деп карамын йогарга атты эм тереклердинъ тоьменге яйылып турган баслары булытлар арасында йогалатаганын коьрип: — Коьк те оларга тувра турган бесиктей. Эне барып кадалганларын караш! — деди.

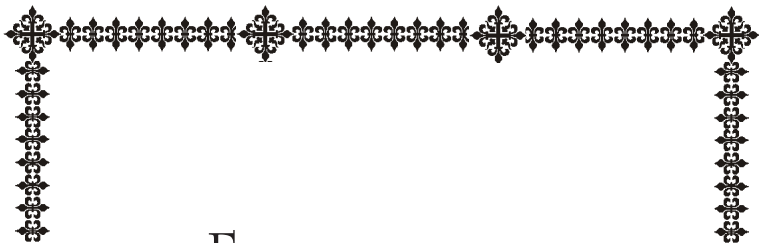
Эм сол арада озь-озьиннен янъы ой тувды: «Меним картларым да — тап бу эмен тереклердей. Яшавга терен яйылып кеткен олардынъ тамырлары. Олар ер уьстинде берк турадылар. Коьк те сондай аьдемлерге ювык, янларына айлак баа. Дуныяда суклангандай аьдемлер бар экен энди де...» — деп ол артына кайтып картлар ман аманласаяк болды.

—Аьрувим; — деп онынъ ойларын пишесининъ ойнаклы давазы боьлди. — Сосы сен таза авадан эсирдинъме?!

Кыскаяклы Сатийдинъ касына барып, колтыгыннан ыслады эм суййинишли болып куьлеп, байын озьине суйьреди. Сатий артка бурыла берип, аманласпай тувра этпейтаганына кайгырып, кене де пишесининъ колыннан айырылмай, больницадан кете берди.

1980 йыл

Бузылган уя

Хабар

«Туврашыл да язык болды басына».

Данте Алигъери «Кудайлы комедия»

Кеше ол шыракты соьндирмей уйклайды. Тез-тез сескенишли уянып, эсиктинъ тыйгышын, терезеден сыяктагы каранъалыкты карап, артка орынга киреди. Юреги тынышланмай, неге ди босанып болалмаган коркув коьзлерин коьпке дери юмылтпайдылар. Тамам такаты таьвесилгеннен оны уйкыга тартады, тек сол аьлинде де бираз мызгап алады. Ясыл туман акылын буьркип алып савлай ден кевдесин туншыктыргандай болады эм ол, сол кысылув ман алысып, босанаман деп кыйналады. Сол вакытта тек коьзлерин ашса енъилленеди. Аман да озин уйде ялгыз экенин сезгенлей, баягы коркув, савлай муьшесин калтыратып, йылысып кирип баслайды. Ол янына тынышлыкты кайдан табаягын билмей, уьнсизликке кулак салады. Сыяктан каьпилестен шыккан кайдай ды бир сестен, боьтен де, уйдинъ тоьбесинде уяласкан шавкелердинъ шакырдавыннан апаты кетип, коркып ятады. Бир ой баскасын кувып, акылында коркынышлык эндиреди. Коьбинше кайдай ды бир ка-нишкир карак, каралдыга кирип, оны аньылыйды деген ой баскалардан тез-тез энеди. Сол бирев коркынышлы ян каралдыдан оны ярык пеште ийги коьретаган болып сезилди, а ол оны каранъа каралдыда коьралмайды, сол ой оны кыйнаган сайын ол турып, тагы да, тагы да терезеден карайды. Танъ атып баслаганда, терезеде куьреге теректинъ суьлдери агарып коьрингенде, онынъ янына

тынышлык келгендей болды. Эм ол коьзлерин юммай, сыякка карап ятты.

— Ийт, керек, — деди Алимбек, эртеникте каралдыга шыгып.

Каралдыда ол ян-ягына каранып, котаннынъ эсигин ашып, ишин тешкерди, уйдинъ тоьгерегинде айланып, яшамаган пешлерге карамын таслады, сонъ туратаган пешин коьзлеп алды, терезеси касында токталып, боьлмединъ ишине карады. Йыйылмаган орындыктагы юркан коьпкен себепли, онынъ астында ким ди бирев бар болар деген ой келуьв эди, тек ол оны сол сабатлей соьндирди.

— Аьжымасам аьруьв, — деди Алимбек авыр куьрсинип.

Аят уйге кирип, газ якты. Эсик ашык болса да, аятуьй куьнъиртленип, сувык тартады. Уьйде бирев бар болар деген баягы кешеги коркыныш сезими оны меканнан тез огына шыгарды.

Каранъыды савлай кувып, коьккти агартып, куьнтуварда тувган куьн ерди коьтере де ярыклатты. Эрте турган конъысылар малларын туварга айдадылар. Эртениктинъ уьнсизлигин койлардынъ манъыравлары, малдынъ оькиргени буздылар, ога аьдемлердинъ де бакырганлары косылдылар. Алимбектинъ яны ялгызлыктан эм кешеги азаплы аьлден босанып баслады эм шырайы да йылынып кетти, ол оьзининъ сонъгы куьнлери акында тешкеруьвли ойланмага шалысты.

Эне сондай аьлден ол озган дуьйсембиден бербетин шыгалмайды... Куллыкта да таьжелдей авыр кайгылы ойлар бир кирип, бир шыгып турдылар, юректи сызлаттылар, тек ол онда ис пен алданып, аьдемлер мен соьйлеп, сол затларды мутатаган эди. Алданаяк уьшин ол Анзордынъ оьзине де ярдамласты, алдын оны эриншек, ишкиши, маьнесиз аьдем деп санап, мисетсинмей юрген болса да.

— Сага не болган?! — деп, онынъ эс беруьвине аьжейипсинмей де калмай, Анзор ога уьйкенсиреп куьлемсиреди.

Алимбек уьндемей гайкаларды, винтлерди солярда ювады, керек ерге май ягады, моторды орныннан коьзга-

мага ярдамласады, бир кере клапанлардынъ тесиклерин де ярастырды, а ол бек аьрекетли куллык деп саналган эди, сонынъ уьшин Анзор ыйманын уьйирмеге аз калганын кажавлап билдирди:

— Сосы сен, мен сага сисе алырман деп, сенесинъме?! Босына сенме. Аракыга шыгаратаган акшады алганлай да ишкемен...

— Керек тувыл мага сенинъ сисень... Мен озим эриккеннен сага колласаман, — деди Алимбек, эркекке сувык карап.

— Караш сен ога! Ондай ыйманлы кайзаманнан бери болган экенсинъ?! — деп Анзор, озин аягандай анълап, Алимбекти касыннан ийтейди.

Алимбектинъ ога хаьтери калмайды, шет туруп, онынъ ислегенин тешкереде, кереккенде, буйтип-суйтип эт деп кенъес береди, керек-ярагын соза турады.

Алдын олар бир кайта урсысып та алган эдилер. Сонынъ уьшин аралары бек те ювык болмайды. Анзор неше кере оннан зарплатага дейим деп акша тилеп, Алимбек бир де бермеген. Бойтен де гараждагылар Анзорга онынъ ишетаганы уьшин артык сенмейтаган эдилер. Ол зат болмаса да, Алимбек акшага сук эди, ол аьли куллыктагыларда болатоган ийгиликлердинъ озлерине каьпийк шыгармага кызганган. Суйтип неше бир кере Алимбектен акша алалмаганда, Анзор шыдалмай:

— Кулаксынъ сен! Ананъды сенинъ... Алимбек! — деп азарлап та алган.

— Мен сага ананъды коьрсетермен! — деп Алимбек колындагы гайкалы ашкыш пан тоьбелеспеге шапкан.

Маштак эм арыкай Алимбектен Анзор кайда мазалы эди эм ол, онынъ шапканына куьлемсиреп, онынъ колыннан бурап ашкышын алып, шаавжик кевдесин коьтерип, дуьнькилдетип, ерге салайк та болар эди, эгер сол вакытта исшилер асыгыслы келип, оларды айырмаган болсалар. Айырганнан сонъ да Алимбек неше бир сокпага атылды, ама аьдемлер тоьбелестирмедилер. Кытымыр, оьктем юрек эди Алимбек яшавында. Оьзининъ эрклигине шоьп такым тийгенди де яратпады, баска яктан оьзиннен биревди арттырмага да суймейтаган эди. Солтта

бабри затты оьзи этип, биревдинъ де ярдамласканын унамады. Алдын коькирек акылы куьшли эди онынъ. Тек сол заманда дуныя тегершик экенин билмеди, сол осал Анзор ман ювыкласаякка етермен деп ойламады. Сол заманда ол тек оьзининъ куьшине сенип яшады. Байлыктынъ, акшадынъ басын билди, тек сога ымтылды. Сол затка ийтейтаган оны пишеси эди.

— Акша керек! Кобь акша! — деп кыскаяклы эки соьзининъ бирисинде айтып турды.

Ол оьзи де яшавдынъ савлай коьрки тек туьсли кагытларда экенине шекленмеди. Элбетте, онынъ тагы да бир асыл мырады бар эди, ол акшага асаба болып, ул баласы болса, оннан артык не керек?! Акша ушин уйде коьп соьз шыкты, урсыслар да аз курылмадылар. Алимбек тысыннан урсысса да, ишиннен кыскаяклыдынъ айткан соьзлерин макуллады. «Акшанъ болса, кайда суьйсенъ, сонда бараяксынъ, аьдемлер басынъды да билееклер, не зат суьйсенъ, соны алаяксынъ, аьелинъе де кереклисинъ!» — деген пишесининъ соьзлерин кайтаралап айтпага суьйди.

Тек кайтакым ол арттырып тапса да, уйдеги кемируьвин коймады.

— Картайганда, сенинъ байлыгынъ мага керегим, сен соьле, яс заманымда, тап. Эне заготовитель Мамедке каратага биз бен бир яслы, а эки шарлаклы уй салган, машинасы да бар, пишеси алтынларга тагынып юреди, балалары ахыр-туьрли кийинип юредилер? А биз ша? Не зат пан мен онынъ пишесиннен кеммен, балаларымыз ша?! — деп ашувлы болып, оттай куьйгелеклеп, ябалайды кутыгыннан шыкпага аьзир Арузат.

«Бакырыр, бакырыр да, кояр», — деп Алимбек тил кайтармай, тынълап болып, котанына йылысып кетеди. Котанын ол гараж этип салган, ишинде машинады ясайтаган шонъкыры да бар, иргелеринде машинады карав ушин туьрли-туьрли алатлар, ерде де сол затка керек-ярак затлар турадылар. Алимбек бос заманында аьдемлердинъ сынган машиналарын ясайды, сол иси мен аз акша таппайды. Тек пишесине акша аз коьринеди. Алдын балалары болмай, ол пишеси соьле соьйлегендей, кажы-

май соьйлегени уьшин, соьзсиз де тоьпеш егисткен, тек эндиги балалары болган кыскайклыга колын коьтермеге йигери батпайды, баска ягыннан караганда, онынъ айткан соьзлери туьбинде дурыс деп санайды, а алынып кететаган акылын тувгандагы касиети болар деп, урсыска урсыс пан явапламайды. А пишединъ касиети, дурыслайына да, эртеден сондай эди, сонынъ уьшин Алимбектинъ дослары ога «овчарка», «шаьрке» деген атларды тагып койганлар. Ол аьдем коьрсе, бесбетерленип, байын бетлемеге, урсыс коьтермеге аьмирели болады. Сол урсыслардан басын алмага шалысып, ол пишесининъ коьп айтканларын да этти: муьлк гарнитурын да, куьйизлер де, финский холодильник те алды, тек пишединъ авызын ябалмады, акшады ваклап шыгарып, кыскайклысы бетлейтаган, машинага еткере алмады. Яде пишеси ол артык табар деп сендиге, не де болсын, непсиси тыйылаягы коьринмеди. Туькенге кайдай ды янгы затлар туьсе калсалар, колайлы аьеллерге баз этип, ол да алмага шалысты, уьйде алабуркасын урсысты курап, сберкнижкадан акшалар алып турды. Суьйтип машинага йыйылатаган акша оьскен тувылтта, кемип барды. Машинады, пишеси бетлемеген болса да, оьзи алмага да уьйкен уьмит эткен эди. «Ах, сени, ак «Лада», алып, янгы костюмды кийип, рульди ыслайсынъ да, касынъда ярасык кийинген пишеньди, балаларынъды олтыртасынъ да, авылдынъ аьдемлерине сондай куьнди коьрсетесинъ деш!» — деп ол куьезленип, куьндиз исте, истен сонъ уьйинде иследи. Пишеси уьш кыз тавып, истен шыгып, балалар ман уьйде олтырды. Ялгыз ислеп мырадка етпеге кыйын эди, сонынъ уьшин ол вак шыктажлар болса, аз кайгырмады, оьзи де сыгылып юрди, аьелин де сол авыр затка бойсындырмага шалысты...

...Эндиги сосы куьнлерде ятып уйкы таппады. Уьйренеалмаган ялгызлык, кешеге туьрли коьринислер онынъ янын кыйнадылар. Тек исте, уьйле вакытта, бытовка пешке кирип, олтырган еринде мызгап кететаган болды. Куллыкшылар да, механик те онынъ уьйинде болган затларды билип, уьйле таркав кутылган болса да, ога тиймедилер, тынышына калдырдылар. Тек онда да коьп уйклалмады...

...Аятуьйде янган газ пешке шайник пен сув салып, каралдыга шыкты эм шешекей аткан куьрегединъ алдында токталды. Онынъ наьзик шешекейлерине ойсыз карады. Каьпилестен шыккан кара шавкелердинъ кышкырыгы онынъ карамын уьйдинъ тоьбесине таслатты. Алимбек, олардынъ суьйтип неге бакырысатаганларын анъламай, сескенишли карады. Ол сосы кусларды суьймейтаган эди, олардынъ сыпат-коьриниси, кайдай ды бир яманлыкты шакыратагандай болып, сезилетаган эди ога. Боьтен де олардынъ бакырыгы юрек-бавырды авдарып салады... Алимбек уьйининъ тоьбесинде куслардынъ яшайтаганына пишеси мен арасы бузылган шакта биринши кере эс этти. Ол уьйдинъ каршыгасындагы тесикти де коьрди. Ондай конъысылыктан шийкенсе де, ол уьйдинъ басына минип, уяды бузып, тесикти яппага йигерленмеди. «Бир эр бала болып, сол уяды бузса деш», — деген эди ол сол заманда...

— Не кан явган экен сосыларга?! — деди Алимбек, куслардынъ бакырысып, бир ушып, бир шиферге конып турганларына аьжейипсинип.

Каьпилестен кара шавкелердинъ бириси ушып, куьреге теректинъ кенъ яйылган бутагына олтырды эм обькинишли, тап йылагандай кулакты ярып, бакырды. Алимбек куслар карамларын аткан ерге карады. Ерде янъы туькленеяткан калтыр-култыр кара балапанын коьрип, баьри затты анълап кетти.

— О-о! Тек мунавы етиспей туры эди?! — деп Алимбек ак юректен алып ызаланды. — Язык сени, йыгылган! Аьше, мен сизге коьмек эталмаспан, колым ман тиймеге шийкенемен, обьзинъиз де аьдемнинъ ишин шыгаратаган януварларсыз! — деди аянышлы давазы ман, йогарга каргаларга карап.

Калтыр-култыр этип, аьлсиз турган балапанга аявлы болып караса да, ол оны колына алмага батпады. «Ал, коьтерсем де, кайтип оны уьйдинъ тоьбесине салаякпан? Бир эр бала керек эди, тек уяды бузув уьшин тувыл, а балапанды салув уьшин, эндигиси балапанлар асыл болгышай карамага керек болады...» — деп ойлады ол.

Эм обьзининъ куьшсиз экенине обькинип, ерге ашувлы туькирди, сонъ уьйге шай ишпеге адымлады. Пишеси

сыйырды оьзи мен аькетип, катыксыз калдырган себепли Алимбек эндиги секер шай ишеди. Пишеси уьйден аьбир-шуьбирди де, муьлкти де аькеткен. Ол аз деп Алимбек йыйган акшады да алаяк эди, эгер аьдемлер болмаган болсалар, колларын сберкнижкага да созып арыды. Конъысы Нурий деген карт, Алимбектинъ атасынынъ йолдасы, йыйылган аьдемлерге булгалаклап коьрсетти:

— Ямагат, муна аькисликке эс этинъиз. Эр кисидинъ биринши явы — ол койнына кирип яшаган аьдем деп айтканымда, балам ыйнанмайтаган эди. А энди каранъыз не болатаганын? Кыскаяклыдынъ бир куьн ислеменгин савлай халк аьруьв биледи, солай болса да ол сыйыр ман, муьлк пен, ахыр-туьрли затлар ман байырланып кетей-тырганын оьзинъиз коьресиз. Ол аз деп, доьрт буькленип Алимбек тапкан акшады да тартып алаяк болады. Уьйтип болмас! Эгер буьгуьнги шартлар болмасалар, мунадай шаяга бурынълар балады да сенип бергени йоклар. Оь-кинишли дунья мунадайларга як болатаганы. Сенинъ муна акшанъды ол балаларына шыктажлаяктай коьресинъме?! Йок, оьзин караяк, оьзин кийиндиреек, шая!..

— Сенинъ не ишинъ бар? — деп атылды кыскаяклы картка, аман да карттынъ агарган сакалын эслеп, эсин йыйып, токталды, сонъ юлкынып, колын тислеп, амалсыз йылады.

Кызлары анасын тоьгерекке алып, аталарына шуь-плетип карадылар. Алимбек балаларын бек суьбетаган эди, соны ман биргесине олар баьри затты туврасыннан аньлап болмаганларына кайгыратаган эди. Эм ол аьели машинага олтырып кетейтырганда, шыдалмай, уьйкен кызын кушаклап, сылкылдап йылады, ога караган конъысы пишелердинъ оьзлери, коьмекейлери босап, артларына бурылып, коьзясландылар. Пишеси алдын эрининъ коьзясын коьрмеген себепли ога сейирленип карады, тек тез огына оьзи-оьзин колына алып, кызына бакырды:

— Тез, бетсиз, машинага олтыр! Муна аьдемди атам деп сайыганынъды бир коьрейим! — деп ол эркектинъ кушагыннан кыз балады колыннан тартып шыгарды да, машинага олтыртты.

— Оьзинъсинъ де — бетсиз! — деди сонъалыкта болса да, бир зат айтып калмага суьйген, конъысы болган Мари-ям деген эсли кыскаяклы. — Директордынъ тоьсенмеси. Савлай орамымыздынъ бетин аштынъ да! Анадай аьруьв эркекти корладынь, наьлет!

— Марием, оьзинъе алмага болаяксынъ сол эркекти! — деп кажымады Арувзат.

— Бетсиз! Меним агарган шашымнан уялсанъ! — деп ашувланып, куртка тас алып, кыскаяклыга булактырды, тас машиннинъ темирине тийди.

Байы ман пишеси арасында бузылув йыл артта басланган эди. Йыл артта оларга курсагы шыккан толы кевдели, алтын тислери йылтыраган быткомбинаттынъ директоры Оьзбек келген эди. Ондай сыйлы конакты пише, байы котанда исин кутылганына да карамай, оьзи йолыкпага шыкты. Олар коьп соьйледилер, куьлеп те алдылар. Кыскаяклы ялынып тоьгерегиннен айланды. Эркек те соьз арасында, атасы баласын кушаклагандай, оны кушаклап та алды. Эм олар бир-бирлериннен коьзле-рин алмай, куллыгын битирип, оларды коьзлеп, котан-нынъ алдында олтырган Алимбекке келдилер. Олар бир даваз бан соьйледилер эм куьлдилер, Оьзбек алдынгынша уьйкенсиреп кыскаяклыдынъ ийнине колын салып алды, кешир дегенди билдирип, Алимбекке сынап карады: уьй иеси эркектинъ оьзин юритуьвине эс берсе де, бир зат пан да оны сездирмеди. Ол пишесининъ коьнъилли соьйлевин де абайлады. Тек ога да уьндемеди. Директор «Нивасын» ясамага аькелгенин тыньлады, этпеймен деп айтпады, кыйын акы акында соьйлестилер. Оьзбек, айтаягын айтып, кетеек заманда, Алимбек озгармага шыгаяк болды, тек пишеси йолын бувып, озгармага оьзи барды эм конакты авыздан да шыгарды. Сол зат Алимбектинъ йигерин кайтарды эм ол пишесининъ кайтканын саклап:

— Хайырма? Не болган ды сага, бизим уьйде эркек йоктай не затлар этесинъ? — деди ашувлы болып.

— Эркек эне анавы! — деди пишеси, колы ман авыз бетке, шыгаяткан конакты коьрсетип. — А бизде, Алим-бек, эркек йок! — деп ол аьрзекерсиди, байына куьлем-

сиреп, тагы да косты: А сага айттынъ не, айтпадынъ не?!
Пайдасыз!

Суыйтип тоьгинип, колын силкип кетеек болды.

— Токта! — деди Алимбек давазын коьтерип.

— Ал! Не болган?! — деп пише арык кевдесин бурып, коькирегин шыгарып, каптырылыспага аьзир болды.

— Канжык! — деп соьгинди эркек. — Ол заманда, айт мага, неге мени мен яшайсынъ?! Айт! — деп савлай кевдеси дирилдеп, ол кыскаяклыдынъ касына келди.

Пише коркып, артка бир абыт этти, тек эркектинъ бир зат та этпеегин аньлап, тез огына эсин йыйды эм байына тил кайтарды:

— Эгер муна бурмыклар болмаган болсалар, тураяк эдиме? Бир де болмаса, оьлсе экенлер! Бир куьн турма-спан! Бездим! Олардынъ бокларын, кирлерин ювып, ол не кул яшавды?! Бездим коьтере заттан да!

— Сондай экенсинъ, байга неге шыккансынъ, балалар неге тапкансынъ?! — деп Алимбек колыннан ыслап баьри куьши мен бурды.

— Йибер! — деп бакырып, пише колын тегаран тартып алды.

— Ол заманда — кел аьруувлик пен соьйлесеек, — деди эркек, давазын тоьмен этип. — Коркпа, колым ман тиймеспен. Бакырмай, кышкырмай, аьруув болып соьйлесеек. Кырынънан шыкпа, шыгып болатоганынъды билемен... Мине мага айт: неге байга мага баргансынъ? Туврасыннан айт, мен ашувланаяк тувылман, хаьтерим де калмаяк. Айт! — деп каныкты.

— Неге, неге? Берли болгаман! Байсыз каларман деп корккаман, алданып кеткемен, сонынъ уьшин баргаман...

Алимбек оьзге тынъламай, каралдыдан шыгып кетти. Айыплык танълайында капкандай болып, ол басын тоьмен салып, коьзи бир зат коьрмей барды. Йигери кайтты, савлай аьели уьшин шалысувы — сынъар бир ниети дуьмп болды. Яшавда таянмага заты йок экенин аньлап, оьзи-оьзине оьпкеледи. Соннан сонъ ол уьйине коьнъилсиз кайтып баслады. Бирев мен де соьйлемей, котанга барып исин бардырса да, неге этетаганын оьзи

де анъламай, эртеден калган уйреншиги мен иследи. Оьзбектинъ машинасын ол, директор кыстамайтаганы уьшин де, оьзининъ аьли уьшин де бир неше айга созды. Уйде пишесине карамады эм оннан айырымлы ятып уй-клада. Эгер алдын ол кешеди шыдамсыз саклаган болса, эндигиси пишеси мен ювыкласув ога келиспевликтей больш коьринди, кыскаяклды кенетен аьдемге санады. Уйленгеннен сонъ ол авылдастарыннан эрек туратаган эди, а эндиги оларды изледи. Куллыктан сонъ ярым алып яде Крымгерейге, яде Анварга барып, каьрт, шаьшке ойнап, кешелер мен олтырды. Йолдастары онынъ пишесине «овчарка» деген атты босына таккан йок эдилер, олар онынъ уйине бир абыт та этпедилер, Алимбектинъ туьрленгенине сейирлери айлак калса да. Ол да уйдеги келиспевликлер акында биревге бир зат та хабарламады. Тек оны сезбей болмадылар.

Савлай тоьгерекке белгили тилге оьткир Марием деген куртка бир кере оны орамда токтатты:

— Алимбек, не болган сага, шырайынъ кашып юресинъ де? Азгасынъ, тоьмен салган басынъды коьгермейсинъ, — деп яс аьдемге тешкеруьвли карады.

— Марием-абай, не болаяк ты, бир зат та болганы йок, — деди куьлемсиреп Алимбек.

— Ярамайды мага ана курсагы шыгып юрген директор, — деди куртка, соравлы болып Алимбекке карап.

— Неге? Мен онынъ машинасын ясайман.

— Машин не? Тек ол сиз бетке йол этуьвин тезлеткен. Авылда болаяк болмаяк соьзлер де юредилер.

— Аьдемлерге тек соьз болсын, коьплер сылтавлар излеп юредилер... Кайгырмас, абай, — деп асыкты Алимбек, ол ондай зат акында эсли куртка ман соьйлемеге уялды, экиншилей кенетен аьдемнен ондай зат эситуьви оны намысландырды, соны коьрсетпес уьшин ол тез-тез абытлап кетти.

Йолда ол себепсиз соьз этетаган аьдемлерге ашувланды, курткадан ким соьйлейтаганын неге сорамадым деп те оькинип барды. Тек бираздан ога оьзге ой келди: эгер аьдемлер соьйлейтаган затлар уьшин болып шыкса

дегениннен онынъ иши кайнады, аркасы терлеп, бетине кан шапты. Съзлердинъ кайдай ды бир ушкыны акыйкат болып шыгаягына ол шекленмеди, тек сол ойды ол оьзиннен кувды...

Шай асып, ол маштак шатка олтырды, касына азык салынган сыпырады йылыстырды. Целлофандагы катып бараяткан туькен оьтпектен колы ман кесеклер уьзип, авызына салып, асыкпай еди. Сыпырадан коьзлерин алмай, онынъ эсине анасы туьсти, ол сосы сыпырага савлай аьелге ас салатаган эди. Пишеси, баьри зат городтагын дай болсын деп, сыпырады кулланмады. Пишеси уьйден савлай муьлкти алып кеткен сонъ Алимбек сарайдан сосы эски сыпырады шыгарды. Алимбек аьскерде болганда, онынъ атасы оьлди, а анасы улынынъ уьйленуьвининъ биринши йылында ахырет дуньяга кетти. «Ах, анам, анам, аяп билген сынъар ян», — деп сыпырадынъ караланган агашын сыйпады, эм анасы эсине туьскеннен онынъ юреги оькинишли сыгылды. Ас бармады. Алимбек бос карамы ман олтырган пешти коьзледи. Карамы иргеде кийиз илинип турган ерде калган ызларда токталды, сонъ коьзлери сол ердеги эки орынлы орындыкка тигилдилер. Янъы гарнитурдынъ орындыгы болмаган болса, пишеси мунавын да аькетеек болар эди. Орындыкты уьйленген шакта, тоьркининнен аькелген эди. «Аькеткен болгай эди», — деди оьзи-оьзине Алимбек, неге десенъ ол ога тешкеруьвли караган сайын эсине той кешеси туьсетаган эди... Ак ийинлерине куйылган кара буйра шашлары, коьзлерининъ астында моры сепкиллер болган яйнаган ак юзи, сынавлы караган йылтыравык кара коьзлери — оларга коьзлери канмай карайды Алимбек. Эринин, бетин, коьзлерин оьбип, ол ога энъ баа соьзлерин айтады. Ол да сол заманда энъ аьруув, энъ таза, энъ алал кыз дуньяда...

Сол эртеникте Алимбек карбюраторды юваятыр эди. Гараждынъ сисесиз терезесинде юректи сызлатып, токтамай торгай шыйкылдайды. Алимбек торгайдынъ сесине сейири калса да, сол затка эс этпей, куллыгын бардыраяк болды, тек шыйкылдав куьшлене берди. Янына келеятырган бир казады эндирип, шыйкылдады конъыр торгай.

— Балаларга бир зат болдыма экен? — деп онынъ юрегин тынышсызланув кыйнады.

Эм яны кыйналып, ол шыдалмады, куллыкта калалмады. Майлы колларын суъртип, истеги кийими мен ол гараждан шыгып асыкты. Юрегининъ каты согылувы, тек уйдинъ касында ойнап турган кызларын коьргенде, токталды.

— Папамыз келди! — деп бир даваз бан бакырып, эки уйкен кыз тизлерин кушаклап ябыстылар.

Уьшинши кызы да, шавып келип, уйкенлердинъ артыннан колларын созды. Алимбек оны колга алып, манълайыннан оьпти.

— Бир зат та болган йогым? — деп ол уйкен кызыннан сорады.

— Йок, бир зат та, — деди кыз эринлерин эмшейтип.

— А бизге Оьзбек-агай келген, мине, — деп колындагы кишкей кызы сары куршакты коьрсетти.

Уйкен кыз кабакларын туьйип, кишкейге карады. Кызалак сол карамды коьрип, тилин тыйды.

— Яман сенинъ Оьзбек-агайынъ! Папамыз аьруув! — деди уйкен кыз.

Алимбек кишкей кыздынъ колыннан, куршакты алып, карап кайтарды эм кызалакты туьсирип, каралдыга абытлады. Алимбек авызды ашканда:

— Неге яман болады Оьзбек-агай? — деп кишкей кызынынъ айтканын эситип калды.

Каралдыда Алимбек уйдинъ терезелерининъ касыннан энъкейип озды. Аятуьйге киргенинде, аргы, пештен эситилген шыкырдав сеске кулак салды. Юреги бир токталып, бир каты согып турды эм ол йигерленип эсикти тартып ашты.

Онда коьргени ялынлатып куьйдирип алды Алимбекти. Ол турган еринде систем кадалып, савлай кевдеси калтыр-култыр этти, авызы ашылды. Оьзбек орындыктан каргып туьсти де, урлакайдай, кан баскан коьзлерин ясыра берип, ыстанын, коьйлегин алгасавлы кийди. Пишединъ оькинишли йылтыраган коьзлери иргеге бурылдылар, коллары ябынмага яювды изледилер.

— Кетеш! Таъжелдей турувынь? — деди пишеси ынъгыранып, баягынша яланъаш кевдесин яппага яювды табалмай.

Алимбектинъ соьзди анълагандай аьли болмай, систем болып кадалган ериннен, акылы авыскандай коьзлери мен бир зат изледи. Оьзбек костюмын кийип, ян-ягына каранып шляпасын тавып, Алимбекке сескенишли карай берип, алдыннан йбылысып, уйден кашып кетти.

Куьппе-куьндиз ярыкта яланъаш болып, Алимбекке коьринмеге уят экенлигине де эс этпей, Арузат сол аьлинде орыннан турды эм байынынъ коьзлерине тесип карап, кийинип баслады.

— Аьше, не болган?! — деди ол шақырувлы давазы ман, кийинип болып эм карамын байынынъ коьзлериннен алмай.

Алимбек уьндемеди.

— Сен мени эркек пен коьргемен деп айтаяк бола-сынъма? Йок, аьруьвим, ойланып шыгаргасынъ оьзинъ. Оннан эсе де, бир аьлемет зат ойланып айташ. Бирев де мунда болган йок!

— Кайтип болган йок?— деп саьспекледи эркек.

— А мене суьйтип! Бирев де мунда болган йок. Коьзинъе коьринген.

— Сондай бетсизликти мен биревден де коьрмегенмен эм эситпегенмен. Кайтип мен сени мен яшагаманав?!— деп Алимбек басын ыслады.

— Яшамаска керек эди. А мен куьнасыз кыскаяклыман, бир кыянатлык та эткен йокпан!

— Йит, наьлетсинъ! — деп, ашувлы соьгинип, Алимбек столдан Оьзбек муткан майкасын алып пишединъ бетине согып, таслап кетти.

Алимбек шайын ишип, саьатине карады: куллыкка кетпеге заман еткен эди. Сыпырасын йыйыстырмады, турып фуражкасын алды да, уйден шыкты. Тыста эситинъ касында токталды, оны киртлейиме, киртлемейиме, деп ойланды, сонъ киртлемеске токтасып, колын силкти де, каралдыдан шыкпага йолланды. Авыздынъ касында кара шавкелердинъ оькинишли кышкырыгы кулагына шалынды, артка бурылды. Кара шавкединъ

балапаны кыймылдамай иргединъ касында куныскан. Ол ерге неге туьскенин, атасы-анасы не зат ушин сол такым шувылдайтаганын анъламайды, каранъа уяда коьрмеген сол каьдер ярыклыкка, тоьгеректеги туьрли-туьрли сеслерге, эште, сейири калады. Тагы да оны, эште, атасынынъ эм анасынынъ касына ювымайтаганлары, табли асты авызлары ман авызына салмайтаганлары боьтен де аьжейипсиндиреди.

— Тоьх, мунавын буйтип калдырып болмаяк, мысык басын бурар, — деп Алимбек, яны авырып ойланса да, балапаннынъ касына абыт этпеди.

Авызды япканнан сонъ: «Э-э, ийтти мутпага керек тувыл, бир ерден бир ийт излестирип таппасак, муна уйде акылынънан авыспага да болаяк», — деп ол озган кешеди эсине алып, коьз алдына аькелди.

«Эм неге бир аьдемнинъ басына сол такым кайгы туьседи? — деп ойланып барды ол. — Бир каьхпе савлай яшавынъды тоьнътерип салганын, караш. Оьзим шуьшлимен — оьзим сайлагаман. Уьйим ярык болар деп, ярасыкты изледим. А, каратагы, куллыктынъ не затка айланганын. «Тислери агына карама, яны куьеден кара шыгар», — деп Марием куртка дурысын айтады.

Тормозлары зыйкылдап касында токтаган машина Алимбектинъ ойларын боьлди. Машинадынъ кабинасыннан йолдасы Крым-Герейдинъ кыйык коьзли, караборан, тоьгерек юзи коьринди.

— Салам, Алимбек! — деди ол.

— Аьлейкум салам! — деп Алимбек созылган колды алды.

— Йолдас, туьнегуьн аьруьв болмады. Сен неге бир зат та айтпай кеткенсинъ?

— Ишким келмей кеттим.

— Койтага. Йолдаслар суьйтип этетаганым, аьше? Кел буьгуьн, уьлисинъ сакланган. Бизде де намыс бартта...

— Кайгырмас, ис аракыдама? — деп Алимбек келеегин-келмеегин туврасыннан айтпай адымлады.

— Келеексинъме, аьше? — деп Крым-Герей артыннан калмай бакырды.

— Билмеймен, эште келмеспен, — деди бурылмай Алимбек.

— Макул сеники. Тилемеспиз, — деп Крым-Герей айыпланып моторын юргистти.

Алимбек те йолдасына аз айыплы тувыл эди. Куьн артта, базар куьн, ол, оны шакырмаган болсалар да, бос заманын аткараяк мырад пан Крым-Герейдинъ талакасына барды. Крым-Герей уй салатаган эди. Аьдетше талакага йолдасларын да шакырмага тийисли болганы уьшин, ол оларды кыйнагысы келмеди эм тек кардашлардынъ колгабысы ман куллыгын битирмеге ойлады. Алимбек болса, арт ойы болмай, келип баьриси мен бирге шалысты. Казгыр ман бетонды карыстырды, бетонды шелеклер мен фундаментке куйды. Крым-Герейдинъ ювыклары, ога эс этпей, онынъ шалысатаганын коьрмегенсидилер, тек Крым-Герей оьзи, сол сувыклыкты йолдасы сезип олтырмасын, деп онынъ касында айланды. Иске алданган Алимбек сол затларга эс те бермеди, болса да сув ишкиси келип, боькшеге янасып келгенинде, Крым-Герейдинъ анасынынъ соьзлерин эситти:

— Шекемге конып, сосы бирев Алимбек те тымалап кайдан шыккан деш? Соьлеги куьнде шакырылмай талакаларга тек алкашлар келедилер, — деди карт пише биревге бетлеп айтып, сонъ аянышлы косты. — Язык, оьзи де тезден сол алкашлардай болаякка усайды. А онынъ кайдай колай куьнлери бар эдилер. Мине пишесининъ басын билмегенге не болатаганын?

Оны ман соьйлеген пишелер эристилер, Алимбекке якластылар, тек Алимбек оларды тынъламады, танълайында ютылмай калган кесектей оьпкеси йыйылды, тек ол оьпкесин билдирмей, талакадынъ сонъына дейим иследи. Куллык кутылган сонъ, сыпыра курылып, аска шакырылганда, Алимбек олтырмагын кесип айтты, бир бараяк ери барын сылтавлап, каралдыдан кетти...

«А бир деген бала досым эди», — деди оьпкели Алимбек оьзи-оьзине, туьнегуьнги куьнди эске алып. «Сапар да кырлы тувыл, — деп ол баска досын да эске алды. — Олардынъ уьйине келсенъ, эне тегаран бир шыдайдылар, кеткенинъди саклайдылар, боьтен де пишеси.

Йок, оны дос деп санап болмас, — деп ойланганынынъ арасында, басына оьзге ойлар да келдилер. — Олардынъ да не шуьши бар меним сосындай наьсипсиз болып юргенимге, аьелим мен турганда, мен де тамам солардай эдим. Оьзинънинъ каьринъ шаштан коьп деп биревге де эс этпей, юресинъ. Дослыкты тутандырып турмага керек эди», — деп ол оьзин де шуьшлетти...

Куллыкта, гаражга киргенлей, онынъ алдына механик Мазан рас келди. Ол Алимбекке сувук карап, аьли уьндемей озаятыр эди, тек эсине бир зат алгандай болып бурылып, Алимбекти оьзине шакырды. Карамын тасалатып, механик:

— Каралдыда «Камаз» турады, буьгуьн соны карарсынъ! Анъладынъма? — деп ашувлы коьзлерин ога тигилтип кетти.

«Эситкен болар, эште», — деп Алимбек механиктинъ карамыннан кунысып, оьзи-оьзине кишкей болып коьринди. Ол Саидадынъ онынъ пишеси болганын билген йок эди. Арузат айырылысып уьйине кеткенининъ бир уьшинши куьнинде ол Сапар деген досы ман аракы ишти. Кыздылар. Йолдасы Алимбектинъ сосындай аьлге калганы уьшин яны авырып, оны юбантаяк болды эм Саидага шакырды. Саида авылда кыдыратаган кыскаяклы болып белгили эди.

— Юр Саидага, белки оьзинънинъ «овчарканъды» мутарсынъ, — деп каныкты Сапар.

— Кой соны, кел экевимизден экевимиз олтыраяк, — деп Алимбек намысланды эм досынынъ айтканын анъламагансыды, коьптен бербетин кыскаяклы ман болмага суьйсе де. Арузат пан яшайтаган болса да, ол оны ман бир йьылга ювык бирге ятпаган эди. А кыскаяклы ман болмага авас эди, окында олар онынъ туьсине де эндилер.

Йолдасына ашылмаса да, ол оны ман Саидага барды. Саида караборан, арыксымал, кара шашлы ойнаклы кыскаяклы эди. Кытай кыскаяклысына усаган юзинде коьзлери кыйыкланганлар. Конакларды коьптен бербетин саклап тургандай болып йолыкты. Ол колларын яйган Сапардынъ кушагына атылып кирди. Карамын уялгансып бир ерге каратты, бир Алимбектинъ оьзине

тигилтти. Кайысты эм камсыкты. Сонь Алимбектинь ийнине колы ман акырын кага берип, оларды уйге шақырды. Кыскаяклыдынъ карамыннан, онынъ юмсақ колыннан Алимбектинъ коьнъили йылынып кетти. Уйде ол коьтере де тирилди, оьзининъ яшавын тап сосындай кыскаяклылар ман озгаргандай болып, тартынмады, аьр затты Сапарга иерип этти. Тап оларды саклап тургандай. Саида кызганмай ас салды: кайнатылган тавык, тузлык, ясылшалар даьмлилиги мен бурынларга тийди. Сапар, разылыгын билдирип, бир Саидадынъ, бир Алимбектинъ ийинлерине какты, уйкенсиреди, хошлады. Айлак кувнак олтырдылар, сиседи кайтип таьвескенлерин де анъламадылар.

— Аз, — деди Сапар, бас деп Саидага карап алып, сонъ Алимбекте карамын токтатып: — Шыгар акшанъды, Саида бизге тагы да бирев аькелер.

Саида аьпме-аьзир болып турды. Алимбек кисесиннен юмаракланган он маьнетти шыгарып, кыскаяклыга созды.

— Мен косып, экев аларман, — деп кыскаяклы акшады сыйпап, япыракландырып эсиктен шыкпага алгасады.

— Кайда бараяк — ол мунадай каранъада? — деди тынышсызланмай Алимбек.

— Сенинъ не ишинъ бар? — деп Сапар оны боьлди.

Алимбек тилин тыйды. Тек бираздан Сапар энъкейип, онынъ кулагына сыбырдады:

— Соьле ол конъысыларда болгаман деп айтпаса коьрерсинъ, а оьзинде бир ящик саклана болар.

— Ол аьлемет экен! — деди Алимбек.

— О-о! Сен энтте оны билмейсинъ!? — деп Сапар баягынша уйкенсиреп, оьзин тап уйдинъ иесиндей сезип, коькирегин алдыга шыгарып, колын йолдасынынъ ийнине салды да: — Буюьун сен онда каларсынъ! — деди, буйырык бергендей.

Алимбек ондай затты унамавын айтаяк болса да, тек йолдасынынъ кесип айтканына карсы шыкпага йигери батпады. Унамаяк болувынынъ маьнеси — эгер аьдемлер, авылшылар онынъ эл канжыгында конганын билселер, уятлыкка калаягы.

— Сен коркпа, бирев де бир зат та билмес, эртенъ мен танъ атпай сыпырылырсынъ — болды кетти. Билселер де, не ди сага? Пишенъ сага кыянатлык эткен, сен де — ога. Ал кутылды. Бирдей болдынъыз, — деди Сапар, онынъ ойларын соьзсиз анълап эм май кызык коьзлерин кыса берип.

Туьн ортасына дейим олтырдылар, кыскаяклы аькелген аракыды таьвескенше кыймылдамадылар. Олтырганларынынъ тамам кызувында Саида кобызын шыгарып, тартты. Оьзи тартып, эркеклер мен кезуьв-кезуьв оьзи ойнады. Кайзаман ойын ойнаганын муткан, оьзи де ойынга артык аваслыгы болмаган Алимбек шанъ коькитип, бакырып-кышкырып, шар буздырып ойнады. Ойын ман кызыксынган Алимбек Сапардынъ калай кеткенин де билмей калган.

Тек эртеникте бирге яткан Саидадынъ сыйпавыннан ол эсине келди. Ян-ягына каранды, тешкерди, яюв астында экеви де яланъаш экенлерин анълады. Терезеден туьскен ярыкка тартынып коьз атты. Кайтип те болсын ол тураяк болган эди, тек сол затты сезген кыскаяклы йылысып, кушаклап, эринлери мен онынъ эринлерин изледи.

— Оббеш мени, яндырып-куйдирип! — деди ол аваслы давазы ман сыбырдап.

Уялып, тураяк болган Алимбек кыскаяклыга бойсынды, тек унамаганы онынъ суьйискениннен билинди, онъайсыз оьпти, онъайсыз сыйпады, тап кыз алмаган ястай, саьспекледи. Эм ол бурьылып ятканда, кыскаяклыдынъ тагы да суьйиспеге авас экенлигин анълады, а ол онынъ коьнъилине етпеге амалсыз эди. Саида оькинишли тыныс алды, тагы да йылысып, колларын созып, кушаклады, сол заманда эркектинъ йигери коьтере де кайтты.

— Бу зат бир-биримизге уьйренмегеннен болады, — деп кыскаяклы онынъ не зат уьшин кайгыратаганын сизди. — Уьйренсек аруьв боляяк, коьрерсинъ, — деди аягандай болып.

Алимбек ундемеди, тек кыскаяклы бетке де карамага тартынды.

«Пишем мен баскаша болатаган эди», — деп ойланганы да бир болды: коьз алдына орында яткан Оьзбек келди эм басына кан шапты, ол кызарып-кубарып Саидадан йылысты.

— Мен сага ярамайман, солма? — деди йыламсырап Саида.

— Неге? Ярайсынъ, — деди ол, ишиндеги сезимлерин сувытып.

— Мендейге уйленеренъме?

— Неге дейсинъ, уйленмеге де болаяк, — деди ол, соьзлерине артык маъне салмай.

— Мен сага ас асарем, киринъди юварем, бирге кинога барар эдик...

— Оны ойланмага керек, — деди Алимбек ойы-сойы болмай, кайдан билейим, уьшини мен де, уйленмеге аьзирдей.

Сол затка сейири калган Саида «пырх-пырх» этип куьлди. Коллары ман коьзлерин уйкалай берип, шеги катып куьлеген кыскаяклыга Алимбек кылыйыннан карады, неге куьлейтаганын аньламай:

— Шегинъ неге катады? — деди.

— Куьлкимди келтиресинъ.

— Не уьшин? Мен сага келиспейменме?

— Сав тувыл экенсинъ? — деп кыскаяклы эркектинъ коькирегине йыгълып, басын кушаклады да, затларды да...

— Мен сага келиспеймен? — деп ол соравлы карады.

— Мен онынъ уьшин тувыл... Сен оьзинъ коьрдинъ де мен кайтип аракы ишетаганымды, — деп, ап-ак тегис тислерин коьрсетип, эркектинъ коьзлеринен тувра карамын туьсирмей.

— Аьше, меним пишемнинъ не заты баска сеннен?

— Оьзлерининъ пишелери акында яман затлар айткан эркеклерди мен суймеймен... Ол кайдай экенин мен сеннен сорамайман да. Ол — сенинъ балаларынънынъ анасы.

— Ондай ана болганнан болмаганы колай! Эндигиси онынъ балалары меники боларлар деп айтпага да кыйын. Оларды мага кас каратаягына соьз де йок, — деди Алимбек юрегиннен алып.

— Сен оны Оьзбек пен ыслаганынъ уьшиним? — деп, давазын тоьменлетип, яныплы сорады Саида. Алимбек уьндемей, бас ийди.

— Коьрип унамайман сол бирев Оьзбек деген аьдемди. Пишелер азым сол борсыкка? Биревдинъ уясын бузбаса, не болганды ога?

— Oньнъ не шуьши бар? — деп аьжейипсинди Алимбек.

— Бар! Яман аьдем! Сенинъ пишень де берли, тапкан кимди кимге авыстырмага...

Бу соьзлерден Алимбектинъ коьнъили йылынды, оны мактаган аьдем табылганына суьйинип алды.

— Oьзбек мунда да, сенде де болган болар? — деп уяла берип, Саидадан сорады.

— Болганы болмаганы сага не кайгы?! — деп ашувлы айтып, ол басын Алимбектинъ коькирегиннен туьсирди, тек басын сол сабатлей коьтерип, ашувлы косты. — Сенинъ не ишинъ бар: ким менде болганында, ким болмаганында?

— Мен булай... Сага коьп эркеклер келедилер деп айтадылар да.

— Айтадылар! — деп тил кайтарды кыскаяклы. — Аьше, сондайман мен! — деп ол бирден эсине муннан алдынгы соьзди туьсирип, занъыравлы куьледи эм ойнаклы карап: — Аьше, сондайман! Ал, эндиги мендейге уьйленмеге болама?! Сондайман! — деп ол уьстиннен яювды ашып оьзин яп-яланъаш коьрсетти...

— Билмеймен... Сен айткандай, бир-биринъе уьйреншикли болсанъ, татым яшасанъ, бола да болар. Неге болмайды экен?! — деди ол кыскаяклыдынъ хаьтерин калдыргысы келмей, эм уялганнан коьзлерин ясыра берип, бас деп оьзининъ, сонъ онынъ уьстин яюв ман япты.

Эртеси куьн Сапар ман расып, Алимбек Саида акында сорастырды.

— Каьхпе, канжык! — деди куьлеп Сапар, сонъ косты: — Билесинъме, ол сизинъ гараждагы механиктинъ биринши пишеси болган.

Саида механиктинъ пишеси болганын айлак сейирсиндирди Алимбекти. Мазан оны сый коьрип, куллыкшылар арасында онынъ басын коьтерип туратаган эди. Саида ман байланыс тутып, Алимбек механик пен алал дослыгына кыянатлык киргисткенин анълады.

Коьнъили бузылып кеткенин коьрип, Алимбекти тынышландырмага шалысты досы:

— Сен коркпа. Мазанга онынъ ким мен ятатаганы, ким мен туратаганы керекпе? — деди.

— Корккан деген менде йок. Тек Саидады аямай болмайман.

— Айтканынъ дурыс. Баскалардан не заты кем? Сыпат десенъ, сыпаты аруув, сыны да бар, оьзи де танъ. Уьйинде не заты бар болса, соны аькелип сто-лына салар, акша тилесенъ де — берер, кызганмас, юмартланса — алдынъа сисе аькелип те салар. Тек, не пайда, зыйна акылы болмаса, колда юргисткендей аьдем.

— Белки, ол зат ялгызлыктан болган болса ша?.. Ялгыз аьдемге яшавда енйил тувыл да. Байга барса, туьрленсе ша?

— Ким биледи? — деп Сапар куьлеп алды.

Базар куьн, сол талакадан сонъ, Алимбек каранъа туьскенлей, не этеегин билмей, Саидага йол алды.

Сол заманда Сапар ман соьйлеп, Саида Мазаннынъ алдынгы пишеси экенин билгеннен сонъ, механик пен дослыгын сый коьрип кыскаяклыга тагы да бармага йигерленмейтаган эди. Суьйтип авылдастары арасында данъкынынъ шыгувын да суьймеди. «Эл канжыгыннан оьзге Алимбек таппады», — деген хабардан сескенди. Тек бу кеше шыдалмады. «Эгер меним сосындай авыр аьлим, уьйде яппа-ялгыз коналмайтаганым баьрине де дел хайыр болатаган болса, олардынъ соьзлери уьшин мен неге кыйналмага керек экенмен? — деп ойланды ол эм туькенге асыкты, онда бир сисе аракы ман консервлер, каьмпет, савкат этип, ийисли сув алды да, биревден де ясырынмаганлай эм тартынмаганлай, тупша-тувра Саидадынъ уьйине йоьнеди.

Саида оны коьргенде, саьспеклеп кеткен болса да, оны яныплы куьлемсиреп йолькты, уьйге киргистип, олтыргышка олтыртты. Алимбек, оралган кагытты ашып, аькелген затларын столга салды. Саида ийисли сувды коьргенлей суьйинип, оны столдан алды, куванышын ясыралмай, турган еринде айланды, ярасыклы кызыл шыбасынынъ этеги куьндиктей йайылды.

— Навы магама!?! Магама!?! Калай яныплысынъ, яным-коьзим! — деп шатланып, ол эркектинъ манълайыннан оьпти, бетин сыйпады.

Куванганнан оьзине орын таппаган кыскаяклы, эркекке юрегиннен алынган яныплы соьзлер айта берип, стол тизди.

— Алимбек, сендей яныплы, сендей танъ эркеклер соьлеги дуньяда айлак аз! Сендейлер коьп яшасынлар! — деп кыскаяклыг рюмкасын коьтерди.

Саидадынь кобтеринки кобньили оннан сонъ да тоьмен болмады, ол аьруьв соьзлери мен авлап-комлап турды Алимбекти, аьр куйылган рюмкады эркек пен бирге ишти. Алимбекти аракы эсиртип баслаган болса да, талакадагы тоьмен кобньили ашылмады.

Сонъ олар асыкпай хабар курдылар. Янларын кыйнаган затлар акында соьйлестилер.

— Саида, ялгыз турмага кыйын болар сага? — деп сорады Алимбек.

— Не этеексинъ, аьше? Ол затка уьйренгемен мен. Суйтип яшавым туьзилген.

— Мен сеннен бир сораьк затым бар: неге сиз Мазан ман айырылыскасыз?

— Ах, узьин соьз ол... Кыскасыннан айтсанъ: мен обьзим шуьшли боларман, а ким биледи, шуьшсиз де боларман... Меним ашыкярым бар эди, ол армияга кеткенде, уьйдегилерди тынълап, Мазанга байга бардым. Сонъ ашыкярым армиядан кайтты, обькели эди, мени, байымнан шыксам да, аларман деп ант этти. Мен де ьйнамдым, яслык, аьлемет суьювди излеген заманынь. Мен де Мазаннан айырылып шыктым, а суьйткен ясымнынъ уьйдегилери: «Эгер букьж алсанъ, тирилей мезарга киргистеексинъ», — деп оттан коьйлек кийдилер, ясым да олардынъ соьзлерине тынълап, обьзининъ антын бузды. Элбетте, бек суьйген йок болар эди, суьйген болса, суьйтип этпееги белгили. Эне соннан сонъ меним яшавым да савлай тоьньтерилип кетти...

— Э-гей, Мазаннынь алдында шуьшли экенсинъ. А Мазан танъ аьдем, тувралыкты суьеди, — деди ойлы болып Алимбек.

Саида ол зат акында обьзге соьйлегиси келмей, столдынъ уьстин йьйыстырып баслады. Йьйыстырган сонъ, Алимбектинъ артыннан келип, ийинлериннен кушаклады.

— Сен мага ондай баа ийисли сув алып, мени суьйдинъме? Сага ярадымма?! — деп кулагына сыбырдады.

— Ярайсынъ, — деди Алимбек.

— Ярайманма?! — деп куьлди Саида.

— Сен неге куьлеп турасынь? — деп кесип айтты Алимбек.

— Обьзим булай, сен бир аьлемет соьйлейсинъ де, — деп тегаран ыслады куьлкисин кыскаькылы.

Кыскаяклы орын салып баслаганда, орамда машинадынъ зыйкылдап токтаганы, сонъ пыйпылдав сеси эситилди.

Саида эсине бир зат алгандай, басын ыслап, Алимбекке адалап карады:

— Ким экен ол? — деп навасызланып терезеге ювырды. — Алимбек, шыракты соьндиреш, бирший де коьринмейди, — деди.

Алимбек шыракты соьндирди. Эм терезединъ аргы ягында сисеге ябыскан биревдинъ суьлдери коьринди.

— Кимди бу? — деди сескенишли Саида.

— Уьйдесинъме? — деп орысша сораган акцентли даваз ногай аьдемдикине усамай эди.

— Э-э, Рафик, сенсинъме? — деди Саида.

— Мен. Сен ялгызсынъма?

— Йок! Токтап тур, мен соьле-аьле шыгайым, — деп ол Алимбекке эринлери мен акырын йыбырдады. — Сен олтырып тур. Мен соьле келейим...

Алимбек совхоздынъ заправакасында куллык эткен Рафаэльди давазыннан сол сабатлей таныды эм ол кыдырувкенъ Саидага босына келмегенин аньлады. Олардынъ сыбырдап соьйлескенлери пешке эситилип турды эм эситкен затлары ойларына шаатлык болды.

— Сен мени алдайсынъ, карындас. Биз кайтип соьйлескенмиз? Буьгуьн кеште дегемен де...

— Рафик, сав кеше сакладым, а аьли туьн ортасы да...

— Уьйинъде ким бар?

Саидадынъ саьспеклегени онынъ явап бермей, уьндемей турганыннан аньланды. Сонъ ол давазын коьтере де тындырып:

— Рафик, синълим келген, — деди.

— Синълинъ саклар. Юр, кыдыртып аькелейим! — деп кыстады эркек даваз.

— Йок, йок! Болмайды.

— Мен сага айттым да, юр!

— Аьлеле, сосы сен кайтесинъ? Болмайды дедим, де!

Рафаэль суьйреп шыгараятканын Алимбек терезеден коьрди. Кыскаяклы авыздынъ касында эркектинъ колларынан босанып:

— Аьше, токтап тур, мен соьле: синълимге айтып шыгайым, — деди.

Тек Рафаэль, тагы да колларыннан ыслап, Саидады суйреп авыздан шыгарды. Алимбек кыскаяклыдынъ бир ойында катып турмавына айыпланып, озининъ сосын-дай аьлде калганына ашувланып, маьнесиз кыскаяклыга ыласканына озин шуьшлетип, уьйине кайтты. Уьйине келгенде: «Танып та таныганым йок сол бирев Саидады. Ол мага неге ялынмага керек экен? Тувра эткен кетип. Мен онынъ не байы, не ашыкяры тувылман», — деп ол явап тавып, ашувын кайтарды эм сонъалыкта кыскаяклы ман таныстырган Сапарды шуьшледи.

Алимбек эртенъ мен сол «Камаз» бан алысты. Ол гайкаларды, болтларды айландырып алды, оларды майлы шиберекке йыйды, мотордынъ затларын шыгарып бир ерге уьйди, ишин тешкерди, етиспевликлерин изледи. Ойларга толган басы авырып баслады, коькирегининъ сол ягы сызлатып шымтыды. Акылы туман басылды, тек окында байланыссыз эскеруевлер ойын ярыклатып алдылар. Суйтип бир ойга келеалмай, акылы шашылып турды, тек коллары уьйреншикли изледилер. Бытовкадан биревдинъ карамын сезип, ол куллыгын боьлди. Кабакларын туьйип механик ол бетке карайтаган эди. «Элбетте, эситкен», — деди ол оззи-оззине. Юреги обьткир шымтылды, уялганнан яны толкынласып кыйналды, эм ол Мазан ман ашыктан-ашык соьз болаягыннан коркты. «Биревдинъ пишеси мен яткышай, не болган экен мага? — деп ол оззин-оззи бетледи. — Кайдай ол ога пише, эгер олар айырылысканы он йыл да бола болса, — деп ол оззин акламага шалысты. — Айырылыскан болсак та, танысла-рымнынъ биревви Арузат пан ятып шыкса, аьруевтагы? — деп ол тагы озин шуьшлетти. — Йок! — деди. — Кирлик эткенмен. Кирлик эткенмен. Оьзбекке не муьшкил! Ол — басшы, ол аьдемлерге йогар карап, авылшыларынынъ кылыкларын мисетке санамай юретаган аьдем, а менша? Мен ямагаттынъ аьдемимен де, басымды кайда сугаман!?» — деп токтаскан Алимбек машинадынъ артына ясырынайым деп олтырмага ер изледи. Онда да орын таппай, гараждынъ каралдысыннан шыгаяк болып, адымлады, оззи болса аркасы ман механиктинъ карамын сизди.

— Салам, Алимбек! — деп оны токтатты Анзордынъ коьтеринки давазы.

— Салам! — деди акыртын Алимбек, туманлы карамын куллыкшыдынъ кувнак юзине атып.

«Мине нага бир кайгы да йок, баъри зат та — тептегис болар?» — деп ойланды Алимбек, бир де туърленмейтаган Анзордынъ юзин тешкерип.

— Я, Алимбек, бир ярымга борышкага акша берип турсанъ, — деди Анзор, эркектинъ ийнине колы ман кага берип.

Алимбек колы ман тийгенин яратпай, иеги мен колына коърсетти: бу да не ди деген соьзди анълатып.

— Сен айып этпе. Ярымга соьле-аьле керек, зарплаттан кайтарырман, — деди тезлетип Анзор, коьп турып тилемеге шыдалмайтаган кылыгы бар онынъ. Сондай кылыгын билген Алимбек тез-тез явап бермеге асыкты:

— Сен мага бир куьшелек тапсанъ, мен сага ярымды бослай да аларман.

— Аьруьв, асыл куьшелек керегим? — деди Анзор, тап тек сол тилекти саклап тургандай.

— Аьше. Уьйди саклап болгандай керек, — деп Алимбек кисесиннен кызыл он маьнетти шыгарып берди.

— Кеште аькелермен. Бирев тувыл, уьш куьшелек аькелермен, оьзинъ сайларсынъ аьруьвин, — деп суьйинип Анзор акшады алмага асыкты.

Алимбек, бир зат та айтпай, араларында бир соьз де болмагандай болып, каралдыдан шыгып кетти. Анзор артыннан ойлы карап калды, сонъ карамын акшага туьсирип:

— Куьшелеклер бааланган экен! — деп ол акшады кисесине тыгып, басын коьп авыртпай, гаражга шавып кетти.

Алимбек, каралдыдан шыгып, йолга туьсти эм бир мырадсыз йол ман абытлады. Онынъ коьзлери не таза коькти, не орамнынъ эки янында тегис орынласкан уьйлерди, не касыннан озган машиналарды коьрмей, йолдан шыкпай барды. Савлай дунья оннан шымылдык пан буьркелгендей болып, коьзлери ашык болсалар да, оларга бир зат та илинмеди эм суьйтип уьйине кайтип еткенин де анъламай калды. Каралдысында ол шешекей аткан куьреге теректинъ касында токталды. Онынъ бутакларында баягынша навасыз бакырыкласып, кара шавкелер айла-

надылар. Алимбек коьзлери мен балапанды изледи. Ол орнында йок эди. Сонъ коьзлери коьгоьленнинъ ишинде кыймылдамай яткан, кара каткактай болган балапанды коьзледилер. «Оьлген, язык!» — деп ойланды. Эм неге ди сол затка кайгырмайтаганына оьзи аьжейипсинди. «Мысык бугындырып салган болар!» — деп балапаннынъ оьлгенининъ себебин тавып, оьзге ога карамай кетти. Меканына ювыклап, куьнде йылтыраган терезелерининъ бирисиннен уьйдинъ ишине карады эм тез огына басын артка алды: уьйдинъ ишининъ бослыгы оны бек кыйнай эди. Тагы да бир кере онда карамын таслаганында, уьйдинъ ишинде биревдинъ куьлеткиси йылтырагандай болып коьринди. Сол заттан онынъ савлай кевдеси сувып кетти. «Элбетте, коьзиме коьринеди», — деп ол оьзин тынышландырды, аман да ол сескенишли сезимнен босалмады. Алдыдагы кешеси коьз алдына келип, ол оны озган кешеси мен тенълестирди эм туьнегуьнде акылын кувып юрген сезимлерди янъыртты, сонынъ уьшин уьйге кирмеди. Сол оьйлардан босанаяк болып, ол котанына кирди. Котаннынъ иши сувык тартып, дымлы эди. Мунда киргенинде, ол алатлар илинген иргелерге карады. Алдын ол сосы меканына кирсе, оьктемлик сезимин сезетаган эди. Мунда онын оьз коллары ман йыйылган затлар салынган эдилер. Темир кыскышы ман верстакта, электробурав да, кайдай десенъ сондай слесарьлик алатлар да, «Дружба» деген электропышкыдынъ оьзи де бар эдилер. Сол пышкыдынъ оьзиннен де коьнъил коьтерилип кететаган эди, неге десенъ бир саьаттинъ ишинде оны ман савлай кыска агаш пышып отын аьзирлемеге болады. Ах, несин айтасынъ, кайдай куьнлер бар эдилер! Тобгеректе биревди де аьдемге сайымаган заман. Баьри зат та колдан келеди деп, мен баьтирге ким батар деген кайратлы заман... А аьли ол мундагы баьри затка киси карамы ман карады. Оьктемсимеди, куванмады.

Сонъ коьзлери верстакка салынган былтыргы арканлы шенъилшекте токталды. Оны ол уьйкен кызы юрип баслаганда ясаган эди, оны куьреге терекке тагып, уьш кызы да тербетилип ойнадылар. Кызлардынъ кувнаклы юзлери, таза йылтыравык коьзлери эске келдилер.

— Папа! Папа! — деп бакырган куванышлы давазды эситип, ол юреги телезип котаннан ювырып шыкты.

Тек каралдыда тып-гынык. Куьн авады исси кыздырады. Алимбек басын коьтерип, яны тоймай караганы да бир болды, куьннинь ярыгы, коьзлерин каматып, яс шыгарды. Ол коьзясларын аясы ман суьртип, кулагына шалынган даваз ол алдынгы наьсипли заманнынь давазы экенин аньлап, артка, котанына, кирди. Мунда баягы шеньилшектинь арканын коьрип, кызларынынь йоклыгын эм олардынь кайтаякларына сenuьвдинь йок экенлигин оьткир сезди...

Ол кишкей шатгы тавып олтырды, сонь уйкен маьнели зат акында ойланмага керек деген ниет пен басын тизлерине салды. Тек сол маьнели ой да келмеди эм ол мызгап кетти...

Ол саьспеклеп уянды. Саьспеклегенининь маьнеси — онынь басында бир ерге бармага керек деген ой айланды, ол саьатке де карады, тек неше саьат экенин аньламай кыйналды. Циферблат, ювырган вакыт стрелкасы... Ол оларга карап эсин йыялмады эм заманнынь кереклиги йок деген маьнеге келип, баьри затка тыс карап, коьтере заттан да туьнъилип олтырды. Акылы ярыкланды, бек ярык болды. Савлай дуныя ап-ашык болып коьринди. Бир затка да аваслыгы болмай, тек кыйналмай, ойланмай турса экен. Ол ойсыз карама ман котанын коьзлеп шыкты. Иргеге илинген кайыс телбиге мен эшек хамыты оны кызыксындырдылар. Савлай ак дуныя болган онынь карамында хамыт, тап кара колаштай болып, бир кесек заман коьнъилин бийлеп турды. Сосы янъы техникалык алатлардынь ишинде бу зат кайтип сакланганы сейирли эди, оьзи десень эски, тек атасы оны отыз йыл бойы эшегине кийгистип юрген, а аьли коьтере де бир затка яравсыз. Алимбек оны не зат уьшин саклаганын излеп таппай кыйналды. Саклаганынынь маьнеси — онда бир язув бар болар деп токтасты...

Суьйтип ойланганы да бир болды, кайтпаска кеткен бала шагыннан бир суьврет коьз алдына келди. Тыртыклы моры бетли атасы басына ямпик боьрк, уьстине ямавлы мамыклы ыстан, аякларына куба туьсли валенкелер кийип, кара эшегининь ян-ягына карап, хамытты кийгистеди, пастронкаларды байлайды, эшек тыртысып, екпеге бермесе, таякты алып, соьгине берип, айванды

согып алады. Сонъ атасынынъ арбага олтырып орам ман баратаганы коьринеди. Ол, мыйыкларынынъ муртларын тислеп алып, ян-ягына шекли каранады, окында эшекти сыбырткылап алады, а арбасы тыгырады, тыгырады... Сонъ агаш пан юкленген арба, тегершиклери зыйкылдап, шувылдап, каралдыга киреди. Кишкей Алимбек, басамакта турып, кабакларынынъ астыннан атасына карайды...

Сол эскеруевлер мен Алимбек хамытка карап турды. Сонъ эринмей турып, онынъ касына келди. Колы оззи тартылды эскирип тозган терисине эм ол оны суьйикли сыйпады. Бетиннен аккан йылы коьзясларга да эс этпей, баягынша баьри затка да авассыз болып, дуныядан шет кагылып, коьз алдындагысын сыйпай берди. Сонъ эси йыйылгандай болып, ол хамытка оралган вожжларды тез-тез шешти. Оларды ерге салып, савлай узынына тартты да бир шетин туьйин этти. Машиналарды астыннан карайтаган шонькырынынъ шетине шатты аькелип салды да, ога басып вожжлардынъ озьге шетин табандагы темир шуьйге берк этип байлады, коллары ман тартып, байлаганын сынады, берк байлаганына куьлемсиреп алды...

Кеште, куьн куьнбатарды кызартып, коьктинъ сол шетине кызыл туьсти юмарт яйганда, аракыдан май кызык болган Анзор колындагы шувалы ман Алимбектинъ каралдысына кирди. Ол куьшелеклер олтыртылган басы байлавлы шувалды басамактынъ касында калдырып, уьйге кирди. Уьйде биревдинъ де йок экенин коьрип шайкалып каралдыда турды, сонъ котаннынъ эсиги ашык экенин коьрип, суьйинди...

— Э-э, мунда экенсиньтагы-ав! — деп ол котанга асыгыслы адымлады.

Котаннынъ эсигинде басын ыслап систем кадалды да, калды.

— Алимбек асылган! Сосы не затлар болады бу дуныяда!!! — деп оззиндикине усамаган даваз бан акырды мазаллы киси.

Бар сондай яслар

Повесть

Автостанция. Шав-шув. Асыгыслы ювырысып юрген аьдемлер оьзлерининь автобусларын тавып, колларындагы шетенлерин, шувалларын, сумкаларын суьйреп, бир-бирлерин ийтеп, минедилер. Кара коьрпе боьркили бир карт саьспеклеп, кайсы якка бараягын билмей туры. Колында шетени болган бир куртка да, басындагы явлыгын туьзетип, коьзлери мен бир зат излестиреди. Оьзининь автобусын тегаран бир коьзлеп, сонда асыгады.

— Каякка барады? — деп ол, давазын коьтерип, ногайша автобустынь ишиндеги аьдемлерден сорады.

— Эркин-Юртка... — дедилер бир кесек таныс давазлар ога.

— Сапият, кайда йок болдынь?.. — деп бир куртка автобустынь терезесиннен басын шыгарып, сорайтаган курткага бакырды.

— Ай, Марфуга, мунда экенсиньтага-ав, — деди тыстагы куртка эм суьйинип автобуска минмеге асыкты.

Автобустынь эсигининь касына уьстине кара костюм кийген, колында спорт сумкасы ман орта бойлы, юкатлак яс келип токтады эм ян-ягына каранып баслады. Ол биревди саклаганга усайды.

— «Черкесск — Эркин-Юрт» деген автобус йолга шыкпага аьзирленген. Баалы йолавшылар, автобустан калып олтырманьыз!..» — деп автостанциядан кайтарып айттылар.

Яс турган ериннен кыймылдамады. Колына путевкасын ыслаган шофер автобустынь кабинасынынь эсигин

ашып, рульдинъ алдына олтырды. Сол арада автобуска кирмеге аьзирленген ястынъ касына баьленше яслар келдилер.

— Э, Аскербий, салам аьлейкум! — деп келгенлердинъ бириси давазын коьтерип саламласты. Яслар колластылар.

— Калайды аьллер? — деп Аскербий, соьзин кимге каратаягын билмей, баьрисине де бирге айтты.

— Калай болсын? Самолеттадай. Эки аьдем юргисте-ди, а онынъ ишиндеги кайгадыр аьдемлер дирилдейдилер! — деди буйра шашлы яс куьлеп.

Маштак бойлы, курсагы шыккан, тымалак баслы, тамам «тоьгерек топка» усаган ястынъ турган турмысы да онынъ шайпак экенлигин коьрсететаган эди.

Мотор гуьрилдеди, яслар автобуска кирмеге асыктылар.

— Колхоздынъ каравылшысы бир шувал картошкады аркасына шошайтып, Пашинскединъ базарына дынъылдынъыл этип соктыртты, — деп сол «тымалак» ногайша ман орысшады карыстырып, куьлкили соьзин бардыра берди. Эм ясларды, койшы койларды айдагандай этип, автобуска киргистти. Оьзи де артларыннан адымлады.

Яслар шав-шувласып, орынластылар.

— Мурат, Аскербий мунълы болмага керек эди де, ол яйнайды, — деп «тымалак» мыйыклы ясты куьлетеек болды. Ама Мурат Солтанга кабакларын туййип караганда, ол тынды.

Автобус шахарды артта калдырып, асфальтке шыкты. Аскербий терезе бетке карайды. Мурат та уьндемей тынган. Тек «тымалак», ийнелердинъ уьстинде олтыргандай йыбырдап, лахырда кургысы келип олтырады.

— Окувдан таркадынъ, солма, Аскербий? — деп соьрайды Мурат, бир кесек заман кеткеннен сонъ.

— Аьше, Мурат, — дейди, явап бермеге аьзир болып тургандай Аскербий. — Бир ай — практика.

— Биз сени оьзимизше практиковать этермиз, — деп соьз кыстырмага амал тапты Солтан.

— Сизинъ практиканъыз аьруьв затка еткермес, — деп оны ман кажавласты Аскербий де.

— Буюгуьн Кобан ягасында олтырып, бир ийги этип «топ ойнармыз»! — деди «тымалак», завкланып эм свитерин коьтерип, белбав арасына тыгылган сиседи коьрсетип. — Мине бир тобымыз да бар, шахардан алып келеятырман.

— Кой, деймен, — деди Мурат.

— Неге кояман? Аьдемлер тойда завк этип, эригин язаяклар. А биз ша?! Эне ана «кызылбас та», — деп «тымалак» турагалып турган сепкил бетли яска басын шайкап коьрсетти, — тойда болаяк. Оны шакырганлар. А биз кимге керекпиз? Соннан себеп буюгуьн Кобан бойында уьйкен гай-гуй этермиз.

— «Кызылбас»! Сен ол тойга бир барып кара, коьниньди сыдырарман! — деп Мурат Махмудка ашувын айтты.

— Мени шакырганлар да, — деп Махмуд дейтаган ястынь йигери кайткан давазы созылды.

— Барсын! Сиз де бараяксыз, сизди мага айтып ша-кыртканлар, — деди Аскербий.

— Йок! Антсызды! Ол тойга бизим яслардан эш бирев де бараяк тувыл! — деп Мурат ястынь соьзин кести.

— Я, Махмуд, бурмыгынь шыбырып, тойда не затынь калган? Каратага, молладай бир тойды калдырмайтага-нын? — деп «тымалак» Махмудты зыртлады.

Яслар куьледилер. Махмуд бас деп «тымалакты» коркыстаяк болып, колын коьтерип эди, сонь оьзи де куьлеп йиберди.

— Эх, сосы бизим ясларга не болган, авылдынь кызларын кенетен аьдемлерге акаштыртып? — деп Солтан коьзининь астыннан куьлемсиреп, кылпысып Аскербийге карады.

— Бир зат та болганы йок... — деди Аскербий, соьздинь ога каратылганын аньялап эм колын Солтаннын ийнине салды. Яслар баьриси де ойлы болып Аскербийге карадылар.

— Я, сосы сиз коьзлериньизди мага неге битилткен-сиз? Эр киси тувылманма? Оны мен суьйген болсам, кайзаман акашкан да болар эдим... — деп Аскербий ясларга оьзининь аьлин туьсиндирмеге шалысты.

Кене де Мурат ога тагы да битилип карады.

— Ыйнанмайтаганынъды коьремен сенинъ, Мурат? — деди Аскербий ога.

— Неге? Ыйнанаман. Тек халк билмесе экен сизинъ ашык этип юргенинъизди. Уят болады бираз... — деп Мурат соьзин сонъына дейим еткермеди.

Мотор гуьрилдейди. Терезеден наьртуьк эгилген шет-кыйырсыз данъыл эм эректеги акшьыл тавлар коьринедилер. Автобус аьдемлерге топ-толы, олтырганлар бир-бирлерини мен лахырда куйып барадылар. Яслар да, бир затка да эс бермей, оьз соьзлерин бардырадылар.

— Халк, халк? Халк не зат биледи? Кинога бир-эки кере барганьмыздыма? Оннан баска не затты? Яс пан кыз бир бири мен коьринип те болмайдыма? — деди тынышсызланган давазы ман мунълы куьлемсиреп Аскербий.

— Кинодан да баска болып, шойын йолдынъ бойында кезингенинъизди бирев де коьрмегендей коьресинъме? — деп Солтан козып соьйлевин коймады.

— «Тымалак» коьзинъ бек оьткир экен... — деп Аскербий куьлемсиреди эм оьзи Мурат бетке бурылып, — оьзинъ ойлантага ол Ставропольде окыйды, а мен Черкескеде. Айда бир-эки кере коьрискен болсак та ийги эди. Айхай, уьйтип те болмаган. Эне сен, Мурат, уьйленгенсинъ. Меним уьйленгим келген болса, соьле аьли кызды уьйге аькелген болар эдим, ама куллык баска затта, меним уьйленгим келмейди.

— Бос соьзинъди койсанъ экен, — деди ййнангысы келмей Мурат. — Савлай авыл сенинъ акынъда соьйлейди. Авызашык дейдилер сага авылдастарынъ. Оны да сен билмеймен дерсинъ, солма?

— Халктынъ не иши бар менде? — деди Аскербий, — койсанъыз экен сол бос соьзлерди. Эне мага сизди тойга шакыр деп айттырганлар. Мен оьзим баралмаспан, а сиз бармай калманъыз.

— Биз сен барсанъ да, бармасанъ да, онда аягымызды басаяк тувьылмыз! — деди соьзин катырып Мурат.

— Койдык, аьше. «Кызылбас» бир йыр йырлап коьнъилимизди коьтереш! — деп «тымалак» Махмудты козгап алды.

— «Кызылбасты» мен сага коьрсетермен! — деп Махмуд ашувланып кетти эм Солтаннынъ елкесиннен ыслап коркыстты.

— Ва, мунавы ойын соьзди де анъламайды экен! — деди «Тымалак».

— Сосы сиз бир-биринъизди шукумасанъыз туралмайсызба? Авылда да, йолда да тыныш бермейсиз аьдемлерге! Буьгуьн мага куллыкка келгенинъизде авыздынъ касында ысласып алганынъызды да абайламай калдым. Ол затка сен канзепир, «Тымалак», шуьшлисинъ! — деп бакыра берип соьйледи Мурат. Яслар куьлемсиредилер.

— Сен де неге ыржаясынъ? — деп ол, тагы да бек ашувлана берип, Махмудка урысты.

Автобус токтады. Онда бир эсли киси кирди. Басында кийиз боьрк, колында сумкасы ман шапкысы. Ол кырдан отав отап кайткан аьдемге усайды.

Яслар турып, ога орын бермеге асыктылар.

— Олтыр, олтыр! — деп ол Муратты орнына олтыртып, оьзи олтыргыштынъ бир шекесине орынласты.

Турагалган Аскербий автобустынъ ишин коьзлери мен айланып шыкты. Таныс курткады коьрип, онынъ касына барып:

— Аьруьвсинъме, Сапият-абай? — деп сорады.

— Ай, Аскербий, сен экенсинътага. Савбол, савбол! Аллага шуькир, бек аьруьвмен! — деп алгасап куртка яваплады. Сонынъ арасында бетин сыйпап: — Ай, яным-ав, окувдан кайтаяткан боларсынъ? — деп сорады.

— Аьше, — деди Аскербий.

Аскербий яслар бетке бурылып кетти. Курткалар оьзлерининъ таьвесилмес хабарларын бардырдылар.

Эсли эркектинъ бетлери кызарганнан онынъ тартканын анъламага болаяк эди. Мурат ундемей терезеге карайды. Эркек болса, ястынъ бетин коьреек болып, бир неше кере басын энъкейтп ога басын бурды. Кийиз боьрктинъ ушы Мураттынъ бетине тийгенде, ол эркек бетке бурылды.

— О, мунавы йигери каткан бала экен! — деди эркек карлыккан давазы ман, — Кимнинъ улы экенсинъ? Э, ток-та, ток-та... Оьзим де билемен. Касымнынъ улысынъ. Туп-

тувра айтканым! — деп ол куьлемсирей берип, Солтанга карамын бурып: — А муна шайпак Баислардан болар, эште?! — Оннан сонъ Махмуд акында: — Муна кызыл шырайлы Мурат-Гирейдики болар. Соьйтипше?

— Аьше, — деди Махмуд.

Эркек те, Махмудтай болып, басын ийзеди.

— Токташ, сен ша кимдикисинъ? — деп ол айлана берип Аскербийге карады. — Э-ге, Асандыкы яде Хусиндикисинъме?

— Хусиндикимен, — деди Аскербий.

— Сиз бетте буьгуьн той бар деп эситтим? — деп эркек сорастьырды.

Яслар онынъ айткан соьзлерине куьлемсиредилер.

— Бар, — деп Аскербий, кабаклары туьйилип, явап берди.

— Аьжи-Мураттынъ кызын токтамысларга акаштырдынъыз, солма? Осалсыз, осалсыз, ондай ярасык кызды баскаларга беретанма, э?! — деп эркек куьлемсиреп соьйледи.

— Аьше, Лукпан, сендей аталар кызларын кенетен аьдемлерге бермеге оьзлери ыразы болсалар, бизим не шуьшимиз бар ды? — деп Солтан ийинлерин куныстырып алды.

— Кене де яслар шуьшли, яслардынъ йигерлиги, оьктемлиги болмаса, аталар кайтип сизге кызларын берееклер? — деп Лукпан тагы басын шайкай берип айтты.

Яслар уьндемедилер.

— Авылдынъ аьдемлери де аьлемет, яздынъ ортасында той этетаганым? Ярабий, кайда асыгады экенлер? — деп Лукпан соьзин бардыра берди. — Яс институтты кутылган дейдилер. Кыз аьли де окыйды. Нешинши курста экен?

— Уьшиншиде, — деп асыкты Аскербий айтпага.

— Сен де окыйсынъма? — деп Лукпан коьзлери мен тигилип Аскербийден сорады.

Аскербий кызарды. Колларын уйкалап, оларды кайда салаягын билмеди, болмаганда киселерине тыкты. Автобус силкингенде, шайкалып кеткен яс, колларын кайтарадан шыгарып, олтыргыштынъ арка бетиннен ыслады.

— Окыйман, — деди яс, саьспеклеп кеткенин аньлаткысы келмей.

Лукпан, бир зат та сезбей, оьз хабарын бардыра берди.
— Окымага керек, яслар, — деди эм басын бурып,
«Тымалакка» карады. — Сен ша, Солтан, кайтип ойланысың? Яде сенинъ манълайынъа оьмири ыржанълап юрмеге деп язылганма?

Баьрисиде куьлемсиреп «Тымалакка» карадылар. Айтылган соьзге боьтен де Махмуд суьйинип кетти.

Солтан не айтаягын билмей Лукпанга тигилип карады. Соьз айттайымма яде айтпайымма, деп ишиннен ойланып турды, сонъ шыдаялмай:

— Сен, Лукпан, мен кадер де окыганынъ йок! Мен трактор айдайман. А сен ша? Койлар болмаса, бирший де билмейсинъ. Ыррайт, ыррайт! — деди Солтан, колларын булгалакландырып, койшыларды эркилеп, а оьзи куьлей берди.

— Ах, сениме сени, наьлет бала! — деп Лукпан оны ысляк болып ымтылув эди. Солтан куьлей берип оннан тайды.

Яслар да куьледилер.

Бир кесек заман кеткенде, Лукпан Муратка:

— Таммам атанънынъ оьзисинъ. Сенинъ шырайынъ да Касымдыкындай суслы. Атанъ айткан соьзине берк, колыннан келмейтаган зат йок эди, — деп ол Мураттынъ ийнине колын салды.

Мотор гуьрилдейди. Терезеде кырлар, тоьбелер автобуска карсы йылысадылар. Аскербий де терезеге карайды. Куьн батаятырган якта, тувра тоьбешиктинъ уьстинде ялгыз отлайтаган ат коьринди. Йол бойлап оьскен наьртуьклердинъ сабаклары елемикте акырын шайкаладылар. Куьн уясына ясырынмага аз калган. Эм куьнбатардагы булытлар кызарып, коькти ярасыкландырып коьрсетдилер.

— Эй, сен, кызыл шырай, Мурат-Гирейдинъ баласы бир йыр йырлаш. Оннан сонъ мен атанънынъ касында мактанарман. Оннан арт калмайтаганынъды коьреектага, — деп Лукпан Махмуд пан да соьйледи.

Махмуд не зат айтаягын билмей калды.

— Кара буга оькиргеннен сонъ, онынъ кулагы да эситпейди, давазы да шыкпайды! — деп Солтан ясларды куьлетеек болып зыртлавын коймады.

Махмудтынъ хаѳтери калмады.

Лукпан Солтанга карап, ах, сениме сени, дегендей болды. Сонъ Лукпан оъзи шайкала берип, йырлап баслады:

Орай-дай-да, о-райда.

О-ра-райда, о-райда...

Солтан болса, йырдынъ соъзлерин айтын йырлады:

Неге иштим сол сувды

Яс канымды кайнатып,

Неге коьрдим сол кызды

Юрегимди, ой, шайнатып.

Яслар орайдады эжуьвлеп йырладылар.

Ялгыз Аскербий уьндемей, автобустынъ терезесинен мунълы карамын айырмады.

Автобус орайда ман авылдынъ алдындагы кырына коьтерилип, оннан сонъ тоьменге туьсип, авылга аькететаган тувра йолга шыкты. Аксам эди. Тувар кайтатаган заман. Автобус алдында баратаган тувардынъ ызыннан акыртын йылысып барды. Алдыда тоьбеде кызыл кермек ябылган уьйлер коьриндилер. Авылдынъ аргы ягындагы Кобан, Кобаннынъ сол бетиндеги станция эм шойын йолдынъ бойындагы столбалар автобустынъ ишиндеги аьдемлердинъ коьз алдына яйылып келдилер.

Яслар йыр ман кызып йырлап басладылар. Баска затлар ман тамагы карлыккан Лукпан да оларга давазын косады.

Аksam. Коьк куба туьсленген. Куьнбатарда куьннинъ кызувы аз-маз калган. Автобус авылдынъ шетинде токтады. Аьдемлер ишиннен шыгып басладылар. Яслар да шыктылар. Лукпан яслар ман аманласып, Солтанды кушаклап, оларга баьри зат уьшин де разы болып кетти.

— Солтан да, сен де, Махмуд, кеште мага кирерсиз, — деп Мурат оларга колын берди. — Махмудтынъ колын алаятырганда: — Тилеймен сага, барып олтырма сол адавыс тойга! — деп айырым айтты.

— Мен де сиз болгандай, боларман! — деди басын энъкейте берип Махмуд.

Мурат Аскербийдинъ ийнине колын салып орам ман кеттилер.

Куьн савлай батып кутылган. Тек куьнбатарда онынъ бираз ярыгы коьринеди. Авылдынъ иши шахардан сонъ боьтен де тынык болып сезиледи. Окында аьдем даваз яде ийттинъ уьргени эситилип алады. Трактордынъ гуьрилдеген сеси де авылга яйылып токтады. Бир кесек заманнан сонъ бир кыскаяклыдынъ баласына бакырганы эситилди:

— Яв! Анзор, сосы сенинъ уьйинъ йогым?..

Орам бойлап адымлаган Мурат пан Аскербий уьндемей бардылар. Тыныклыкты Мурат бузды:

— Каратага ога, институтта окыйды! А сен ша, сен техникумда! Коьп баскалыгы йок! Ах, оныма, оны! — деп ашувын тоькти.

— Койтага, сосы сен! Ол заттынъ маьнесине шыгал-массынъ, — деди Аскербий.

— Маьнеси не зат экен?!

— Билмеймен, тек сен соьле айткан зат коьтере келискисиз.

— Аьше, не зат келиседи, айташ?! Койтага, тек сол зат! Билемен мен соьлеги кызларды.

— Кой, Мурат, сен ол кыздынъ акылын коьтере де билмейсинъ.

— Оьзинъ ша?

— Мен де билмеймен сонъына дейим.

— Ол такым бирге юрип, бир-биринъизге ашык этип, маь сага коьресинъме не болатаганын?

— Мен оны суьйген йокпан!

— Аьше ол заманда артыннан неге юрген экенсинъ?

— Койдык ол соьзди.

Яслар токтадылар.

— Мурат, мен соьле уьйге баралмаспан. Хасаналарга барайым. Анамды коьрсенъ, куллыгы болып кардашына кетти дерсинъ. Неге десенъ уьйге барсам, сол сен соьйле-ген затлар онда да соьйленип мыйымды кемирееклер.

— Аьруьв, — деди колын созып Мурат, — кеште биз сага кирермиз. Ким биледи, «Тымалак» айтканды этип, Кобан бойында олтырармыз.

Аскербий бурылып, баска якка йолланды. Авыл каранъалыкка коьмилип баслаган эди. Орамнынъ коьп ерлеринде бир заманда явган ямгырдынъ батпак сувлары караланып йылтырайдылар. Аскербий коралар бойлап адымлайды, юрмеге де ык, аьдемлер мен де распайсынъ. Туьрли ойларга коьмилген Аскербий авылдынъ ой бетине туьскенин де анъламай калды. Мине кардашынынъ уьйине де етти. Каралдыдагы ийт байланган шынжырын зынъырдатады. Аскербий авызды ашып, азбарга кирди. Казануьйде кыскааяклыдынъ ун ийлеп турганы коьринди.

— Келдинъме? — деп ол эсиктен кирген Аскербийди сорав ман йолыкты. — Уьйде ша, болгасынъма?..

— Йок.

— Болмаганынъды билип турыман. Тоьрге шыгып олтыраш, — деди унын ийлей берип кыскааяклы.

Кевдели, орта бойлы, кара боран, ярасык бетли сосы кыскааяклы Аскербийдинъ нагашакасынынъ пише-си эди.

— Асан уьйде йогым? — деп Аскербий шатка олтырды.

— Сизинъ кавымынъыз заманында уьйге келем?..

Плодовоцта виносын кайната болар, — деп кыскааяклы байына ашувлана берип соьйледи. — Сени практикага кайсы якка йибердилер?

— Энтте белгисиз. Буьгуьн барып авылда калып болмайтаганымды айтып келдим.

— Тувра эттинъ, Аскербий. Мунда йолдасларынъ бездирип, ох деп сага куллык эттирмеслер.

— Бир зат ишпеге береш.

— Аракыма?.. Кайгынъ да бар деп эситтим, Аскербий. Кайгынънынъ сонъы куваныш болсын, — деп кыскааяклы куьлемсиреп соьйледи.

— Не этерсинъ, Асият, сендей кеншеклер болса, басынъды казадан айырмаксынъ, — деп кажавлады Аскербий. — Сув яде айран береш.

— Газеттинъ астында айран да, алмадан компот та бар — деп Асият унлы колы ман уьндирикке коьрсетти.

— Айран деген ийги зат! — деди Аскербий айранга толы шынъ аякты босатып.

— Ийги зат, ийги зат! — деп оны эркеледи енъеси баягы куьлемсирей берип каравын коймады.

— Уьйтип мага каравынънынъ маьнесин анъла-майман.

— Сондай аьруьв, сондай ярасык, юзиктей кызды колынънын астыннан йиберип, авызашык экенсинъ!

— Не ишинъ барды сосы сенинъ? Неге куьйгеле-клейсинъ?

— Меним ишим йок. Эне савлай авыл соьйтип соьй-лейди сенинъ акынъда. Ашык эткен болсанъ, биревге де билдирмеген болгай эдинъ. Эндиги не болганын оьзинъ коьрип турысынъ, ашык эте турган кызынъ баска биревге кетеди. Ондай валий болып болмайды да... Олар да бакыл эткендей, тойды яз ортасында этедилер. Соьйтип сенинъ корланганынъды савлай авылга билдиреек боладылар.

— Кояш, сол бирев болмаяк соьзди! Корлап мен оларга не зат эткенмен? Ясты мен таныйман, ога кул-лыкка кетпеге керек, сонынъ уьшин олар той май асы-гатаганлары...

— Эй, аьвмедий, сен ясты да коьргенсинъ солма? Онъмадым-ав!.. Тоьбелеспегенинъиз аьруьвтага... Кара, бир зат этип олтырма! Кеш, эндигиси кеш.

— Аьлеметсинъ сен, неге этпеге керекпен сосы мен бир зат! — деп Аскербий ашувланып кетти.

— Соьйленген кызды акашып болмайтаган. Мили-цияга бермеге болаяклар. Билесинъме оны? — деп кы-скаяклы соьзин бардыра берди.

— Ай-вой! Кой, кой! Ондай зат меним эсимде де туь-симде де йок! Мен оны аламан деп, яде ол мага келемен деп соьз болганым? Неге шоршыйтаганынъызды анъла-майман?

— Ол да бараман деп айткан йок дейсинъме? — деп Асият ястынъ соьзине каптырылувын коймады. — Ваьлий-динъ ваьлийи сен экенсинъ! Эркек кыздан «барасынъ-ма?» деп сорайтаганма? Эй-гей, сенинъ кардашынъа мен оьмиринде де бараяк туьыл эдим. Ол мени акашып, мен оны ман бир йыл йылап яшагаман. Сенинъ кардашынъ сорап турган болса, мен оны шынатайымнынъ ушына да тийгистеек туьыл эдим... — деп Асият оькинген давазла-нып, бетин де сыйпай берип айтты.

— Уыйкен яс, — Асият, Аскербийдинъ оъз атын айтпай соьбитип айтатаган эди. — Уыйкен яс, хаьтеринъ калмасын. Мен сени суьйип, яным авырып айтаман.

Аскербий уйге бармады. Бурылып сувягарга кетти... Каранъа коькте юлдызлар йылтырайдылар. Каранъа авылда электрошыраклар яркырайдылар. Юлдызлардынъ арасында ярти ай кавыннынъ тилиминдей коькте калкып турады. Кобаннынъ шувылдавы тоьгерекке ййылып, тегаран бир эситиледи.

Басын тоьмен салган Аскербий оьзине орын таппай, сувягар бойлап кезинеди. Занъырап коьыз давазы эситилди. Аскербий басын бурып, авылга карады. «Буьгуьн онынъ тойы», — деди ол оьзи оьзине. Коьгоьленли ер тавып, Аскербий олтырды, оннан сонъ шыганагына тирелип янтайды. Йогарыга карады эм коьтере де шалкасына ятып, коьзлери мен коькке ымтылды. Эне уыйкен коькти экиге боьлген Аьжи-йол. Туман баскан сосы юлдыз йолга ол коьпке дейим карап турды. Куьшлене берген коьыздынъ тартылувына аьдемлердинъ «харс» согувлары косылды.

— Ойын да басланды, — деди тагы оьзи оьзине Аскербий.

...Бирден ястынъ ян-ягы ярыкланып кетти. Онынъ оьз алдына ап-ак шыба кийген, таза юзли, ак шырайлы, бели талдай йинъишке кыз келди. Оляска кара коьзлерин йылтыратып, ога ак колларын созды...

Аскербий басын эки колы ман ыслап, коьзлерин уйкалады. Тоьгерек як кап-каранъа эди. Тек коькте юлдызлар йылтырайдылар, авылдагы электрошыраклар яркырайдылар...

Кишкей балалар болып олар бирге оьстилер. Кызлар, яслар бирге йййылысып, кырга бардылар, Кобан бойында кыдырдылар, тереклер бойына барып, емис йййдылар. Бир орамда ойнап, Кобанда бир ерде сувга туьсип юрдилер. Олар дегенимиз: Мурат, Аскербий, Махмуд. Солтан, Роза, Айсе эм тагы да бир неше баска балалар.

Танысувымызды Мураттан баслайык. Ол аьелде энъ уыйкен. Оннан сонъ да бес бала оьсетаган эди. Мурат кишкейиннен алып уый куллыкларды этип, уйдегилерине ярдам этпеге керекли болды. Ол агаш та кесип, авлада

ер де казып, атасы ман бирге кыр куллыкларына барып, онынъ колыннан коьп зат келетаган эди. Орамда балалар арасында да ол уйкен болып саналатаган эди. Балалар ога «атаман» деген атты да берип койган эдилер.

Аскербий. Аьелде ол ялгыз ул болып оьскен.

Махмуд колайлы аьелден эди. Ол янгы таза кийимлерин ййы авыстырып, колына каьмпет, колаш алып, юретаган эди. Сондай затларды коьрген балалар оны суьймейтаган эдилер. Махмудка туьрли атлар тагып, оны тоьбелейтаган эдилер. Ога «кайкана» демеселер, «кызыл», «кызылбас» демеселер. Онынъ шашы кып-кызыл болып, бетин савлай сепкил бийлеп алган эди.

Солтаннан коьтереси де коркатаган эдилер. Оьзи тоьбелескиш эди. Мурат «атаман» болса да, тоьбелеспейди. Балалар ишлериннен Солтан Муратты енъеек, деп санайдылар. Аман да сосы эки яс бир-бири мен бир де каптырылыспадылар. Солтан атаманды, баска балалардай болып, тынълап юрди. Солтан атасыз оьскен эм ол да, Мураттай болып, аьелге коьп ярдамласатаган эди. Анасы ман бирдей болып, кыр куллыкларын да этип юрди.

Роза оьткир, эм айлак йигерли кыз эди. Ол Махмудтынъ оьзин де дуьмбишлеп алады. Тап Солтан ман да ысласпага коркпайды. Пишелер ога «эркекшора» деген ат тактылар.

Айсе Розады да, ясларды да тынълап юрген юмсак кылыклы кыз эди. Школага бараяктан алдынгы бала заманыннан бир кесек затлар Аскербийдинъ эсинде калган эдилер. Кайтип олар куьл-тоьбелерде, эски окопларда, Махмудалардынъ бавларында ойнаганлары акында онынъ эсине туьседи. Боьтен де бир зат: Аскербийдинъ эсинде калган, ама ол зат ойына келсе, оьзи уялып алатаган эди. Сол соьзлерден калай бек уялатаган экенин эске туьсиреди. Эм онынъ эсине: «Айсединъ ашыкяры!» — деп тенълери селекелегенлери келеди. Бир кере балалар Айседи байга берип ойнадылар. Ол затты Солтан шыгарган эди. Балалар Айсе мен Аскербийди бирге котанга да капаган эдилер. Эки бала коьпке дейим йылап котанда турдылар. Аскербийдинъ анасы йылавды эситип, оларды шыгарды. Ол хабарды тынълап, куьлейди эм сол затты коьпке дейим мутпай, конъысыларга да айтып юреди.

Соннан сонъ балалар «бай» ман «пише», деп Аскербий мен Айседи ашувландырып коймай басладылар. Экевлери болса бир-бирлерининъ касына ювымага да тартынатаган эдилер.

Балалар школага бараятканда, яслар ман кызларга боьлинедилер. Аналары кызларын яслар ман ойнатпайдылар. Кене де Роза, ога Айсе де косылып, яслар ман ясырынмавык, топ ойнайтаган эдилер. Куьндиз, уьйкенлер куллыкта болганда, олар бирге Кобан бойларында да кезетаган эдилер. Роза аьли яслар ман бирдей болып, сувдынъ аргы ягына да оьтетаган эди. Айсе сондай йигерликти тек алтыншы класста этпеге болды.

Бир куьн Мурат, Солтан, Махмуд, Роза сувга туьспеге келдилер.

— Сен алдыда туьс, а мен артынънан, — деп Айсе Аскербийди ийтеди.

— Йок, сен бар, — деп Аскербий унамады.

Кыз агынга атылып, ялдады. Аскербий де атылды сувга. Айсе Кобаннынъ ортасына еткенде, арып, колларын тегаран кыймылдатып, суьнъип баслады. Алдыга акырын йылысты.

Айсе басын бурып яска:

— Сувга кетейтырман, — деп йыламсыраган давазын шыгарды.

— Коркпа! — деп яс тагы да бакырды.

Кыз тагы да бир зат айтаяк болды, аман да, толкынга басы малынып, сувга тутлыкты.

Аскербий, тез ялдап, онынъ касына етти.

Агын оларды шақырымга ювык, тоьмен аькетип, сув ягага шыгарды. Сувдынъ аргы ягына ялдап оьткенлерине суьйингеннен арыганларын да мутып, тонъаннан дирилдегенлерине де эс этпей, олар йогарыга, йолдасларына оьтпеге йолландылар.

Сув ягады камыслык, тал тереклер, оьленлер бийлегенлер. Йолда оларга курыяткан батпак сув ырасты. Айсе мен Аскербий онда завькланып ойнадылар. Аяклары ман онда юздилер, негрдей кара болганша батпакка кевделерин боядылар. Кобан сувга шомылып та, ювынып та шыктылар. Айсе мунда кишкей бакалар ыслады.

— Буларды мен бек суьемен, — деп кыз эки аясына кишкей бакады салып, йогары коьтерип, карап сукланды.

Аскербий кызга сейир этип карады.

— Уыйкен бакалардан шийкенемен. А муналардын коьзлерине караш, караш кайтип йылтырайды, — деди Айсе.

Аскербий касына келип бирге карады. Олардын сувланган этлери бир-бирлерине тийди. Аскербийдин кызга тийген ийини бирден йылы болып кетти эм яс кыздын колларына карамай, коьзлерин онын кевдесине туьсирди...

Тогзыншы — оныншы классларда яслар ман кызлар ашык этип бир-бирлерине, хатлар язып, кешелер мен расып басладылар. Ким ким мен ашык эткени билинсе, ашыкярларды козып, уялтпага шалысатаган эдилер. Тек Мурат пан Розадын ашык эткенлерине бирев де бир зат та айтпайтаган эди. Олар бир партада олтырып, уроктан сон калып, уйге берилген куллыкларды бирге этип, кинога бирге барып юретаган эдилер.

Айсе Аскербийден бир класска тоьмен окыйтаган эди. Соннан себеп яс ога коьп эс этпеди. Ама оны переменада яде озге ерде коьре калса, Аскербий бала шаklarын эм оны ман батпак сувда ойнап, бака ыслаганларын эсине алып турды.

Школа. «Сонгы звонок» деген линейка барады. Ак коьйлеклер кийген яслар, ак туткышлар туткан кызлар сыдыра-сыдыра болып тизилгенлер. Тогзыншы класслардын окувшылары школады кутылып, аманласаятырган ясларга эм кызларга шешекейлер савкатлап бердилер.

Бир кыз оззинин тенглериннен айырылып, шешекейлерди береек аьдемин коьзлейди.

Мурат, Аскербий, Солтан бир ерде турылар.

— «Кызылбас», муна «ширкей кыз» шешекейлерин сага береек болар, — деп Солтан Махмудты шыганагы ман ийтеди.

Кыз зырангалап келип, бир зат та айтпай, колындагы гуьлдерин маь ал дегенди билдирип, Аскербийге созды. Яс кызарды эм не зат айтаягын билмеди.

— Айсе, мунага ша? — деп Солтан бармагы ман Махмудты коьрсетти.

Кыз Солтанга куьлемсиреп карады.

— «Ширкей!» — деди Солтан.

Айсе болса, Солтанга тилин шыгарып коьрсетти де, асыгыслы болып теньлерининь касына кетти. Яслар куьлеп калдылар.

Кара шаш оьрмелерине ак бантлар байлаган, наьзик бетли, талдай майыскан йинъишке, тири юриси болган Айсединь келбагы уьшинлей де ширкейге усап кететаган деп айтпага боляк эди.

— Эй, эркек! — деп яслар Солтанга карап куьледилер.

Линейкадан сонъ яслар куванып, суьйинип бирге юрдилер. Школадагы окув кутылды. Эндигиси аьр бирининь алдында янъы яшав ашылады. Аьр бирисининь алдында — оьз мырадлары оьз уьмитлери. Школада окувды босаган окувшыларга багысланган кешлик те озгарылды.

Аскербий онда Айседи де коьрди. Ол мунда лотореялар уьлестирип юри эди. Сонъында кыз сценага шыгып, лотореялардынъ номерлерин айтып санлар келискен билетлери болган аьдемлерге савгалар берди.

— Сенинь Айсенъ шынты ширкей! — деди Солтан Аскербийге.

— Неге меники болады? — деп Аскербий ашувланды.

— Муткансынъма бала заманда кайтип «уьйленгениньди?» Ол оьзи де сеннен коьзлерин айырмайды, — дели Солтан.

— Кой, болмаяк затты, — деди Аскербий кызармага аз калып.

Лоторея ойыны кутылган сонъ, Солтан колыннан суьйреп, Айседи ясларынынъ касына аькелди.

— Таныс, муналардай аьлемет ясларды сен туьсиньде де коьрмегенсинъ! — деди Солтан кызга.

Солтаннынъ ойнап айтканын анъласа да, кене де уялып, Айсе эш бир зат та айталмай турды. Кетип те кетеалмады, неге десенъ Солтан онынъ колыннан берк этип ыслаган эди.

— Эй-гей, «ширкей» деп сага бос айткан экенмен, сен калай бек уялшанъ аьдемсинъ... Сага мунавы ярайды, солма? — деп Солтан колы ман Аскербийди коьрсетти.

— Авызынъды тыяш! — деп Аскербий Солтанга ашувланды.

Айсе Аскербийге разылыгын билдирип, ога юмсақ карамын таслады. Оннан сонъ Солтаннынъ колыннан босанып, Аскербийдинъ қасына барып, ога колын созды да:

— Айсе, — деди ол, куьлемсирей берип.

— Аскербий, — деди яс та куьлемсиреп. Айсе баска яслар ман да ойнап танысты. Сонъында коьтереси де куьледилер.

Кобыз вальсти тартты. Солтан коьп ойланмай Айседи ойынга шақырды. Аскербийден калган баска яслар да ойнамага кызларды шақырдылар. Аскербий иргеге тирелип карап турды.

Яс явка куванып бийиди. Кешлик озатаган школа яп-ярык. Яслардынъ, кызлардынъ бетлеринде куванышлык яйнайды. Кобыз занъырап ногай вальсти тартады.

Окувшылар айланып бийийдилер. Яс-явка байрамша кийинген: яслар ак коьйлеклер, кара ыстанлар, кызлар — моры шыбалары ман ак туткышларын, озлерининъ школа формаларын кийгенлер. Куванады яс-явка. Бийийтаганлардан эрек турган Аскербий: «Кужырлы кыз бу Айсе...» — деп ойланады ога карап.

Солтан шайпаксып. Айседи айландырып, айландырып бийийди. Кобыз тартылув бирден токталды. Яслар эм кызлар озь орынларына шашылдылар. Солтан Айседи Аскербийдинъ қасына аькелип, оззи кетти.

— Аскербий, неге ойнамайсынъ? — деп сорады Айсе.

«Шынты ширкей экен мунавы», — деп ойланды ишиннен яс кыздынъ йигерлигин сезип.

— Ойнагым келмейди, — деди оззи.

— Мунадай куьнде аьдемнинъ ойнагысы келмейтаганым? — деп Айсе юмсақ куьлемсиреп яска карады.

«Мунавы мага не бек каныккан» — деп Аскербий тагы да ишиннен ойланды.

— Кайдай куьнде? — деп яс сорады.

— Кайтип кайдай?.. Бугуьн сиз школа ман аманласыз да. Эндиги сизинъ алдынъызда янъы яшав. Оьзинъыз озьинъызге ие боласыз.

— Мен оззим оззимге эртеден бербетин иемен, — деп Аскербий кыздынъ соьйлегенин яратпай айтты.

Айсе ястынь эрисип сойлейтаганына куьлемсиреди.

Олардынъ соьзи узын ойыннынъ тартылувы ман боьлинди. Яслар, кызлар тоьгерекке йыйылып, карс согып басладылар. Айсе де, Аскербий де кол соктылар. Яслар дунья буздырып бийийдилер. Кызлар колларын яйып аккумулярдай айландылар. Яслар кадап, наьндуьриктей айланып, ойнадылар. Узыннан сонъ «тоьгерек» тартылды. Аскербий тагы да ойнамады. Айсе мен экевлери иргединъ касында турдылар. Ойнайтаганларга уьндемей карадылар. Аскербий Айсединъ ойнаяк деген карамын бир неше кере де коьргени уьшин аньламагансыды эм оны шакыргысы келмей ойынга карай берди. Айсе де, басын тоьмен салып, биювшилерге коьз ата турды.

Ойын кутылганда, Аскербийдинъ йолдаслары кувнаклы юзлери мен ястынь касына келип:

— Аскербий, неге ойнамадынъ? — деп сорадылар.

— Оьзим билмеймен неге, ялыккаман! — деп ол Айсеге карап яваплады.

Аскербий кыздынъ коьнъилин бузаяк болган йок эди, юрегиндегин айтты. Ясты оьзи ялыктыргандай ойланып, Айсе бирден кызарып, хаьтери калып не зат айтаягын билмей, бурылып оьзининъ тенълерине кетти.

— Ай-вой! Аскербий, «ширкейдинъ» шырышын коьтере де буздынъ! — деди Солтан тагы шайпаксып.

— Бек керек ол мага! — деп Аскербий, оьзи ишиннен: «Эште кыздынъ йигерин кайтарган болырман? Аьше неге каныгады?! Не зат соьйлеегимди билмей турыман, а ол айт деп шукуйды!» — деп ойланып оьзи оьзин аклады.

— Кыз яман тувыл да, Аскербий? — деп Мурат ястынь коьзлерине сынап карады.

— Не заты аьруувъ?! — деди Аскербий.

— Айлак та, биз карыспаяк, сенинь ишинъ! — деди Мурат.

Кешлик кутылды. Клубтан йолдаслар бирге шыктылар. Эм олар школадан сонъ не каьр шегееклери акында бир-бирлерине айттылар. Олар сосы зат акында эрте-эртеден алып соьйлесетаган эдилер. Буьгуьн де сол соьзди коьзгадылар.

Мураттынъ мырады — автошколага туьсип, шоферга окымага. Солтан бир якка да туьспеймен деп, ясларды

сейирге калдырды. Ол суьвретлеп те, йырлап та билетаган эди. Тек не училищеге, не институтка туьскиси келмейди. Совхозга куллыкшы болып бармага суьетаган эди. Махмуд та окымага бир якка да туьспей атасы ислеген ерге, «плодовоцка» куллыкка бармага ойлады. Тек бир Аскербийдинъ городка политехнический институтка туьсеек мырады бар эди.

Аскербийдинъ атасы — тракторист. Эм ол кишкейиннен алып тракторды айлак суьетаган эди. Теньлери Аскербийди атасы ман бирге трактордынъ уьстинде коьрселер, коьзлери кызып сукланып юрдилер. Эм Аскербий балалык заманында тракторист болмага шалысып, оннан ийги ис болмас деп ойланды. Етинши класска еткенде, ол тракторды кыйналмай юргистти. Сосы ниети онынъ толганда, ол баска куллыклар акында мырад этип баслады. Ама кайдай да болсын бир усталыкты сайламады. Яшав коьрсетер деп ойлады. Яшавда аьр бир аьдемнинъ оьз орыны болмага кереклигин ол ийги анълайтаган эди. Ама оьзиндики кайдай болаягын билмеди. Неге десень школада ол баьри предметлерди де бирдей суьетаган эди. Артык суьйгени болмады. Литературады яратып, книгалар коьп окыйтаган эди, физикады суьйип, уьйде радио ясап, оннан сонъ оны бузып, тагы да янъыдан туьзетпеге безбейтаган эди, кыйын эсапларды шешип, бас пан ойланганды яратып, математика ман да кызыксынатаган эди. Йолдаслары ман бирге футбол ойнамага да аваслыгы бар эди. Футболды школада Солтан баслады. Бир кере ол сактыян топ аькелди, оннан сонъ аьр бир перемена топ ойнав ман озгарылды. Солтан биринши болып баслаган болса да, совхоз футбол командасын туьзгенде, оны онда, сулыбы йок деп, алмадылар. Мурат, Махмуд, Аскербий совхоздынъ командасында ойнадылар. Аскербий спортка да бет береек болды, ама спорт онынъ тек эригин язатаганын тез анълады.

Яшавда кайсы йолды сайлаякларын билмеген Аскербийге усаган яслар авылда коьп эдилер. Элбетте, алдын балаларын йолга ата-аналар оьзлери салатаган эдилер. А соьлеги заманда олар оьзлерининъ аьлеметлерин усталык сайлавда зорлап болмайдылар. Соьлеги яс-

явкадынъ ойлары эм мырадлары коьп эм туьрли-туьрли. Ата-анадынъ орнына соьле яс-явкады йолландырувшы книгалар. Аман да сосы заттынъ бир яртилиги бар. Книгалар, туьрли-туьрли окувлар бек коьп, соннан себеп яс-явка сасып, не затта токталаягын билмей кыйналады. Эм коьп яслар эм кызлар бир зат та сайлалмай, авылда калып, ата-аналарынынъ йолларына туьсип, сонъында сол ата йолын суьйип, яратып, аьдемшилик яшавды бардырадылар.

Аскербий окувда токтасты. Яде инжнер-курувшы, яде механик болмага ойланды. Аскербийдинъ атасы разы болды. Анасы да окувдынъ басын билетаган эди, неге десенъ яслардынъ эм кызлардынъ баска ерлерде окувлары авылда сый эм оьктемлик болып саналатаган эди. Болса да улынынъ уьйден кетуьви карт пишединъ юрегин кыйнады.

Аскербий курылыс факультетке туьспеге токтасып, экзаменлерге аьзирленип баслады. Эм онынъ коьз алдына студентлик яшав келип, оны кызыксындырып турды...

«Экзаменлер барады. Тыныклыкты сакланъыз!» — деп язылган коридордынъ эсиги алдында абитуриентлер уьйилисип йыйылганлар. Бирерлер эсиктинъ тесигине карап, баскалар колларына книгалар алып, ушиншилер авыр тынысланып юредилер. Эсик ашылады. Яслар эм кызлар шыгаятырган аьдемнинъ тоьгерегине йыйылысып:

— Калайды, калайды? — деп сораидылар.

Аскербий явап бермей, уьндемей колы ман булгалаклап, аьдемлерди уьйкен сейирге калдырып кетти. Коридордынъ ишинде Аскербийге карсы Солтан шыкты.

— Кайттинъ? — деп ол да сорады.

— Кайтип кайттинъ? — деп Аскербий сорава сорап салды.

— Конкурс пан тагы да оьтпединъме? — деп Солтан, авыл яслары бир ерге экзамен берселер де, бермеселер де соьйтип яваплайтаганларын кажавлап, Аскербийге де айтты.

Аскербий уьндемеди. Солтан анълады эм баска сораплар бермеди. Орамга шыкканларында, Аскербий

корадынъ касында Муратты коьрди. Онынъ касында бир кыз да бар эди, ювыклаганда онынъ сейири калды, касындагы кыз Айсе эди. Олар Аскербийдинъ алдына шыктылар.

— Не зат алдынъ? — деп кыз ястынъ коьзлерине карап сорады.

— Берген йокпан, — деп Аскербий не кадер уялса да, туврасын айтпага керекли болды.

— Кайгырмас, — деди Мурат.

— Бир зат та тувыл, — деп Солтан да, сонъында баска хабар айтты. — Билесизбе, «кызылбас» не эткенин? Биревге де бир зат та айтпай, пысып, Ростовка туьспеге кеткен. Коьресизбе, кайдай ясыртын, кайдай иштен пыскан аьдем.

— Ясырган болса, ясыра берсин. Ол бизге неден керек? Юринъиз, яслар, Ясыл аралга! — деп Мурат Солтаннынъ соьзин боьлди.

— Юринъиз, юринъиз, — деп Айсе суьйинди.

Яслар да Мураттынъ айтканын макул коьрдилер. Асыкпай, хабар юргистип, яслар Ясыл аралга еттилер. Тоьменге туьспей, басамаклардынъ йогарында токтап, перилаларга тирелип, ярасыклы табиатка карадылар. Аскербийдинъ экзамен бералмаганы акында соьз коьзгалмады.

Ясыл арал Кобан бойында бир неше шакырымга соьзылган эди. Савлай сув бойын тереклер ясыл туьслендиргенлер. Сувдынъ аргы ягында бийик ярда уьйкен авыл конган. Яслар басамаклар ман тоьменге туьсип, коьпирден оьттилер, эм ал-йобгерли куьйиздей тоьселген шешкейли газонларга шыктылар. Муннан шашларын куйган тотай кызлардай, бутакларын шашып, тизуьвлескен тереклер басланадылар. Тереклердинъ ишинде шеншеклер, карусельлер эм балаларды юбандыратаган тагы да коьп туьрли затлар. Яслар каладынъ яшавшылары сувга туьсетаган уьйкен коьлге шыктылар. Олар мунда коьлдинъ ягасын бойлап тыншаятаган аьдемлерди коьрдилер. Ол кадер аьдемнинъ бир ерде сувга туьсуьвине боьтен де бек, яслардынъ ортасында барган, Айсединъ сейири калды. Ол каладагы пляжды биринши кере коьреятыр эди.

— Мен мунда бир кере де болганым йок, — деп оъзи де ясларга айтты.

Кара батлак коьзлерин тагы да кенъейтип, сейирли куьлемсиреп, неге эсе де оъзи уялып юрди Айсе. Аскербий билдирмей, ясыртыннан ога карамын таслап алады. А буюгуьн оны институттынъ алдында коьргенинде яс тагы да алдынгынша тартынды эм не зат соьйлеегин билмеди. Экзамен бермегенине боьтен де бек уялды. Яслар, Айседи онынъ кызы деп санап, оны тартындыратаган эдилер. А ол оъзи кызга соьлеге дейим бир йылы соьз де айтпаган.

— Каранъыз, ак шайке! — деп Айсе коьнъилленип коькке карады.

Яслар да карадылар. Аскербий де коькте коьлдинъ уьстинде айланатаган ак куска карап, кылыйыннан кызга коьз атты. Айсе басын коьтерип, мине соьле ушып кетеек аьдемге усап туры эди.

— Биздеги Кобанда да ак шайкелер зибил! — деди Солтан, кене де карамын коьктен айырмай.

— Аьлемет буюгуьнги куьн! — деди тыныс алып Мурат.

Яслар кайыклар беретпаган ерге келдилер. Бир кере Айсе мен Аскербийдинъ карамлары растылар. Экевлери де сескенип, уялдылар.

Яслар кайык пан коьп заман кыдырдылар. Биринши кере кайыкка олтырган Айсе коркты. Солтан ойнай берип, кайыкты шайкап баслаганда, кыз бирден: «Абайым-ав!» — деп бакырып ясларды куьлетти. Аскербий кыздынъ алды бетинде олтырган эди, эм эндигиси коьзлерин оннан ясырып, карамын тоьгерекке таслайды.

Куьн аьруьв озды. Поездке заманында етистилер. Поездте коьп таныс авылдастарга растылар. Коьбиси каладан ислерин битирип кайтатаган аьдемлер эдилер. Эрик яздырып поезд пен кыдырып юрген балалар да мунда коьп эдилер. Олар вагонларда шапкылап, баска яклардынъ балаларына каныгып, тоьбелесип, кылык-сызланып аладылар.

Поезд авылга еткенде, яслар туьстилер, Айсе ялгыз кетпеге асыкты.

Яслар да оъз ара калдылар.

— Эндигиси не зат этеек боласынъ? — деп Мурат Аскербийден сорады.

— Документти алып, мелиоративный техникумга туъсип карайым, деп ойлайман. — Онда да курувшылар боълиги бар. Туъсеалмасам, куллык этермен. Оннан сонъ не болаягын коъбермиз оъзек.

— Мурат, мен де окыгым келеди, сендей болып автошколага барайым болар деймен, — деп Солтан соъзге киристи...

Тагы да бираз соъйлесип яслар таркадылар... Кеште клубта кино болды. Кинодан сонъ Аскербий Айсединъ касына келип:

— Кино ярадыма? — деп сорады.

— Болаяк карамага, — деди Айсе, сонъ, ойлы болып, — Аскербий, аълемет аъдемсинъ сен! Уъндемес бола бересинъ, коътере соъйлемейсинъ, — деп косты.

— Соъйлемеге зат болса соъйлерем, не айтаякпан, аъше, — деди Аскербий.

— Ия, сага, сен мен турганда соъйлемейсинъ! Мени кишкей балага санай боларсынътага. Яде бир зат уъшин тартынасынъ, — деп кыз яска каныгувын коймады.

— Йок, неге тартынаман экен? Соъйлеек затынъ бар болса, соъйле! — деди Аскербий.

Уъндемедилер. Ярык орам ман бардылар. Аскербийдинъ басында кара кепка, уъстинде ак коъйлек. Кыз да уъстине акшыл шыба кийген.

— Сендей болып балсынып, аз соъйлеген аъдемлер мен кызлар уъркип, коътере де соъйлемеслер, — деди кыз, сонъ коъпке дейим тынып барды.

— Амен соъйлегенлерин тилемеймен. Соъйлеек аъдемим мен бир тил табармыз деп ойлайман, — деди Аскербий.

Олар бир уъйдинъ касында соъйлеек болып токтадылар. Онынъ каралдысыннан ийттинъ уъргени эситилип, яс пан кыз сол ерден тайды. Орам бойлап баягы уъндемей бардылар.

— Кеттим, — деди кыз уъйине еткенде.

— Айсе, — деп яс бир зат айтаяк болды.

Кыз токтады. Аскербий ога колын созып:

— Айып этпе, — деди.

Кыз бир зат та айтпай, колын босатып, уйге кетпеге асыкты.

Аскербий кайтаятырганда, орамнынъ муыйисинде оны саклап турган Муратка расты.

— Куллыклар кайтеди? Собылестинъме? — деп сорады Мурат.

— Не заттынъ акында?

— Кобьрисувъ акында.

— Койтага, Мурат, соны мага ябыстырмага не бек суюесиз.

— Обзинъ кой, неге ясырасынъ? Кобьзинъе караганлай билинеди. Бизден ясырып болмас. Не затты, яман кызым? Сыпатка да, акылга да бек аьруув!

— Яман тувыл экенин мен де коьремен. Аман да оны ман соьйлеген затым йок.

— Берли экенсинъ, сага ярайтаган болса, не затка карайсынъ? Артыннан калма! Эне мен обзимнинъ кызым ман коьрискендей амалым да йок! — деп Мурат обкинишли тыныс алды.

— Неге болмайды экен?

— Мени ноябрь айында аьскерге аладылар, — деди тагы да обкинип Мурат.

— Мени келеекте. Армияга алатаган болсалар, кыз бан коьрисип болмайма?

— Болады, — деди сонъгына дейим соьзин ашык айтпай тенъи.

— Ол заманда мен сени, Мурат, анълалмайман? Розанъ кайдады, сосы куьнлерде коьтере де коьринмейтте? Алдын футболга да келетаган эди. «Выпускной» кешликтен сонъ куллыкларынынъызды кырлы коьрмеймен, — деп Аскербий яны авырып сорады.

— Урсысканмыз. Билесинъме, Солтан уьшин. Эр аьдем соьзгер болса суймеймен деп, мени де оны ман дос этпеек болады. Мен эндигиси оны тынълап юреекпенме? Солтан ийги ясты да! Аьли десенъ анадай: былтыр анасы облип, эки карындасын да, аьесин де обзи карайды. Ата-сы оларды билген де этпейди. Баска пише мен яшайды. Солтанга кыйын болса, биревге билдирмес, обзи ялгыз

шыдар. А Роза ога соьзгер, ыласпа деп мага каныгады. Несин биледи ол? Ондай соьзгер уьшин мен яшавымды берермен. Роза соьле Карачаевскеде экзамен береди. Оьзи де ярасаяк болады мени мен. Тенгыннен записке йиберген мага. Станцияга озгартаяк эди оьзин. Мен де бармадым. Хаьтерим ога бек калган. Эндиги онынъ да хаьтери калган болартага...

— Кылыгы онынъ берк! Билесингме, Солтан бир кере онынъ шашыннан тартканда, артыннан етип оны думбижлегенин? А сени ша? Бир кере экев алганынгда, сенинъ тап иенгдей, яман пишеси байына еликкендей болып, урсысып, кандырды да!.. — деп куьлемсиреп айтты Аскербий.

— Кой, оннан кайдай пише болсын?! — деп Мурат уялды.

— Коьресингме, эне баьри зат та уялганынган билинеди! Пишеньгдей экени... — деп кажавлавын коймады Аскербий.

— Койтага сосы сен, «пише, пише» деп неге каныгып тербейсинг? Солма соьле меним кайгым? Мага армияга бармага керек, а сен келесинг де «пише» дейсинг!

Соны ман бу соьзди койдылар.

— Кел олтырайык, — деди Мурат, яслар конторадынъ касына еткенде.

Олар олтырдылар.

— А сенде оныман бир зат та болсын болганым, э? — деп Аскербий неге сораганын оьзи де билмеди.

— Не болмага керекти? — деп Мурат англамады.

— Не зат, не зат? Оьбискенсизбе?

— Берли экенсинг? — деп Мурат куьледи эм соьзди баска якка бурды. — Келеек юмада кардоникшилер мен Футбол ойнаймыз, — деди ол.

Аскербий баска соьз басланганына суьйинип:

— «Кызыл» ога дейим келерме экен? Аьруьв ойнайды, онсыз бизде команда да болмас эди. Бизге де билдирмей, онынъ Ростовка окувга туьспеге кетуьвин кайтип англамага болаяк?

Ростовта онынъ агасы окыйды, ким биледи ярдам этеек болса да, — деди Мурат.

Юма озып, футбол ойналаяк куьнде Махмуд келди. Ол институтка заочно туьсипти экен. Аскербий де техникумга экзаменлер берди.

Футбол ойнайтаган майданда аьдемлер коьп, ойынды карамага сав авыл шыккан. Майдан авылдынъ шетинде, Кобаннан узак болмаган ерде орынласкан эди. Сув аькелмеге баратаган пишелер ийинлериндеги сувагашка илинген шелеклери мен майданга ойынды карамага бурылатаган эдилер. Совхоз командасы айтувлы болган эди. Ол экинши йылдан бербетин областьте биринши орынды алып барады.

Эки тайымда да авылшылар: — «Юлдыз», «Юлдыз»... — деп арымай бакырып турдылар.

Солтан, оьзи ойнамаса да, командага яны бек авырыйтаган эди. Авылшылар ога «Юлдыздынъ» экинши тренери деп ат таккан эдилер. Солтандай аьдемлерге атлар оьзи тез тагылады. Эм ястынъ хаьтери калып олтырса да, оны ол биревге де коьрсетпейтаган эди. «Юлдызшылар» кийген ясыл футболкаларды да, олар ойнайтаган топларды да Солтан тапкан. Соннан сонъ ога «Юлдыздынъ» завхозы деген ат та тагылды. Сосы куьн де ол ясларга тетик пен «Нарзан» сувга толтырылгап сиселерди уйькен сумка ман аькелди.

Кардоникшилер мен «Юлдыз» ойынды барабар этип кутылдылар.

Сол куьн авылшылар майданнан суьйинмей кайттылар. Солтан кайда да йолдасларына:

— Сиз топка карамай, коьзлерингьизди алмай, кызларга карай турдынъыз! — деп ашувланып бакыра берди.

Футбол карамага Роза ман Айсе де келген эдилер. Солтан шуьшке оларды салды.

Кеше Мурат Аскербийге барды.

— Тез кийин, куллык бар, — деди ол уйьге кирер кирмес, — Роза хат йиберген, сени мен бирге кел деп язган, — деп аньлатты орамда Мурат.

— Мен неге кереккемен? — деп Аскербий сейирсинди.

— Билмеймен.

Кене де Аскербий сезип:

— Бармайман, баргым келмейди.

— Берли экенсинъ! Ойда, больницадынъ касында карап турадылар. Роза ман соьйлеек затым бар, касымда барсанъ не болаяк. Розады да институтка туьсуьви мен кутламага мутпа! — деп Мурат Аскербийдинъ колыннан ыслап аькетти.

Айтылган ерде Роза ман Айсе туры эдилер.

— Салам, — деп Мурат кызлардынъ колларын алды. Аскербий де саламласты. Саламларын алып Роза:

— Ойнаган тувылтта, топты согып та билмейсиз, — деди.

— Аьр куьнде де аьдем бирдей болмайды да, соьйтип биз де бир куьннинъ бир куьнинде осал да ойнап аламыз, — деди Мурат.

Мураттынъ ашыкяры болса да, Розады Аскербий яратпайды. Йыйырылган манълайлы, коьзлерининъ астында сепкиллери яйнаган, ашувлы бетли болган, аьдемнинъ коьзине битилип соьйлеген, суьйдимлиги болмаган кызды Мурат кайтип суьйгени уьшин Аскербий айлак сейирсинетаган эди.

— Олтырынъыз, — деп Роза олтыргышта йылысып ясларга орын босатты.

Аскербий тартынды, Айсединъ де тартынувын коьрди. Мурат Розадынъ колыннан ыслап тургысты да:

— Юр, — деди.

— Кайда? — деп Роза билмеген кисидей турды эм, — биз соьле келермиз, — деди.

Роза ман Мурат больницадынъ аргы ягына бурылып кеттилер. Кобан бетке йолландылар. Аскербий мен Айсе ялгыз калдылар.

— Роза бугуьн келгеним? — деп Аскербий сорады.

— Аьше. Келгенлей мени футболга аькетти. Ана сизинъ топтай тымалак Солтанынъыз сизинъ футбол ойналмаганынъызды бизден коьреди. Шайтанлы бир зат экен! — деди кыз.

Бир кесек уьндемей турганнан сонъ:

— Роза институтка филфакка туьскен, — деп косты Айсе.

— Учитель де куллык болама? — деп ойланмай не этпей айтты Аскербий.

— Яманым, аьше, — деп сейирсинди Айсе.

— Не заты аьруьвди? Кызга келисе болса ярайды.

— Неге кызга? Кыздынъ ястан не заты кемди?

— Кем тувыл. Мен уьйтип кызлар авыр куллык этеалмайтаганы уьшин айтаман, — деп туьсиндирди Аскербий.

— А мен озимге енъил куллык излемеспен эм излеек тувылман. Мен сегизинши класска дейим летчик болаяк больш мырад этетаган эдим. А соьле ондай ниетим йок, кенемнинъ озинде де...

— Кене де, не зат кене де? — Аскербий кыздынъ соьзин боьлди.

— Алдынгы мырадым озьи тайды. Эндигиси менде баска мырад тувган, — деди Айсе.

— Кайдай экен? — деп куьлемсиреп сорады яс.

— Оны айткым келмейди. Мырадынъды биревге де айтып болмайды. Айтсанъ, онынъ маьнеси йойылады. Лётчик болмага суюемен деп мен бир кере Фаризатка айткан эдим. Соннан сонъ ол мени коькте ушып турады деп ойланатагандай коьрип, оны ман соьйлеспеге де, коьриспеге де уялатаган эдим, — деп тоьгинди Айсе.

— Мен де соьле сени самолетта ушып бараяткандай коьремен, — деди куьлеп Аскербий.

— Неге куьлейсинъ. Мен де ушпага болар эдим, баскалар ушадылар да.

— Ол баскалар, а сен авылда, аьелинъ болаяк, балаларынъ болаяк. Байынъ сени басамактан да абыткылатпас, сен келесинъ де самолёт дейсинъ! — деп Аскербий тагы да куьледи.

— Сен коьтере баска якка айландырдынъ. Ол баска сорав. Балалар да, аьел де меникиндей, байымдыкы да болаяк, — деп эристи Айсе.

— Мен балалардынъ анасын, яде озимнинъ анамды самолётта коьрсем, оьлгишей куьлер эдим! — деп каптыра берди Аскербий.

— Аьруьв, аьруьв! Сен коьтере де куькили зат этинъ меним мырадымнан, — деп Айсе сосы соьзди коймага суйьгенин билдирди.

Олар бираз уьндемей турдылар.

— Оьх, калай аьруьв авады буьгуьн, — деп авыр тыныс алып айтты Аскербий.

Аскербий батаятырган куынге карады. Тувра куын-батарда кызыл туьске боялып, булытлар кызарадылар. Булытлар уймелеклесип, кызгылт шешекейлердей куын-батарды бийлейдилер. Тобгерек як тынык эм ярасык.

Аскербийди табиат коьньиллендирди, шырайы куваньшылы болып туьрленди, ол куулемсиреп ян-ягына карайды, Айсе ястынь туьрленгенин сезип, сейирсинеди.

— Роза коьтере де йок болды да! — деп Айсе бир зат айтпага керектен себеп соьйлейди. — Оьзи аькелип, оьзи таслап кетип ол не затты оьзи?

— Кетеекпе? — дейди Аскербий.

— Кетеек.

— Олар эндиги кайтпаслар.

— Мен уйге бараман, — деди Айсе олтыргыштан турып.

Аскербий бир зат та айтпады, озгармады. Кыз оьзи кетти, яс тек артыннан карап, ол тоьбеге коьтерилгенше коьзлерин алмады.

Бир кесек заман кетти. Исси язды куллыклар кайнаган куьз авыстырды. Куьз — тойлардынъ шагы. Яслар уйленип, кызлар байга барып, аьдемлер улларын аьскерге озгарып, коьп ийгиликлер боладылар. Авылды эртенъликтен кешке дейим коьыз сеси, орайда шалув, ойын, куьлки, суьйиниш бийлеп алады. Шав-шувлы куьз.

Бу куьзде Муратты аьскерге озгардылар. Бу куьз йолдаслардынъ яшавына коьп туьрленислер аькелдн. Солтан тавда ислейтаган эди, окында авылга да келуьвин мутпады. Аскербий де техникумда оқып, базар куьнлерде авылга келип-кетип юрди. Ол экинши курска туьскен эди, неге десенъ оныншы класстан сонъ соьйтип аладылар, эм ога оқымага да енъил эди. Ол бир юмады общежитиеде тегаран даянатаган эди. Куьз озып кыс келди. Аскербий авылга сийрек келип баслады. Эм аьр заман поезд авылга ювыклаган сайын юреги каты согып, коьньили коьтерилетаган эди. Тувган еринде ога баьри зат та ярасык эди. Ак кар ябылган уйлер, коькшил туьтин будаклап шыгатаган ожаклар, кыйшык орамлар, арувды-талувды билмей уьрген ийтлер, — баьри зат та онынъ янына ювык эм коьзлерине ярасык. Болса да ол бир-эки куьннен эригип

баслайды. Йолдасларыннан тек Махмуд бар эди. а оны ман Аскербий алдын да бирге юргени уьшин юрек ашып бир-бирлери мен соьйлескенлери йок. Ол затка Махмуд шуьшли эди. Ол не эткенин, не ойланганын йолдаска да айтпай, ишинде саклап юретаган аьдем эди. Эм оны ман кенъеспеге яде кайдай да болсын сорав шешпеге кыйын эди.

Бир куьн Аскербий мен Махмуд клубка кешликке келдилер. Онынъ ишин куьлки, ойын, музыка бийлеп алган. Яс-явка тоьгерек болып уьймелескен. Тек Махмуд пан Аскербий эрек турып ойнайтаганларга карайдылар. Пластинка айланып, туьрли анълар шыгарады. Яслар эм кызлар вальс, танго, шейк ойынларын бийип, завкланадылар. Школьник яслар оьзлери мен окыган кызларды шақырып ойнайдылар.

— Эх, Солтан йок, ол болган болса биз деп ялыгып тураяк тувыл эдик, дия, Аскербий? — деп Махмуд куьрсинип йолдасына карайды.

— Аьше, — дейди тенъи де. — «Кызыл», сенде сессия кашанды?

— Май айында.

— Майда мени армияга аладылар.

Сол арада Аскербий ога биревдинъ тешкеруьвли каравын сезді. Ол Айсе экенин яс коьрди эм неге эсе де саьспекледи эм кызарды.

— Юр, «Кызыл», кетеек, — деди ол.

— Кайда асыгасынъ? Келгенимиз янъы да, — деп Махмуд анъламады йолдасын.

Яслар шыктылар. Тыста сувук. Яслар пальтоларынынъ ягаларын коьтердилер.

— Не каьр шегеекпиз эндиги? — деп сорады Махмуд.

— Билмеймен, — деди Аскербий, эсин йыйып.

— Ол заманда неге шыктык? Йылы ерде турган болгай эдик.

— Махмуд, сен биревди суьйгенсинъме?

— Суьйгенсинъме дейсинъме? Суьймей, берли экенсинъ! Мен кайсы кызды да коьргенлей суьйип баслайман...

— Кояш шайпаксувынъды! Мен ондай зат акында сорамайман... Сенде мунадай зат болганым: кызды коьрмей

турсань, оны суьесинь, коьрдинь десень ога не зат айтая-
гынъды билмей, коьзлерине карамага тартынасынъ...

— Болады... Болады, боьтен де, кеше уйклятырган-
да, кайтип бир ойланасынъ, — деп Мурат асыгып айтты
эм куьледи.

— Кет, берли-яралы, мен сеннен уьшини мен де
сорайман, а сен авызынъ яйылып, куьлеп, зыртшылай-
сынъ...

Язлык та келди. Коьзди кувандырып, коьнъилди
коьтерип, тоьгерек як янланды. Куьннинъ шувагы ерге
мол тоьгилди. Янъы туваяткан коьгоьленлерди шык
ювды. Кенъ кырлар каьтебидей ясылландылар. Тереклер
япыракландылар, тоьгерек якты бийлеп шешекейлер
тувдылар. Эртенъликтен баслап кешке дейим торгайлар
шырылдап авады куванышлы сеслерге толтырдылар.
Табиат, куьннен-куьнге янланып, туьрленди. Авыл да
кыс уйкыдан уянды. Язлыкта да, куьздегиндей болып,
ясларды аьскерге озгарувлар бардылар...

Танъ атканша кешликте олтырган аьдемлер калага
кетпеге, деп станцияга тувра келдилер. Мундагы штакет
корадынъ касына олтырып, коьызшы коьыз тартты.
Аьдемлер карс-курс этип бийидилер, сакылдатып кол
соктылар. Картлар ман пишелер де эректе турып, ойын
карадылар. Олардынъ ишиндеги бир эсли кыскаяклы-
дынъ коьмекейи босап, бетлерине коьз яслар тыгыр-
дылар. Ол — Аскербийдинъ анасы эди. Басына коьрпе
боьрк кийген атасы да улына кыпынълап карап алды.
Аскербий анасынынъ касына келгенде, ол улынынъ
басыннан сыйпай турып, коьтере де йылап йиберди.

— Анай, койтага, тилеймен... Кавгага кетеменме
мен? — деп улы анасынынъ коьнъилин авляяк болды.

— Эркек болып келеек, армия оны шынты эр этер,—
деди атасы, улы ман пишесининъ касына келип.

Солтан да, Махмуд та келген эдилер.

— Хат язбасанъ, армиянъга барып, сыдыртарман! —
деди ойнай берип Солтан.

Яслар шав-шув этип ойнадылар. Коьызшы коьызын
яндыртып тартады. Ойнамага Аскербийди шыгарды-
лар. Ол басын йогары коьтерип туьсти эм коьзлери мен
йолдасларын излестирди, карамын Солтанда токтатты.

Солтан каты кол сокты. Яс пан ойнамага кыз шыкты. Карс согылув куьшленди. Солтан болса: «Карс! Карс!» — деп бакыра берди. Аскербий кыздынъ тоьгерегинде айланды, кыз да ийинлерине туьскен явлыгын туьзете берип, айланып йылысты. Ойын поезд келгенше токталмады. Тоьгерек, узын, вальс ойнадылар. Яслар эжуьв шалып йырладылар.

Йылаудан озин тыялмаган Аскербийдинъ анасын пишелер юбантпага шалыстылар. Аскербий яслар ман берк кушакласты. Бобтен де Солтан ман аманласпага авыр эди. Онынъ йыламага еткенин Аскербий оззи де сезди. Кобьке дейим олар бир бирлерининъ ийинлерин кагып турдылар.

— Яз, — деп Солтан Аскербийдинъ ийинине енъил ийтеди.

Аскербий пишелердинъ касына барып, аьр-бирине озин кушаклатты. Олар ястынъ кисесине аьдетше кагыт акшалар тыктылар. Анасы улын кушаклап, савлай бетин оьпти.

Атасы келип, ийниннен ыслап:

— Йигиттей бол, улым, аман барып, сав кайт, тынъ-лавлы бол, — деди.

Атасы ман аманласып турганында, Аскербий йол ман шавып келеятырган кызды коьрди. Ак шыба кийген кыз Айсе экенин сол сабатлей анълады эм онынъ юреги коькирекке сыймай дуьнъкилдеди. Елде шаш оьрмелерин елпилдетип, колларын яйып асыкты кыз. Ол станциядынъ касындагы бавда токталды эм коьзлери мен Аскербийди излеп баслады. Коьргенинде, басын коькирегине ийип йылады. Аскербий поездтинъ козгалаягына да, тоьгеректеги аьдемлерге де карамай, кыз бетке шапты.

— Айсе, аман-эсен кал! — деди кыздынъ колларын берк ыслап. Эм пышылдап сес берген поездке шапты, вагоннынъ басамагына баспага етисип, ол сонъгы керевык эм кардаш-кавымына карады.

— Аскербий, йигиттей бол, еткенлей хат яз! — деген давазлардан оны поезд аькетти.

Айсе де аьдемлерден эрек турып, кол булгалаклай берди.

Службасы Аскербийдинъ тез озатаган эди. Тек арь янъы куьн сайын ол уьйин сагына береди. Авыл, анасы, атасы йолдаслары онынъ коьз алдына келедилер. Онынъ эсине Айсе де йыйы туьседи. Бобтен де олардынъ кишкей сувдынъ аргы ягына обтуьвлери, Айсе кишкей бакаларды ыслап, колларын куьнге созып олар ман завкланганы — Аскербийге аьлемет эстелик эди.

Службага келгенлей, Аскербий Ростовтан Вова деген яс пан танысты.

— «Корешок», — деди бияладынь алдында коьтеринип турган яс, — караш, елкем тегис алынганым?

— Обзинъ «корешоксынъ», — деп Аскербий, яс ога неге ондай ат такканын анъламай, ашувланды.

Сол затты анълаган яс Аскербийге карап, юмсак давазы ман:

— Эй, йигит, кешир мени... Ростовта савлай яшавшылар бир-бирлерине — «корешок» дейдилер эм биревдинъ де хаьтери калмайды. Сенинь хаьтеринь калды, солма? Сен кайсы яктансынъ? Кавказдансынъ-ма? — деди.

— Аьше, Кавказданман. Тек мага «корешок» деген союз ярамайды, аьруьв союз тувыл. Ол союз теректинъ туьбирине усайды. Сага яраягым мен сага «пень» десем? — деди Аскербий де ястынь коьзлерине тигилип карап.

Яс тагы да куьлемсиреди.

— Ва-ву, аьше сизде йолдас йолдаска кайдай союз айтады? — деп ол туьсиндиреек болып шалысты.

— Атты тек суьймеген аьдемлерине тагадылар, — деди Аскербий аз таныган аьдем ога ат такканын яратпай.

— А юзык аьдемге, суьйген, досласкан аьдемге кайтип айтадылар?

— Кардаш, — деп айтпага боладылар.

— Эне, коьрдинъме, бек аьруьв. Мен де сага эндигиси кардаш дермен.

— Йок! Меним обзимнинъ атым бар, атымды айт, аьдемлерге ат неге бериледи? — деп Аскербий ястынь союзин макул коьрмеди.

— Бек аьруьв, соьйтип те болсын. Сени мен келиспеге кыйын экен. Меним атым Вовка, сенинь ша?

— Аскербий.

Собьитип олар таныстылар. Тез арадан Вовка Аскербийдинъ конгысысы ман орындык авыстырысты. Эм олар йолдас болдылар. Вовка соьзди суьетаган эди эм Ростов каласы акында хабарлар айтып басласа токтаягын билмейтаган эди. Тувган яклары акында сорап Аскербийди де бездиретаган эди. Ол орыс яска баьри затлар акында хабарлап, уьйди тагы да бек сагынатаган эди.

— Соьле сизде кынжаллар барым? — деп Вовка уйка-
яктан алдын хабарласув уьшин соьз табады.

— Йок! — дейди Аскербий созып.

— Кызлар ша? Ярасыгым? — деп Вовка токтамайды.

— Ярасык! Сыпатсызлар да бар, йок, коьбиси яра-
сык.

— А бизде Ростовта баьриси де ярасык! Сарысымал болган блондинкалар керегим, кара шашлары ман брюнеткалар керегим, янынъа кайдай яраса, сондай аьлемет кызлар бар. Эне тувра — «смак!» — деп Вовка завкланып мактанды.

— «Смак» дегенинъ не зат экен?

— «Смак» дегенме? Аьлемет деген маьнеде. Ондай кызлар сав дуныяда йок деген затты анълатады. Баьриси де турган эне бир коьзел!

— Анъладык! — дейди Аскербий.

— Береш, кызынънынъ каьртин коьрейим, — деп Аскербий, бир неше кере коьрген болса да, тагы да кыздынъ каьртин тилейди.

— Эндигиси, Аскербий, мен сени куьнлеп басларман, — деп Вовка кажавласады, эм шемиданын ашып, альбомнан каьртти шыгарып, досына береди. Аскербий каьртти алып, сары шашлы, ак юзли кыздынъ суьвретине бир кесек заман карап, кери кайтарады. — Аьруьв кыз, — дейди тенъине ол.

— Аьруьвлигиннен сага не пайда? — деп Вовка оны козьйды. — Сен оьзинъ неге бирев мен де хат алыспайсынъ?

Аскербий уьндемейди. Вовка соьитип сораган сайын Аскербий бир зат та айтпайды, окында кызарып та алады.

Аман да бир кере Вовка кызын коьпке дейим эсине алып, авызынынъ сувы кепкенше оны мактаганда, Аскербий де ога озьининъ юрегиндегин айтпага суьйди.

— Ондай кыз дуныяда йок. Акыллы, танъ, ярасыклы! Бийийтаганы ша? Эне коьзинъ карап тоймайды! — деп кутылды соьзин Вовка.

— Кызынъа не зат акында язасынъ? — деп сорады Аскербий оннан.

— Вуа, берли экенсинъ, баьри заттынъ акында да язаман, не зат ойлансам, соны язаман. Мине соьле соьй-леймизбе, соны язбага болаякпан, а сонъында «обмемен» деп язып кутыламан.

— Билесинъме, а мен озьимдикине хат язалмайман.

Вовкадынъ коьтере де сейири калды.

— Вуа, аьлемет экенсинъ, ол кадер заман бирге турамыз, а сен кызынъ барын да мага билдирмейсинъ. Кимди ол, кайдайды? — деп кызыгып кетти Вовка.

— Не зат айтайым сага? Аьруьв кыз. Мединститутка туьскен деп язадылар йолдасларым. Билесинъме, Вовка, эне сен озьинънинъ Валянь ман кушакласып та, оббисип те юргенсинъ, кинога да бирге баргасыз, а мен де баьри зат та баскаша. Мен кызым ман аьдемше соьйлеген де йокпан. Оны коьрмесем, ога айтаяк коьп соьзлер йыйылысадылар, коьрдим десем, тилимди юткандай боламан. Эне турган бир бузав. Неге экенин де анъламайман. Ярасык ол, Вовка. Савлай авылда ондай ярасык йок болар. Мине хат язбага да ойлайман. Аман да язган соьзлерим ишимди шыгарады эм ога ярамас деп ойланаман. Эне сен баьри заттынъ акында да язасынъ, а мен уьйтип этеалмайман. Уяламан, тартынаман... — деп Аскербий саьспеклеп юрегин кыйнаган затларды айтты. Вовка да ястынъ кыйналувын анълады.

Экеви де бир кесек заман уьндемей турдылар. Сонъ Вовка:

— Сен оны суьетаганынъ анъламлы, а ол ша? — деп сорады.

Аскербий коьп ойланмай:

— Олма? Алдын суьетаган эди, — деди.

— Неге суьетаган эди? Соьле ша?

— Соьле билмеймен, неге десенъ бир йыл озган, институтка туьскен, а мен соннан бербетин бир хат та язганым йокпан.

— Уыйтип болса, сен оны суймейсинь.

— Йок, Вовка, сен мени анълалмайсынъ. Мен куьн сайын онынъ акында ойланаман. Сендей болып, оны ман бирге кинога да, ойынга да бармага суйемен. А мене сол затлар акында кызга айтпага йигерим батпайды. Оьзимнинъ кужырлы акылым ман не этеегимди де билмеймен! — деп Аскербий туьсиндиреек болды.

— Вуа, Аскербий, анъламайман сени. Сага карасанъ, уялшанъ деп те айталаяк тувылсынъ. Анъламайман. А кыз оьзи сага неге язбайды?

— Бизде аьдетше кызлар биринши болып оьзлери язбайдылар. Уятка санайдылар.

— Бизде уыйтип тувыл. Валям мен язганша асыгып, анамга барып меним адресимди алып, мага меннен алдын язды... А сенинъ кызынънынъ аты кайдай ды?

— Айсе.

— Айсе, Айсе... Калай ярасык атты. Оны тек аты уьшин де суймеге болаяк.

Служба тез озды. Аскербийдинъ бойы да коьтериди, оьзи де берк болды, суйеклери катты, аьскерден эркек болып шыныгып кайтты. Эки куьн поездте уйклялмады, авылы ман кайтип йолыгысаягын ойланып келди. Аьскерден босаган солдатлар аьдетинше кайтаяклары акында уйге билдирмейдилер. Аскербий де соьйтип этти.

Автобуста да таныс аьдем коьринмегенге суйинди. Ама алды бетте олтырган эки куртка тигилип, ол бетке карадылар. Олардынъ бириси:

— Сосы ясты Асаннынъ улындай коьремен, — деди.

— Асанда сондай уйкен ул бартага?

— Тоьх, эне соьйтип Асан ман Хусинди адастыратаганман. Мунавы Хусиннинъ улы болмага керек.

— Аьше, Хусиндики, — деди баскасы, карамын Аскербийден алмай.

«Танылмай болмайды» — деп ойланды ишиннен Аскербий. Яз деген калай аьруьв, тоьгерек як яйнайды! Алыста наьртуьк эгилген кырлар толкынласкан деньиздей шайкалып коьриндилер. Йол бойы ман терек полоса созылады. Йолдынъ янларындагы ясыл коьгоьленлердинъ ишинде ак шешекейлер мен саргылдым маьметекейлер

куьн коьзинде яйнап коьринедилер. Аскербий табиятка куванып карайды эм йолыгыс акында ойланады.

Курткалардынъ касларында олтырган балалар Аскербийге коьз айырмай карайдылар. Коьзлери кызувын анъламага болаяк. Олар солдаттынъ формасы, фуражкасы, омыравындагы знаклары акында сыбырда-садылар.

— Пехота, — дейди бириси.

— А мен озим пограничник болып, мажады саклауда болгым келеди, — дейди экиншиси.

Аскербий де куьлемсиреп балаларга карайды эм эсине сондай бала болып юргени туьседи.

Автобустан туьскенлей, биревге де коьринмей, Аскербий уйге асыкты. Ама алдына раскан аьдемлер болдылар. Коьрген-коьрген аьдем кушаклап, ога коьп йылы соьзлер айтты.

Оьзлерининъ орамына шыкканлай, ол йол бойлап асыгып келеяткан анасын коьрди. Биревлер суьйинши айта койган экенлер. Анасынынъ коьмекейи босап, коьз яслары бетине тыгырып:

— Улым, улым... — деп оны кушаклады, бетин, коьзин оббип аьвлетине тоймай карады. — Кайттынъма, кайттынъма, Аскербийим-ав? — деп суьйиниши коькирегине сыймай, улын коьргенине ыйнанмай турды анасы. Уйге етеятырганда, авыздан атасы шыкты. Ол бир колы ман авыздынъ столбасын шайкап, баска колын кайда салаягын билмей, кисесине ясырмага шалысты, омыравындагы туьймесине де салды.

Улы касына еткенде, коьзлерин ерге туьсирип, токталды.

— Бар, бар, атанъды кушакла, — деп анасы, улын сыйпай берип, айтты.

Аскербий коьзгалмай бир ерде тура берди, атасы оззи онынъ касына келип, колын берип, улынынъ шашын сыйпады.

— Машалла, эркекке усадынъ! — деди суьйинип ол.

Сонъ уйге кирдилер. Тез арадан кардаш-кавымы келип баслады. Нагашакасы Асан да келди. Ол Аскербийдинъ атасы ман бир анадан, бир атадан тувган эгизлер

эдилер эм бир-бирине бек усайтаган эдилер. Бурынлары буйкир, коьзлери кысык болып, тек бетлери усап калмай, бойлары да бирдей эди.

Уй аьдемлерге толды. Йолдаслар да келдилер. Биринши болып, уйге шавып Солтан кирди. Кеселтекленген болмаса, Солтан туьрленгени йок эди. Ол Аскербийге асылып, оны каты кушаклады. Мине «кызыл» Махмуд танымастай туьрленген. Онынъ ясыл коьзлери болмаган болса, Аскербий оны танымас эди. Бойы кеткен. Ол, мазаллы эркектей, тарсылдатып, кол ман саламласты эм Аскербийди сыгып кушаклады.

— Вуа, аюв болгасынъ да, эндигиси сенинъ артынънан биревмиз де еталмаякпыз, — деп Аскербий сейирсинип Махмудка карады.

Махмуд ундемей куьлемсиреди. Мурат та келди. Куьнге куьйген бети, кап-кара мыйыгы Муратты да уйкен эркектей этип коьрсетеди.

Аскербийдинъ анасы улына да, йолдасына да карап, куванганнан йылап йиберди, коьз ясларын басындагы явлыктынъ ушы ман суьрте берип, олардынъ касыннан кетти. Коькирекке сыймаган куванышын халк пан бирге боьлип, кыскаяклы босанды.

Кеште аьдемлерди йыйдылар. Кой сойдылар. Стол тоьгерегине йыйылысып олтырдылар. Коьбызшы да бар эди. Эртеньликке дейим Аскербийдинъ уйин аьдемлердинъ тилеклери, куькилери, йырлары, ойынлары бийледилер...

* * *

Тезден Аскербий авылга уйренди. Техникумда окувын сонъына аькетпеге деп калага барып келди. Сав куьн юрип, арып-талып авылга кайтаятырганда, автостанцияда бир таныс даваз:

— Аскербий, — деди.

Бурылса, Айсе. Кыз ястан коьзлерин айырмай автобустан туьсти. Колластылар, Аскербий кызга карап айлак аьжейипсинди. Айсе коьтере туьрленген эди. Ал-

дынғы Айсе, ястынъ эсинде калган Айсе йок эди. Кара коьзлердинъ карамы уйкенсиреген, шашы кесилген, бети агарган, сынлы болган Айсе онынъ алдында эди. Аскербий онынъ йылы аясын озбиндикине ыслап:

— Кайтип бир туьрленгенсинъ! — деди.

Аскербий онынъ коьзлерине караяк болып эди, ама кыз карамын баска якка бурды. Ястынъ эсине армия туьсти, онда Айсе акында ойланмаган куьни озбаганы. Эм соьле турган Айсеге караганда, онынъ эсинде сакланган Айсеси йок эди. «Эки йылдынъ ишинде аьдем ол кадер туьрленип болама?» — деген сейирсинуьв оны коймады. Айсединъ уйкенсиреп соьйлеви де, ярасыклы оьрмелерин кызганмай кескени де яска ярамады. Алдынғы Айсеге айтаяк коьп йылы соьзлерин ол йыллап аьдуьвлеген эди, а муна Айсеге ол сувук карады. Туьрленислерге коьзлери бйнанмай кыйналды.

Автобуьска олтырганларында Аскербий кенетен аьдем мен соьйлегендей:

— Окувдан келесизбе? — деп кыздан сорады.

— Аьше, базар куьнге келемен. Экзаменлер басланган. А мен уьйди сангынганнан келип кетпесем болмайды. Айткандай, бир затка да карамай келуьвимнинъ маьнеси — тойга бараякпан, — деп оьзи сынай берип яска карады. — Мурат пан Роза открытка йибергенлер. Олардынъ тойларын саклай-саклай арыдык. Эртен-бирсигуьн деп аьдемлерди ызаландырдылар. Розады бир коьрсем экен, кайтип бир сагынганман!

Аскербий Айсединъ соьзлерине уйкен эс берип тынълады, кыздынъ давазынынъ туьрленгенин де сезип, окувшы кыз Айседен бир зат та калмаганына айлак оькинип, ойга коьмиледи.

— Сен келгенли эки юма болады, солма? — деп кыз оьзининъ соьзине эс эттиртти.

— Сен кайдан билесинъ?

— Мен коьгере затты да билемен. Авылды коьрсете таган «телевизорым» бар, — деди ойнап Айсе. — Солтан тавдан коьгере кайтканым?

— Аьше, савлай кайткан, кайтканлай янъы трактор алды.

Аскербий кызга карап, Айсе ашык, суйдимли кыз болганын да сизди, алдынгы бала акылы кеткенин коьрди. Коьтерилип, алдыга шыккан тоьси, тоьгерекленген кевдеси Айседи байга бармага керекли яс кыскаяклы этип коьрсететаган эди.

— Бездирди ол бирев Солтан! Мен базар куьнге келсем, ол да тавдан келеди. Берлисип соьйлевин де койганы йок, аьдемди ашувландырып. Ана обьгизге усаган Махмудша? Тилин юткандай, уьндемей, салпырап юредит. Сапатактай яслар болып, бир кайгысыз, бир ойсыз кезедилер. Сен ша? Окувынь не болды? — деп сорады Айсе.

— Буйгуьн соьнынъ артыннан юремен. Кагьтларды аькетип бердим. Бир неше экзамен берсем, Алла айтса, уьшиншиде болаякпан.

— Сага аьруьв, тезден кутыласынь. А мага энтте кайтакым!

— Меннен ясыратаган мырадынъ — врач усталыгын алув болартагы? — деп Аскербий балалыктагы соьзлерин эсине алды.

— Кайдай мырад? Э, аьше, бас деп лётчик, оннан сонъ врач... Аьше соьйтип соьйлейтаган эдик.

Соьйтип лахырда этип, олар авылга кайтип еткенлерин билмей калдылар. Аскербий кызды онынъ орамына дейим озгарып, уьйге кайтты...

* * *

Калай ярасыкты ногай той! Биревге кыз туьскен деген соьз яйылса, халк тойга аьзирленип баслайды. Бас дегенлей уьйленгенлердинъ кардашлары, ювык аьдемлери. Бирерлер яс аьдемлерге кайдай савгалар этееклерин, баскалар тойга не затлар керегин, оны кайтип озгараякларын ойлайдылар.

Соьйтип Мураттынъ кардаш-кавымы да яс кызды туьсиргенин эситкенде, кешелер мен бир уьйде йыйылысып аьр ким обьзининъ не зат этеегин айтты. Соьйтип Розадынъ кардашлары да бир-бирлери мен кенъестилер. Той бирге яшаяк эки аьдемнинъ иси болып калмайды, эм тек солардынъ кардаш-кавымларынынъ да ялгыз иси тувыл,

той савлай авылдынъ, халктынъ суьйиниши. Тойга яслар да, картлар да куванадылар. Картлар оззининъ яслыгын эске аладылар, яслар озлеринде де сондай куьн болагын билип, коьнъиллери коьтерилип тойга барадылар.

Ярасык ногай той, аьдетлери де онынъ ярасык! Бир юма, эки юма кыз туьскен ерде ойын озады. Ата-аналар тойды кайтип озгараяклары акында ойлансалар, яс-явка да оз сулыпларын кыз туьскен ерде коьрсетедилер. Яшавларын косаяк эки аьдем де той куьнди термилип саклайдылар. Тойда авылдынъ, ямагаттынъ сыйлы аьдеми колларына нал ыслатып, яшавынъыз болаттай берк болсын, деп айтаягын коьз алдына аькеледилер. Бар сондай ногайда ярасык аьдет! Яс пан кыздынъ колларына налды созып, темирди эки яктан ыслатып, оларга энъ ийги тилеклер айтадылар. Сол затты Мурат пан Розадынъ тойында да эттилер.

Базар куьн шав-шувлы таьвкеше куралып, келинди Мурат яшайтаган уьйге аькелдилер. А кеште яслар орайда шалып, бакырып-кышкырып, Муратты уьйине аькелдилер. Яслар ознерликлерин кызганмай давазлары еткенше йырладылар. Ишлеринде аьдемнинъ юрегине еткен Солтаннынъ давазы эситиледи:

Сеннен аьруьв йок мага,
Сага соьйтип карайман,
Яс коьнъилди коьлдей тоьгип,
Сага йырлар йырлайман,
Сага йырлар йырлайман.

Яслар эжувлеп орайда шаладылар. Солтан кызып баска сазын айтады:

Сен ойдасынъ, мен кырда,
Арамыз узак, аьруьвим.
Атынъды айтып, йырласам,
Ананъ унамас, аьруьвим,
Ананъ унамас, аьруьвим.

Яслар тагы да бек давазларын коьтерип, орайда шаладылар. Махмуд та кызлар йырлайтаган йырды йырлайды:

Саңдыгым меним темирден,
Ашкышым езден, аруувим,
Сен тайсань да, мен тайман
Айткан соьзден, аруувим.

Яслардынъ орайдалары тагы бек куьшленип, савлай авылга эситиледи. Яслар, орайда шалувдынъ анъына «Карс! Карс!» — деп бакырып, бийип те аладылар.

Каралдыда халк толган эди. Кобыз токтамай тар-тыла берди. Кыскаяклылар, аякшылар зыяпетке толган колларындагы тепшеклерди аьдемлерди сыйлавга тасып турдылар. Казан уйде туьрли аслар аьзирленедилер. Соьйтип казан уйдинъ артында, сыякта, оттынъ уьстине илинген казаннынъ касында пишелер асты каьрлейдилер. Уйдинъ, котаннынъ тоьбелеринде байраклар, козы боьрклер кадалганлар. Каралдыда брезент ябылып какыра этилген, онынъ ишинде узун такталардан ясалган столлар ман олтыргышлар. Каралды шав-шувлы, куванышлы. Яркылдап янган шыраклардан каралды куьппе-куьндизгиндей болып, ярыкланды.

Уйдеги пешлерде картлар ман эркеклер олтырдылар. Яс-явка какыра астында орынласты. Столдынъ бас бетинде Мурат, онынъ онъ ягында киевдинъ касында олтыратаган яс болып, Солтан, сол ягында Роза, келининъ касында енъгеси де бар эди.

Столларга туьрли-туьрли аслар тизилгенлер: тепшек-тепшек этлер, кагытлары йылтыраган «Шампанское» шагыр, ситро сиселер, аякларда уйилип-уйилип каьм-петлер, халва, вазалар толган алмалар, кертпелер... яс-явканынъ тамадасы турып, столдынъ тоьр бетине шыгып, тилек айтты:

Той кутлы, болсын,
Той иеси!
Той кутлы болсын! —

деп ол уйде олтырган картларга соьзин багыслады. Оннан сонъ яс-явкага бурылып, тилекти йырдынъ соьзлери мен айтты:

Колымызда стакан —
 Иши толы нектарды,
 Тынгласангыз, тенг яслар,
 Менде авыз соьз барды.
 Кобтерингыз стакан —
 Тойымызды баслайык,
 «Савлык» денгыз, тенг яслар.
 Бал бозасын тартайык...

Яслар, кызлар турып, колларындагы стаканларды. бокалларды согыстырып, иштилер. Той басланды. Яс-явка ойнады, куьледи, йырлады.

Курткалар, пишелер казануьйдинг эсигин кынгы-райтып, ойынга карадылар. Эркеклер де пеште олтырып, тойды бардырдылар. Кобызшы узун ойын тартты. Яслар кызларды ойынга шакырдылар, аьр ким де усталыгын коьрсетпеге шалысып, бийиди. Солтан карс согып, йыр да косты. Кызлар йырды алып кеттилер. Аскербий де кол сокты эм оьзи бир якка карап турды. Келиншектен эрек болмай турган Айседе эди онынг коьзлери. Кыз да онынг карамын коьрди, бас дегенде ол куьлемсиреди, оннан сонг ястынг тигилип караганын яратпай, кабагын явып карады. Ястынг эсине тагы да армия туьсти; кайтип ол онда Айседи сагынганы, кайтип ога письмо язбага тартынып турганы, армиядан алдын да Айсе онынг юрегинде яшаганы акында ойланды. Онынг коьз алдына уьстине ак туткыш кийген, кара коькем коьзли, орта бойлы окувшы кыз келди. Кыз ога дангылдадай болып коьринди. Мине ол ымтылып Аскербийдинг алдына асыгады. Ол да кыздынг касына етеек болып, аман да етеалмай, ювыклаган сайын аралары ювыккланмай, бир-бирлерине олар карап турадылар. Олардынг тоьгерегиндеги дангыл ясыл коьгоьленлер мен, ак шешекейлер мен яйнайды.

— Айсе! — деп йыбырдадылар онынг эринлери эм ол сол сабатлей эсин йыйды.

Дангыл да йок, не де йок, кобызшы айт деп, дуньяды буздырып узун тартады. Яслар ман кызлар да кол согып, орайда шаладылар.

— Карс, карс, яслар! — деп арада биревлердинг бакырып алганлары да эситиледи.

Куышлене берген кол согув, кобыздынъ занъырап тартылувы, «Карс! Карс!» деген сеслер баъриси бирге косылып авылга яйылып кетеди.

Ойнайтаган яс та йигерленип, аяклары ерге тиймей, кыз алдында наьндуъриктей айланады.

Бир эркек алдыга шыгып, ойнайтаган кыздынъ. ба-сына аькетип, кагыт акша таслайды. Кобызшы акшады коьрип, коьзлерин йылтыратып, тез-тез тартады. Кол согув да куышленип алады.

Аскербий де бирден коьнъилленип кетти, йигерле-нип, Айсеге карап, ойнамага шыкты. Кыздынъ касына барып, яс басын ийип ойынга шақырды. Айсе шыкты.

— Вай-вуй! Эр киси! — деп Солтан бакырганын Аскер-бий эситип калды.

Аскербий бас деп ана якка, муна якка юрип шыкты, сонъ «карс-курс» этип айланып, отгай ушып бийиди. Кыздынъ коьзлериннен карамын алмай, коллары ман ога тиймеге аз калып, казлардынъ атаманлары сызгыр-гандай «ас-ас-с-с-с» — деген сес шыгарып, яс Айсединъ тоьгерегинде ушкандай болып йылысты. Кобыздынъ сесин эситип, уйден шыккан эркеклердинъ бириси тагы да яс пан кыздынъ ийинлерине акша булактырды. Сол-тан ойын тартувга келистирип, орайда шалып баслады, кызлар да йинъишке давазларын костылар.

Базар йолы бав терек
Япырагы тоьгерек
Эки суйген бир болса,
Оннан артык не керек!
Оннан артык не керек! —

деп соьзлерин де айтып йырлады Солтан. Кол согып турган яс-явка йырдынъ соьзлерине завкланып куьлди.

Ал не керек, не керек?
Эки касык бал керек —
Биреви юрек ашарга,
Биреви коьнъил басарга, —

деп Солтан дуныя завкын басына кийип, йырлай берди. Кызлар эжуьвледилер:

Ал не керек, не керек?
Эки касык бал керек —
Биреви юрек ашарга,
Биреви коьнъил басарга.

Ойын кутылганнан сонъ тагы да столларга олтырдылар. Тагы да тилеклер айтылды. Сонъ тагы да турып ойын курдылар. Ойнамага Роза ман Мурат та шыкты. Казбалылар колларына байлап, кеншектинъ басына казбалы буъркеп, акшалар таслап ойнаттылар яс аьдемлерди. Туьн ортасына дейим ойын ман куьлки болып той озды. Туьн де боьлеалмады тойды, картлар да, эркеклер де, яс-явка да танъ аткышай шашылмады.

— Туьрленгесинъ бек, — деди Аскербий йолда.

— Сен де... — деди Айсе.

Толы ай коькшил туманда калкыйды, юлдызлар да туманнынъ ишине коьмилгенлер. Авылды тыныклык бийлеген, окында тойда тартылатаган кобыздынъ давазы эм орамларда уьрген ийтлердинъ сеси тыныклыкты буза турадылар. Электрошыраklar янып, орамды ярык этедилер.

Аскербийдинъ юреги кызга айтылаяк йылы соьзлерге толган. «Суьемен оны, суьемен», — деп ойланып барды ол. Онъ ягындагы Айсеге карап, караган сайын куванып, юреги тыныш таппай, коьнъили эркин елдей ашылды. Йылы колыннан ыслап, Аскербий кызды токтатты.

— Айсе, билесинъме, мен аьскерде кайтип бир сагынатаганым авылымды эм... — деп яс соьзлерин сонъына дейим айталмады.

Яс не зат айткысы келгенин Айсе сезди эм айттырмага суьймей соьзин сонъына оьзи еткерди.

— Аьше, билемиз, Солтанга хат язатаганынъ, бизге де окын-сокын саламынъ ететаган эди! — деп кыз козып, колын босатып адымлады.

— Айсе, бираз токташ! — деп яс колыннан тагы да ыслады.

Кыз токтап, Аскербийге тигилип, неге каныккасынъ деп соражтай, карады.

— Кайда асыгасынъ, бирев де бизди кувмайды да?!

— Уйдегилер карайдылар, Аскербий. Эртең коьрисермиз.

Сол соьзлерден сонъ Аскербий кыз авас тувылына оьпкелеп, уьндемей уйлерине дейим озгарды эм айтаяк соьзлерин айталмай тагы да калды.

Басын тоьмен салып артка кайтты. Ол уйге кирмей, каралдыдагы былтыр уйилген пишенге барып, тувра кийими мен онда тымалады. Сыягы карангы эм кешки сувык та сезимли эди. Какырадынъ астында сыйырдынъ куьйзеви шакылдап эситиледи. Аскербийдинъ басы авыр болып, айланып, бир заттынъ акында ойланып болмайды. Басында: той, яслар, Айсе, кобыздынъ тартылувы, йырлар шалына турдылар. Соьйтип кыйын аьлде яс кайтип уйклап кеткенин билмей калды.

Эртенъликте оны анасынынъ коркынышлы давазы уянтты.

— Я, Алла! Алла янынъды сакласын! Не болганды, Аскербийим-ав! Уйге неге кирген йоксынъ? Мен сени тойдасынъ деп билемен. Танъ аткышай коьзлеримди юммаганман. Каралдыга сенинъ киргенинъди калай коьрмей калгаман. Мунадай куьнде сыякта уйклап болама? Каска! — деп анасы куьйгелеклеп улынынъ басыннан сыйпады.

Уйкысыраган Аскербий эсин йыймага шалысты. «Ах, сениме, Айседи озгараман деп йолдасымнынъ тойы акында да муткан экенмен», — деп ол оьзи-озине шамланып, анасына йылы карады.

— Абай, неге коркасынъ сосы сен, эндиги мендей йигитти сувык алмага болаякпа, э? — деп куьлемсиреди ол эм анасынынъ колына оьзининъ колын салды.

Сол арада онынъ тешкеруьвли карамы анасында токталды. «Язык анам, картайган экенсинътага» — деп ойланып ол, анасынынъ агарган шашларын биринши кере коьргендей болды.

— Аьше, яным-ав, сендей йигитти алмас, тек сакланув керек, сакланув, улым, ишкен боларсынъ, солма? Ай, каскам-ав, сол хайырсыз ишкиден сак бол, аьдемлерди сол зат зыян этеди, — анасы улынынъ манълайын, бетин сыйпай берип. — Янгы ыстанынъды да юмара-клагансынъ. Бир зат та тувыл, соьле оны шешсенъ, мен

оны бир сабат ыйтувларман. Соьлеге дейим сен аракыды авызынъа алмаган эдинъ де. Ол бирев аракы дегенинъ сав аьдемди берли этеди.

— Мен алган йокпанма? — деп ойнай берип, коьзлерин сейирсиндирип куьлемсиреди яс.

— Аьше, яным-ав, ким биледи? Соьле коьтереси де ишеди. Сени коьрмей де калган боларман. Ах, коьтереси де ишедилер. Аьдемлер байыган, аракысыз бир той озбайды.

— Аьше, анай, сондай заманлар, — деп Аскербий турды.

Анасыулына басыннан аягына дейим карап куванды. Улынынъ арсландай оьскенине суьйинди эм тартына берип:

— Улым-ав, халктай болып, мен де бир кеншек коьрсем экен, — деп юрегиндегин айтты.

— Ойланмага керек, — деп Аскербий куьледи.

— Билесинъме, сени аьскерге озгараятырганда, Ажи-Мураттынъ кызы станцияга шавып келгенин. Айсе болмага керек онынъ аты. Кайдай кыз, онынъ ярасыклыгы, акылы ша? Институтта окыйды. Онынъ анасына, бир коьргенимде юрегимдегин айттым. Биз оьзден тукымыз. Биздейлер мен олар ювык болмага суьееклер. Э-э деп айтпаслар, — деп анасы оьзеленди.

— Завклы экенсинъ, мен соьйлемей турып, сиз соьйлесесиз. Меним ойымда да йок болса, кайдан билесинъ? — деди Аскербий, анасынынъ эткенин яратпай.

— Ойынъда неге болмайды? Мурат пан сен бир яслысынъ. Ол кыз алды, сен де алмага керексинъ. Ажи-Мураттынъ кызы болмасын, баскады. Эне Мурат дунья завкын коьрсетти. Сен де коьрсетпеге керексинъ.

Аскербий уьндемеди. Анасы да оьз куллыклары ман каьр шегип баслады, сыйыр савмага деп уьйден шелек алып шыкты. Сягы елемик эди. Кеше туьскен шыктан Аскербийдинъ ыстаны да, коьйлеги де сувланып, яс тонъганын сезди.

— Анай! — деп ол бакырды.

— Не зат, аьруьвим-ав!

— Мен баска ыстанды киейим, сен мунага ыйтув баспага мутпа, аьруьвим? Уьй куллык бар болса, айт, этейим!

— Керек тувыл, бир зат та этпе! Эртен окувга кетеек-синъ де, тыншай, яным-ав! — деди сыйыр савып баслаган анасы.

Улына бир зат та эттирмейтаган анасына сейирге калып, Аскербий уйге кирди.

Бир кесек заманнан сонъ Аскербийге Солтан келди.

— Кайда йок болгасынъ? — деп сорав ман атылды ол досына.

Солтаннынъ бети ишкиден сисип, буйра шашлары да терлеген манълайына туъскенлер. Онынъ коьзлери мунълы экенин Аскербий янъы эследи. «Не аьлемет, сондай шайпак аьдемнинъ коьзлери мунълы болады экен», — деп сейирсинди ишиннен Аскербий.

— Оьзим де билмеймен, туънегуьн бир зат болды мага, эште, эсирген болырман, — деди Солтан.

— Эх, сениме сени.

— Куьлемсиресе де, юзи сытылган, не бек мунълыды, йыламага туры, — деп ойланды тагы да ишиннен Аскербий.

— Юр, юр, — деп досынынъ колыннан тартты Солтан...

Эртенъгиси куьн де аьдемлер шашылмай, той таркамады. Каралдыда казануьйдинъ алдындагы ожаklar туьтеп, каршыгасында от уьстине илинген уьйкен казанда эт кайнатылып, кобыз куьшин йойтпай токтамай тартылып, кыскаяклылар асларга толган аякларды, тепшеклерди тасып, казануьй мен уьй арасында шапкылап, казануьйдинъ иши курткаларга, пишелерге толып, каралдыда авыздынъ касында балалар кылыксызланып, той кызувын йоймаган эди. Яс-явка сосы куьн уьйде олтырды. Киев мен келин энъ сыйлы ерде, столдынъ бас бетинде орынластылар.

Мурат Аскербийди коьрип суьйинди. Махмуд та яслардынъ касына келди. Аракыдан онынъ ясыл коьзлерининъ тоьгереди тершиккен, кызыл сепкил бети де кызарган эди. Аскербий, баска олтырган авыл яслары ман соьйлемеге тартынып, Махмудка куьлемсиреп алды. Ол да досына куьлемсиреди эм колын онынъ ийнине салды.

Аскерден сонъ Аскербийдинъ Махмудка да карамы туърленген эди. Тек ол тувыл, Мурат та алдынгы «кызылбастынъ» йоклыгын ийги коьреди. Махмуд аьскерде болмаса да, бойы тартылып, этетаган куллыгын суыйип этип, аьдемлер мен ойланып соьйлеп алдынгы кылыклары коьтере де йок эди. Солтан болмаса, сосы эки йолдас, ога ат тагуды койганлар. Тек Махмуд ясларга ярамаган зат этип олтырса, окында олардынъ авызларынан да «кызыл» деген баягы адавыс соьз шыгып олтырады. Махмуд конъысы станицада бир кызга ашык эткен эм кешелер мен соны ман коьриспеге баратаган эди эм яслар онынъ кайда экенин билмей калсалар, ога шамгалатаган эдилер. Бас дегенде ол уялып, баратаган ерин яслардан ясырды, аман да Солтаннынъ кажавлавыннан даяналмай баьрисин де айтып берди. Ол затка Мурат пан Аскербий бир зат та айтпайдылар, а мине Солтан кажав соьзин тагы да бек куьшлендирди.

Той кутылды, аьдемлер таркадылар. Кешке яслар ялгыз озлери калдылар. Доьртеви бирге кушакласып, йырлап олтырдылар. Аьдеттегинше кайсы йырды да Солтан баслайды:

Яраськсынъ, ногай кыз,
Карагайдай бойлысынъ,
Белинъ сенинъ бир увыс,
Тешкерувли ойлысынъ.

Яслар йыравшыдынъ давазын куьшлендирип, савлайы да бирге эжувин тартады:

Аруьвим меним,
Кайдан да коьрдим сени?
Энди туралмайман,
Бир куьн коьрмесем сени...

Солтан завкланып йырды бардырады:

Увыртынънынъ янганы
Нар емистинъ озиндей.
Саклар эдим мен сени
Баа эки коьзимдей.

Тагы эжувь зангырайды. Эси йырга коьтере де кетип
Солтан:

Кара сенинъ шашларынъ
Тизлеринъе етеди.
Коьрсем сени, аьрувим,
Акылым кайда кетеди?

Яслар эжувлейдилер.
Йыравшы йырды сонъына аькетеди:

Коьзлеринъниинъ аласы,
Аьдем тоймай оларга.
Яшавымды берермен
Сени минен боларга.

Йыр ман да кызган яслар эжувьди созадылар:

Аьрувим меним,
Кайдан да коьрдим сени?
Энди туралмайман
Аьр куьн коьрмесем сени.
Аьр куьн коьрмесем сени.

Йыр кутылганда, коьзлери йылтыраган, коьнъили
наьсипке толган Мурат яслардынъ аьр бирисин куша-
клап шыкты. Оннан сонъ колына стаканды алып, тилек
айтпага турды:

— Аскербий, Солтан, Махмуд, биз доьртевимиз,
арбадынъ доьрт тегершигиндей...

— Эшек арбадынъма? — деп онъайсыз кажавлаганын
анълаган Солтан сол саьатлей авызын тыйды.

Яслар да ога эс этпедилер эм Муратты тынълады-
лар.

— Биз! Биз арбадагы доьрт тегершиктей. Биз авыр
эм алал юкти юргистемиз, ол юк — бизим дослыгымыз!
Йолдастар меним бир тилегим: сол доьртевимизге де
бир хаьте болмай, эм аьр биримиз дослыгымызды алал,
огырлы зат деп санасып, сол юк оьмирли зат болсын!
Яшавымыздынъ оьмири узак болгандай, узак болсын! —
деп Мурат стаканды коьтерип ишти.

— Тилегинъ кабыл болсын! — деп яслар да айттылар.

Кобънили кобтерилген Мурат кобз ясланды. Солтан авызына стаканды ювыклатып, ишкиси келмей, оны артына салып, оькинишли куьлемсиреди эм:

— Арбамыз кайда тыгырады экен? — деди.

— Ия, «Тымалак», Мурат анадай тилек айтты. Онынъ соьзлерине неге каныктынъ.? Неге берлисип тербейсинъ? — деп Махмуд ашувланды.

— Кеширинъиз! Эсиргемен мен! — деди йыламсырап Солтан.

Кобйлектинъ енъи мен авызын суьртип, ол стаканын кобтерип, ишти. Сонъ колларын столга салып, басын тоьмен энъкейтти. Эм карлыккан давазы ман, кызлар йырлайтаган йырды акыртын йырлады:

Суьемен деп суьйдирдинъ,
Суьймеймен ден куьйдирдинъ.
Алма берип каптырдынъ,
Юрек мараз таптырдынъ.

Яслар куьледилер.

Мурат ак юректен ийнине кагып:

— Кайгырмас, «Тымалак», сага да кыз табармыз! — деди.

Туьн ортасына дейим яслар олтырдылар. Соны ман той да кутылды.

* * *

Яздынъ шиллеси. Сонъгы йылларда авылда быйылгы кургактай болганы йок эди. Бу язда авыл картлары Алладан ямгыр тилеп, неше садака эттилер. Кара сыйырды да сойдылар, авыл шетиндеги тоьбеге йыйылысып, мундагы ак тасты ювып, намаз кылып, Аллага тилеклер де эттилер, аман да ямгыр ялмады. Куьнтувардан кургак еллер эсе бердилер. Аскербий бу яз авылда эди. Мурат, Солтан, Махмуд куллык этетаган эдилер. Аскербий де оьзине яз айларга совхозда куллык изледи, аман да атасы ман анасы куллык эттирмедилер. Окувдан таркаган заманында тыншайганын суьйдилер. Айсе де язда уьйде эди. Аскербий сав куь-

нлерди Кобан ягасында озгарды. Айсе де Кобанга йыйы баратаган болды. Ол кыскажаклылар, кызлар йыйылысып, сувга туьскен ерде орынласатаган эди.

Элбетте, кыздынъ касына бармага Аскербийдинъ йигери батпай, ога эректен карап турды. Айсе кийинип, уьйге йолланса, ол тез-тез кийинип, онынъ артыннан етип, аннан-муннан соьйлейди. Эм олар янъы таныскан аьдемлердей аманласатаган эдилер. Бир кере Айсе увак ялпак тасларды тоьсектей тизип уьстине ятып, куьнге куьйип турганында, онынъ касында бирев де йоклыгын коьрип, Аскербий йигерленип келди.

— Тыншаясынъма? — деп сорады ол. Айсе яланъаш экенлигине уялып, саьспеклеп, бармаклары ман кыспа-сын туьзетип яска басын коьтерди.

— Аьше, — деди кыз.

— Мен де эне эригемен, тувра не зат этеегимди билмеймен! — деп ол кыздынъ касына коьгоьленге ол-тырды.

— Обзинъ мен книга юргистпеге керек, ол заманда эрикпессинъ! — деп Айсе куьлемсиреди, колындагы кни-гасын коьрсетип.

— Мен книга окыган тувыл да, сув ягада эсимди йы-ялмайман, — деди Аскербий.

— Ол да оьзи не зат уьшин? — деп сейирсинди Айсе.

— Муна тоьгеректеги ярасык табиаттан... ойларым эне шашылып турадылар!.. деп ол соьзин баскага коь-ширди. — Айсе, билесинъме, бала заманымызда кайтип сув аргы ягына оьтетаганымызды? Сен уьйтип ялдамай боларсынъ?! — деди Аскербий коьзлерин шуькирейтип.

— Неге ялдалмайман?! — деп кыз эринлерин эм-шейтти.

— Кайда сага, ялдалаяк тувылсынъ!

— Аьруьв, кел базласаяк! — деп кыз турды.

— Базласкан керек тувыл, сондай йигит болсанъ, сув-дынъ аргы ягына оьт! — деп Аскербий сувга каргып агын-ларда ялдады, артына бурылганда, кыз сувдан шийкенип, киреалмай турганын коьрип: — Аьше не болды?! — деп, сувдынъ шуьылдавыннан эситилмес деп, бакырды.

Кыз да сувга атылды.

Козьлерине туьскен шашларын туьзете берип, кызлардай суьнгьимей, Айсе яслардай болып, ялдады. Аргы ягы ювыклай берди. Аскербий ягага шыкпай, сувдынъ ишинде кызды саклап турды. Айсе ога ювыклап еткенинде:

— Айттым да мен сага, айттым да! — деп яска сув шашыратып баслады. Яс та шашыратты. Арып, олар тувра сувда турган уйкен тасларга олтырдылар эм аякларын сувга малып соьйледилер.

— Кара, кара! Куьнбатар соьле ройланган кызыл куьпелеклерге усайды! Калай аьлеметти! — деди завкланып Айсе, сувланган шашларын елкесине йыя берип.

Олар тувра куьнбатарга карап олтырган эдилер, куьн бататаганнан себеп авылдынъ аргы ягындагы коьк кызарган эди.

— А мине ана булытлар — сары шипейлерге усайды, — деди, бармагы ман кубыла бетгеги уйилискен сары булытларга коьрсетип Аскербий.

— Токтамыс авылы бизикиннен ярасык дия? — деп Икон-Халктынъ эски атын айтып, Айсе яска карады.

— Анъламайман, не заты онынъ ярасык экенин?! — деп Аскербий ийинлерин куныстырды.

— Ярасык! Теп-тегис ерде, узын бойына тап городтай болып созылып, орынласкан. А бизде бир уй кырда, бир уй ойда. А оларда эректен карасанъ ак шифер, ак теле-тин ябылган уйлер, тап тизилискен казлардай болып коьринеди! — деди Айсе сукланып.

— Калай бек тувра айттынъ. Тизилискен казлар!.. — деп Аскербий ак юректен алып шеги катып куьледи.

— Неге куьлейсинъ! Казлар кайдай ярасык куслар!

— Билмеймен, неси ярасык экенин?! — деп яс куьлей берди.

Олар турып, сувягага шыктылар эм йогар бетке бардылар.

Эртеси куьн олар тагы да бирге сувга туьстилер. Тагы да тасларга олтырып, лахырда курдылар. Сонъ ягадагы тогайлыкта елек йыйдылар. Тоьгеректеги ярасык табияттан, шувылдап аккан агынлы сувдан, таза коькшил коьктен коьнъиллери ашылып, олар заркылып юрдилер.

Елек излегенде, аякларына тегенеклер кирген болсалар да, олар сувдынъ аргы ягыннан кеткилери келмеди. Айсе бала заманда эткендей кишкей батпак сувдан кишкей бакаларды ыслап, аясына салып сукланып, оьзи карады эм Аскербийге де коьрсетти. Оннан сувга шомылып, тагы да шыгып ягага, кум тавып, куьнге куьйип, соьзлери уьзилмей, бир-бирлерине кувандылар. Аксамга дейим де артка оьтпей, сувдынъ аргы ягында турдылар. Тагы да эртенъгиси куьн сол тогайлыкка барып, елек йыйып едилер. Онда кишкей ширкейлер боьтен де Аскербийди ябаладылар. Айсе шеги катып куьледи.

— Канынъ таьтли, соннан себеп, — деп ол ширкейлерди коллары ман булгалаклап кувып, улактынъ ак тислериндей тислерин коьрсетти. Сол заманда бир ширкей Аскербийдинъ тувра коьзине туьсти эм яс коьзин уйкалап турганда:

— Токта, токта, уйкалама, уйкалама! — деп кыз тиледи.

Айсе онынъ, касына келип, басын эки колы ман ыслап:

— Олтыраш, — деп ясты тизине шоьнъктирди. Оьзи де тизине шоьнъкип, ястынъ коьзин ашып, коьзге туьскен затты тили мен ялап алды. Яс кыздынъ коллары, сувык санлары онынъ этине тиювин сезип, тынысы битип, коьзлерин юмып турды. Айсе сувык коллары ман ясты тургыстпага шалысты.

— Аскербий, аштагы коьзлеринъди, аш! — деп тиледи.

Аскербий ашпады, кыз тили мен коьзин ялаганы эсиннен кетпеди, кыз коллары ман ога тиюви ярады. Айсе, ол каьр этип коьзлерин ашпайтаганын билип, ясты ийтеди. Яс ерге олтырды. Уьндемей олар ерде олтырдылар. Аскербий тигилип кызга карады, карамлары растылар. Аскербий колын созып, Айсединъ яланъаш мойныннан кушаклады. Сол заманда кыздынъ дирилдеп кеткенин сезди.

— Кой, тийме мага... — деп юмсак давазы ман айтып, ястынъ колларыннан босанып, Айсе турды.

Кобкшил коькте канатларын кагып, ак шайке ушты. Айсе басын коьтерип, кабакларын туьйип, ярасык кус-

ка карады. Шайке канатлары ман авады кесип, коьктен сувга тастай болып туьсип, тек канатларынынъ ушы ман агынларга тийип, тагы да коькке коьтерилип турды.

— Юр, Аскербий, кетеек, — деди Айсе ак шайкединъ ушып кеткенин коьзлери мен озгарып.

Олар яга ман сувдынъ йогар бетине бардылар. Койы таллык арасыннан шыктылар. Яс та, кыз да уьндемей, озлеринынъ ойларына коьмилип, адымлайдылар. Аскербий Айсединъ бир зат ясырып, айталмай турганын сезди. Сол зат араларын сувыкландыратаганын Аскербий кызды аьли Мураттынъ тойыннан озгаратаган кеше анълаган эди. Оьзи сорамага йигерленмеди, Айсе де айтпады. Кыз айтаяк та болар эди, тек ол да Аскербийдинъ юрегине тиермен деп коркты. Яс оны суьетаганын Айсе билетаган эди, буьгуьн бу зат кызга айлак та ашык коьринди. Эм ол айтаяк затын буьгуьн айтпага керек эди, тек айталмады. Аскербийден уялды. Айсе институтта окыйтаганлы бир йыл заманнынъ ишинде кыздынъ яшавында коьп туьрленислер болдылар. Элбетте, аз заман тувыл. Аскербийди ол ярататаган болса да, институтта Аскербийдинъ барын йогын билмей турганда, кыздынъ яс юрегин баска бирев бийлеген эди. Кене де, Аскербий ога коьтере ярамайтаган болса, Айсе ол зат акында, уялуьвга да карамай айтып салар эди, тек кыз оззининъ сезимлеринде шекленди.

Аскербий болса, кыздынъ кайдай сыры бары акында ойланып, Айсе де яска ишиндегин айтаялмай кыйналып, сув ягасы ман бардылар. Аскербий кыз бетке бурылганда, Айсе коьзлерин ерге туьсирип:

— Аскербий... — деп бир соьз айтып токталды.

— Айт, Айсе, мен сенинъ бир зат айтаягынъды сеземен, — деди яс эм кызга ювыклап келди де колын аясына алды.

— Йок, — деп Айсе колын ястынъ аясыннан алып, — йок, мен ол затты сага айтпасам, оззим де кыйналаякпан, сени де кыйнаякпан...

— Айттага, аьше.

— Тувра билмеймен... — деп тегаран давазын шыгарып, — меним ясым бар... — коьзлерин коьтермей, — тек билмеймен, мен оны суьеменме яде йокпа, — деп Айсе Аскербийдинъ колына бармакларын тийгистип, — хаьтеринъ калмасын... — деп тиледи.

— Йок калмайды, — деди сол сабатлей, давазын тоьмен этип, Аскербий эм кызга караялмай, шуькирейтип, баска якка карамын бурды.

Кыз тагы да ерге тигилип, тек эндиги енъилленип:

— Ол оьзи Токтамыс авылдан, — деди.

— Сонынъ уьшин болар сага олардынъ авыллары ярайтаганы! — деп яс каты айтты.

Кыз ястынъ соьзине эс бермей, оьзининъ хабарын айта берди:

— Ол тезден окувын кутылады. Соьле стройотрядта куллык этеди...

Кыз токтап Аскербийге карады. Ястынъ коьзлери ашувлы йылтырап, кызда токталдылар. Муьшеси калтырап, ол Айсе бетке адым этти. Кыз ястынъ кайнаган ашувын сабырландыраяк болып, ога йылы карады. Эм онынъ кушагына киргенин оьзи де билмей калды. Аскербий куьнге куьйген кыздынъ исси этин сезди.

— Айсе, сенинъ мен болмасам, ясынъ йок, мен, тек мен! — деп Аскербий эринлери мен йыбырдады.

Кыз йылады. Сувык коьз яслар ястынъ коькирегине тоьгилдилер.

— Сен меникисинъ? Сен оны билесинъме? — деп, эринлери мен йыбырдап, яс кыздынъ эринлерин, коьзлерин оьпти.

Олар тал куваклыкта турып, бир-бирлерининъ коьзлерине тоймай карадылар. Тап-таза коькте авады кесип карлыгашлар уштылар. Бир-бирлерине ябысып ушкан эки ийнеликтинъ де коькшил канатлары ман ызылдавлары эситилди. Ярасык ак шешекейлер де бир-бирлерине басларын ийип, енъил шайкалдылар. Таьвесилмес суьюв йырын Кобан да шырылдап йырлады.

— Сен мага бир затта айткан йоксынъ, сен мага аьскерден де хат язбадынъ, а мен кайтип саклайтаган эдим!.. — деп коьмекейи босап, коьз яслары тыгырып, Айсе Аскербийге карай берди.

— Айсе, Айсе!.. Мен аьр заман сенинъ акынъда ойланып тургаман, язбаганымнынъ маьнеси — йигерим батпайтаган эди...

Куьнге куьйген яс муьшелер бир-бирлерине тийгеннен иссиленип, коьзлеринде де от янып, олар бир-бирлерине карап тоймадылар.

— Айсе! — деп Аскербий кызды эки колы ман кобтерип, кушаклады.

— Кой, Аскербий, кой! — деп кыз колларыннан туьсип, аякларына басты.

Кобан да неше бир оьмирликлер йырлаган таьвессилмес суьюв йырын буьгуьн де йырлайды. Куьн де коькте кайтип мынъ йыллар артта ерди йылыткан болса, соьйтип буьгуьн де йылытады. Куваклардынъ астында коьгоьленлер арасында бир сес шыгармай, кара йылан да йылысып кетеди.

Аскербий мен Айсе сав язды бирге озгардылар. Кобанда бирге сувга туьсип, сувдынъ аргы ягына оьтип, ягада кумлы ер тавып, куьнге куьйип, куьнлер кайтип кететаганын анъламай калдылар. Аскербий окында кушаклап оьбип, Айсе ол затты яратпай, коллары ман оьзиннен ийтеп, яс кашып, ол артыннан кувып, соьйтип олар, кишкей балалардай болып, ойнадылар. Аскербий ак шешекейлер уьзип эм оларды ога савгалап яде кызыл елек йыйып, колыннан кызга егистип юрди. Эм ол сосы дуньяда оьзин энъ наьсипли аьдем деп санады. Куванышы коькирегине сыймай юрди ол. Тек куьндиз тувыл, кешелерде де, кинодан сонъ, больницадынъ касындагы олтыргышта туьн ортасына дейим олтырдылар, оннан сонъ Аскербий кызды уьйине дейим озгарды эм уьйдинъ касында Айсе, уьйдегилерине билдирмей, яланъ аяк оьзининъ пешине кирип, шыракты яккышай турып, Аскербий уьйине кететаган эди. Футбол ойнав куьнлеринде Айсе ястынъ кайтаягын шойын йолдынъ касында саклап туратаган эди. Авылдынъ аьдемлери олардынъ ашык этуьвлери акында билдилер. Аскербий мен сувга туьспеге баратаганы уьшин Айсеге анасы шамгалды. Ястынъ анасы да хабарды эситип, ол да улына шамгалып, уьйленуьв акында айт деп айта берди.

Кешелерде айырылысканнан сонъ, олар экеви де янъы куьнди шыдамсыз болып сакладылар. Кинодан сонъ ойдагы больницадынъ касындагы олтыргышка бармасалар, олар кырга коьтерилип асфальт йолга шыгып турдылар. Мунда, авылдан эрек ерде, экевлери юлдызлы коьктинъ астында яс кыздынъ ийниннен кушаклап, ма-

шинадынъ гуьрилдеви эситилсе, йолда токтап, онынъ озганын саклап, ундемей яде аннан-муннан соьйлеп, туьн ортасы болганда, кешеги сувыктан тонгыш, уйге кайттылар. Аскербий каранъадан коьринген суьндерлерди, куьлеткилерди коьрсетип, коркынышлы хабарлар айтса, кыздынъ юреги дирилдеп, яска йылыса береди эм колыннан берк этип ыслайды. Каранъада ялгыз теректинъ суьндери йолда аюв болып коьринеди, йолдынъ янларында кисенленген атлар эректен аьдемлерге усайды. Аскербий оларды — бизге шапкынлык этеек кырсызлар, а олар аьдемди аямайтаган, деп кызды коркыстады. Айсе дирилдеп кетип, ястынъ билегине касарткыдай каптырылып, онынъ уьйтип соьйлевин койдыраяк болады. А бир кере Айсе тек оьзи тувыл, аьле Аскербий де коркып алды. Йолдан узак болмай аздаага усаган бир зат олар бетке йылысты, Аскербий коркканнан колына тас алды. Эртеси куьн сол йол ман бараятырганда яс трактор ман суьрилип аькелинген боькшеди коьрди, эм ол зат акында Айсеге айтып, шеклери катканша куьледилер.

Аскербийдинъ юрегине тиетаганына да эс этпей, Айсе Токтамыс ястынъ хабарын да айтатаган эди.

— Тагир ша, муна дуныяда яшав кайтараланып баралды дейди. Соьлеги коьп затлар мынъ йыллар артта болганлар, тек баска кепте! — деп айтады окында Аскербийге Айсе, давазында макганув сезилип.

— Элбетте, мен одай затты кайдан айтайым? — деп Аскербий ашувын ясыралмайды.

Кыз болса, соьзин бардыра береди.

— Тагир ша дуныяда яшав бир дейди, тек аьр бир оьмирликте аьдемлер яшавларын туьрлише туьзедилер...

— Айтувында бир сейирли зат та, янбылыкта йок, уьйтип баьри аьдемлер де айтадылар, — дейди ойланып Аскербий. — А мине меним ойымша, мен де бир заманларда яшагаман, сен де яшагасынъ, биз оьлип мынъ, белки он мынъ йыл кеткен сонъ, тагы да янбыдан тувганмыз!

— А мине меним ойымша, — дейди коьзлерин йылытыратып Айсе — Мен коьтере де оьлеек тувылман, ьйнанмайман аьдем оьлмеге болаягына!

— Аьше, сен оьмири яшаяксынъ! — деп Аскербий кажавлайды эм кызды кушаклайды.

Кыз ястынъ колларыннан босанып:

— А мине Тагирдинъ айтувына коьре, энъ кыйын зат
— аьдем яшавда оьзининъ орынын таппага кереклиги...

Аскербий уьндемейди, ашувланады, сол бирев ога таныс болмаган аьдем Айсединъ эсине туьсуьви уьшин ашувланады.

Кыз яс не зат айтаягын сакламай:

— А ол яшавда оьзининъ орынын тапкан, ол ийги врач болаяк. А мине мен оьзим уьшин коркаман. Бас дегенде ол усталык мага ярайтаган эди, а эндигиси ол куллык пан коьзлесип турганда, сескенемен. Операциялар акында айтпай да, аьдемге ийне коьммеге де коркаман! — деди Айсе.

— Менимше орынды таппага керек тувыл, сол орын аьдемге оьзи келеди, а оьзинънинъ орынынъды излеп коьп юрсенъ, заманынъды босына йоясынъ, ол бас айландырув болады,— деп Аскербий коьптен бербетин ойланган заты акында айтты эм ол ой Тагирдинъ соьзлерине карсы болганын макул коьрди.

— Меним ойымша, — деп соьзин бардырды Аскербий, — энъ бас деп орынга неге карамай, аьдемлерге ийгилик этип уйренуьв керек. Яшавдынъ бас маьнеси ол — йолдасларынъ болсын, суьйген исинъ, аьдеминъ болсын, ата-анады разы эт, Элинъе, халкынъа пайдалы бол.

Олар яз бойы бирге болдылар.

Тек базар куьнлерде йолдаслар бирге йыйылысып, Кобаннынъ ягасында салкымлы ер тавып, тыншайдылар. Роза, Айсе, Аскербий, Мурат, Махмуд, Солтан оьзлери мен азык, топ, транзисторлы приемник алып, табиатта эриклерин яздылар. Эм сол куьнлер яс аьдемлердинъ эслеринде коьпке дейим сакланып калды...

Яз кетти. Айсе де окувына кетти. Аскербий де авылда калмады, тек базар куьнлерде келетаган эди. Мурат, Солтан эм Махмуд (онынъ сессия куьнлерин санамасанъ) авылдан шыкпайтаган эдилер. Роза да базар куьнлерде уйге келе турды. Тек Айсе бир байрамга да, бир базарга да келмеди.

Яслар коьбисинше аьлде Мурат уьйине йьйылы-сатаган эдилер. Телевизор карап, футбол акында соьйлеп, Роза аьзирлеген асты ишип, бир-бирининь яшав аьллерин сорастырып, сол кешелерди соьйтип аьруьв озгардылар.

Бир куьн олар Солтаннынь яшавы акында хабарла-стылар. Яслар келеекте Солтанга уьй салмага ярдамла-сув акында ойластылар. Мураттынь такта аьзирлемеге амалы бар эди. Аскербий мен Махмуд уьйдинь иргесин калаякпыз дедилер.

— Яшавда аьел туьзуьвдинь уьйкен маьнеси бар, йолдаслар, — дейди Мурат.

— Ясларды билмеймен, а сен, Солтан, уьйленуьвди тезлетсень де болаяк эди. Сага ян йолдас бек керек. Уьйинь де, анань да йок, карындастарынъа да эс, болган дос керек...

Ата-аналар улларына кыз сайлагандай болып, яслар да Солтанга келин сайластырдылар. Тек Солтан яратата-ган Фаризатты йолдаслары унамадылар.

— Кардаш, Фаризат сага келисеек тувьыл! Бириншилей, ол окыйды, экиншилей онынь уьйдегилери айлак коькирек аьдемлер, эм оны сага шалт арада бермеге разы болмаслар, ол затты сен оьзинь де билесинь, — деди Мурат.

— Сага эне Исмаилдынь кызы бек келисеек эди. Бухгалтер курсларды кутылган, оьзи куллыкшы, аьдемлерге янышлы... — деп косты Махмуд.

Солтан Махмудтынь соьзлерине алдынгындай маьне бермеди:

— Сага коьре берли Келдуды алсань да, алма деп айтаяк тувьылсынь, — деди.

Яслар куьледилер.

— Менимше, яраганын алсын, разы болса, Фаризатты да алсын, — дейди Аскербий.

— Фаризат оьзи разы. Тек, адавыс, уьйдегилерине карайды. Олардынь разылыгын саклайды. А ондай заттынь болаягы коьринмейди, — деди Солтан, буйра шашларын сыйпап.

— Ия, «Тымалак», сен кызлардынь уьйдегилерининь разылыгын сорап тураяк болсань, сага да кайсы кыз келсин? — деп Роза яска каптырды.

— Сен меним йолдасымга байга бармаган болсанъ, мага кыздынъ бараягы ман, бараяк тувылын мен сага коьрсетер эдим! — деп Солтан бересесин берди. — Экинши пише этип алар эдим.

— Онынъ ушин мамырса коьп емеге керек! — деп Роза тийгистти.

— Болды сизге! Муна соьзгер пише я «Кызыл» ман, яде «Тымалак» пан ысласпаса, яны ятак таппайды! — деп Мурат соьзге киристи.

Бирев де уьндемей бираз заман тыныклык болды. Тек Махмуд, тап ийнелердинъ уьстинде олтыргандай болып, турмага амал таппай кыпынълады. Махмуд конъысы Беломечет станицадан бир казак кыз бан ашык этетаган эди эм кеш болганлай сонда асыгатаган эди. Ол тек кыз бан тувыл, олардынъ уьйдегилери мен де танысып, оларга тойларга, байрамларга баратаган эди. Бас дегенде ол затларды ол ясырып юрди, сонъында авылда билдилер. Атасы эситкенде, Махмудты уьйден куваяк та болды.

— Сен Фаризат пан бир де болмаса коьрисесинъме? — деп Махмуд тынлыкты бузды. Болса да сорагынына оьзи оькинди.

— Сендей биревге де билдирмей, Беломечетке соқтыратагандай ойлайсынъма? — деп Солтан зыртлады.

— Билдирмес экенлер! Тек соьле савлай авылдынъ яслары машинлери мен тек сондагы ойынларга барадылар! Сондагы ойынлардан акыллары авыспага туры! — деди Мурат, Солтаннынъ зыртын уьшинлей айткандай ойланып.

— Ондагы кызлар балдан таьтли боларлар, эште, — деп куьлемсиреп Роза ашув тилин токтатпады.

Махмуд та явап тапты:

— Аьше, таьтли болмаса, бизим яслар онда соктыраяк эдилерме?

Соьйтип лахырда этип туьн ортасына дейим олтыратаган эдилер яслар. Аскербий аьр базар сайын Айсе келер, деп саклап, сенип турды, ама кыз авылдан кеткенли келмеди.

Техникум орынласкан поселок Черкессктен Бештав йол ман барсанъ он алты шақырымда эди. Сувык декабрь куьни. Аскербий окувдан сонъ общежитиединъ терезе-

лери туьбинде ойлы болып кезинди. Елден сакланып, пальтосынынъ ягасын коьтерген. Ога тыныш бермей, кыйнайтаган ой — ол Айсе акында эди.

Оны окувга озгараятырганда, ол кызгылт шыба кийген эди. Аскербий онынъ шемиданын алып, трассага шыктылар. Мунда йолавшы машиналарга кол коьтерип турдылар.

— Бирге окыйтаганларым ман тагы да коьрисеегиме юрегим телезип, ыйнанмай турыман, — деди Айсе, юзине суййиниш энип.

Аскербий болса, ол затка куванмады. Ол Айседи баска аьдемлердинъ арасында кенетен Айсе, танып болмайтаган Айседей коьретаган эди эм кыздынъ озге дуньясын яс коьз алдына аькелип болмады. Ол билген Айседен озге Айсе йок деп санады. Оны ман окыйтаган яслар эм кызлар, боьтен де Айсединъ эсиннен кетпейтаган ана бирев яс йок эм болмаганлар, деп Аскербийдинъ юреги бир де ыйнангысы келмеди. Яшавда тек оззи коьргендей, ярасык, наьзик куьпелектей Айсе бар эди, озгелер мен катнаскан, соьйлеген Айсединъ барлыгын онынъ коьнъили унамады. Бар эди тек — сав яз ястынъ коьнъилин коьтерип бийлеген, мырадларын канатландырган Айсе! Эргенъликтен кешке дейим арымайталмай, Кобан бойлап бир-бирлерине завкланып юрген Айсе болмаса, баскасы йок эди! Куьнге куьйген исси Айсе! Айседи студентка этип яс эсине де алалмады. Тек кыздынъ баска дуньясы барлыгын эм ол дунья оззиннен кайдай алыс экенин яс тек соьле анълады. «Эх, неге биз бирге окымаймыз?!» — деп яс ишиннен ойланды.

— Айсе! — деп Аскербий онынъ йылы колын колы ман сыгып: — Келе тур, тез, тез кел! — деди.

Кыз уьндемей Аскербийдинъ коьзлерине карады. Яс кушаклап кызды оьпти.

— Аскербий келеекпен мен, келеекпен! Сен де авылга тез-тез кел!.. — деп кыз ястынъ мойныннан эки колы ман кушаклап, бетиннен оьпти...

Терезелерден ярык туьсип ярыкланган общежитиединъ тоьгерегинде айланады Аскербий. Эм ол Айсединъ автобустан коллары ман булгалаклаганын эсине алды.

«Неге келмейди? Не этеди экен ол? Келеекпен деп соьз берген эди де, не болган экен?» — деп Аскербий оьзи-оьзиннен сорап, явап табалмады. Сувык, ашшы ел бетти де, тамакты да ашшытады, аман да Аскербий абайламай асфальтти сокпак пан общежитиединъ тоьгерегинде юре береди. Коьз алдында тек бир суьврет, бир даваз, бир карам — Айсе!

Айсе тагы да ярасык, наьзик куьпелектей коьринип, тек эндиги сол куьпелек соьлеги сувык кешедетонъып, коьз алдында ушты. Сувык ел куьпелекти каранъыда йогалтып, сонъ коьз алдына аькелип турды. Эм ол кызыл, коькшил, сары туьслерге айланып, коьзден йогала берди...

Янъы йылга Аскербий Ставропольге барды. Яс каладынъ сувык, кенъ орамларын, кар ман карысып явган симсик ямгырдан кирленген тротуарларын, бир-бирлерине ябыскан бир неше шарлаклы уьйлерин яратпады эм коьнъили тоьмен болды. Симсик, сувык ямгыр яватаган эди. Бу зат коьнъилди боьтен де бек бузды.

Роза Айсединъ анасыннан сораганда, кызы тек кыскы каникулларга келеек деп айтты. Аскербий ол заманга дейим саклагысы келмей, Айседи сагынып, Ставропольге барып, баьри затты да билгиси келип кызды коьреегине коьнъили коьтерилип, асыкты. Яс институттан узак болмаган ерде, яслар эм кызлар кирип-шыгып юрген эсикке карап турды, а онда кирмеге йигерленмеди. Бир неше саьат те кетти, ама саклаганы коьринмеди.

Аскербий общежитиеге бармага токтасты. Эсигине еткенде неше кере оны ашып, явып турды, басамактан абыткылап, ишине кирмеге йигери батпады, кайдай ды бир куьш оны ыслады. Общежитиединъ тоьгерегинде айланып, терезелерине карап юрди. Пешлерде кызлар бир затлар этип айланадылар, бир боьлмеде яс-явка ёлкага ойыншыклар тизеди. Олардынъ ишинде Айседи коьзлемеге не кадер шалысса да, аман да ол коьринмеди. Айланувды койып, эсик алдындагы карт терекке таянып, Аскербий общежитиеге кирип, шыгып юрген аьдемлерге карап турды. Соьйтип кеш те болды.

Мине общежитиеден узын бойлы яс шыгып, пальто-сынынъ ягасын, басындагы шляпасын туъзетти, колын-дагы куьндикти ашып, колында айландырып кобтерди. Онынъ артыннан эсиктен басын энъкейтип, коьк туъсли пальто кийген кыз шыкты. Ол ястынъ колтыгыннан ыслап, куьндик астына кирди.

Аскербий оны таныды, юреги дуьнъкилдеп кетти, оны шақыраяк болды, ама яс пан колтыкласканын коьргенде, озин-оззи тыйды: «Мунавы Тагир деген яс болар?» — деп ишиннен ойланып, ашувланды, кан баска сокты. «Мен оны ман ысласырман, мен оны ватарман! Мен оны!.. — деп ишиннен екирди, а оззи болса, суьйген кызынынъ колтыкласып кеткенине карап калды. Карангы эди. Ямгырлы орамга столбалардан куьнъирт ярык туъседи. Аскербий бираз турып, олардынъ артларынан адымлады. «Собле мен онынъ касына барып, юр эркиси эркиси мен собйлегедей собйлеек, деп айттайым... Айсеге де мен ушин коркпа дермен... Онынъ анадай арсландай уьйкенлигине де, туъепандайлыгына да карамаспан...» — деген туьрли ойлар онынъ басын бийлеп алдылар. А оззи олардынъ артыннан етпеге тартынды. Ярык орамга шыгаятырганда, коьринип олтырырман деп Аскербий адымын акырынлатты. А басында «Оьлтирермен мен оны! Яшавым аьлек болсын, тек Айседи мен ога бермеспен!.. — деген ойлар балшыбындай ызыгыстылар.

Собйтип олар кинотеатрга етилер. «Коркакпан мен, коркак!» — деп Аскербий озин оззи собкти. Сол арада токтап, эндигиси не зат этееге акында ойланды. «Ол кадер заман авылга неге келмегенинъди мен эндигиси бек аьруув анълайман. Муна адавыс ушин экентагы. Уьйтип болар деп мен коьнъилиме алгым келмей турдым. Айсе, мен сени суьемен де, уьйтип неге болады?» — деп озин оззи кемирди эм сосы кыз онынъ яшавына калай терен киргенин анълады. Аьскерге кетейтырганда, Айсединъ станцияга шавып келгени, калай олар бирге Кобан ягасында сувга туъсип юрген куьнлери тизилисип коьз алдына келдилер.

«Кирейим артларыннан!» — деген ой юрегин бийледи. Аскербий бетон басамактар ман коьтерилип, сисе эсикти ийтеп, электрошырактар ман ярыкланган касса орынласкан боьлмеге кирди. Кинога барувшылар аз эдилер. Бир неше аьдем иргелерге таянып, кинодынъ басланувын саклап турылар. Айсе де, ясы да иргеге янасып турылар. Сосы коьринистен Аскербийдинъ йигери кетти, мунъайды, аман да артка кайтпага кеш эди.

— Аскербий! — деди, оны коьргенине айлак сейирсинип, Айсе.

Яс басын бурды, Айсе касына келип:

— Сен мунда кайтип келгенсинъ? — деп суьйинди. Аскербий кабагын туьйип, колын берип кыз бан саламласты.

— Сени мунда коьрермен деп эсиме де келмеген, туьсиме де энмеген?! — деп Айсе сейирсинуьвин коймады.

— Мен де сени коьрермен, деп ойланмагаман, — деди сувук болып Аскербий.

— Тагир, мунда келеш! — деп Айсе эректе турган ясты шақырды.

Колында йыйылган куьндиги мен, узун бойлы, уьйкен ала коьзли, бетинде сары сепкилли яс Аскербийге колын созды.

Аскербий онынъ колын коьрмеген киси болып, басын ийзеди.

— Тагир, танысаш, мунавы меним конъысым! — деди Айсе Аскербийдинъ кол алмаганын коьрип.

— Тагир, — деди яс та басын ийзеп.

— Аскербий.

— Тагир, муна яс пан биз бирге оьскенмиз. Бирбиримизди баладан билемиз... — деди Айсе оьзин куванышлы коьрсетпеге шалысып эм бир-бирлери мен келиспеген ясларды соьз бен алдандырмага шалысып.

Тагир Айседи басын ийзей берип тынълап, оьзи яска тигилип карап турды. Кара кепкадынъ астында Аскербийдинъ коьзлери оттай янадылар эм ол карамын Айседен де, ястан да ясыратаган эди.

— Кинога барасынъма? — деп Аскербий, не де болсын бир зат соьйлемеге кереклигин анълап, сорады.

— Аьше, столга олтыраяктан алдын кинога бараяк болдык. А сен не зат ушин келгесинь? — деп кыз да сорады.

— Мен де байрамга танысларымга келгемен, столга олтыраяктан алдын калады кобрип шыгайым деп ойландым, — деп Аскербий, неге сораиды экен, мен неге эм ким ушин келгенимди сезбейди экен деп кайгырды.

— Танысларынъ кимди? Сен алдын мунда танысларынъ барын айтпадынъ да?

Аскербий, кыздынъ бетинде куваныш язылган болса да, ол оны зор ман суыйинишли этпеге шалысатаганын сезди.

— Янбыларда таныслар да табылдылар.

— Авылда кайдай хабар? Мураталар, Розаалар кайтедилер? — деп Айсе тез-тез сорады.

— Хабар йок. Сораганларынъ да алдынгындай турадылар...

— А мен эне Ставропольден шыгалмайман...

— Аьше авылда эриккеннен басынъды кайда аькетегинъди билмейсинъ! — деп Аскербий кыз ушин явап берди. — Мен кетейим, мени карап турадылар.

— Аскербий, бизи мен кинога бармайсынъма? — деп Тагир аьдет этип сорады.

— Йок, баралмайман!

— Янбы йылды бизи мен йолыкпайсынъма, э? Кайдай аьруув болаяк эди бирге болсак! — деп кыз тагы да юзине зор ман куваныш эндирип, аьдетинше айтты.

— Йок! Йок! Мени карайдылар да! — деди Аскербий.

— Аьше, Янбы йыл хайырлы болсын! — деп Айсе колын созып, алгыслады.

— Янбы йыл наьсипли болсын! — деп Тагир де колын созды.

— Сизге де Янбы йыл наьсипли болсын! — деди Аскербий олардынъ колларын кезуувлеп алып.

— Эртен, заманынъ болса, кирерсинъ бизге общекитиеге, аьруувме? — деди сонъалыкта Айсе.

— Аьруув, тек заман болса, — деп Аскербий эсик бетке асыкты...

Кинотеатрдынъ алдындагы бетон плиталардан басланган кенъ майдан куьндизги неон шырақлары ман

ярыкланган эди. Аскербий майданнан озып, орамга бурылды. Орам карангы, тек куьнъирт ярык асфальттеги эм таслардагы кар ман карыскан симсик ямгырдынъ тамшыларын йылтыратады. Орамнынъ эки янында бир неше шарлаклы уйлер тизилгенлер. Аскербийге кала ярамады. Уйилискен уйлер, тар орамлар енъил тыныс алмага бермейдилер, деп ойланды яс. Уйлердинъ ярык терезелериннен, коьринген ёлкаларын ярасыкландырып турган аьдемлер ога янсыз куршаклардай сезилди. Бу куьн байрам куьн экени де онынъ эсине кирмеди. Окын-окында ога йолавшылар раса турдылар. Эш бир аьдемди де абайламай, биревге эс эткиси келмей баратаганына ол сейири калды. Орам ман машиналар озадылар. Терезелерден шав-шувлы куванышлар эситиледилер. Аскербий савлай дуныя мунда йоктай эм болмагандай сезип адымлай берди. Дуныя онынъ кайгысын боьлмеген болса, неден керек ога дуныя? Пальтосынынъ ягасын коьтерип, кепкасын манълайына дейим туьсирип, озининъ ойларына шырмалып, юрди ол. Орам да, батпаклы асфальт те, шарлаклы уйлер де, аьдемлер де, куьнъирт ярык беретанган столбалардагы шыраклар да ога сувук больш коьриндилер эм онынъ юрегин сыгып, кевдесин авырландырдылар. Тек басын коьтерип, табияттан ялгыз калган коькке караганда, енъил тыныс алып, янъыдан ян биткендей болды.

Аскербий ишиннен ойланып, бир неше кере Тагир мен тоьбелести. Оьзин аямай Тагирди тоьбелеп коьрди, Айсе сол затка кайтип караягы акында ойланды. Соьйтип бир ниетсиз, кайда баратаганын да билмей, орамнынъ кайсы ерден басланып, кайсы ерден кутылатаганын да, атын да билмей бара берди. Кимди шуьшли этеегин, кимге оьпкелеегин де билмеди. Айсеге ол яс ярайтаганын эсине алув тувыл да, эситкиси де келмеди. Кене де соьйтип экенин юреги сезди. Айсе мунда, алыс калада ога коьтере де баска, сувук эм кенетен аьдемдей коьринди. Онда авылда Айсе оныкы эди, бирге оьскен, биринши суьювди билдирген, ясты канатландырган Айсе эди... Сонъында Аскербий ястынъ бир шуьши де йок экенлиги мен разы болды. Тек ястынъ оннан не заты артык

экенин, неге Айсе оны яратканын анъламады. «Акашай-ым!» — деп ойланып алды Аскербий. — Эртен такси алып, общежитиединъ касына келемен, эм зор ман Айседи авылга аькетейим! Яде йок. Бас деп соьйлесеим. Айсе разы болаягына шек йок! Неге ога окув керек, авылга аькетсем, пишем болар. Балаларымды асырар, куллык та, не де ога керек тувыл! Мен эки аьдем уьшин куллык этермен. Биз бирге яшасак, айлак наьсипли болаякпыз! Авылдынъ шетинде план алырмыз, кардашларым, атам уьй саларлар, яде бизим уьйде де турмага болаякпыз. Бизде энъ ярасык балалар туваяклар эм савлай дуныяда биздей наьсиплилер болмаяклар! Биз оьмири бирге болармыз! Ярасык, йылы, наьзик пишем аьр кеш сайын мени куллыктан саклап, бизим балаларымызды караяк! Ондай зат наьсип тувылма? Эртен сол затларды Айсеге айтсам, мага кашпага разы болмаса?!» — деп бир-бирине карсылас болган ойлар, уьмитлер басында кайнадылар. Сувлы кар кепкасын, пальтосын сувлап, уьстин авырландырган, баьпишлер де сувланып, аяклары дымланганлар. Аскербий буькирейип, кайда баратаганына да эс этпей, сонъы коьринмеген орам ман адымлайды. Кар карысып яватаган вак ямгырга да, озып кететаган аьдемлерге де эс этпейди. Эндигиси ойларында, мырадларында Айсе тагы да оныкы болды. Айседи тагы да авылда коьрди. Йолдаслары олардынъ уьйине кирип, авыл хабарларын айтып, куллыклары акында кенъесип, олтырганларын оьз алдына аькелди. Кардаш-кавым келинди яратып, онынъ акында ийги соьзлер айтувлары кулагына шалынды...

Соьйтип ойланып, ол не шаклы юреегин ким билер эди, эгер онынъ алдына шав-шувлы яслар распаган болсалар. Олар янъы кийимлерин кийип, таза авада тыныс алмага, туьтин ишпеге деп уьйден шыккан эдилер. Уьш яс бир-бирлери мен кушакласканлар, касларында бирев туьтин ишеди, а баска бириси де эсикке таянып йырлайды.

«Ярасыклыларды, кызлар, неге суьесиз?» — деген соьзлер созылып шыгадылар.

Туьтин ишип турган яс Аскербийди токтатты:

— Ия, яс, янъы йылга аз калганды да!

— Не зат? — деп Аскербий анъламады.

— Тезден Янъы йыл деймен! Сен оны орамда йолыгаяк боласынъма?

— Мен озим... булай... — деп Аскербий не айтаягын билмей састы.

— Янъы йылга йырма минута калып туры! — деп яс сабатти терезеден туъсетаган ярыкка салып коьрсетти.

«Ярасыклыларды, кызлар, неге суьесиз?...» деп созып йырлай берди сол йырлайтаган яс.

Кушакласып турган уьш яс та хабарларын бардыра бердилер.

— Сен буьуьн Рая ман олтырарсынъ! — деди бир даваз.

— Ол мени мен келиспес, — деди баска даваз. — Мен Люся ман олтырсам колай болаяк!

— Мен сага Люсады коьрсетермен! — деди ашувланып баска бирев. Аскербий мен соьйлесип турган яс:

— Ия, каранъызтага муна тамаша аьдемге! Янъы йылдынъ келеятканын муткан! — деп завькланып, кушакласкан яслардынъ хабарларын боьлди.

— О-о! Бизге косылсын. Калай аьруьв, бизге бир яс етпей туры эди, а кызлар артадылар! — деп ушевлерининъ бирлери суьйинип, Аскербийдинъ касына ювыклап, колын созды.

— Витя! — деди.

— Йок, йок! Мен асыгаман! — деди Аскербий. Аман да кызган яслар онынъ айтканына эс бермей, оны уьйге тартып аькетилер, биринши шарлактагы квартирадынъ эсигиннен куьш пен ийтеп киргисттилер.

Аскербий ашувланаяк болув эди, тек мунда йылы шырайлар коьрип, куванышлы давазлар эситип, бир зат та айтпады.

— Вуа, сен шылбырап сувлангансынъ да, яс! — деп онынъ пальтосын шештилер.

— Баалы йолдаслар, бизде конакта — янъы танысымыз! — деп яслардынъ бириси Аскербийди кызлар олтырган пешке киргистти эм, — тез, баскаларга эситтирмей, мага атынъды айт, — деп сыбырдады кулагына.

— Онынъ аты Аскар! — деп яс кызларга, орысларга эситилмеген атты кыскартып, айтты.

Ондай атты эситкен кызлар яска сейирсинип карадылар...

Он эки сабатте «Шампанскоединъ» пробкасы атылды. Баьриси де турып, бир-бирлерин Янгы йыл ман алгыслап, бокалларды согыстырып иштилер. Телевизорда да аьдемлер бир-бирлерин алгысладылар. Савлай дунья куванышлы сабатте Янгы йылга абыт этти.

Олтырганлар куванып, суьйинип, шагыр ишип, ойындар ойнап, йырлап, кажавласып, эриклерин яздылар.

— Аскар ойнамага бараяк! — деп кызлар оны ойнамага шақырдылар.

Аскербий, конакта койдан ювас бол дегенге усап, шақырганда ойнамага барды, согыстырганларында бокал согыстырды, ишкенде вино ишти.

Олтырганлар баьриси де ийги кызды. Стол бос сиселерге толды. Орамда Аскербий мен бас деп соьйлеген яс онынъ касына олтырган эди. Ол онынъ бокалына вино куйып, кызларга коьз кысып, ойнамага шақырттырып турды. Ястынь аты Саша эди, оьзи шофёр болып автобуста куллык этетаган эди.

— Эне меним кызым, аты Таня, — деп ол, бир яс пан ойнап турган, кызыл шыба кийген кызды коьрсетти. — Кайдай аьруьв кыз, алал, юмарт, зарплатасында ярым алмага да мутпайды! — деп ол Аскербийди куьлетеек те болды. — Сенде ша? Кызынь барым?

Аскербий сол заманда юрегиндегин тоьгип, савлай хабарды яска айтты.

— Кыйын куллык! Сымырай экен! Институттагы яска коьзи кызган болар! — деди Саша ашувлы давазы ман. — Сен, Аскар, мени тувра англа, ондай косак сага керек тувыл. Сен авыл ясысынъ, а ол институтта окыйды. Ога ыйтувланган, аьр бир абытын ойланып эткен, баскаша айтканда, акыллы аьдем керек. Сендейлер, алып согатаган аьдемлерди олар шынатайларына да санамайдылар, эне соьйтип ойланадылар олар. Оллахый, мен сага дурысын айтаман. Эне бизде бир инженер кыз слесарьге байга барды. Эне ол кыз! Йигит кыз деп айтпага болады! Бир кесеклер ойланганша ога ястынь куллыгы, дипломы тувыл, энъ бас деп, ога аьдем керек. Студенткаларды мен

бек аьруьв билемен. Бизим каралдыда бир кыз яшайды. Бир йыл стройкада кара куллыкшы болып иследи, а быйыл политехнический институтка туьскен. Бурнын коьтергенин коьрсенъ, эне биревге салам бермейди! — деди Саша яска якласып, онынъ кайгысын боьлип.

— Меники ондай тувыл, — деп Аскербий туьсиндирмеге шалысты. — Онынъ да аьдемшилиги бар. Тек ана яс ога пай бермейди, буьгуьн бирге кинога барганлар. Мени коьтере де билмегендей болды. Хаьтеринъ калаяк тувылма? — деди, эсире берип, Аскербий.

— Ах, сени! Сен меним айтатаганымга маьне бермейсинъ! Студенткалар баьриси де сондайлар. Ана бизим каралдыдагы кызга институтка туьспей турып, бирев де карамайтаган эди, а эндигиси касына оьзи ювытпас. Туврасын айтсанъ, онда тувыл куллык, энъ бас деп аьдемшилик! Меники де кешки институтта окыйды. А ол аьдем! — деп яс колы ман булгалаклап кызды шақырды.

— Танька, ишейик! — деп яс бокалларга шагыр куйды.

— Сашок, меним ишпейтаганымды сен бек аьруьв билесинъ де.

— Аьше, аьше, — деп Саша кызга куймай, ога карап: — Мен Аскар уьшин, Аскар наьсиптен айьрылмасын деп ишемен! — деди.

Эртенъликте Аскербий автостанцияда болды. Мунда бир инсан да йок эди. Ол билет алып, автостанциядынъ ишинде рейсининъ заманын саклап олтырды.

— Янъы йыл хайырлы болсын! — деди, буфет ашпага келген, эсли кыскаяклы.

— Сизге да хайырлы болсын! — деп Аскербии олтыргыштан коьтерилип, тилегине явап берди.

Кыскаяклы куьлемсиреп яска карады, соьзгер аьдемге усайды. Соьйлемеге Аскербийдинъ аваслыгы йок эди, сонынъ уьшин де ол басын баска якка бурды. Бир зат айтаяк болган кыскаяклы соьзин ютып, оьзининъ куллыгынынъ каьрин коьрди.

Саша эм онынъ йолдаслары ман Аскербии йылы аманласты, олардынъ адреслерин алды, оьзи авылга шақырды, яслар оны йибермеек болдылар, ол кетемен деп, олардан тегаран бир айьрылды. Кешеги йырлар,

яслардынъ давазлары кулакка шалына турдылар. Сашадынъ ашык шырайы, коьк коьзлери эсинде калдылар. Айсе акында да ойланып алды. Эсиннен алып булактыра-як болды, ама эсиннен, ойыннан ол шыкпады. «Буьгуьн такси мен акашарман», — деген ойы уьшин уялды. «Ол мени мен алданган болар, эште? Онада баска яшав, а мен оны анълагым келмейди. Ол уьш йылдынъ ишинде туьрленген. Мунда институтта онынъ таныслары да коьп, окувы да бар, а мен онынъ муна яшавын коьтере де билмеймен» — деген ойга да келди яс. Ама оны баска ой да коймады: «Кыйын экен, аьдем баска аьдемлердинъ арасында баскаша туьрлене болса. Мен армияда баска болмадым да? Муратты, Солтанды, Махмудты Вовкага авыстырмадым да? Вовкады да йолдасларымнан кем суьймедим...» Соьйтип туьрли ойлар ман яс бир заттынъ сонъына шыкпады.

— Аскербий! — деген йинъишке карлыккан даваз эситти яс.

Басын коьтерип караса, Айсе келеятырганын коьрди эм онынъ алдына шыкты.

— Айсе, — деп Аскербий суьйинип, кыз ялгыз болганына колыннан ыслады.

— Сен кирмей кетеегинъди билдим, — деп ол яска мунълы карады. — Язда болган затлар уьшин сен мени кешир! Язда коьп обтирик затлар эттим. Тагир стройотрядтан язбайтаганына ашувланып, не зат этеегимди билмей юргемен. Биз ашык этетаганлы бир йылдан да артатаган эди. А эндиги ЗАГС-ке де туьстик... — деп кыз уялып, аягына карады.

— Мен анълайман, Айсе... Тек обтирик эттим деп айтпа! Ол куьнлер мага обмири мутылмас куьнлер! Мен анълайман... — деп Аскербий кыздынъ ярасыклы таралган шашларына карап, тамагына келген туьйинди ютты.

Эсикте Тагир коьринди.

— Мине ол да келеятыр, — деп Аскербий кыздынъ колын ййберди.

Кыз обзининъ бетиннен коьз ясларын суьртти.

— Мен соьле, — деп кыз Тагирдинъ алдына шыгып, бир затлар оны ман соьйлеп, акыртын эсик бетке барды.

Тагир Аскербий мен саламласты.

— Юр, олтырайык, Айсе соьле келеди, — деп Тагир олтырмага шақырды. Олар бир кесек заман уьндемей олтырдылар. Тагир домбай бармаклары ман олтырага шертип турды. Аскербий кылыйыннан Тагирге карады. Сыпатын артык та яратпады, боьтен де бетиндеги сепкиллерди эм кулак астындагы сары туьклерди.

— Билесиньме? — деп асыкпай баслады Тагир. — Сенинь акыньда. Айседен коьп зат эситкенмен, сен де меним акымда эситкенинь бар болар?..

Тагирдинь каты соьзи де, эркек турысы да, онынь Аскербийден уьйкенлигин билдиретаган эди. Боьтен де бу зат Тагирдинь куьлемсиреп соьйлевинде бек сезилди. Аскербий ол затка оьпкелемеди.

Бираз уьндемей турганнан сонь, юзине куьлемсирев энип:

— Билесиньме? Язда той этпеге токтасканмыз!..— деди Тагир.

Аскербий коьгоьленде ятып, юлдызларга карайды. Кобан шувылдап агады. Коьгоьленлердинь сыбырдасуулары эситиледи. Авылдан коьыз сеси кулакка шалынып, Кобаннынь шувылдаган йыры ман бир болады. Эки йырдынь да коьп бирлиги бар. Экеви де оьмирли заттынь акында айтады. Оьмирли агып баратаган яшав акында эки зат та йырлайды.

— Аскербий! Аскербий! — деген бакырыклар ятып турган Аскербийге эситилдилер.

Аскербий турды. Эм авыл шетинде биревлер кисе шырақлар ман юруувлерин коьрди. Аскербий сол шырақларга карап барды.

— Аскерби-ий! — деген шақырув тагы да эситилди. Аскербий Солтаннынь давазын таныды. Яслар экенин аньлап, эки колын авызына салып:

— Бараятырман! — деп караньыга бакырды.

Онынь давазына шырақлар да йылысып басладылар. Отлар ювыклаганда, Солтан бирден алдыга шыгып:

— Вуа! Аьлемет зат! Олардынь вечерине бир яс та бармады. Бирев де! Соьлеге дейим уьйтип биревде де болмаган болар, уьйтип биревдинь де бети ашылмаган.

Келин бет яс беттен келееклерге сенгенлер. А яс бет болса, Орак авылда яслар коьп деп, кызларды коьлем этип шақырганлар, ясларга эс этпегенлер. Коьрдинъ-ме, болган завклыкты! — деп Солтан, Аскербийге етпей турып, мактанды.

— Бек аьруьв болган! — деди Мурат та.

— Бир — эки яслар авылдан бараяк болган эдилер. Аман да биз сол антсызларга биревди де ювытпаска шалыстык! Эркеклер де бизди макул коьрдилер! — деди Махмуд та давазын коьтерип.

Ондай затты сакламаган Аскербий турган ериннен кыймылдамай калды.

— Яслар, алжыгасызба, сосы сиз? — деди ол давазын тегаран шыгарып. — Мага якласканынъыз уьшин сав болынъыз! Тек мага бир затта болмаган, мени бирев де корламаган. А олардынъ аьеллерининъ не шуьши бар? Бобтен де Айсединъ! Аьдемлердинъ коьнъилин не зат уьшин бузгансыз?!

— Тагы да сен обзинъдикин басасынъ! — деп бакыра берип айтты Мурат. — Ол заманда сен ялгыз обзинъ тойларына барсанъ, — деп куьлемсиреп косты.

— Бараякпан, сиз де бараяксыз! Болган уьшин не Айсединъ де, не ана ястынъ да бир шуьши, меним алдым-да бир куьнаси йок! Тилеймен сизге! Ясларды йыйып, тойга бараягынъыз! — деди давазын коьтерип Аскербий эм карувы кетип ерге олтырды.

Йолдаслар уьндемедилер.

— Ыйнанмайсызба?! Ак затты айтаман! — деп Аскербий ерди коллары май сокты.

— Ыйнанамыз, — деди давазы тоьмен болган Мурат.

— Яслар, — деп турды Аскербий. — Тилеймен, яс-явкады йыйып тойга баьримиз де барамыз!

Ярым сабаттен авылдынъ яслары куьплесип, кешликке йолландылар. Олар бир-бирлерининъ ийинлеринен кушаклап, электрошыраklar ман ярыкланган орам ман орайда шалып бардылар.

Йырла, йырла дейсинъиз,
Йыршы йигит мен тувылман,
Эгер йырлап басласам,
Йыршылардан кем тувылман! —

деп Солтан йырлады, яслар орайдады косадылар.
Солтан тагы да йырлады.

Собйтип яслар йыр ман ашык авыздынъ касында
токадылар. Каралды яп-ярык. Кобыз тартылады. Кыз-
лар кобызшыдынъ тоьгерегине янасканлар. Уьйдинъ
ишинде эркеклердинъ олтырганы коьринеди. Каралды
ман бир болып, кишкей балалар, кылыксызланып, шап-
кылайдылар.

— Неге турасыз, киринъиз! — деп яслардынъ алдына
кыскаяклы шыгып, суьйинип шакырды.

Кобызшы конаклардынъ келгенин коьрип, кобыз-
дынъ тартувын куьшлендирди. Кызлар яндыртып, са-
кылдавыклар согадылар. Яслар шувласып, кенъ тоьгерек
эттилер. Махмуд пан Солтан, ойын тартувга келисип,
йырлап басладылар.

Йырга салып йырладым
Сенинъ ярык юзинъди.
Йырлап айттым соьзимди,
Тынълар эдим оьзинъди.

Яслар эм кызлар тенълесип орайда шалдылар.

1972 йыл

ИШТЕЛИК

Хабарлар эм повестьлер

Керавыз (<i>Повесть</i>)	7
Бердази (<i>Хабар</i>)	55
Карт Амет (<i>Хабар</i>)	65
Болмаган сабантой (<i>Хабар</i>)	84
Алтын шыбын (<i>Хабар</i>)	107
Аясангыз карт Актюякты (<i>Хабар</i>)	120
Зейнаб (<i>Хабар</i>)	127
Ногай (<i>Тарийхлы повесть</i>)	132
Ералма (<i>Хабар</i>)	163
Тынык ногай кеше (<i>Хабар</i>)	179
Самвел эм Саният (<i>Хабар</i>)	193
Наконец-то (<i>Хабар</i>)	213
Тавык сатып аларман (<i>Хабар</i>)	239
Шажимнинъ мунълыгы (<i>Хабар</i>)	253
Реклама (<i>Хабар</i>)	261
«Созгирлер» яде бир юма ойлары (<i>Хабар</i>)	296
Бузылган уя (<i>Хабар</i>)	344
Бар сондай яслар (<i>Повесть</i>)	372

Иса Суюнович Капаев

БИРИНШИ ТОП

Рассказы и повести

На ногайском языке

Редактор-корректор — *И. С. Капаев*
Оформление, художественно-техническое
редактирование — *А. Я. Алимова*
Компьютерная графика и
вёрстка — *А. Я. Уиежова*

Подписано к печати 15.12.10.
Формат 84x108^{1/32}. Бумага офсетная.
Гарнитура «NewBaskervilleCTT». Печать офсетная.
Усл. печ. л. 22. Усл. кр.-отг. 23,5. Уч.-изд. л. 16,85.
Тираж 350 экз. Заказ №

Издательство «Голос-Пресс»
127051, Москва, Цветной бульвар, д. 32
Тел./факс: (495) 625-44-61
E-mail: golos-press@km.ru

Отпечатано с готового оригинал-макета
в ОАО «Издательско-полиграфическая фирма «Ставрополь».
355035, г. Ставрополь, ул. Спартак, 8.

А 298

Капаев И.С. *Четырехтомное собрание сочинений.* 2010—448

Произведения, вошедшие в четырехтомное собрание сочинений Народного писателя Карачаево-Черкесской республики Исы Капаева, довольно полно отражают художественное дарование и духовные искания автора. В издании соблюдается хронология написания произведений, которая помогает понять, как менялось духовное мировосприятие писателя в течении многих лет, и как оно отразилось в его художественных произведениях.

В первый том собрания сочинений вошли известные широкому кругу читателей рассказы и повести. Многие из них были опубликованы на русском языке во всероссийских журналах и издательствах. Переводы некоторых произведений ногайского писателя были изданы и за рубежом: в Болгарии, Польше, Турции, Казахстане, на Украине и в других странах. Большинство повестей и рассказов включено в хрестоматии для